

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND IV · HÆFTE 1-2

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1969

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1969

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, universitetslektor, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 50 kr., for studenter 30 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I–VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række IV og VI (à 6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–VI (à 12 kr.), 10. række III–VI (à 15 kr.), 12. række I–III (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–III: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

Lavadelens Krise *i dansk Senmiddelalder*

AF

TROELS DAHLERUP

INDENFOR dansk adelshistorisk Forskning har man hidtil i altovervejende Grad koncentreret sig om den saakaldte »Adelsvælde« i 16. og 17. Aarhundrede og her da specielt om »Adelsvældens Undergang«, medens man i langt ringere Grad har interesseret sig for denne Adelsvældes Begyndelse, og det skønt Anders Thiset – dansk Adelshistories store Navn – allerede ved dette Aarhundredes Begyndelse gjorde opmærksom paa, at det langt snarere var Tiden 1470–1509, der burde betegnes som Adelsvældens Forfaldsperiode.¹ Flere nyere Undersøgelser har fastslaaet den senmiddelalderlige Krises Omfang og Betydning,² og vi staar følgelig overfor det vanskelige Problem, hvorledes det 16. Aarhundredes Adelsvælde kunde opstaa netop paa Baggrund af de vitterlige Kriseforhold, som i de forudgaaende Menneskealdre havde ramt ikke mindst Dele af Samfundets verdslige Overklasse.

Mit Bidrag til en Forklaring paa disse Spørgsmaal tager sit Udgangspunkt i Aaret 1536, der efter min Opfattelse hidtil i altfor høj Grad ensidigt er blevet karakteriseret som Reformationsaaret, dvs. at man ikke i tilstrækkeligt Omfang har gjort sig klart, at dette Aar ogsaa adelshistorisk danner Epoke, og at det – ligesom 1660 med Rette er erkendt som Adelsvældens Undergang – kan betragtes som Adelsvældens Begyndelse. Uden videre at anskue den senmiddelalderlige verdslige Overklasse som blot en direkte Forløber for Adelsvældens rige og altdominerende Førstestand, som det hidtil har været almindeligt, er efter min

¹ Historisk Tidsskrift 7. Rk. I, S. 527.

² C. A. Christensen sst. 11. Rk. VI, S. 240ff., og 12. Rk. I, S. 257ff., samt i Rapporten fra det nordiske Historikermøde i Bergen 1964, S. 7ff. Se desuden Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964), specielt Kapitel 3 (»Senmiddelalderlig Krise«).

Mening en Anakronisme, i hvert Fald er Berettigelsen af et saadant Synspunkt aldrig blevet egentlig dokumenteret.

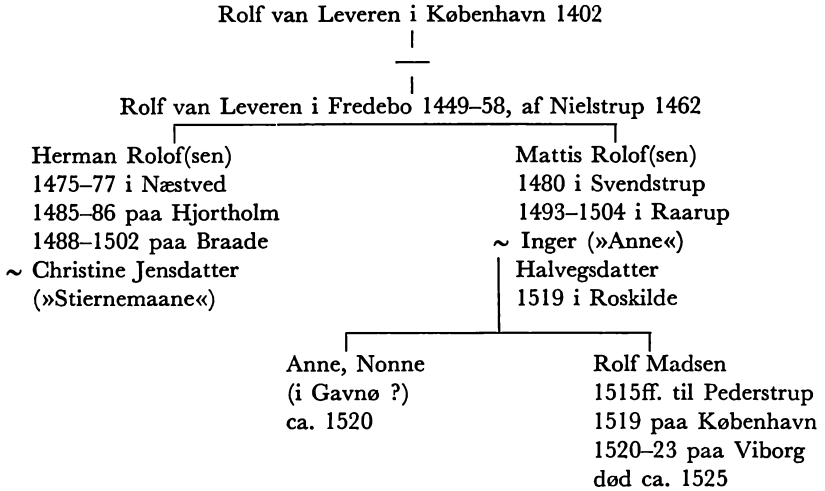
I den historiske Litteratur faar vi Gang paa Gang fastslaet, at Adelen – og det saavel før som efter 1536 – hovedsageligt var en godsbesiddende Stand, og at dens Magt og Rigdom først og fremmest beroede paa Ejendomsretten til den privilegerede Jord.³ Men selvom det er vitterligt, at der til alle Tider fandtes Storgodsejere blandt dens Medlemmer, turde hermed intet være bevist for Standen i dens Helhed. Det er utvivlsomt Adelshistorikernes altovervejende Interesse for Højadelen alene, der her leder os paa Vildspor, idet eventuelle Strukturændringer med flere Undertagelser fra det traditionelle Skema tænkeligt lettest er at finde netop indenfor Standens laveste Lag. Det er i denne Forbindelse af Interesse ogsaa at betragte Nomenklaturen, idet selve Betegnelsen *Adel* først dukker op herhjemme netop paa Reformationstiden,⁴ tilsyneladende som et Vidnesbyrd om, at en ny Stand føler Behov for en ny (og fornemmere) Betegnelse, og der kan i hvert Fald ikke være Tvivl om, at man ved som hidtil rent anakronistisk at benytte denne strengt taget kun for Adelsvældens Førstestand gyldige Glose ogsaa om den forudgaaende Perodes Overklasse i betydelig Grad har bidraget til at drage den Nimbus, der rent faktisk omgav det 16. og 17. Aarhundredes Adel, ned over ældre Tidens Overklasse i dennes Helhed, og det uden at have gjort sig klart, i hvor høj Grad dette kunde være berettiget.

Det Spørgsmaal, der nu skal søges besvaret, bliver følgende: var den senmiddelalderlige danske Lavadel i og for sig særlig godsrig, respektive i Besiddelse af nogen egentlig Fornemhed? Og naar der til Belysning heraf foretages en detailleret Gennemgang af den beskedne sjællandske Slægt *van Leveren*, er Formaålet hermed paa ingen Maade blot det at uddybe vort Kendskab til Lavadelens Genealogi og Personallistorie; men det gøres i Haab om, at denne Slægt og hele dens Milieu kan vise sig i nogen Grad repræsentativt for en større Gruppe.

Af Slægtens faa Medlemmer er blot det sidste, Rolf Madsen, gaet over i Danmarkshistorien, idet han er kendt som Deltager, omend i

³ F. Ex. identificerer Kr. Erslev (Danmarks Riges Historie I, S. 639–54) Adelsmand og Godsejer; se ogsaa Erik Arup: Danmarks Historie II, S. 221–228, Jørgen Olrik i Schultz Danmarkshistorie II, S. 256, og Svend Aage Hansen, anf. Arb., S. 17, 59 og 71.

⁴ Selvom »Adel« sporadisk optræder i Frederik I's Haandfæstning (Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, S. 66 og 68), finder vi endnu i Christian III's Haandfæstning alene Glosen i Sammensætninger som »ridderskab og adel« (sst. S. 81 og 83f.). Jfr. at ogsaa i Holsten dukker Begreberne »Adel« og »edel« op saa sent som 1492 og 1508 og slaar først helt igennem i Privilegiebrevet af 1524 (Carstens i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 63, 1935, S. 93, jfr. 85).

andet Geled, i Kredsen af Christiern II's trofaste Tilhængere, og større genealogiske Problemer frembyder den ikke (se Stamtavlen). I 1402 gav en *Rolff wan Lewern* ifølge Roskildebispens Jordebog⁵ een Mark Sølv i Leje til Bispen af en Bod (taberna) i København, og da en Navnebroder til ham først dukker op et halvhundrede Aar senere, er der næppe Tale om Identitet, men denne, Stamfader til de to følgende Generationer, er utvivlsomt førstnævntes Sønnesøn (evt. Brodersøn).

Den yngre *Roleff wan Leveren*⁶ kendes fra 1449 til 1462. Først nævnes han i Forbindelse med Fredebo i Nordsjælland,⁷ medens han i sine sidste Aar opholdt sig paa Lolland, hvor han skriver sig af Nielstrup.⁸ Om hans Familieforhold iøvrigt vides intet sikkert, men han synes at have en vis Tilknytning til Barritsen-Slægten (se herom ndf. S. 14 f.), og han er givet Fader til de to i det Følgende omtalte Brødre Herman og Mattis, idet disse ikke blot fører det samme, herhjemme ellers ukendte, Vaaben som denne, men med en Patronymiconafledning benævnes de Roløffen, Roluff med flere Variationer.

⁵ Udg. ved C. A. Christensen (1956), S. 129.

⁶ At Æbelholtbogens *Leneren* (SRD VI, S. 182) er en Skrivefejl, fremgaar klart af hans Segl, Danske adelige Sigiller (ved A. Thiset), L lxvi 1–2.

⁷ 1449 (SRD VI, S. 182), 1452 (Repertorium 2. Rk. 164), 1457 (Ryge: Peder Oxe, 1765, S. 6f.), 1458 (Codex Esromensis, udg. Oluf Nielsen, 1881, S. 136f., SRD VI, S. 184f.).

⁸ Repertorium 2. Rk. 1524, jfr. en udateret Omtale i Brev af 1478 (Dipl. Diocesis Lund. IV, S. 281f.), maaske ca. 1470, jfr. Udtogene i Ældste danske Arkivregistraturer III, S. 267 (A. 177) og S. 277 (A. 314).

Hermen Roløff optræder allerede 1475–77 i Skovklosters Regnskaber, hvoraf fremgaar, at han da betalte Leje til Klosteret af Jord saavel i Lille Næstved som i selve Købstaden;⁹ 1485–86 kaldes han Høvedsmand paa Hjortholm¹⁰ og 1488 paa Braade, hvortil han endnu 1502 skrev sig.¹¹ Hans Hustru Christine, nævnt 1502,¹² var utvivlsomt af den sjællandske Lavadelsslægt, som efter sit Vaaben traditionelt benævnes »Stiernemaane«, dvs. at hendes Broder var den Peder Jensen, der 1494 solgte hendes Mand en Gaard, hvilket Skøde medbesegledes bl. a. af Slægtens kendteste Mand Morten Jensen af Havelse.¹³

Broderen *Mattis Rolu* nævnes 1480 i Svendstrup¹⁴ og 1493 i Raarup, hvortil han endnu 1504 skrev sig.¹⁵ Han omtales sidste Gang i 1505, hvor hans Hustru kaldes »Anne«.¹⁶ Han havde i hvert Fald to Børn, en Datter Anne, der ca. 1520 sendte sin Broder et formeligt Tiggerbrev fra det Kloster (mon Gavnø?), hvori hun befandt sig,¹⁷ og Sønnen Rolf Madsen, der 1519 fik Brev fra sin Moder Fru *Ingerd Halfuegsdatter* i Roskilde, det vil formentlig sige, i et derværende Kloster.¹⁸

Dette Brevs meget personlige Tone gør det lidet sandsynligt, at *Mattis Roluf* skulde have været gift med en »Anne«, dvs. at Rolf Madsen blot skulde være Fru Ingers Stedsøn, og hermed bortfalder ogsaa Thisets Hypotese, at samme »Anne«, grundet *Mattis Rolufs* hyppige Optræden

⁹ Fol. 72b, 73a og 84b (bis). Jeg er Professor, dr. phil. Aksel E. Christensen Tak skyldig for Laanet af dennes Afskrift af Regnskabet, hvis Original befinder sig i Herlufsholm Skoles Arkiv.

¹⁰ SRD VI, S. 191f., Repertorium 2. Rk. 5880.

¹¹ Repertorium 2. rk. 6309, 9621. At en Gaard i København saa sent som 1522 omtales som liggende næst op til Herman Roloffs Gaard (Kjøbenhavns Diplomatarium VI, S. 10), kan næppe tages som Vidnesbyrd om, at han endnu da var i Live (om denne Gaard se ndf. S. 11 Note 27). At van Leveren-Slægtens Vaaben optoges i Niels Krag Vaabenbog (fol. 288, RA), uden Farver og med Underskriften »Herman Roløff af Braade, 1498«, skyldes, at Niels Krag under Udarbejdelsen af Registraturen over Antvorskov Klosters Breve 1607 tog Notater om Vaaben fra Dokumenternes Segl (se herom William Christensen i Personalhistorisk Tidsskrift 9. Rk. II, S. 13f.).

¹² Repertorium 2. Rk. 9562, 9621.

¹³ Sst. 7615.

¹⁴ Sst. 4727, jfr. 4649.

¹⁵ Codex Esromensis, S. 181f., Repertorium 2. Rk. 10183.

¹⁶ Repertorium 2. Rk. 10498, Brevet kendes kun i en – utvivlsomt fejlagtig – Afskrift fra 1666, se flg.

¹⁷ Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans's Tid, udg. Will. Christensen, II, S. 418f.; den i Brevet nævnte *Broder Niels* er utvivlsomt en Klostergejtlig. M. H. t. Klosterets Beliggenhed var Brevbæreren fra Næstved.

¹⁸ Rolf van Leverens Privatarkiv 1519 u. d. (RA). Om Brevets Indhold se ndf. S. 6 Note 33 og S. 36 Note 6.

sammen med Medlemmer af den sjællandske Steensen-Slægt, skulde være en Datter af Peder Steen til Havnelev.¹⁹ Og da ogsaa hans Broder Herman jævnligt nævnes sammen med Mænd af denne Slægt, saaledes 1494, hvor et Brev udstedt af en hel Sødskendekreds af Peder Steens Børn medbesegles af »først wor moder (!) hermen aff brode«, Mattis Roluff af Raarup m. fl. Værger for de umyndige Børn,²⁰ fristes man til at antage en simpel Sjuskefejl i Afskriften, f. Ex. for »Moderbroder«, idet Peder Steens Hustru Mette Knudsdatter var af ukendt Slægt og førte et ikke-identificerbart Vaaben,²¹ dvs. at hun tænkeligt kunde være en Halvsøster til Herman og Mattis Rolluf.

Om Fru Ingers Slægtskabsforhold faar vi derimod sikrere Underretning takket være en Indførsel i Rigens Forfølgningsbog efter Reformationen,²² som meddeler, at en (iøvrigt ganske ukendt) Mogens Madsen i 1540 ved Rettertinget havde faaet Dom for, at Hans Willomsen og Fru Ingers Arvinger skulde udlægge ham som »Rettløff Madsens« Arving to Gaarde og et Møllested i Svindinge (Tuse Hd.) i Henhold til det Skøde, som Fru Inger havde udstedt. Medens Adelsaarbogen henfører Fru Inger til den yngre Slægt Halvegge (med Væbner-Vaaben), hvorved hendes Søn Rolf saaledes blev Fætter til de trofaste Christiern II-Tilhængere Jens og Niels Halvegge,²³ kan der efter dette Udsagn næppe være Tvivl om, at hun tilhørte den ældre, egentlige Slægt Halvegge²⁴ (med de to Stormhatte), som uddøde netop her paa Reformationstiden, enten som Datter af den 1485 nævnte Jep Halvegge eller af dennes Søn Evert Jepsen Halvegge, nævnt 1488, idet sidstnævntes Søster Mette i sit Ægteskab med Willom Sort var Moder til den i ovennævnte Rigens Forfølgning anførte Hans Villomsen (Baden).²⁵

Rolf Madsens første Optræden er vel udateret, men viser, at han (ifølge en Optegnelse senere end 1512) da havde indløst en til Roskilde Domkirkes St. Erasmi Alter pantsat Gaard i Gudmandstrup (Tuse Hd.) for 120 Mk.²⁶ 1516 skødede han Gods til Søren Arildsen i Grimstrup, der formentlig optraadte som Hr. Mogens Gøyes Straamand, idet han det

¹⁹ DAA 1920 S. 500.

²⁰ SRD VI, S. 201; om Fejl i Æbelholtbogen se ovf. S. 3, Note 6.

²¹ Danske adelige Sigiller, M. 58 (se Repertorium 2. Rk. 10183).

²² Rigens Forfølgningsbog Nr. 2 (RA) fol. 48r.

²³ DAA 1946, S. 100.

²⁴ Sst. 1896, S. 169f.

²⁵ Sst. 1884, S. 42.

²⁶ Repertorium 2. Rk. 12987. M. H. t. Dateringen nævnes den 1512 afdøde Roskilde-bisp Johan Jepsen Ravensberg som død.

følgende Aar videretransporterede Godset til denne; men endnu 1520 havde Rolf Madsen Penge til Gode hos Søren Arildsen.²⁷

I en ret ung Alder maa han være kommet i Kongens Tjeneste, og 1515 – hvor han kaldes Hofsinde – fik han Brev paa (pro seruicio facto et faciendo) at maatte indløse Pederstrup Birk paa Lolland og ikke blot at maatte beholde dette Len, men – i Fald det indløstes af Kronen – da at maatte faa et ligesaa godt Len.²⁸ Det var maaske hans Villighed til at handle om Gods med Hr. Mogens Gøye, der fik denne til at optræde som Relator, da Rolf Madsen 1518 forhøjede sin Pantenum fra 1000 til 1400 Mk. lybsk og samtidig fik 8 Aars Uopsigelighed;²⁹ men ogsaa hans ovennævnte Slægtning Hans Villomsen (Baden) stod i nær Forbindelse med Rigmarsken,³⁰ og 1518 havde han været til Søs med Hr. Mogens, vel som Skibshøvedsmand, den længe efter saa naturlige Beskæftigelse for en Lavadelsmand, idet Søren Norby da anmodede Kongen om et Skib, eventuelt et af dem, som Rolf Madsen eller Hr. Mogens sejlede paa.³¹

Men kort efter opnaaede han (ved Jacob Tidemands Død ca. 1519) en enestaaende Ophøjelse til Lensmand paa selveste Københavns Slot, hvorunder paa denne Tid ogsaa laa Krogen, dvs. hele Nordsjælland, samt Stevns m. m. Det er dog hertil værd at bemærke, at medens en Supplicand som Fru Alhed Urne 1519 23/12 titulerer ham *Embedsmand* paa København,³² kalder hans egen Moder ham i et samtidigt Brev (1519 uden Dag) blot *Slotsfoged*,³³ og det er vel et Spørgsmaal, om den i svensk Historieforskning gennemførte Sondring mellem egentlige Kronlensmænd og mere inferiøre Fogeder (specielt paa Regnskabslen) ikke ogsaa har sin Betydning for dansk Senmiddelalder?

Uanset hvilken Titulatur der nu var korrektest, faar man et klart Indtryk af, at Samtiden havde Tiltro til Rolf Madsens Formaaen paa allerhøjeste Sted. Var Søsterens ovenomtalte Brev et rent Tiggerbrev, havde ogsaa Moderen sine Ønsker (bl. a. om et Borgelejevrebrev til Brev-

²⁷ Eline Gøyes Jordebog (udg. A. Thiset), S. 399; Rolf van Leverens Privatarkiv (RA) 1520 24/2.

²⁸ Suhms Samlinger II:2, S. 68f.

²⁹ Sst., S. 80f.; om Lenets senere Skæbne se Danske Magazin 2. Rk. VI, S. 279, 4. Rk. IV, S. 239, og Frederik I's danske Registranter, S. 42f.

³⁰ Helms: Næstved St. Peder Klosters (Skovklosters) Historie (1940), S. 426.

³¹ Danske Kancelli, Indkomne Breve 1518 14/12 (RA).

³² Sst., 1519 23/12.

³³ Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 uden Dag (RA). Samtidig faar man her, gennem de moderlige Raad hun meddelte ham, et tydeligt Indtryk af, med hvilken Ængstelse Moderen saa sin Søn saa pludseligt opøjet til denne vanskelige Post.

viseren). Fru Alhed Urne klagede over sin Skat; Hr. Johan Oxe, hvis Slægt Rolfs Bedstefader havde haft Tilknytning til (se ndf. S. 10), havde ogsaa en Brevviser, der fortjente Belønning, ligesom Hr. Oluf Nielsen Rosenkrantz' Foged foreslog at bytte Vornede med Kronen.³⁴

Men netop nu tog Sveriges Erobring Form; ogsaa Rolf Madsen maatte afsted, hvorfor den daglige Administration af Lenet overtoges af Morten Skriver.³⁵ Et Vidnesbyrd om den betroede Stilling, den unge Rolf Madsen indtog, er, at han snart blev Hovedsmand paa Viborg Slot, vel det vigtigste Len i Finland, hvilket han først efter Christiern II's Bortrejse fra Danmark rømmede 1523 10/10 sammen med Grænsefæstningen Olofsborg, og efter en besværlig Rejse gennem Rusland og Estland naaede han til Königsberg.³⁶ Ganske vist havde den øvede Strateg Søren Norby været betænkelig, idet han 7/3 1523 foreslog Kongen et Bytte, hvorved han selv skulde overtage Viborg; men nogen ren Nullitet regnedes Rolf Madsen næppe for, siden han i saa Fald til Gengæld skulde have netop Gotland med Visborg Slot.³⁷ Efter Sammenbruddet fralagde Søren Norby sig dog ethvert Ansvar for Rolf Madsens Kapitulation; men øjensynlig har denne kunnet svare for sig, idet han 1525 19/3 fik Christiern II's Kreditiv til Søren Norby, hvem han skulde meddele Nyheder,³⁸ dog til liden Nytte, da han vist umiddelbart efter faldt i Lybækkernes Hænder, og da han derefter totalt forsvinder ud af Historien, har disse vel gjort kort Proces med en saa udpræget Christiern II-Tilhænger.³⁹

II

DET er dog paa ingen Maade Slægten van Leverens Indsats i Danmarkshistorien, der her paakalder sig vor Interesse, snarere tværtimod, idet vi i nærværende Sammenhæng alene vil undersøge, om den eventuelt

³⁴ Sst., 1519 7/12, og 1520 12/4.

³⁵ Sst., Breve til Morten Skriver, 1520 12/4 og 9/6; sidstnævnte, der er dateret »for Stockholm«, er af Rolf Madsen rettet til »Morten Skriver i Helsingør eller København«. Kr. Erslevs Meddelelse (i Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, S. 15), at Borgmester Hans Mikkelsen 1520 var Lensmand paa København, stammer fra Poul Helgesens Udtalelse, at denne, da Ridderskabet drog til Sverige, fik Slotsloven her (Skrifter af Paulus Helie II, S. 95), et Udtryk, der næppe dækker over andet, end at han i Lensmandens Fravær havde (Del i) den militære Kommando.

³⁶ Reinhold Hausen: Finlands Medeltidsurkunder VIII (1935), S. 33f., 34f., 36f., 40f., 53., 55f., 57, 58f., 60f., 62f., 82f., 87, 87f., 90, 98f., 101f., 117f., 126f., og 130f.

³⁷ Sst., S. 98f.

³⁸ N. J. Ekdahl: Christiern II's Arkiv, S. 856f.

³⁹ Jfr. Allen: Breve og Aktstykker til Christiern II's og Frederik I's Historie, S. 269, Noten.

kan betragtes som et repræsentativt Exempel paa en typisk senmiddelalderlig Lavadelsslægt. Efter det Tilnavn (van Leveren), som dens to først kendte Medlemmer benyttede, maa man formode, at Slægten var indvandret hertil fra det sydlige Udland, og ikke blot ligger der i Westfalen en Landsby Levern (Leveren),¹ men ogsaa Slægtens herhjemme ellers ukendte Vaaben² peger i denne Retning, idet Vaaben af denne Art er næsten typiske for Grænseegnen mellem Niedersachsen og Westfalen.³ Som ikke ualmindeligt blandt indvandrede Slægter søgte den at blive akklimatiseret ved at bortkaste Tilnavnet til Fordel for Patronymica;⁴ medens Rolf i Fredebo saaledes endnu 1450 og 1451 kaldtes van Leveren⁵ og helt frem til 1462 (det vil formentlig sige, saa længe han levede) benyttede dette Navn i sine Segl,⁶ bortkastede de følgende Generationer fuldstændigt dette Tilnavn ogsaa i Seglene.⁷

Da Kildematerialet for de to ældste Leds Vedkommende desværre er saa spinkelt, at vi ikke med større Sikkerhed kan fastslaa Familieforholdet mellem de to første Bærere af Navnet van Leveren (Rolf i København 1402, respektive i Fredebo 1449 ff.), mangler vi følgelig Underretning om, hvorledes Flytningen fra By til Land er foregaaet. Men det ligger dog uden for enhver Tvivl, at den verdslige Overklasse i Senmiddelalderen i vid Udstrækning rekrutteredes fra Købstadspatriciatet,⁸ eller – som Forholdet maaske snarere bør karakteriseres – at der fandtes en intim Forbindelse mellem By- og Landaristokrati med deraf flydende stadige

¹ Danmarks gamle Personnavne II, Tilnavne II, Sp. 672; jfr. at der i Roskildebispens Jordebog (Udg. S. 129) umiddelbart efter Rolf anføres en *Henricus Sost*.

² Et delt Skjold, i højre (dexter) Felt en nedvendt Sparre, i venstre (sinister) Felt to Bjælker, evt. femdelt (Danske adelige Sigiller L lxvi 1–5).

³ Jeg takker Heraldikeren Jan Raneke, Lomma, for elskværdig Oplysning herom.

⁴ Jfr. f. Ex. den rygske Slægt Quitzou, hvis til Danmark indvandrede Medlemmer først efter Frederik I's Navneforordning af 1526 atter genoptog Brugen af det gamle Tilnavn (DAA 1910, S. 327f.).

⁵ SRD VI, S. 182, Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 322f. Note 5.

⁶ F. Ex. Danske adelige Sigiller L lxvi 2 (Repertorium 2. Rk. 1524), jfr. sst. 1.

⁷ If. Danske adelige Sigiller (L lxvi 5) skal Rolf Madsens Segl indeholde Bogstaverne RML (i saa fald selvfølgelig at opfatte som »Rolf Madsen van Leveren«); men i de Segl, der har staaet til min Raadighed, har det ikke været mig muligt at læse mere end RM.

⁸ Foruden det velkendte fynske Patriciat (Marvin, Mule, Kotte, Seebled oma.) skal her blot anføres, at Slægten Orning stammer fra en Aalborggraadmand (DAA 1907, S. 332f.), Slægten Skadeland fra en Viborgborger (DAA 1915, S. 494) samt at den sjællandske Slægt Griis (af Slagelse) havde nære Kontakter til Slagelse (DAA 1895, S. 130f.). Om Københavns Betydning i denne Forbindelse se ndf. S. 13. Specielt udgør den sjællandske Slægts- eller Vaabengruppe kaldet »Baden« det klassiske Exempel paa et Koteri af Patriciere, der ved et Medlems Ophøjelse til Biskop straks rykker frem til en mere fremtrædende Position (DAA 1884, S. 41ff., samt Erik Arup: Danmarks Historie II, S. 232).

Vekselvirkninger. Endnu 1482 medbeseglede velbyrdig Mand Jep Halvegge, Fader (evt. Faderfader) til Rolf Madsens Moder Fru Inger, et Brev udstedt af Kirstine Nielses, Niels Madsen Skomagere Enke, Borger i Slagelse, og ikke blot kaldte hun da Jep Halvegge for sin Frænde,⁹ men hendes i Brevet nævnte ikke-adelige »Svoger« Jens Mikkelsen var gift med en Kvinde af den gamle, men nu uddøende sjællandske Adelslægt Snubbe (II).¹⁰

Om den første Rolf van Leveren (1402) har drevet egentlig Købstadsnæring eller blot levet som »Rentier« i København, kan vi ikke sige; men det er værd at bemærke, at endnu de første Gange den næstfølgende Rolf (i Fredebo) nævnes, kan vi ikke fuldt ud være sikre paa, at han allerede da besad Frihed og Frelse. Saaledes anføres han 1449 i et Herredstingsvidne efter saavel Tingfogeden som en Præst og Barvid Pedersen i Nejlinge (om denne se flg.) og umiddelbart før tre Personer, der givetvis maa opfattes som Bønder.¹¹ Ogsaa 1452 medbesegler han paa en »udsat Post«, idet her først opregnes en Række vitterligt fribaarne Mænd, derefter to Præster og først som den næstsidste, lige foran en Slangerup-Raadmand, anføres Rolf i Fredebo.¹² Først 1458 stiles han, sammen med Barvid Pedersen, klart og utvetydigt *a wapn*, men endnu i de to Breve, der hidrører fra denne Lejlighed, opregnes disse blandt de sidste Væbnere, dvs. umiddelbart før de ufri Medbeseglere.¹³ Fra nu af var hans Stilling dog klar, og med Hensyn til Rolfs Sønner ses der aldrig at være noget Problem, de nævnes »med flere gode Mænd«,¹⁴ kaldes »Væbnere,«¹⁵ »velbyrdig Mand«¹⁶ eller optræder i Familiens Skød omgivet af vitterligt fribaarne Slægtninge.

Vender vi os dernæst til de Lokalteter, hvortil (-i eller -af)¹⁷ disse Lavadelspersoner skriver sig, faar vi den første Overraskelse. Vi er saa vant til umiddelbart at forestille os Adelen, Rigets verdslige Overklasse, som en Godsejerstand, at det rent ud maa forbløffe, at ikke eet eneste af disse Stednavne kan antages at repræsentere Ejendom, men at der i

⁹ Repertorium 2. Rk. 5097.

¹⁰ Sst. 7102, 7103, DAA 1918, S. 419f., samt Helms, anf. Arb., S. 657.

¹¹ SRD VI, S. 182.

¹² Repertorium 2. Rk. 164.

¹³ SRD VI, S. 184f., Codex Esromensis, S. 136f.

¹⁴ Repertorium 2. Rk. 4649, 5880.

¹⁵ Sst. 7488.

¹⁶ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1855, S. 41 Note 1.

¹⁷ Hele Spørgsmaalet om Titulering – berørt af William Christensen i (Festskrift til Edvard Holm) Tillæg til Historisk Tidsskrift 8. Rk. IV, S. 38ff. – herunder hvilke Konsekvenser »i, af og til« evt. kan have, trænger til en nøjere Undersøgelse.

samtlige paaviselige Tilfælde udelukkende er Tale om Forleninger eller lignende. Det Fredebo (Græsted S., Holbo Hd.), som Rolf skriver sig i, respektive af, vides senere at være en kongelig Enestegaard, omend af ret betydeligt Omfang, men vel næppe større, end den helt ud omfattedes af det Skøde, hvorved Dronning Margrete 1400 overtog den,¹⁸ dvs. at vi har Grund til at antage, at Rolf i Fredebo blot havde Gaarden i Len eller Leje.

Denne Formodning underbygges kraftigt gennem det vitterlige Klientforhold, hvori han ses at have staaet til Egnens Kronlensmand, hvorved vi saa at sige tvinges til at antage, at han besad Fredebo næsten som et »Underlen«, eventuelt en Slags »Maalsgods«, dvs. som Vederlag for Tjeneste, han udførte for den kongelige Lensmand. 1451 finder vi ham som Medbesegler af et af Søborglensmanden Follert van Knob udstedt Gælds brev,¹⁹ og da denne døde kort efter, var det i et af Enken Birgitte Bondesdatter 1452 udstedt Brev, at han nu optraadte.²⁰ Faa Aar senere giftede hun sig med Hr. Johan Oxen til Asserbo, Lensmand paa København, Krogen og Søborg, hvad der givet var Aarsagen til, at vi 1457 ser Rolf af Fredebo paa Smørum Herredsting, hvor han »paa min naadige Herre Kongens Vegne« fungerede som Tingholder og med Try Herreds Foged m. fl. udstedte et Vidnesbyrd i en Sag, der havde Hr. Johan Oxens Interesse.²¹ I sit andet Ægteskab (med Inger Bille) fik Hr. Johan Interesser paa Lolland, og selv om vi først 1479 ser, at hans Svigermoder forlenede ham med Nielstrup (i Musse Hd.),²² er der ganske givet en Sammenhæng mellem dette og den Omstændighed, at Rolf forsvinder fra Nordsjælland og 1462 benævnes af netop Nielstrup.²³

Var Faderen saaledes knyttet til Kronens Lensadministration, eller snarere, til en Lensmandsslægt, gik Sønnerne derimod i Kirkens Tjeneste. At Herman Rolof 1475 og 1477 betalte Skovkloster Leje af Jord saavel i selve Næstved som i Lille Næstved (dette sidste var et veritabelt Lavadelspensionistkvarter),²⁴ kan tænkeligt skyldes, at han i Lighed med mange andre af Egnens Lavadelsfolk havde staaet i Klosterets Tjeneste ligesom den Willom Sort (»Baden«), der gift med en Søster (evt. Faster)

¹⁸ Repertorium 1. Rk. 4374, 4375, Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 315. Jfr. Ældste danske Arkivregistraturer I, S. 56.

¹⁹ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 322 Note 3.

²⁰ Repertorium 2. Rk. 164.

²¹ Ryge, anf. Arb., S. 6f.

²² Repertorium 2. Rk. 4552.

²³ Sst. 1524, jfr. ovf. S. 3 Note 8.

²⁴ Helms, anf. Arb., S. 427f.

til Mads Rolofs Hustru Fru Inger 1464 og atter 1480 fik Klosterets vigtigste Gaard i Lille Næstved i Leje imod en mindre Afgift foruden at »være Klosteret til Tjeneste«. ²⁵ Men i hvert Fald har Herman snart valgt sig en mægtigere Herre, idet han 1485 og 1486 var Roskildebispens Hovedsmand paa Hjortholm, ²⁶ hvilket han 1488 havde ombyttet med Braade (nuværende Holsteinborg), ²⁷ hvortil han endnu 1502 skrev sig. ²⁸

Ganske samme Løbebane slog Broderen Mads Rolof ind paa. Han skrives 1480 i Svendstrup (mon et Len eller evt. blot i Borgeleje?), ²⁹ og fra 1493 til 1504 benævnes han i eller af Raarup (nuværende Cathrinebjerg), ogsaa een af Roskildebispens betydeligere Gaarde. ³⁰ Dennes Søn Rolf Madsen gik derimod i Kongens Tjeneste og blev Hofsinde, vel et Vidnesbyrd om, at Slægten nu var ved at naa op over den allerværeste Lavadel. Nogen Kapital har han utvivlsomt haft, da han baade kunde indløse noget til Domkirken pantsat Gods og 1515 overtage Pantelenet Pederstrup, hvis Pantenum 1518 tilmed forhøjedes. Hans Overtagelse af Københavns Len hører derimod ligesom hans Forleninger i Finland hjemme i den politiske Historie.

Selvfølgelig blev der i en saadan Livsførelse ogsaa Plads til i hvert Fald nogen Godserhvervelse, men aldrig af et saadant Omfang, at blot eet eneste Medlem af Slægten van Leveren kom til at skabe sig en egentlig Hovedgaard, og ikke mindst er det betegnende, at vi i adskillige Tilfælde finder en Forbindelse mellem dens Jordejendom og dens Ægte-skaber. I 1502 kunde Herman Rolof skænke St. Pouls Alter i Roskilde Domkirke en Gaard i Skippinge, ³¹ men for det første bekræftede Svogeren Morten Jensen (»Stiernemaane«) Salget, ³² hvori han saaledes maa antages at have haft en vis Interesse, og dernæst stammede i hvert Fald 1/4 af Ejendommen fra dennes Broder Peder Jensen, der allerede 1494

²⁵ Repertorium 2. Rk. 1704, 4633, jfr. Helms, anf. Arb., S. 424f.

²⁶ SRD VI, S. 191f., Repertorium 2. Rk. 5880.

²⁷ Repertorium 2. Rk. 6309; endnu i dette Aar omtales Herman Rolofs Jord i Næstved (SRD VI, S. 377), men denne Betegnelse kan dog blot skyldes, at han (evt. et godt Stykke Tid) tidligere havde besiddet den paagældende Jord; jfr. ligeledes ovf. S. 4 Note 11 om den 1522 omtalte Herman Rolofs Gaard i København. Det er dog hertil af Interesse, at Ramsing (Københavns Ejendomme 1377-1728 V, Nørre Kvarter, S. 90) identificerer den med en forhen Biskop Niels Skave (1485-1500) tilhørende Gaard.

²⁸ Repertorium 2. Rk. 9621. At han formentlig ogsaa 1502 (udat. 1501-05) med to Mænd skulde følge »min Herre«, dvs. Kongen, til Norge, var vel en Bispelenet paa-hvilende Forpligtelse (Danske Magazin 4. Rk. II, S. 272).

²⁹ Repertorium 2. Rk. 4727, jfr. 4649.

³⁰ Codex Esromensis, S. 181f., SRD VI, S. 201, Repertorium 2. Rk. 10183.

³¹ Repertorium 2. Rk. 9562.

³² Sst. 9621.

havde solgt denne Andel, som han igen havde arvet efter sin Mormoder, til Herman Rolof,³³ dvs. at denne hans eneste vitterlige Jordejendom givet stammede fra hans Hustru, hvis Samtykke følgelig var paakrævet ved Altergaven 1502.³⁴

Ej heller Broderen Mads Rolof synes rig paa Jordegods. Mest optræder han som ovenanført i Forbindelse med Steensen-Slægtens Godsdispositioner, og saafremt den anførte Antagelse, at hans Halvsøster var gift med Peder Steensen, er korrekt, er det jo ganske naturligt, at han og hans Broder som Værger for de umyndige Søsterbørn og som interesse-rede i Slægtens Ve og Vel Gang paa Gang medbesegler Steensen-Skøder m. v.³⁵ I 1505 solgte Mads Rolof en Gaard i Reerslev (Tune Hd.) til Bartholomei Alter i Roskilde Domkirke, og da dette skete med Hustruens Samtykke,³⁶ er det tænkeligt ogsaa tilgiftet Gods.

Det er saaledes sandsynligt, at de Midler, der satte Rolf Madsen i Stand til at indløse saavel pantsat Gods som et kongeligt Pantelen, hidrørte fra hans Moders (da uddøende) Slægt, og selv da er det betegnende, at Forhøjelsen af Pantessummen 1518 først fandt Sted, efter at han havde solgt Gods gennem en Mellemand til Hr. Mogens Gøye.³⁷ Desuden ved vi, at han (ca. 1520) ejede en Gaard i Ølsemagle (Ramsø Hd.), hvor nok en Gaard ejedes af Laurens Nielsen af Havnelev,³⁸ en Mand, der utvivlsomt ogsaa var besvogret med Steensen-Slægten,³⁹ dvs. at begge muligvis havde erhvervet dette Gods takket være de respektive Slægters Giftermaal. Endelig havde som nævnt 1540 en Mogens Madsen faaet Rettertingsdom for, at Hans Villomsen og Fru Inger Halvegsdatters Arvinger skulde udlægge ham som »Rettløff Madsens« Arving noget Gods i Svindinge (Tuse Hd.), men vel at mærke i Henhold til Fru Ingers Skøde, dvs. at ogsaa dette Gods hidrørte fra Halvegs-Slægten.

³³ Reperterium 2. Rk. 7615.

³⁴ Identificationen af Peder Jensens (kvarte) Gaard 1494 med den 1502 Alteret tilskødede fremgaar klart af, at Roskildealteret sammen med Gavebrevet af 1502 ogsaa modtog Skødet af 1494.

³⁵ Saaledes kalder Peder Steen(sen) 1493 ligefrem Mads Rolof for sin Svoger (Codex Esromensis, S. 181f.).

³⁶ Repertorium 2. Rk. 10498. Om Hustruens Navn se ovf. S. 4f.

³⁷ Se herom ovf. S. 5f; jfr. dog at Søren Arildsen, der her synes at optræde som Straa-mand for Hr. Mogens, endnu 1520 skyldte Rolf Madsen Penge (Rolf van Leverens Privatarkiv, 1520 24/2, RA).

³⁸ RA, Registratur 108 A, Nr. 31, fol. 9 v.

³⁹ Jfr. Repertorium 2. Rk. 10183 samt DAA 1920, S. 500.

III

DENNE Slægt, hvis Godsbesiddelse aldrig tog et saadant Omfang, at blot eet eneste Medlem kom til at sidde som Jorddrot paa sin egen Hovedgaard, viser sig altsaa først og fremmest at maatte betegnes som en Slægt af Gods-Administratører, Fogeder eller Lensmænd, første og sidste Mand i Kronens Tjeneste (første Mand vel strengt taget blot i en Kronlensmands Tjeneste), de to Brødre af anden Generation i Kirkens, dvs. Roskilde Bispestols Tjeneste. Vi staar da overfor det Spørgsmaal, hvorvidt denne Slægt repræsenterer et forholdsvis almindeligt Forhold, eller om der er Tale om et helt usædvanligt Fænomen, hvorfor Undersøgelsen nu udstrækkes til en Gennemgang af Slægtens »Milieu«, dvs. de Familier, hvorfra man hentede Hustruerne, de Mænd, med hvem man medbeseglede, og de Lensmænd eller Fogeder, hvem man afløste, respektive afløstes af paa de forskellige Forleninger.

Udgangspositionen synes at have været København, en Stad, der vel ikke ses at have spillet større Rolle for Rekrutteringen af Lavadelen, i hvert Fald ikke i Sammenligning med Slagelse og Næstved, for slet ikke at Tale om Odense og de andre fynske Købstæder. Men Exempler findes dog, som den københavnske Raadmand og Væbner Gerlak Floor,¹ flere Medlemmer af den navnløse sjællandske »Skullelev«-Slægt, der førte Godov'ernes Ulvehoved,² og den københavnske Borger Hans Tidikesen, der blev Christiern I's Skriver, 1456 fik Frelsebrev, derefter blev Provisor paa Gavnø og 1482 endte som Forpagter af Skovklosters Gods i Grimstrup.³

Et Exempel, der udviser en betydelig Parallellitet med van Leveren, har vi i den ganske obscure Slægt *Fæling*, hvoraf alene to Generationer er kendt, og end ikke et Vaaben kan paavises.⁴ Den først kendte Mand Peder Bosen Fæling var Roskildebispens Slotsfoged paa København, da han 1408 af Roskilde St. Nicolai Alter lejede tre Bol i Maaløv for sin og sin Hustru Cecilies Livstid.⁵ Om hans sociale Stilling kan vi ikke med større Sikkerhed udtale os; en Bispefoged behøvede vel ikke her i 15. Aarhundredes Begyndelse nødvendigvis at være fribaaren, og som nævnt førte han blot et Bomærke i sit Segl. Men 1416 optræder han som *armiger*, da Knud Andersen (Panter) til Svanholm pantsatte ham og hans Hustru

¹ Se f. Ex. Repertorium 2. Rk. 274, 288, 2458.

² DAA 1894, S. 150f.

³ Død 22/7 1500, Helms, anf. Arb., S. 470.

⁴ 1408 (og vel ogsaa 1418) førtes blot Bomærke, se fig.

⁵ Repertorium 1. Rk. 4956.

alt sit Gods i Jørlunde Hd., nemlig i selve Jørlunde By, to Gaarde i Sundbylille og en øde Gaard i Skenkelsø for 100 Mk. Sølv.⁶

Saaledes synes der økonomisk som socialt at være Opgang, og at Kong Erik 1417 overtog København, kom paa ingen Maade Peder Fæling til Skade, idet den betroede Mand straks overflyttedes til nok et vigtigt Bispeslot, nemlig Dragsholm, hvor han som Slotsfoged 1418 lejede mere Gods af Nicolai Alter.⁷ Medens de hidtil nævnte Godserhvervelser alle laa indenfor Rækkevidde af København, var det vel den nye Stilling paa Dragsholm,⁸ der laa bag, at han og Hustruen 1431 paa Livstid lejede en Gaard i Svinninge (Ods Hd.) af Domkapitlet.⁹

De havde mindst tre Sønner, da de døde, uvist hvornaar, men før 1460, i hvilket Aar Væbneren Anders Fæling med sine – ikke navngivne – Brødre overlod de evige Vicarer i Roskilde det ovenanførte Pantebrev af 1416,¹⁰ vel et Tegn paa økonomisk Tilbagegang; sidste Gang et Medlem af denne Slægt omtales, var i en 1480 af Roskilde Agnete Kloster udstedt Kvittering til Landsdommeren Henrik Meinstorp vedrørende Afgift af Gods i Hjelmsømagle og Sneslev, hvori en Jens Fæling havde haft Panterettigheder, hvilke han siden havde overladt Klosteret.¹¹ Ogsaa her finder vi altsaa en Slægt, hvis Funktion saa at sige var den (som Lensmænd eller Pantebesiddere) at administrere andres, især kirkelige Institutioners Gods, idet vi her naturligvis maa have i Erindring, at det for Sjællands Vedkommende saa afgjort er de kirkelige Institutioners Arkiver, der er bedst bevaret, hvorfor Kildematerialet utvivlsomt vil faa Slagside til Fordel for Kirkegodset.

Som ovennævnt optræder Rolf i Fredebo saa hyppigt sammen med sin Nabo Barvid Pedersen (Barritsen) i Nejlinge (Helsing S., Holbo Hd.), at man fristes til at formode et Svogerskab imellem dem, og det saa meget mere, som Barritsen-Slægten 1491 og 1515 ejede Gaarde i Boeslunde (Slagelse Hd.),¹² et Sogn, hvor ogsaa Rolf Madsen (til 1516)

⁶ Repertorium 1. Rk. 5578.

⁷ Sst. 5732.

⁸ Ny Lensmand paa Dragsholm kendes først 1468, og det var da Herman Rolofs svigerfader Is Lydikesen »Stiernemaane«, se ndf.

⁹ Repertorium 1. Rk. 6486.

¹⁰ Sst. 2. Rk. 1160. Her betegnes Godset som tre Gaarde i respektive Jørlunde, Skenkelsø og Sundbylille.

¹¹ Sst. 4728. Medens Panterettighederne saaledes tilhørte Klosteret, laa Ejendomsretten hos »Lensmanden« Henrik Meinstorp, hvis Datter Anne, gift med Holger Rosenkrantz, ca. 1520 besad to Gaarde i Hjelmsømagle (RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 5v.)

¹² DAA 1885, S. 65f. Det er ikke uden Interesse, at Barritsen-Vaabenet allerede 1393 førtes af en Slagelseborger.

besad en Gaard. Muligvis var Nejlinge (ligesom Fredebo) en Forlening, idet saavel Kronen¹³ som Asserbo Gods¹⁴ havde udstrakt Ejendom i denne Landsby. Barvid Pedersens Søn Knud Barritsen skrev sig 1485–94 i Svendstrup,¹⁵ ganske som Mads Rolof gjorde det 1480, og paa sine gamle Dage blev han som saa mange andre Lavadelsfolk Skovklosters »Pensionær«; saaledes skrev han sig 1500 i Gerdrup, et Klosterlen, som Sønnen Peder Knudsen endnu 1518 besad.¹⁶

Betragter vi den Kreds, som Rolf i Fredebo iøvrigt optraadte sammen med, finder vi ganske tilsvarende Forhold. 1452 medbeseglede han et Pantebrev udstedt af hans Beskytter Søborglensmandens Enke til Lydike Jensen »Stiernemaane« til Freerslev,¹⁷ ogsaa en Slægt, der havde specialiseret sig i Bispelen. Dennes Søn Is Lydikesen var 1468 Lensmand paa Dragsholm, og medens dennes Datter Christine blev gift med Herman Rolof, var den ene Søn Morten Jensen Bispelensmand paa Havelsemagle (Ølsted S., Strø Hd.), og den anden, Peder Jensen, skrev sig 1506 af Øm, en Landsby i Syv S. (nu Glim S.), der ca. 1520 helt ejedes af Bispestolen.¹⁸

Selv indtog Rolf i Fredebo som ovenomtalt blot en beskeden Plads i Brevet af 1452, idet han nævnes efter to Præster og umiddelbart før en Raadmand. Men ogsaa de vitterligt fribaarne Medbeseglere tilhørte samme Milieu af Kirkens »Vasaller«. Først anførtes Claus Henriksen (»Skade-Kraus«)¹⁹ i Ramløse, et Bispelen, hvortil han allerede 1442 skrev sig,²⁰ og hans Søn Niels Clausen, Slægtens sidste Mand, døde som Biskop i Aarhus. Derefter nævnes Bent Krabbe af den halvt »borgerlige«, halvt »gejstlige« Slægt »Krabbe af Roskilde«, ²¹ som 1445 til 1459 var Forstander for Vor Frue Kloster i Roskilde. Han var gift med Mette Hansdatter Myndel af Møntmesterslægten,²² som anden Gang var gift med Didrik Friis (af Arlevad),²³ der 1464–1486 havde afløst ovennævnte

¹³ Repertorium 1. Rk. 2506, jfr. 3081 samt Ældre danske Arkivregistraturer I, S. 149 og 122.

¹⁴ Saaledes fik Kronen 1560 7 Gaarde i Nejlinge fra Asserbo (Kronens Skøder I, S. 64), jfr. at Poul Laxmands Arvinger 1544 besad 6 Gaarde i Nejlinge, og interessant nok ogsaa en Gaard i Boeslunde Sogn (Rigens Forfølgningsbog Nr. 2, fol. 40v f.).

¹⁵ Repertorium 2. Rk. 5750, 7638.

¹⁶ Helms, anf. Arb., S. 443f., jfr. S. 467f. og DAA 1885, S. 65.

¹⁷ DAA 1920, S. 516f.

¹⁸ RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 9r.

¹⁹ DAA 1915, S. 485f.

²⁰ Repertorium 1. Rk. 7229; og endnu 1458, se sst. 2. Rk. 872.

²¹ DAA 1954, S. 3.

²² DAA 1905, S. 346f.

²³ DAA 1942, S. 99f.

Claus Henriksen i Bispelenet Ramløse, samtidig med at han var Forstander for Roskilde Agnete Kloster 1458–92. Didrik Friis' Broder Otte Friis ægtede en Datter af Mette Myndel i hendes første Ægteskab, og deres Søn Jørgen var i flere Roskildebispens Tjeneste.

Som tredje Medbesegler kommer nu Anders Jensen (Væbner-Halvegge).²⁴ Hans Fader havde været Forstander for Gavnø Kloster, medens han selv 1431–54 var Lensmand paa Havelsemagle (hvor han afløstes af førnævnte Morten Jensen »Stiernemaane«) og fra 1436 Forstander for Roskilde Agnete Kloster²⁵ (hvor han mellem 1455 og 1458 afløstes af førnævnte Didrik Friis). Hans ene Broder var Kannik i Roskilde, medens en anden, Peder Jensen, blev Bispelensmand, 1455 paa Braade (hvor vi senere finder Herman Rolof) og 1468 paa Saltø, og dennes Børn hørte ligesom Rolf Madsen til Christiern II's mest trofaste Tilhængere. Sønnen Niels var ca. 1520 Bispefoged i Ølby,²⁶ og to Døtre var i Roskilde Vor Frue Kloster, medens en tredje Datter, Fru Karen »Ermelund«, var gift med Eggert Andersen Ulfeldt, der fra ca. 1482 havde Bispelenet Elmelunde paa Møn, som Sønnen siden besad til sin Død 1566.²⁷

Personer af ganske samme sociale Type finder vi sammen med Rolf i Fredebo i de to Markskelsforretninger af 1458, som da foretoges for henholdsvis Esrom og Æbelholt Klostre.²⁸ De to Abbeder optraadte kollegialt for hinanden i de respektive Breve, og desuden een virkelig Standsperson i hvert, i Esrombrevet Gotskalk Barsebæk, Høvedsmand paa Gurre, i Æbelholtbrevet Hr. Albret Bydelsbak af Annisse; men ellers finder vi her blot gamle Kendinge og deres Lige: først Henrik Skarsow, Forstander for Slangerup Kloster 1457–66,²⁹ formentlig Søn af en pommersk Indvandrer³⁰ Niels van Skarsow, der omkring 1400 havde været kongelig Skænk.³¹ Derefter kommer Lydike Jensen »Stiernemaane«, Rolf i Fredebo og Barvid Pedersen i Nejlunge og endelig seks Selvejrbønder.

I det parallelle Æbelholtbrev finder vi først Claus Henriksen af Ram-

²⁴ DAA 1946, S. 98f.

²⁵ Ansættelsesbrevet af 1436 se Repertorium 1. Rk. 6827, en Kvittering af 1448 se sst. 7809.

²⁶ RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 10r.

²⁷ Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, S. 92.

²⁸ I henholdsvis Codex Esromensis, S. 136f., og Æbelholtbogen, udg. SRD VI, S. 184f.

²⁹ Repertorium 2. Rk. 724, 2123.

³⁰ Danmarks gamle Personnavne II, Tilnavne II, Sp. 266.

³¹ Repertorium 1. Rk. 4371, 4985.

løse og derefter Jens Tetz af Farum, et Bispelen som var i denne Families Besiddelse i henved 100 Aar. Han var af den rygenske Slægt, som efter sit derværende Stamsæde under Adelsvælden antog Tilnavnet Rosengaard.³² Hans Broder Tetz Tetzen gjorde Karriere i Roskilde Domkapitel, hvor han endte som Ærkedegn; men skønt Jens Tetz selv blev Ridder og efterlod sig talrigt Afkom, var Slægtens »gejstlige« Traditioner ham øjensynligt for stærke, og skønt givet da en ældre Mand lod han sig optage i Lunde Domkapitel, hvor ogsaa han inden sin Død opnaaede Ærkedegneembedet. Ogsaa hans Efterkommere holdt sig til Krumstaven; Sønnen Tetz Jensen overtog Farum, og dennes Hustru, Alhed Urne, Biskop Lage Urnes Søster, sad 1519 som Enke inde med Hjortholm,³³ og ikke blot havde hun 1536 Livsbrev paa Farum, men Sønnen Jens Rosengaard havde Brev paa at efterfølge hende.³⁴

Derefter fulgte en Mikkell Rud af Sigerslev-Vester, en saa obscur Person, at vi ikke kan finde en sikker Plads til ham paa Slægten Ruds Stamtavle,³⁵ og endelig kommer – umiddelbart før Rolf i Fredebo – en Jens Madsen af Sundbylille, som er et nærmere Bekendtskab værd. Blot Aaret før (1457) findes denne i et af seks fribaarne Mænd og seks Bønder foretaget Skovskel placeret som Nr. 7 (efter gamle Kendinge som Claus Henriksen, Henrik Skarsow, Mikkell Rud og Jens Tetz), det vil strengt taget sige, som den første blandt Bønderne.³⁶ Der er stor Sandsynlighed for, at han er identisk med den af Arup³⁷ fremdragne Jens Madsen, der 1454 nævnes i Nabobyen Oppesundby,³⁸ og som da paastodes at have udvist Malkonduite paa Krigstogt til Sverige. Da mødte nemlig paa Sømme Herreds Ting »beskeden Dannemand Ove Pedersen af Ølstykke«, som af Agnete Klosters Forstander Anders Jensen (Væbner-Halvegge) var gjort til Hovedsmand »for de Væbnere, som var ude for de Bønder i Sømme Hd., Strø Hd. etc.« og han paastod, at da de gjorde Landgang, overdrog han Kommandoen ombord til Jens Madsen, hvorefter denne stak af med Skib og Proviant, Landgangsholdet til stor Skade.³⁹ Den Rolle, Agnete Klosters Forstander spiller her, gør det sandsynligt, at det drejede sig om det Udbud, som Klosteret havde Pligt til

³² DAA 1912, S. 389ff. Jfr. at Slægten saa lang Tid Senmiddelalderen igennem lejede Ringsted Klosters Gaard i Kværkeby, at denne den Dag i Dag hedder Rosengaarden.

³³ Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 23/12.

³⁴ Roskildebispens Jordebog (Udg. ved C. A. Christensen), S. 332.

³⁵ DAA 1912, S. 432ff., specielt S. 436.

³⁶ Repertorium 2. Rk. 724.

³⁷ Danmarks Historie II, S. 124.

³⁸ Repertorium 2. Rk. 355.

³⁹ Jfr. Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning, S. 295 og 520ff.

at stille til Gengæld for sit Gods' Skatteprivilegier, dvs. at det sendte »Væbnere« ud for sine Bønder, og hermed faar vi omsider et Fingerpeg om, hvorfor de kirkelige Institutioner med Forkærlighed anvendte Væbnere som Administratorer af deres Gods, idet kun disse kunde opfylde den Bisper og Klostre paahvilende Tjenestepligt. Det er følgende værd at bemærke, at netop i Byerne Sundbylille og Oppesundby havde Agnete Kloster Gods, som i hvert Fald en Tid udgjorde et samlet Len.⁴⁰

Tjenestepligtens Betydning for de kirkelige Institutioner fremgaar ikke mindst af Fortegnelsen over Roskilde Bispestols Len i 1536,⁴¹ hvor der ved Siden af forskellige Afgifter Gang paa Gang nævnes »en Karl til Skibs, naar tilsiges«, »fire Borgelejer at holde om Aaret« osv. Men ogsaa her finder vi Paralleller til den underordnede Stilling, som Rolf i Fredebo synes at have indtaget som »Undervasal« under den kongelige Lensmand, idet mindre Bispeforleninger ikke sjældent ses at staa i et Underordningsforhold til det nærmeste Hovedlen. For Exempel skulde Ellingegaard (i Ods Hd.) 1536 yde sin Afgift til Dragsholm og stille en Karl i Slotsloven, medens den Laurids Iversen, der 1529 havde faaet Frelsebrev og fra hvem Slægten Serlin stammer,⁴² i 1536 for sin Forlening Katstrup (Løve Hd.) personligt skulde ligge i Dragsholm Slotslov.⁴³ Og formentlig var disse »Undervasallers« Tjenestepligt ikke indskrænket til Krigstjeneste alene; men i Fredstid har de utvivlsomt – som Skovklosters Lensbreve udtrykker det – skullet være til Tjeneste, hvor de kunde,⁴⁴ det være sig ved at møde op paa Tinge (som Rolf i Fredebo 1457 paa Smørum Hd.s Ting), udstede Vidnesbyrd, medbesegle, deltage i Aastedsforretninger, Skovsyn, Markskel etc.

Vi synes her at støde paa et Forhold, der funktionelt ikke adskiller sig meget fra Kronens Maalsmænd, en Gruppe, der socialt plejer at blive henregnet til Bondestandens øverste Lag, uanset at enkelte kunde være Lavadelsmænd.⁴⁵ Som nogle iøvrigt ganske obscure Personer i den hallandske Adels Rostjenesteliste 1552 endnu sagdes at have Pligt til at møde inden Varberg Port,⁴⁶ havde Maalsmændene under Nyborg Len

⁴⁰ 1393 lejede Peder Steen(sen) Agnete Klosters Gods i disse to Byer (Repertorium 1. Rk. 3885 = Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 278). Ogsaa i Ølstykke (hvor Ove Pedersen havde hjemme) besad Klosteret Gods (sst. S. 279 = 1337).

⁴¹ Udg. S. 329 ff.

⁴² Frederik I's danske Registranter, S. 229, Hans Knudsen: Danmark i Middelalderen I (1834), S. 106, DAA 1915, S. 481.

⁴³ Udg. S. 329.

⁴⁴ Jfr. Helms, anf. Arb., S. 425.

⁴⁵ Hans Knudsen i Smaaskrifter tilegnede Aage Friis (1940), S. 17–32.

⁴⁶ RA, Danske Kancelli B. 43, I 4, trykt i P. von Möller: Bidrag till Hallands Historia I (1874), S. 361f.

Pligt til at holde Vagt netop i Slotsporten,⁴⁷ og 1525 fik en – iøvrigt ukendt – Niels Griis Livsbrev paa en Gaard under Kalundborg Len imod at staa i Slotsloven,⁴⁸ dvs. at vi her finder et Forhold, der i mangt og meget minder om det feudale Begreb *castleguarde*.

IV

Et nok saa stærkt Indtryk af denne senmiddelalderlige »Fogedadels« Funktion faar vi ved at tage vort Udgangspunkt i en enkelt kirkelig Institution og dennes Forvaltningspolitik. Blandt de sjællandske Klostre har vist intet et saa velbevaret Kildemateriale til en saadan Under-søgelse som Skovkloster, og af Helms' grundige Gennemgang af dets Godshistorie¹ fremgaar med al ønskelig Tydelighed, at ikke blot fjerntliggende Ejendomme, men selv Jord i Klosterets umiddelbare Nærhed Gang paa Gang overdroges i Leje, som Len eller som Forpagtning til forskellige af Egnens Lavadelsmænd. Hertil kommer de endnu uudgivne Abbed Jeps Regnskaber (1467–81),² gennem hvilke vi ikke blot faar forøget vor Viden om Klosterets Forleningspolitik, men tilmed kan komme enkelte Personer nærmere ind paa Livet. Næppe een sydsjællandsk Adelsmand stod uden Kontakt med Klosteret, og selv den højere Adel holdt sig ikke tilbage, naar det drejede sig om selv ganske smaa Forleninger, omend vist kun faa i den Grad specialiserede sig i Kirkelen som Sjællands Landsdommer Henrik Meinstorp, om hvem man skulde tro, at hans Uvildighed stod i Fare paa Grund af de Hensyn, som hans talrige Patroner vel ventede til Gengæld for Forleningerne.³

Først og fremmest var det dog Egnens Lavadel, der stod ligesom i et Klientforhold til Skovkloster, saaledes Smaaslægterne Griis, Gammel og Bosendal,⁴ og i det følgende skal – muligvis dog som et outreret Exempel

⁴⁷ Hans Knudsen, anf. Arb. (1940), S. 18ff.

⁴⁸ Frederik I's danske Registranter, S. 68, jfr. Knudsen, anf. Arb. (1940), S. 20.

¹ Helms, anf. Arb., S. 421ff.

² Se sst. S. 89f. og ovf. S. 4 Note 9.

³ Om hans Vanskeligheder med Sorø Kloster se Repertorium 2. Rk. 6805; desuden besad han i hvert Fald Len af Roskilde Agnete Kloster (sst. 6808, jfr. 4728), Ringsted Kloster (sst. 3067), Roskilde Bisp (sst. 4848) og Skovkloster (Helms, anf. Arb., S. 465), dvs. at man fristes til at formode, at som Lokaladministrationens Udgifter senere paa-lignedes Hartkornsbesidderne, havde i Senmiddelalderen de større Godsejere at sørge for Landsdommerens Løn i Form af Forlening.

⁴ Jfr. et sjællandsk Landstingsvidne af 1458 (Repertorium 2. Rk. 899) om et Skovskel i Klosterets Nærhed, der blev redet af Lydike Grib af Rislev, Per Gammel af Holme, Bo Jensen af Gerdrup, Ejler Bosendal af Naaby og Trued Bryske af Fensmark, af hvilke de fire første ikke blot var Skovklosters Klienter, men tilmed ligefrem forlenet med det Gods, hvortil de her skrev sig (Helms, anf. Arb., S. 535f., 478f., 467, 514f.).

– skildres et »Grænsetilfælde«, der viser os, hvor langt ned i Samfundets Rækker »Lavadelen« da rakte. I Abbed Jeps Regnskaber for 1469 nævnes blandt Klosterets Landgildeydere i Landsbyen Rislev (Tybjerg Hd.) en *Peder Nielsen*, der kom til en spille en vis Rolle i Klosterets Administration. Helt frem til 1478 findes hans Navn under denne Landsby,⁵ skønt han allerede 1477 optræder i Vridsløse (Øster Flakkebjerg Hd.), dog uden Afgift, 1478 begrundet i, at Gaarden dér var øde, hvorfor han først 1479 gav normal Landgilde.⁶ Nogen helt almindelig Fæstebonde var han dog næppe, og allerede 1480 forsvinder han fra Landgilderegnskabet, idet han nu oppebar Svendeløn paa Klosteret, 1481 tilmed som den første blandt Svendene,⁷ en Stilling han øjensynligt havde kvalificeret sig til ved allerede tidligere at deltage i Klosterets Forvaltning, idet det formentlig var ham, der ifølge Regnskabet for 1477 ordnede Afgiftsbetalingen for Fru Anne Baad, der vist netop da var blevet Enke efter Hr. Joachim Griis, Klosterets Lensmand i Holme.⁸

Ved en overfladisk Betragtning er der her tilsyneladende blot Tale om det ikke særlig interessante Forhold, at en forretningsdygtig Fæstebonde flyttes fra sin Gaard op paa Hovedgaarden for dér at deltage i Godsforvaltningen. Men takket være en Række Diplomer, hvori forøvrigt Klosterets lavelige Klienter Gang paa Gang optræder, ser vi Peder Nielsen i en noget anden Belysning. Saaledes kaldes 1470 Peder Nielsen i Rislev Herredsfoged i Tybjerg Hd.,⁹ men formentlig blot midlertidigt, idet han ganske kort efter var Medbesejler paa samme Herredsting, nævnt efter fire Væbnere, umiddelbart før en Foged (paa Rønnebæksholm).¹⁰ Medens det saaledes endnu her kan være tvivlsomt, hvorvidt han skal henregnes til Væbnerne eller til Fogederne, ophæves denne Tvivl helt, da han 1473 hele to Gange paa Sjællands Landsting medbesejlede og her anførtes som respektive Nummer 6 af 7 og 4 af 5 anførte Væbnere.¹¹

Som nævnt var han sidst i 1470erne flyttet til Vridsløse, men optraadte fortsat paa Tybjerg Herredsting, hvor 1479 Væbneren Peder Nielsen i Vridsløse medbesejlede,¹² og som Skovklosters Foged var han 1485

⁵ Regnskabet, Rislev 1469 (fol. 20r), 1471 (fol. 38v), 1472 (fol. 46v), formentlig 1474 (fol. 57r) og 1478 (fol. 88v).

⁶ Regnskabet, Vridsløse 1477 (fol. 76r), 1478 (fol. 87r), 1479 (fol. 97r), jfr. Helms, anf. Arb., S. 567.

⁷ Regnskabet, 1480 (fol. 115v), 1481 (fol. 125v).

⁸ Helms, anf. Arb., S. 480.

⁹ Repertorium 2. Rk. 2852.

¹⁰ Sst. 2853.

¹¹ Sst. 3190, 3194.

¹² Sst. 4476.

blandt flere Væbnere med til at give Abbeden et Tingsvidne.¹³ Endnu 1488 optraadte Peder Nielsen i Vridsløse som (fungerende) Herredsfoged; men da han blot fire Dage senere medbeseglede et Vidne af Næstved Byting, var det som den allersidste, dvs. at han nu var rykket udenfor Væbnernes Kreds.¹⁴ Om hans Familieforhold vides iøvrigt intet, og hans Vaaben giver os desværre kun ringe Vejledning. Vel førte han 1470 et Skjold i sit Segl, men selvom dettes Indhold (»to Murhager«) bringer de »to Kedelkroge«, som førtes af den ligeledes sydsjællandske Lavadelsslægt fra Kjeldstrup,¹⁵ i Erindring, kan det med lige saa stor Ret opfattes som et Bomærke.

Her er der saaledes paa ingen Maade Tale om en Person, der opfylder vore traditionelle Krav om Fornemhed og Velbyrdighed. Skal vi finde et Sammenligningsgrundlag fra Adelsvælden, maa det snarest blive den Peder Nielsen Gad, der i 17. Aarhundredes første Halvdel som driftig Fæstebonde tog Ødegaarde og Kirkejord i Brug, som avancerede i Ringsted Klosters Tjeneste fra Rejsekarl til Kældersvend og sluttelig Ridefoged, der virkede som Procurator og Handelsmand, og som endte som Herredsfoged i Faxe Hd.¹⁶ Men hvor denne under Adelsvælden kunde svinge sig op til Toppen af Bondestanden og sende sine Sønner til Herlufsholm (de blev siden Præster), ser vi, at endnu i sidste Halvdel af 15. Aarhundrede anvendtes Væbnertitlen glatvæk om hans Lige-mand.¹⁷

Vort beskedne senmiddelalderlige Kildemateriale gør det jævnlige vanskeligt blot nogenlunde detailleret at analysere saadanne »Grænsetilfælde«. Her skal blot anføres endnu eet, der hidrører fra Købstadspatriciatet, en *Peder Sweye*, der optræder i Kilderne fra 1431 til 1461. Denne førte samme Vaaben som den velkendte og til Tider ganske betydende Slægt Galt,¹⁸ og maaske var han selv af gammel, men nu forarmet Familie, idet der 1348–89 nævnes en Jens Nielsen Sweye i Løve Hd.,¹⁹ utvivlsomt Søn af en Væbner Niels Swey, der nævnes 1322–29.²⁰

¹³ Sst. 5692s.

¹⁴ Sst. 6279, 6281.

¹⁵ DAA 1899, S. 231f. Kjeldstrupslægtens Vaaben i Danske adelige Sigiller I, iii 1–3.

¹⁶ Om denne se Albert Olsen i Personalhistorisk Tidsskrift 7. Rk. III, S. 120ff.

¹⁷ Det er selvfølgelig et Spørgsmaal, hvorvidt Tingsvidners m. fl. Aktstykkers Brug af Titler uden videre svarer til Realiteter, dvs. om »Væbner« nødvendigvis var mere end en »courtesy-title«?

¹⁸ Danske adelige Sigiller L, xxiv 1ff.

¹⁹ DD 3. Rk. III, 105, Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 73, jfr. Repertorium 1. Rk. U320, 321.

²⁰ DD 2. Rk. VIII, 450, IX, 430, 466, X, 5, 26, 156, 166, Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 15. Hverken dennes eller Niels Sweys Vaaben er dog kendt.

Selv var vor Peder Sweye 1431 blot Bymand i Roskilde,²¹ men 1436 flyttet til København, hvor han 1443 var avanceret til Raadmand.²² I begge disse Byer ejede han fast Ejendom,²³ og gennem sin Hustru Thale arvede han en Klædebod i Dragør efter Borgmester Henrik van Bergen.²⁴ Men allerede omkring 1444 var han i Besiddelse af Landgods (formentlig blot som Forlening), idet Retssager af 1446 og 1447 saavel for Landemode som for Landsting viste, at »fromme Peder Sweye« fra Rompe (nuværende Edelgave) havde fortrædiget en Roskildekanniks Gods i Nybølle (Smørum S. og Hd.).²⁵

Især kender vi dog Peder Sweye fra hans flittige Optræden paa Sjællands Landsting (allerede fra 1440),²⁶ hvor han 1457–58 hele tre Gange ses at sidde i Dommers Sted,²⁷ og i hvert Fald en enkelt Gang anføres han utvetydigt iblandt de medbeseglende Væbnere.²⁸ Kun een Gang benævnes han dog efter en Lokalitet, idet han 1461 kaldes Peder Sweye af Broby;²⁹ men kan hans »Adelskab« saaledes være tvivlsomt,³⁰ er hans Klientforhold nok saa interessant. Allerede da han 1440 mødte op paa Landstinget, benævnes han Hr. Axel (Pedersen Thott)'s Svend,³¹ og samme Aar medbeseglede han i København sammen med Aage Axelsen Thott saavel et Pantebrev paa skaansk Gods³² som en af denne udstedt Kvittering for en ham tilbagebetalt Pantenum.³³ Af de øvrige Kilder til hans Historie fremgaar klart, at Peder Sweye stod i et specielt Forhold til netop Slægten Thott, hvis »Tillidsmand« paa Sjælland, ikke mindst

²¹ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1874, S. 421 Noten; sikkert ogsaa bosat i Roskilde endnu i 1434, se Kr. Erslev: Testamenter fra dansk Middelalder, S. 207.

²² Repertorium 1. Rk. 6820, 7100, Kjøbenhavns Diplomatarium IV, S. 38, II, S. 75.

²³ Repertorium 1. Rk. 7191, Kjøbenhavns Diplomatarium II, S. 89.

²⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium IV, S. 38.

²⁵ Repertorium 1. Rk. 7626, 7714.

²⁶ Sst. 7078.

²⁷ Sst. 2. Rk. 721, 742, 899.

²⁸ Som den næstsiste af 10 (sst. 808), medens han 1456 indtog en mere »udsat« Plads efter fire vitterlige Væbnere og lige før en Sognepræst (sst. 653), jfr. en tilsvarende Placering i Breve af 1461 (sst. 1263, 1284, 1285 og 1294).

²⁹ Sst. 1263. Før ham medbeseglede her Væbneren Oluf Pedersen (»Godov«) til Bispelenet Svendstrup, efter ham en Række Fogeder, Bønder og »Maalsmandstyper«. Vedr. Broby se fig. S. Note 38.

³⁰ Betegnelsen »Væbner« i 1458 kan muligvis skyldes »Høflighed«, jfr. ovf. Note 17. Saaledes kaldtes han 1440 »beskeden« (Repertorium 1. Rk. 7078), men kort efter medbeseglede han blandt »gode Mænd« (sst. 7109), omend som den sidste. Jfr. at han 1446 kaldtes »fromme« Peder Sweye (sst. 7626).

³¹ Sst. 7078. Her nævnes han endog før David Arildsen Quitzow

³² Sst. 7100.

³³ Sst. 7109.

i juridiske Anliggender, han maa have været.³⁴ Naar saaledes et Aktstykke af 1441 uden nærmere Begrundelse omtaler Peder Sweye, finder vi Forklaringen i en Paaskrift paa Bagsiden: Hr. Oluf Axelsen (dvs. Thott);³⁵ 1451 var han paa Vallø i Anledning af en Skiftesag, der netop vedrørte Hr. Oluf Axelsen,³⁶ medens et af samme 1460 i København udstedt Gælds brev medbesegledes af Hr. Ove Grip, Foged paa Vallø, og Peder Sweye,³⁷ ligesom de sidste Vidnesbyrd om hans Existens (1461) alle angik Hr. Oluf Axelsens Gods Vallø.³⁸

V

MEDENS vi hidtil i Hovedsagen har iagttaget de kirkelige Institutioners Betydning for denne Fogedadels Existens, idet det har vist sig, at ikke mindst Bispestole og større Landklostre med Forkærlighed har betjent sig af den, maa vi nu gøre et Forsøg paa ogsaa at drage den højere Adel ind i Billedet for derved at faa fastslaaet, hvorvidt ogsaa denne i Senmiddelalderen har haft saadanne Klienter paa Grænsen mellem fri og ufri, dvs. om de allerede anførte Exempler som Rolf i Fredebo, der var knyttet til Søborglensmændene, og Peder Sweye med sine Kontakter til Slægten Thott, repræsenterer ret enestaaende Undtagelser, eller om der maaske tværtimod var Tale om et i Datiden ganske almindeligt Forhold.

Det har her vist sig lønnende at inddrage heraldisk Materiale i Undersøgelsen,¹ der her tager sit Udgangspunkt i det 15. Aarhundredes danske »Adelsbreve«. Uanset om en Optagelse i den fri og frelse Overklasse nødvendigvis altid forudsatte et skriftligt Vidnesbyrd, er det i hvert Fald umiddelbart indlysende, at de ganske faa bevarede senmiddelalderlige Adelsbreve kun kan være en beskedent Rest af, hvad der oprindeligt maa have foreligget.² Ikke blot er Overleveringen ganske tilfældig,³ men de

³⁴ Om denne lavadelige Administratorgruppes juridiske Interesser se ndf. S. 36. Selv var Peder Sweye 1454 Medbesegler paa det kongelige Retterting i København (Repertorium 2. Rk. 400).

³⁵ Kjøbenhavns Diplomatarium II, S. 71f.

³⁶ Repertorium 2. Rk. 110.

³⁷ Sst. 1099.

³⁸ Sst. 1263, 1284, 1285, 1294. Det *Broby*, som Peder Sweye 1461 skrev sig af, kan tænkeligt være Skrivefejl for *Vraaby* (*Wroby*) i Bjæverskov Hd., hvori Vallø besad betydelig Ejendom (Repertorium 1. Rk. 5945).

¹ I vid Udstrækning bygger dette Afsnit paa mine Forarbejder i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 17, S. 303ff., og Nr. 18, S. 345ff.

² En Oversigt over Adelsbreve ved Thiset i Historisk Tidsskrift 7. Rk. II, S. 383ff.

³ Jfr. hertil at ikke faa Frelsebreve alene er kendt takket være Kancellisekretær Niels Kragss Samlerflid først i 17. Aarh., se herom Will. Christensen i Personalhistorisk Tidsskrift 9. Rk. II, S. 12.

bevarede Breve koncentrerer sig især om straks uddøde Slægter – dvs. at disse Breve antagelig alene er blevet bevaret grundet den »historiske« Interesse – samt om Patricierslægter med flere tilsvarende Familier, hvis Stilling i Samfundet var en saaden, at de formentlig Adelsvælden igennem vilde have Behov for at kunne dokumentere Privilegierne. Medens vi fra Sverige for blot Perioden frem til 1459 har Efterretning om over 60 Frelsebreve,⁴ kan vi for Danmark kun opregne godt 20 Stk., selvom fortsatte Undersøgelser formentlig vil kunne forøge Antallet i vis Udstrækning.⁵

En Forklaring paa, hvorfor saa forsvindende faa Adelsbreve er i Behold herhjemme, kan vi finde netop i den stigende Grad af Fornemhed, der med Adelsvælden kom til at omgive den danske Adel. Efter 1536 var Kriteriet for at tilhøre denne højtprilegerede Klasse først og fremmest »Hævd«; havde ens Slægt medbeseget Recessen og iøvrigt opnaaet Standsfællernes Anerkendelse, behøvedes ikke anden Form for Dokumentation,⁶ og der var følgelig ikke nogen som helst Grund for en muligvis blot faa Aar før 1536 nyoptagen Adelslægt til at slæbe rundt med Bevis for, at Adelskabet var af allernyeste Art, her selvfølgelig bortset fra netop Patricieradel og lignende.⁷ I Tidens Løb blev saaledes saa at sige samtlige Adelsvældens Ætter paa denne Maade til »Uradel«, og kommer vi ned imod Midten af 17. Aarhundrede, er det slaaende at se,

⁴ K. E. Löfquist: Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid (1935), S. 241ff.

⁵ I den i Note 2 omtalte Fortegnelse savnes saaledes de nedennævnte Breve af 1413 og 1417, jfr. desuden, at vi af Eline Gøyes Jordebog (udg. Thiset, S. 129) erfarer, at Erik af Pommern havde givet den lille lollandske Slægt *Raa* Frihed og Frelse paa noget Gods, som 1450 ved Lensmandens Ordre befalede skrevet »vdaff haffuebogen«. Ogsaa i Aage Axelsen Thotts Jordebog (udg. Sven Welander i Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok 1957, S. 53) nævnes noget Gods (i Halland), som Kong Erik havde givet Frelse paa.

⁶ Det er bemærkelsesværdigt, hvor sjældent dette vage Kriterium gav Anledning til Retstrætter. Af en Sag for Fyns Landsting 1553 fremgaar, at Bogense-Patricierslægten med en halv Bjørn i Vaabenet dokumenterede sin Frihed og Frelse ved Henviisning til Indgifte i forskellige Lavadelsslægter. Faderbroderens Datter var saaledes gift med en norsk Lavadelsmand, medens Farmoderen stammede fra en (meget beskeden) jysk Lavadelslægt, og dennes Medlemmer havde nu (vel paa Opfordring) anerkendt deres Slægtskab med Sagsøgte (se A. Crone i Samlinger til Fyens Historie og Topographie IX, S. 299ff.). Det var utvivlsomt i Forbindelse med denne Retssag, at man omkring Aarhundredets Midte lod indhugge Slægtsvaabenet paa Gravstenen over den 1500 afdøde Faderfader, Raadmanden Erik Nielsen, hvor der hidtil blot havde været et Bomærke (Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I, S. 44f.).

⁷ At et Medlem af den saare beskedne hallandske Slægt Griis kort efter Reformationen fandt det fornødent at erhverve sig kongelig Stadfæstelse paa Slægtens af Christiern I udstedte Adelsbrev, skyldtes som nævnt i Brevet, at alle Slægtens Dokumenter var gaaet tabt i Grevens Fejde (Danske Kancelliregistranter 1535–1550, S. 306f.).

hvor ringe Kendskab Lavadelen da havde til sin egen Oprindelse. Saaledes kunde Slægterne Brun »af Kongstedlund« og den under Enevælden baroniserede Slægt Rodsteen blot føre Anerækken tilbage til Reformationstiden, hvorfor man i Ligprædikener og Slægtebøger maatte tage sin Tilflugt til fri Fantasi, skønt det nu er muligt at føre disse Slægter tilbage til 1470, respektive 1387.⁸

Hvorledes Optagelse i den privilegerede Klasse fra først af har formet sig, har vi ingen Mulighed for at faa at vide. Men det er paa ingen Maade usandsynligt, at det i 14. Aarhundrede er sket under Former, der har mindet om de tilsvarende svenske, hvor en Kandidat til Frihed og Frelse har fremstillet sig med Hest og Vaaben paa de regelmæssigt afholdte Vaabenskuer og dér modtaget Rettighederne til Gengæld for Modydelser, den kvalificerede Krigstjenestepligt.⁹ Med den stigende Anvendelse af Skriftlighed paa alle Samfundets Omraader maatte det da blive Sædvane, at ogsaa en saadan »Kontrakt« nedfældedes paa Pergament, og allerede 1334 har vi det ældste (omend i sin Udformning ganske atypiske) Vidnesbyrd om, at den sønderjyske Hertug havde taget Frelse Hagensen i sin Tjeneste, hvorfor dennes Gods fritoges fra ordinære Skatter etc.,¹⁰ et Diplom, der allerede 1408 krævede en Bekræftelse.¹¹

Men først med 15. Aarhundredes Begyndelse bliver det saavel i Danmark som i Sverige stedse almindeligere, at Privilegierne meddeltes i skriftlig Form, omend de ældste, alene i Regest eller kort Referat overleverede Vidnesbyrd gør en nærmere Fordybelse i Detaillerne besværlig. I nærværende Sammenhæng ser vi bort fra det ældste Brev, af 1412, hvorved Ærkebispens meddelte en bornholmsk Væbner Frelseprivilegier,¹² og vedrørende de to følgende, af 1413¹³ og 1417¹⁴, gør det kortfattede Indholdsreferat det vanskeligt at afgøre, om det her som siden vanligt drejer sig om en Privilegering af Personer eller alene af Gods. I hvert Fald synes den Jep Andersen, der 1413 opnaaede Frihed for noget Gods i Ods Hd., at tilhøre den vitterligt fribaarne Slægt Grubbe af Særslev.¹⁵ Endnu det Brev, hvorved Slægten Vinter af Vodstrup 1418

⁸ Se herom mine Artikler i DAA 1955, S. 101ff., og 1963, S. 73ff.

⁹ Løfquist, anf. Arb., S. 224ff.

¹⁰ DD 2. Rk. XI 174.

¹¹ Idet en Efterkommer erhvervede sig Vidnesbyrd fra Ribe Bys Magistrat om, at han ikke havde forbrudt Privilegierne ved at drive Købstadsnæring, se Magazin til den danske Adels Historie I, S. 124ff.

¹² Svenskt Diplomatarium från 1401 II 1565.

¹³ Repertorium 1. Rk. 5318.

¹⁴ Sst. 5673; NB sønderjysk.

¹⁵ DAA 1895, S. 176f.

opnaaede Frihed og Frelse, afveg i den Grad fra den sidenhen brugelige Form, at det 1454 ansaas betimeligt at erhverve et nyt Kongebrev herom.¹⁶ Og at der nu dukker flere og flere Kilder med Omtale af Frihed o. lign. op, bringer os i Tvivl om, hvorvidt dette først og fremmest skyldes den stigende Anvendelse af Skriftlighed, eller om der muligvis under Erik af Pommern var ved at ske en Ændring i Opfattelsen af Begrebet fri/ufri.¹⁷

I hvert Fald sker der omkring 1420 noget nyt, idet de hidtidige Breve paa Frihed, det være sig paa Gods eller til en Person, kommer til at indeholde den klassiske Formular paa *Frihed og Frelse med Skjold og Hjelm*, en Udvikling, der utvivlsomt skal ses paa Baggrund af den samtidige Opstaaen af en egentlig Herolds-Organisation.¹⁸ Medens som nævnt endnu Adelsbrevet af 1418 var i en saa gammeldags Udformning, at det 1454 maatte fornys, er det følgende (i fuldstændig Afskrift bevarede) Brev fra 1426 i den siden almindelige Form, og det er værd at bemærke, at i Sverige omtaler tilsvarende et Brev af 1420 for første Gang Skjold og Hjelm.¹⁹

Nu viser en simpel Gennemgang af de 18 fra 1418 til 1459 kendte danske Frelsebreve, at med højst fire Undtagelser²⁰ udstedtes disse Privilegier af Kongen paa *Forbøn* af en Højadelsmand, evt. højadelig Biskop,²¹ og det fremgaar desuden med al ønskelig Tydelighed, at det i saa Fald var langt det almindeligste, at den saaledes nyadlede som Vaaben modtog det, som hans Velynder førte, enten direkte eller i let gennemskuelig Brisure.²² Hvor faa Breve der end er Tale om, viser de dog en

¹⁶ Dueholms Diplomatarium (udg. Oluf Nielsen), S. 33f.

¹⁷ Foruden de ovenfor i Note 5 omtalte udaterede Privilegier fra Erik af Pommern se vedrørende frit Gods 1425 Repertorium 1. Rk. 6179, vedrørende Personers Frihed 1418 sst. 5716, 1435 sst. 6762 og 1438 sst. 6954.

¹⁸ Se herom E. Verwohlt i Heraldisk Tidsskrift I Nr. 3, S. 105ff., og i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder VI, Sp. 482ff.

¹⁹ Löfquist, anf. Arb., S. 236, jfr. S. 242.

²⁰ Heraf vist to til Patricierslægter (Mule 1444, og formentlig ogsaa Stiernfeldt 1445), eet til en kgl. Kancellisekretær (Hans Tidikesen 1456) samt det udaterede Christiern I-Privilegium til Slægten Griis af Halland, hvis nøjagtige Ordlyd ikke kendes (se ovf. S. 24 Note 7).

²¹ Herfra alene undtaget det Brev, som Slægten Barfoed 1455 opnaaede ved en Slægtnings, en Ribekanniks Mellemkomst.

²² Vinter af Vodstrup modtog 1418 Hr. Anders Ovesen (Hvide)'s Moders Vaaben; Jens Poulsen modtog 1426 Hr. Lyder Kabels Vaaben; 1427 skaffede Peder Oxe Frihed til en Peder Jensen (alene bevaret i kort Regest), der siden ses at føre Oxe-Vaaben; andre Exempler se 1433 Dyre, 1433 Harbo, 1440 (1436) Ulfeldt, 1440 Harbou, 1455 Udsen, 1459 Rantzau II. Frelsebreve uden Velynderens Vaaben: 1430 Bonde af Thy (se hertil dog Knud Prange i By og Bol Nr. 5, S. 64), 1430 Jude (NB sønderjysk), 1450 Fredberg I, 1452 Straale (om dette se ndf.), 1455 Barfoed.

klar og tydelig Linie, og medens man tidligere har søgt denne Vaabenoverensstemmelse Tilfælde for Tilfælde forklaret ved, at denne gavmilde Tildeling af fornemme og ofte ældgamle Vaabenmærker sandsynligvis skyldtes en eller anden Form for Slægtskab mellem Velynder og Ny-

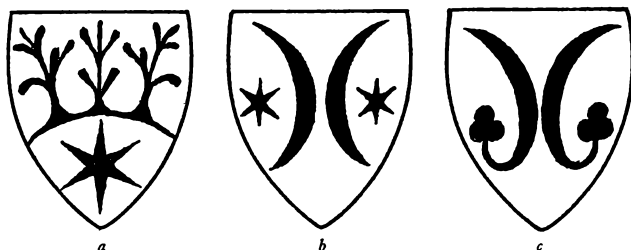

Fig. 1. a. Hvittenstiern 1598 (Danske adelige Sigiller G vii 1). b. Biskop Niels Clausen „Skade“ 1489 (Danske gejstlige Sigiller Nr. 311, jvf. Danske adelige Sigiller G x 2). c. Skade II 1546 (Danske adelige Sigiller G ix 1). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

adlet, det være sig illegitimt eller takket være en Mesalliance,²³ er det paa Baggrund af den her fremførte Hypotese om en »Foged-Vasallitet« nødvendigt at undersøge, om Forholdet ikke kunde være det simple, at en Højadelsmand belønnede sin trofaste Tjener (Foged, Klient) ved at skaffe ham Frelsebrev, i hvilket Tilfælde det danske Heroldskollegium (i Lighed med ældre udenlandsk Praxis) tildelte den nyadlede et Vaaben, der lod »Vasalforholdet« komme til Udtryk.

Skønt Thiset i sine banebrydende adelsgenealogiske Arbejder principielt gik ud fra, at Vaabenoverensstemmelse indicerede kødeligt Slægtskab, er han dog i Virkeligheden den første, der herhjemme har været inde paa denne Tanke. Da Slægten »Hvittenstiern« fører en Stjerne under en Halvmaane, dvs. netop »det halve« af Aarhusbispens Niels Clausen »Skades« Vaaben, og da Slægtens først kendte Mand 1511 var samme Biskops Køgemester, ansaa han det for sandsynligt, at det var Niels Clausen, der havde skaffet sin trofaste Tjener Frihed og Frelse.²⁴ Og naar vi betænker, at den ligeledes østjyske Lavadelsslægt Skade (II) førte et Vaaben, der i den Grad var Aarhusbispens ligt, at Skade-Navnet af senere Adelsgenealoger ligefrem overførtes paa Niels Clausens navnløse Slægt, forekommer det mig i allerhøjeste Grad sandsynligt, at ogsaa denne, først fra Reformationstiden kendte, Lavadelsslægt skylder Aarhusbispens sin Frihed.²⁵

²³ Jfr. Danske Magazin I. Rk. I, S. 99, og II, S. 34f., samt Kr. Erslev: Danmarks Riges Historie II, S. 640.

²⁴ DAA 1898, S. 235.

²⁵ DAA 1915, S. 488f., jfr. sst., S. 485.

Ikke blot gælder det, at disse Adelsbreve i flere Tilfælde benævner den saaledes nyadlede »Svend« eller »Tjener« hos hans Velynder, men i saa Fald kan Forbønnen hos Kongen ligefrem ledsages af en Gave paa lidt Jordegods, altsaa en Slags »Startkapital« for den nyadlede.²⁶ Et

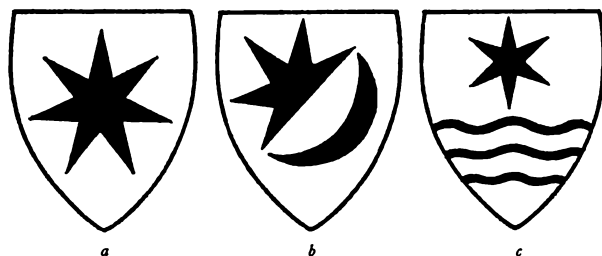

Fig. 2. *a.* Erik Nielsen Gyldenstjerne 1406–41 (Danske adelige Sigiller G xvi 8). *b.* Niels Nielsen (Harbo) 1433 (Danske Magazin I, S. 99). *c.* Knud Nielsen (Harbou) 1467 (Danske adelige Sigiller G xvii 29). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

tydeligt Exempel paa denne »Undervasallitet« finder vi i Vestjylland, paa Ringkøbingkanten, hvor Lavadelens udbredte Brug af Vaaben med Stjernemotiver leder Tanken hen paa Slægten Gyldenstjerne, der her besad Tim Gaard med mere Gods. Ikke blot var det Hr. Erik Nielsen Gyldenstjerne, der 1433 skaffede Niels Nielsen Harbo og 1440 Knud Nielsen Harbou Frihed og Frelse, hvorved de som Vaaben modtog respektive en halv Stjerne over en Halvmaane og en Stjerne over tre Bølger; men der var øjensynligt Tale om et gennem Generationer varigt Forhold, idet een af Knud Nielsens Sønner, Jens Knudsen, 1444 var Føged paa Langtind, Hr. Niels Eriksen Gyldenstiernes Gaard, og 1452 gav en anden Søn, Christiern Knudsen, denne Kvittring for Tjenesteløn.²⁷

Tidligere har jeg beskæftiget mig med det heraldisk set interessante Forhold, at visse Typer af Vaaben kan være ligefrem karakteristiske for bestemte Landsdele; for Exempel indeholder det typiske Vaaben for en Adelsmand fra Vendsyssel normalt »tre Ting«, for Slægten Rotfeldt blasonneret som tre Ibsskaller, Vognsen af Stenshede = tre Blaamands-hoveder, Sehested = tre Søblade etc.²⁸ Da der ofte var betydelige Forskelle i Rigdom, Anseelse og social Status de forskellige Slægter imellem,

²⁶ Se Adelsbrev af 1426 (gengivet i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 18, S. 349) og 1452 (Ducholms Diplomatarium, S. 71) jfr. ndf. S. 31 f.

²⁷ Gamle jyske Tingsvidner (udg. O. Nielsen), S. 2, og Repertorium 2. Rk. 126.

²⁸ Først iagttaget af Henry Pedersen i Danske Magazin 4. Rk. V, S. 238f., jfr. min Omtale heraf i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 12, S. 65ff.

maatte et eventuelt Slægtskab følgelig gaa meget langt tilbage i Tid, hvorfor jeg finder det en langt mere ligetil og let acceptabel Teori at antage, at vi ogsaa her finder Vidnesbyrd om, at en hel Egn Lavadel ved ligesom at staa i »Vasalforhold« til Egnens Stormandsslægt havde

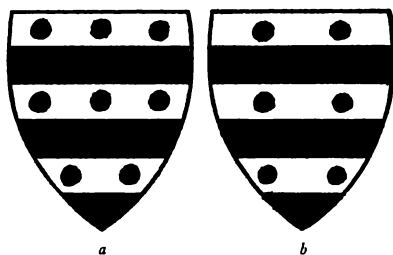

Fig. 3. a. Joachim Flemming 1445 (Danske adelige Sigiller L lv 3). b. Hans Navl 1475 (Danske adelige Sigiller L lv 11). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

antaget dennes Vaaben, eventuelt ved gennem Frelsebrevne udvirkede af Stormandsslægten at have opnaaet dens Vaaben i briseret Skikkelse.

En Følge af den her fremsatte Hypotese bliver, at saafremt vi konstaterer Vaabenoverensstemmelse mellem en Stormandsslægt og en paa samme Egn levende Lavadelsslægt, skal vi – saafremt det beskedne Kildemateriale tillader det – kunde konstatere et Tjenesteforhold, eller naturligvis det omvendte, at et vitterligt Tjenesteforhold ogsaa gav sig Udslag i Vaabenoverensstemmelse. Allerede Thiset bemærkede om den sjællandske Lavadelsslægt *Navl*,²⁹ at »Vaabenets store Lighed med Slægten *Flemmings* (DAA 1892) lader formode, at den havde samme Herkomst som denne Slægt, men en Forbindelse mellem dem kan ellers ikke paa-vises, og i Anseelse stod den ikke nær Maal med denne Slægt«.

Dens første Mand Hans Navl var 1454 Husfoged, dvs. indtog en betydningsfuld, men dog decideret underordnet Stilling, paa Kalundborg Slot, da han medbeseglede et Tingsvidne af Arts Hd.s Ting og det efter Herredsfoged og to Væbnere, men før nogle Raadmænd og Borgere i Byen.³⁰ Samme »Mellemstilling« indtog han ligeledes, da han samme Aar medbeseglede et Bytingsvidne efter Slotshøvedsmanden og en – iøvrigt ukendt – Niels Baad, men før Byens Borgmestre.³¹ Derefter ses han at være gaaet i Kirkens Tjeneste, idet han opnaaede Bispelenet Marup (i Merløse Hd.), hvor han 1457 tituleres Væbner,³² og 1470 var han

²⁹ DAA 1906, S. 298.

³⁰ Repertorium 2. Rk. 342.

³¹ Sst. 413.

³² Sst. 742, og endnu 1465, se sst. 1850.

avanceret til »Forstander« paa Kalundborg, dvs. Lensmand paa det Slot, hvor han tidligere havde været blot Foged, og dette Len besad han endnu 1486,³³ det vil formentlig sige, saa længe han levede.³⁴

Spørger vi nu efter Aarsagen til denne anselige Karriere, fra ufri Foged til velbyrdig Lensmand, kan der formentlig anføres flere samhørende Momenter, herunder at Kalundborg paa denne Tid blev Dronning Dorotheas Livgeding, og som bekendt betjente de økonomiske danske Dronninger sig fortrinsvis af lavtættede, dvs. billigere og vel mere medgørlige Funktionærer, medens Kronen bl. a. af rent politiske Aarsager maatte tage et betydeligt Hensyn til Højadelens Interesser.³⁵ Utvivlsomt har Hans Navl været i Besiddelse af ikke ringe administrativ Dygtighed, og noget kan hans Ægteskaber have betydet. Medens hans første Hustru var af Slægten Griis af Nordrup,³⁶ dvs. af en Slægt, der netop tilhørte dette lavadelige Foged-Administrator-Milieu,³⁷ ægtede han siden Cecilie af den da uddøende skaanske Saxtrup-Æt, og herfra kom vel Midlerne til den fortsatte Opstigen.

Men hvad Rolle spillede da Slægten Navls heraldiske Slægtskab med de højadelige Flemminge? Forbindelsen bliver i mine Øjne evident, naar vi betænker, at denne Slægt havde haft netop Kalundborg Slot m. m. i Len i mere end 50 Aar før Hans Navls Opdukken. Allerede 1397 var Hr. Herman Flemming i Besiddelse af dette Slot,³⁸ hvortil ogsaa Sønnen Hr. Joachim 1442–45 skrev sig;³⁹ dennes Broder Peder skrev sig til Atterup i Ods Hd., hvor Hans Navl opholdt sig, da han 1457 medbeseglede et af dennes Søn Hr. Bo Flemming udstedt Pantebrev.⁴⁰ Vi har saaledes al mulig Grund til at formode, at Hans Navls Karriere paa Kalundborg Slot først og fremmest skyldtes Slægten Flemming, og at Vaabenoverensstemmelsen beroede paa, at det var et af denne Slægts Medlemmer (antagelig Hr. Joachim), der havde skaffet sit tro Faktotum

³³ Repertorium 2. Rk. 2885, 5882.

³⁴ Død 1489, begravet i Sorø (se SRD IV, S. 573, jfr. sst., S. 553, med galt Aar); hans Ligsten se Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten Nr. 21; ny Lensmand paa Kalundborg kendt 1490, se Repertorium 2. Rk. 6796.

³⁵ Det er dog hertil værd at bemærke, at i et utrykt Arbejde om »Det danske Lensvæsen 1439–81« (Speciale fra Aarhus Universitet, 1967) har stud. mag. Harry Christensen paavist, at der efter Opgøret med Axelsønnerne (dvs. sidst i 1460erne) en Tid finder en voksende Anvendelse af netop lavtættede Lensmænd Sted ogsaa paa Kronens Slotte.

³⁶ Ifølge Sønnen Jørgen Navls Ligsten (Chr. Axel Jensen, anf. Arb. Nr. 70).

³⁷ DAA 1895, S. 127ff., jfr. Helms, anf. Arb., S. 653 o. o.

³⁸ Repertorium 1. Rk. 4157.

³⁹ Sst. 7252, 7300, 7453, 7478, 7499, 7500.

⁴⁰ Sst. 2. Rk. 758.

Frihed og Frelse med et Vaaben, som da ifølge Tidens Praxis maatte blive om ikke identisk med, saa dog tydeligt afledt af Velynderens. Men da Slægten Navls Lykke var gjort, bragtes snart den mindre flatterende Afstamning fra en ufri Foged i Glemme.

Har man først sin Opmærksomhed henledt paa disse heraldiske Spørgsmaal, bliver Exemplerne paa denne »Undervasallitet« legio. I sin Afhandling om de to Norby-Slægters Herkomst⁴¹ bemærkede Thiset, at Jesper Norby, første Mand af *de Uggerslev-Norbyer*, førte et Vaaben, der i Seglene var ganske identisk med det, der førtes af den omkring 1400 uddøende, fra Holsten indvandrede Slægt Altena. Da denne Jesper Norby var nært knyttet til Eggert Frille, hvis Moder var af Slægten Altena, fandt Thiset saaledes Grund til at formode, at Eggert Frille havde udvist Hjælpsomhed overfor et Medlem af en forarmet (og derfor ganske ukendt) Sidegren af sin Moders Slægt. Naar vi nu paa Baggrund af ovenstaaende betænker, at Jesper Norby næsten udelukkende er kendt som Administrator af Eggert Frilles Forleninger, først som Husfoged paa Københavns Len, hvorfra han fulgte med Eggert til Hindsgavl og siden overtoges af dennes Svigersøn Bent Bille som Husfoged paa Tranekær, bliver den logiske Forklaring naturligvis den, at som Bent Bille »arvede« denne Slægtens tro Tjener fra sin Svigerfader, havde denne paa samme Maade oprindelig overtaget ham fra sin Moder, hvorfor det blev, ikke Eggert Frilles, men Fru Ermegard Altenas Vaaben, som Jesper Norby kom til at føre.⁴²

Sluttelig skal paa dette Punkt omtales Slægten Kabel og dennes Fogeder, Klienter eller, om man vil, »Undervasaller«, idet vi her undtagelsesvis har et lidt mere varieret Materiale til vor Raadighed.⁴³ Saaledes skaffede Hr. Lyder Kabel 1426 sin *Svend* Poul Jensen Frihed og Frelse, specielt paa fire opregnede Gaarde i Thy, der utvivlsomt repræsenterer en Gave fra Velynderen, »og dertil Skjold og Hjelm med Hr. Lyder

⁴¹ Danske Magazin 5. Rk. VI, S. 16ff.

⁴² Selvfølgelig kan vi ikke se bort fra, at Forbindelsen gik længere tilbage, dvs. at det muligvis var Jesper Norbys (ukendte) Fader, der havde været i Altenaernes Tjeneste. Det var muligvis et tilsvarende Tjenesteforhold, der laa bag, da Hr. Anders Ovesen (Hvide) 1418 skaffede Brødrene Svenning og Mikkil Andersen (Vinter af Vodstrup) Frihed og Frelse med sin Moders Vaaben; det vil formentlig sige, at det var hende, som de havde tjent (Dueholms Diplomatarium, S. 32); jfr. at naar Jørgen Lauridsen Oxe 1455 skaffede en Niels Knudsen Frihed med Svend Torbernsen Udsens Vaaben, er Forklaringen vel den, at da Udsen-Slægten vilde skaffe sin Klient Frihed, paatog Jørgen Oxe sig Henvendelsen til Kronen, hvorfor det blev ham, der kom til at figurere som »Sponsor« i Brevet, hvilket naturligvis ikke berørte Tildelingen af Vaaben, som fulgte de sædvanlige »Vasal«-Regler.

⁴³ Se herom min Afhandling i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 18, S. 345ff.

Kabel«. Efter hans Død udvirkede Enken Fru Mette Jensdatter (Due) 1452, at hendes *Tjener* Jens Poulsen (trods Navneligheden er der næppe noget Slægtskab mellem disse to 1426, respektive 1452 adlede Personer) fik Frihed og Frelse, og her har vi ligefrem bevaret det Gavebrev, hvormed hun overdrog den nyadlede lidt Jordegods.⁴⁴ At Jens Poulsen her tildeltes et Vaaben, hvis to »Straaler« i et delt Skjold hverken afledtes af Fru Mettes eller af Hr. Lyders Vaaben, kan tænkeligt skyldes, at Jens Poulsen stammede fra en allerede vaabenførende Slægt. Thi selvom Traditionen om, at allerede hans Fader Poul Torstensen skulde være blevet adlet af Erik af Pommern,⁴⁵ ikke kan bekræftes, optraadte denne dog hyppigt paa Tinge og var i en Aarrække Kongens Foged i Morsø Nørre Hd.,⁴⁶ hvorfor vi har Grund til at formode, at Jens Poulsen 1452 fik stadfæstet et allerede af hans Fader ført Vaaben.

At begge disse Adlinger repræsenterer et Herre/Tjener-Forhold, fremgaar endog af Diplomernes udtrykkelige Ordlyd, medens den ovenfor fremsatte Teori om »heraldisk Undervasallitet« kun passer paa det ene Tilfælde. Hvad var da Regel, og hvad Undtagelse? Til alt Held er det af Kabelslægten førte Vaaben af en yderst sjældent forekommende Type,⁴⁷ der foruden af Slægtens Medlemmer naturligvis førtes af den 1426 adlede Poul Jensens Søn Jens Poulsen, Præst i Thy.⁴⁸ Men derudover optræder dette Vaaben blot een eneste Gang, idet en Axel Dellesen »som nu tjener Kong Hans« 1485 benyttede det i et Segl med Omskriften »Jens Tellesen«.⁴⁹ Denne Axel Dellesen (dvs. Tjellufsen, Ditlevsen osv.) maa altsaa have haft en – formentlig tidlig afdød – Broder Jens; selv er han kendt som en Mand, der gennem Kongetjeneste gjorde Karriere og naaede frem til for en kort Tid at blive Hovedsmand paa Falsterbo samt – hvad der utvivlsomt passede bedre til hans obscure Oprindelse – senere var Forstander for Roskilde Duebrødre Kloster.⁵⁰ Og det er sikkert karakteristisk for hans Milieu, at han hentede sin Hustru Dorothea fra en »halvadelig« Patricierslægt, den kendte Møntmesterfamilie Dringenberg fra Malmø.⁵¹

Vi staar hermed overfor Spørgsmaalet, hvordan disse to Brødre af

⁴⁴ Dueholms Diplomatarium, S. 71ff.

⁴⁵ Pontoppidan: Danske Atlas V, S. 568.

⁴⁶ Se Register til Dueholms Diplomatarium.

⁴⁷ Danske adelige Sigiller L xxvi 1–4.

⁴⁸ Danske gejstlige Sigiller (udg. Henry Petersen) Nr. 645.

⁴⁹ Danske adelige Sigiller L xxvi 5, Repertorium 2. Rk. 5738.

⁵⁰ Repertorium 2. Rk. 8150, 8434 samt DAA 1899, S. 222.

⁵¹ Repertorium 2. Rk. 11953.

ganske ukendt Oprindelse kan komme til at føre Kabel-Slægten Vaaben, og det mere end en Menneskealder efter at denne Slægt var uddød.⁵² Det er derfor naturligt at undersøge, om Hr. Lyder eller hans Enke tænkeligt i deres Tjeneste har haft en Person, der kunde være Fader til Brødrene Jens og Axel Tjellufsen, og som Belønning for sin Tjeneste da havde opnaaet Frihed med Kabel-Vaabenet. Vort Arbejde lettes her af, at selvom Navnet Ditlev (Tjelluf, Delle med flere Variationer) er ret almindelig indenfor Slægten Reventlow, er det derudover saa sjældent, at vi er i Stand til at gennemgaa samtlige i *Danmarks gamle Personnavne* anførte Personer med dette Fornavn.⁵³ Vor Opmærksomhed fæstner sig da straks ved en »Teldw«, der ved 15. Aarhundredes Midte opholdt sig paa Lolland, altsaa netop hvor Hr. Lyder havde Hovedparten af sit Gods. Sidste Gang denne Person nævnes, var i 1468, hvor han benævnes Husfoged paa Ravnsborg,⁵⁴ dvs. paa et kgl. Slot, som saavel Hr. Lyder som hans Fader skal have besiddet.⁵⁵ Det er formentlig samme »Tilløff«, der 1456 betænkes i Niels Pedersen Gyldenstiernes Testamente, hvor han siges at være dennes Foged paa Engestofte,⁵⁶ dvs. at han her var i Tjeneste hos en Mand, der 1442 kalder Hr. Lyder Kabel »sin Broder«.⁵⁷ Og endelig var i 1449 en »Teldu« Foged i Fuglsang,⁵⁸ dvs. paa en Gaard, som Hr. Lyders Enke Fru Mette 1446 skænkede til Maribo Kloster, men som dette 1448 atter forlenede hende med.⁵⁹

Der kan saaledes næppe længere være Tvivl om, at vi her genfinder det Forhold, at en trofast Foged som Belønning for god Tjeneste opnaar Frihed og Frelse med sin Velynders Vaaben. Selv efter Hr. Lyders Død vedblev Tjelluf at administrere saavel Enken Fru Mettes som »Halvbroderen« Niels Pedersen Gyldenstiernes Gods, ligesom han fortsat besad den Husfogedstilling, som Hr. Lyder i sin Tid vel havde skaffet ham. Af hans Sønner døde den ene, Jens, vist ung, medens den anden, Axel, kom i Kongens Tjeneste, giftede sig ind i en Patricierslægt og til Slut opnaaede den for en Mand af dette Milieu naturlige Retrætepost, et kgl. Kloster. Sandsynligvis har han ikke efterladt sig Efterkommere, og

⁵² Hr. Lyder døde som den sidste Mand af Slægten 1440, hans Broderdatter 1462 (DAA 1899, S. 221f.).

⁵³ Anf. Arb. I, Fornavne II, Sp. 190.

⁵⁴ Repertorium 2. Rk. 2398.

⁵⁵ DAA 1899, S. 221f.

⁵⁶ Danske Magazin 3. Rk. III, S. 300.

⁵⁷ Repertorium 1. Rk. 7272; sandsynligvis »Halvbroder«; men da vi ikke kender Navnet paa Hr. Lyders Moder, kan det nærmere Slægtskabsforhold ikke udredes.

⁵⁸ Repertorium 1. Rk. 7938.

⁵⁹ Ældste danske Arkivregistraturer III, S. 262, A. 95 og A. 100, samt S. 302, A. 690.

alene det Held, at eet eneste Segl er bevaret, har sammen med Fadersnavnets sjældne Forekomst bevirket, at vi nok engang kan dokumentere Betydningen af nærværende Teori om Vaabenoverensstemmelse som et Vidnesbyrd om et »Vasal«-Forhold.

VI

DET turde nu til Evidens være fastslaaet, at en betydelig Del af den senmiddelalderlige danske Adel langt fra at være en godsbesiddende Stand snarest maa betegnes som en »Funktionærgruppe«, først og fremmest beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres, det være sig Kronens, Kirkens eller den godsrige Højadels Besiddelser. I hvert Fald op til Midten af 15. Aarhundrede fik denne Del af Lavadelen en betydelig, om ikke sin væsentligste Tilgang derved, at Højadelen (og Bisperne) skaffede sine trofaste Fogeder kongeligt Privilegium paa Frihed og Frelse med Skjold og Hjelm, og i saa Fald modtog den nyadlede gerne et Vaaben, der var identisk med eller i hvert Fald afledt af hans Velynders. Men da denne Tilstand adskiller sig væsentligt fra de under Adelsvælden herskende Forhold, maa vi nu rejse Spørgsmaalet, hvornaar og hvorfor en Ændring i Retning af stadig større Fornemhed og Exklusivitet sætter ind.

Det er da her naturligt at gøre et Forsøg paa at sætte denne »Undervasalstand« og dens Undergang i Løbet af Senmiddelalderen i Relation til Tidens økonomiske Udvikling, herunder naturligvis især til Periodens Agrarstruktur. Takket være C. A. Christensens epokegørende Arbejder vedrørende den senmiddelalderlige Agrarkrisens Forløb i Danmark¹ tør vi nu formode, at et højmiddelalderligt Agrarsamfund med talrige »Hovedgaarde«, hvis ofte omfattende Marker dyrkedes intensivt ved Hjælp af Gaardsæder, dvs. Husmænd med ringe eller ingen Jord, efterhaanden afløses af det siden nærmest klassiske danske System med mellemstore Brugsenheder, Bondegaarde drevet af Fæstebønder, der vel afgiftsmæssigt sorterede under en Herregaard, men som i Sammenligning med de højmiddelalderlige Gaardsæder besad en langt større Selvstændighed.²

¹ Se ovf. S. 1 Note 2.

² Denne Driftsomlægning er uafhængigt af C. A. Christensen og paa delvis andet Materiale yderligere fastslaaet af Poul Rasmussen, hvis Undersøgelser af østjyske Landsbyers Struktur (især i »De regelbundne Landskifter og Gårdenes Historie i Aarhus Stift« I, udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1956) viser, hvorledes en Række »Storgaarde« i Løbet af Senmiddelalderen opdeltes i flere, mindre Brugsenheder, i flere Tilfælde derved, at Gaardsæderne ligefrem overtog Storgaardens Jord og derved

Uden iøvrigt at behøve at komme nærmere ind paa denne Kri-
 Aarsager, Forløb og Virkninger i Almindelighed, er det umiddelbart
 indlysende, at den voldsomme Sænkning i Afgiftsniveauet, der fulgte
 med Udviklingen, i særlig Grad maatte ramme den godsrige Højadel,
 hvis Indtægter faldt i Takt med Afgiftssænkningen. Mange stolte gamle
 Slægter er da utvivlsomt gaaet nedenunder og hjem, en Proces, som vi i
 enkelte Tilfælde, hvor Kildematerialet tillader det, kan faa et lille Ind-
 blik i. Endnu under Adelsvælden levede de gamle, allerede i Højmiddel-
 alderen blomstrende Slægter Juul (med Liljen), Vind og Abbildgaard.
 Men karakteristisk nok kan vi ikke forbinde de fra Reformationstiden
 som beskedne Lavadelsmænd levende Slægtsmedlemmer med deres for-
 mentlige Forfædre, der i Højmiddelalderen indtog en langt mere frem-
 trædende Position. Vi har saaledes al mulig Grund til at formode, at
 disse fornemme gamle Slægter ramt af Krisen var paa Vej ud af Adels-
 Rækker, da sidst i Senmiddelalderen enkelte Medlemmer fik Held til,
 om ikke ligefrem at genoprette Slægtens gamle Ry, saa dog i hvert Fald
 at opretholde Privilegierne for deres egen Slægtsgren.³

Det er saaledes givet, at den her undersøgte lavadelige Administra-
 torgruppe ikke alene rekrutteredes fra neden, men utvivlsomt ogsaa
 modtog et betydeligt Islæt fra højere Lag, der ramt af Agrarkrisen var
 paa Vej ned. Ikke faa af disse pauvres honteux har da øjensynligt søgt
 Tilflugt hos de gejstlige Institutioner, der som »Livrente- og Pensions-
 anstalter« paa Forhaand var indstillede paa at tage sig af forarmet Adel,
 der for de sidste Rester af fordums Herlighed har kunnet sikre sig en
 problemfri Alderdom. Men hertil kommer, at disse Institutioner, lige-
 ledes haardt ramt af Krisen, kunde være tilbøjelige til under de faldende
 Konjunkturer med et stadigt voksende Ødegaardspørgsmål at bortfor-
 pagte deres ej længer rentable Godser paa lempelige Vilkaar.⁴ Det fore-
 kommer mig sandsynligt, at vi her finder en Del af Forklaringen paa
 de talrige »Smaaforleninger«,⁵ vist ofte blot bestaaende af gamle, forhen

blev til Fæstebønder. F. Ex. ser vi, at i Landsbyen Kasted (Hasle Hd.) blev en Dom-
 kapitlet tilhørende Brydegaard med tre Landbostavne til ialt fire lige store Fæstegaarde,
 medens Alling Klosters Gods smsts. paa een Storgaard med tre Gaardsædehuse blev
 til to lige store Fæstegaarde (anf. Arb., S. 56f.).

³ Se herom min Artikel i DAA 1963, S. 73, med Henvi-
 sning til DAA 1890, 1929 og 1941.

⁴ Jfr. C. A. Christensen i Historisk Tidsskrift 12. Rk. I, S. 310f.

⁵ Hvor forsvindende smaa mange af disse »Len« var, fremgaar dels af Helms' Under-
 søgelser i Skovklosters Godshistorie (anf. Arb., f. Ex. S. 346, 424f., 429 o. o.), dels af
 Fortegnelsen over Roskilde Bispestols Len 1536 (Udg. af Roskildebispestols Jordebog, S.
 329ff.); f. Ex. bestod Jonstrup Len af Jonstrup Gaard, By og Mølle (sst. S. 331), dvs.

af Bryder og Gaardsæder drevne »Grangier«, og paa denne Maade fik de gejstlige Institutioner samtidig løst det ikke mindst under Unionskrigene presserende Problem at opfylde de kongelige Krav om væbnede Mænd. Dog bør man næppe overbetone Adelens *Krigstjeneste* pligt paa Bekostning af »Civiltjenesten«; thi den her omtalte Fogedstand har givet i nok saa høj Grad tjent sig op ved Pennen som ved Sværdet. Da Rolf Madsen i ung Alder overtog Administrationen af Københavns Len, sendte hans Moder ham ikke Faderens Sværd eller Harnisk. Hun overlod ham en Lovbog med kraftige Formaning om at benytte den flittigt,⁶ og betegnende nok er to af de sidste og bedst kendte Exempler paa »den stiltiende Reception« ind i den senmiddelalderlige Adel henholdsvis Lensmanden Niels Clementsen og Rigskansleren Niels Henriksen (Arenfeldt), begge en Tid Landsdommere.⁷

Men noget egentligt Skel imellem de to Former for Tjenestepligt har Samtiden næppe følt. Da Hr. Lyder Kabel 1426 skaffede sin Tjener Frøsebrev, foregik dette i Sønderjylland og, som ret karakteristisk for Erik af Pommerns Adlinger, under Felttoget imod de holstenske Grever. Saasnart Peder Nielsen i Vridsløse blev Svend (og snart efter Foged) paa Skovkloster, blev han udrustet med en ny Armbrøst,⁸ og som Rolf Madsen en Tid havde været Skibshøvedsmand, betragtedes længe efter Reformationen Lensmændene paa de gamle Bispelen som nærmest selvskrevne til at være Befalingsmænd paa Flaaden, Lavadelens sidste Skanse.⁹

Den Betydning, som Klientforholdet til Klostre, Bisper eller Højadelsmænd havde for den lavere Adel, fremgaar ikke mindst, naar vi betragter de Lavadelsmænd, der sad paa deres arvede Smaagodser og paa egen Haand maatte kæmpe imod de ugunstige Konjunkturer. Her finder vi

oprindelig blot eet Bol med Gaardsæder (sst. S. 87), i Tidens Løb omdannet til Fæstegaarde. At »Lensmanden« tilmed var i Stand til at udrede en Afgift paa 6 Pund Korn, skyldtes vel alene, at der var tillagt Bispetienden af to Sogne.

⁶ RA, Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 u. d. Endnu er bevaret Lavadelensmanden Peder Terkelsen Væbners (død i Begyndelsen af 16. Aarhundrede) Haandexemplar af Jyske Lov (Ellen Jørgensen: Dansk Historisk Litteratur paa Modersmaalet, S. 11) i AM 4° Nr. 10.

⁷ Som ovenanført virkede Peder Sweye, der maa karakteriseres som Slægten Thotts juridiske Konsulent, jævnligt som Landsdommer, medens Rolf i Fredebo en enkelt Gang og Peder Nielsen i Rislev (Vridsløse) hyppigt præsiderede paa Herredsting.

⁸ Regnskabet 1481 fol. 125v.

⁹ Jfr. F. Ex. Kongebrevet af 1540 til de gamle Bispelensmænd Oluf Skinkel af Slagslunde, Niels Markvardsen (Skiernov) af Braade og Erik Madsen (Vasspyd) af Birkende om at være Skibshøvedsmænd (Danske Magazin 7. Rk. IV, S. 18) og den smsts. (S. 8) anførte Liste over Stiftslensmændenes Mandskab.

Baggrunden for Thisets Ord om, at det især var Senmiddelalderen, der maatte betragtes som Adelsens Forfaldsperiode. Slægt efter Slægt forsvinder, og i flere Tilfælde kan vi nøjere følge Udviklingens Gang. Slægten Brun »af Kongstedlund« var paa Reformationstiden paa Vej ud af Adelsens Rækker, da to Brødre ved Hjælp af gunstige Ægteskaber (den ene tilmed med en ufri Herredsfogeddatter) blev i Stand til at oprettholde Privilegierne,¹⁰ og tilsvarende klarede en Mand af den saakaldte »Ferke«-Slægt sig ud af Familiens Forlis ved at gaa i Børglumbispens Tjeneste, vinde en vendsysselsk Arvedatters Haand og derved grundlægge Slægten Rodsteen.¹¹

Den sjællandske Slægt *Drøw* af Herlufstrup (Bjæverskov Hd.) kan bestemt ikke siges at have sat sig Spor, det være sig i Danmarks- eller blot i Adelshistorien; men dens Skæbne er sikkert ret typisk for den senmiddelalderlige Smaagodsejer. 1425 optraadte en Oluf Drøw af Herlufstrup paa sit Herredsting,¹² og derefter bemærker vi alene Slægtens Undergang gennem det Tingsvidne af 1471, hvormed Væbneren Peder Gammel søgte at redde Herlufstrup som Pant for Søsteren Karines Medgift; thi hun var nu blevet Enke efter en Jens Drøw, der var død som en bundförgældet Mand.¹³ Ikke blot havde Peder Gammel laant ham Heste og Køer; men han havde dertil »gjort to Svende ud for ham paa tvende Aar, een til Kalmar og een til Stockholm – og fik ej end sin Betaling«. Der blev næppe meget til Rest for Peder Gammel af det Fallitbo; men til hans Held havde han selv en langt mere betrygget Stilling som Skovklosters Klient og Lensmand/Forpagter paa Holmegaard.¹⁴ Her udgjordes Tjenestepligten paa Klosterets Vegne,¹⁵ og det Gods, som Bisper og Klostre ofte igennem Generationer tildelte Lavadelsslægter,¹⁶ formindskedes ikke gennem Arvedelinger.¹⁷

Men trods al Konservatisme blev ogsaa de kirkelige Institutioner i det lange Løb tvunget til at modernisere deres Godsadministration og overgaa til en mere tidssvarende Forvaltning, dvs. nedlægge de talrige Smaa-

¹⁰ DAA 1955, S. 101ff.

¹¹ DAA 1963, S. 73ff.

¹² Repertorium I. Rk. 6192.

¹³ Sst. 2. Rk. 2966.

¹⁴ Helms, anf. Arb., S. 79 og 480.

¹⁵ Jfr. ovf. S. 17 om Agnete Klosters Udredning i 1450erne.

¹⁶ Jfr. ovf. S. 17f. om f. Ex. Slægten Rosengaards Forlening med Farum.

¹⁷ Specielt Eline Gøyes Jordebog (udg. A. Thiset, 1892) viser os, hvorledes »Baisse-Spekulanter« det 15. Aarhundrede igennem maalbevidst opkøber Lavadelens Jord, ofte Bid for Bid gennem Arvedelinger. Jfr. ogsaa den S. 24 Note 5 omtale Aage Axelsen Thotts Jordebog.

hovedgaarde («Grangier») og indføre det sidenhen saa velkendte Fæstegaardssystem under ganske faa Hovedgaarde. Ikke blot blev der herved langt færre Administrationscentre, dvs. »Forleninger«; men idet de større Godsenheder nu tiltrak sig ogsaa Højadelens Opmærksomhed, blev der snart et føleligt Problem for netop Lavadelen. Og selvom det var Højadelen, der helt havde domineret indenfor Kronens Lensadministration, havde der ogsaa her været Plads til Lavadelen; endnu omkring Midten af 15. Aarhundrede var det ganske almindeligt, at Husfogeder m. fl. underordnede Funktionærer var »Væbnere«;¹⁸ men kommer vi op omkring 1500, bliver det stedse sjældnere at finde »Adelsmænd« paa disse Poster.¹⁹

Paa denne Baggrund begynder vi at kunne forstaa den senmiddelalderlige Lavadels Krise, samtidig med at vi ser Forordninger og Haandfæstninger beskæftige sig med Problemerne. 1475 rejses Spørgsmaalet, hvorvidt Børn af »blandede« Ægteskaber maa besidde frit Gods,²⁰ medens Haandfæstningen af 1483 søger at laase Godsomraaderne fast paa Status quo ved at fastslaa, at ufri Mand ikke maa købe frit Gods, samtidig med at kun indenlandske Ædlinge fik Lov til at besidde Len;²¹ thi der var i Forvejen nok om Buddet, samtidig med at Forleningernes Antal gennem den ændrede Agrarstruktur blev stedse færre. Haandfæstningen af 1513 skærpede Kravene til Uddeling af Frihed og Frelse, og der indsattes en »Løfteparagraf« om, at Kronen skulde tildele de privilegerede Stænder Len »hver efter sin Lejlighed«, saaledes at de ikke nødsagedes til at gøre Tjeneste paa egen Bekostning.²²

Højest forstaaeligt, omend næppe helt retfærdigt, rettedes Lavadelens Harme sig især imod den gamle Kirkeorganisation, og i Klagen fra Christiern II's sidste Aar (ca. 1521) jamres der følgelig over, at Kirken opkøber frit Gods, hvorved Kronens Tjenestemuligheder forringes, dels klager fattige Riddere og Svende over, at skønt det er dem og deres Forfædre, som har doteret de kirkelige Institutioner, maa de ikke længere faa Kirkens Gods i Forlening paa rimelige Vilkaar, men i Stedet ind sættes ikke-adelige, ja tilmed gejstlige Administratorer.²³

¹⁸ Jfr. ovf. S. 29 om Hans Navl paa Kalundborg, S. 33 om Teldu paa Ravnsborg og S. 31 om Jesper Norby paa København, Hindsgavl og Tranekær; jfr. ligeledes ovf. S. 10 om den Klientstilling, som Rolf i Fredebo indtog overfor Søborglensmændene.

¹⁹ Se under de enkelte Len i Register til Repertoriets 2. Rk. IX.

²⁰ Diplomatarium Christierni Primi, S. 320f.

²¹ Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, S. 48ff. (§ 3 og § 21).

²² Sst. II, S. 57ff. (§ 3 og § 27ff.).

²³ Danske Magazin 1. Rk. VI, S. 362f. Saaledes administreredes op mod Reformationen langt det meste af Viborg Bispestols Gods direkte under Generalofficialen og en

I 1526 – dvs. netop i det Aar, hvor Frederik I's Forordning paabød alle »Riddermændsmænd« at antage fast Slægtsnavn²⁴ – maatte Rigsraadet selv tage Lensspørgsmaalet op, og det gjorde da i og for sig korrekt opmærksom paa, at ikke alle og enhver paa een og samme Tid kunde opnaa Kronlen; ja i deres egen Ungdom havde Rigsraaderne selv maattet tjene længe, inden de opnaaede Len, »den, der tjener vel, han faar vel Len; Kongen kan ikke lønne alle paa een Dag«. ²⁵ Sande Ord, men unægtelig en fattig Trøst for den forarmede Lavadelsmand, der maaske tilmed erindrede, hvorledes der paa hans Bedstefaders Tid havde været Len nok til alle. Ikke mindst paa denne Baggrund forstaar vi, hvorfor Kampen mellem Konge og Bisper om Klostrene Senmiddelalderen igennem blev saa haard,²⁶ idet en væsentlig Side af Spørgsmaalet var, om det skulde være en kongelig eller en biskoppelig Protegé, der opnaaede Administratorstillingen.

Endnu under Frederik I foretoges adskillige Nyadlinger, men med Adelsvældens Sejr var det Slut med Tilgangen til den gamle »Administratorklasse«. ²⁷ Statsomvæltningen 1536 ændrede ikke blot Rigets kirkelige Forhold; der var i nok saa høj Grad Tale om en politisk-social Omvæltning. ²⁸ Thi idet Gejstligheden omsider detroniseredes fra sin Plads som Rigets Førstestand, rykkede hermed Andenstand, den verdslige Overklasse, op paa Førstepladsen. Den Lavadel, der endnu formaaede at holde sig oven Vande, reddede sig med over i den nye Stand, den vi nu med Rette kan kalde *Adel*; men endnu langt ned i Aarhundredet gav de fortsatte Bestræbelser paa Rationalisering og Centralisering af Kronens Lensvæsen Anledning til Strid og politiske Problemer. Ikke blot kom saaledes den senmiddelalderlige Omlægning af Agrarstrukturen til paa een og samme Tid at bevirke Fordele for saavel Højadelen (en Udvikling, der kulminerede i 1536) som for Underklassen (idet

6–7 Herreds- eller Slotsprovster (jfr. T. Dahlerup i *Fra Viborg Amt* 1956, S. 5–75, og i *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. IV, S. 171–195).

²⁴ Frederik I's Registranter, S. 347. M. H. t. Datering se S. 348 Note 1. Skikken bredte sig snart til Sverige, se Jan Liedgren i *Släkt och Hävd* 1960, Nr. 2, S. 66.

²⁵ *Danske Magazin* 2. Rk. V, S. 107.

²⁶ Se herom Niels Skyum-Nielsen i *Scandia* XXIII (1955–56), især S. 49–71.

²⁷ Ikke blot kendes der hele fem Adelsbreve fra Tiden 1524–29 (Albert Fabritius: *Danmarks Riges Adel*, S. 133); men hertil kommer en sikkert næppe ubetydelig Gruppe af »stiltiende reciperede« Slægter (1523–33 mindst 10 Slægter), af hvilke flere formentlig adledes ved (nu tabt) Brev (sst., S. 132, om denne stiltiende Reception jfr. ovf. S. 23 f.), Under Christian III kender vi derimod blot eet eneste Adelsbrev til en Dansker, og det tilmed til en Mand, der var adeligt gift, dvs. i Praxis blot en Bekræftelse paa hans Ret til at besidde Hustruens Gods med adelige Privilegier (sst., S. 22, jfr. S. 47 og 136).

²⁸ Jfr. saaledes Kr. Erslev: *Konge og Lensmand*, S. 205f.

Gaardsæderne blev til Fæstebønder, der ved Forordningen af 1523 tilsikredes Livsfæste);²⁹ men den kom først og fremmest til at ramme »Mellemklassen«, saaledes at vi fristes til at betegne den danske Reformation som *the fall of the gentry*. Og det er næppe noget Tilfælde, at de senmiddelalderlige Bondeuroligheder ligefra 1440³⁰ og til Grevens Fejde³¹ i Nørrejylland samt den skaanske Opstand under Søren Norby³² i meget høj Grad prægedes af Storbønder med et ikke ringe Islæt af Lavadelsmænd og »Kirkevasaller«, medens vi slet ikke har Indtryk af en egentlig »Proletarbevægelse«.

At den danske Reformation og dermed Adelsvældens Sejr kom til at blive saa uigenkaldelig definitiv, skal maaske ses paa Baggrund af, at de det 16. Aarhundrede igennem stærkt bedrede Konjunkturer kom til at tage Brodden af Udviklingen. Men endnu i selve Reformationsaaret kunde ingen vide, hvad det vilde ende med. I December Maaned 1536 skrev Eske Billes lavadelige Foged paa Vallen, Niels Berildsen (»Pøiske«),³³ til sin Herre paa Bergenhus for at meddele denne Nyt, herunder om Bispernes Fængsling m. m. Da var det ikke dogmatiske Problemer, han fremførte, men netop Lavadelens og specielt Kirkens »Undervasallers« fremtidige Stilling, der bekymrede ham: »Item alle de gode Mænd og fattige Karle, som tjente de gode Herrer Bisper, de har ikke sagt

²⁹ Frederik I's Registranter, S. 4. Om denne Forordning se Aksel E. Christensen i Festskrift til Erik Arup (1946), S. 134ff.

³⁰ Jfr. Knud Fabricius i Historisk Tidsskrift 7. Rk. II, S. 484f. med Henvisning til Svanning. Om de samtidige Bondeuroligheder paa Fyn se F. H. Jahn: Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, S. 511f. Ogsaa fynske Adelsmænd var indblandet (Repertorium 1. Rk. 7401).

³¹ Som bekendt var det fortrinsvis Selvejrbønderne, der rantes ved det endelige Opgør, se Thomas Bang i Historisk Tidsskrift 8. Rk. VI (1916f.) og Klitgaard sst. 10. Rk. IV (1937f.). Jfr. hertil, at Hans Mikkelsen 1524 skrev til Christiern II om Uroen iblandt »det fattige Ridderskab og Almuen« (Ekdahl: Christiern II's Arkiv, S. 702).

³² I en Afhandling om »Sören Norbys skånske upprør« (Scandia XXX, 1964) har Lars J. Larsson fremhævet de oprørske Adelsmænds geografiske Placering (S. 245), dvs. at saadanne fortrinsvis kom fra Skovbygderne. Men hertil maa dog føjes, at de saa at sige alle havde personlig eller i hvert Fald slægtsmæssig Kontakt med Ærkesædets Administration: En Poul Kyrning var 1498 Ærkebispens Skænk (DAA 1901, S. 230), Anders Nielsen tilhørte Slægtsgruppen »Baden« (DAA 1884, S. 42), dvs. en udpræget Bispelensmandsslægt (se ovf. S. 8 Note 8), Oluf Jensen Gere var Søn af en Ærkebispelensmand (DAA 1893, S. 186), Anders Bing i Torup ligesaa (DAA 1888, S. 82). Alene den kgl. Lensmand Jens Munk kan ikke indpasses i denne Forbindelse (DAA 1905, S. 324), men han var første Mand af sin ubetydelige Slægt. Dertil bør erindres, at Hovedaktøren Hr. Søren Norby var Brodersøn af ovenomtalte Jesper Norby (ovf. S. 31), og hans egen Broder Anders havde ca. 1503–12 været Official paa Lundegaard (jfr. A. Thiset i Danske Magazin 5. Rk. VI, S. 3f.), dvs. havde haft samme Stilling som en af Oprørets Hovedmodstandere Hans Skovgaard.

³³ Han tilhørte en Patricierslægt fra Assens (DAA 1909, S. 283).

kgl. Maj. Tjeneste, men drager nu sin Kaas ud af Landet eller ad Sverige. Hvad her af vil fødes, ved man ikke«. ³⁴

De bange Anelser kom heldigvis aldrig til at slaa til, kun enkelte af Christiern II's mest fanatiske Tilhængere drog udenlands, ³⁵ og stort set fik de gamle Bispelensmænd Lov til at blive siddende paa deres Len. Men Niels Berildsens Henvisning til Sverige som et muligt Tilflugtssted for forarmet Lavadel er interessant; thi i mere afsidesliggende Egne bevares ældre Tidens Forhold gerne længere, dvs. at der tænkeligt endnu var Brug for denne gamle »Tjenestemandstand« nordpaa. Fra Nordjylland, specielt det afsidesliggende Vendsyssel, drog saaledes adskillige Smaaslægter til Norge, ³⁶ hvortil Vincens Lunge allerede i 1520erne havde medbragt et sjællandsk Broderpar Peder og Jørgen Pedersen. ³⁷ Jørgen Pedersen skaffede han 1527 Frelsebrev, ³⁸ hvorefter denne grundlagde Slægten Staur. Men denne Frihed ansaas øjensynligt ogsaa gældende for Broderen Peder, der kaldes »velbaaren Svend« i den Anbefalingsskrivelse, som Hr. Vincens 1531 sendte til en svensk Rigsraad, da Peder Pedersen, »en skikkelige Rytters Karl«, ønskede at gaa i Gustav Vasas Tjeneste. ³⁹

Ikke mindst i Finland finder vi meget længe en tilsvarende lavadelig »Funktionærgruppe« i Virksomhed, og helt op til 1600 kan adskillige Modtagere af svenske (dvs. finske) Adelsbreve bedst karakteriseres som Sognefogeder eller Kavallerisergeanter, ⁴⁰ dvs. en Socialkategori, der paa ingen Maade lader sig sammenligne med den samtidige danske Adelsvældes Overklasse, men som i mangt og meget virker som en Parallel til det 15. Aarhundredes danske »Undervasalitet«.

³⁴ Rørdam: Monumenta I. Rk. I, S. 252.

³⁵ Saaledes opholdt Otte Andersen Ulfeld sig i Lybæk til sin Død i 1540erne (DAA 1923, S. 518).

³⁶ Jfr. f. Ex. Vognsen af Stenshede (DAA 1936, S. 105f.), Hørby (DAA 1898, S. 248), Bildt (DAA 1887, S. 74f.) og Orning (DAA 1907, S. 335f.).

³⁷ Efter Vaaben som Familietradition fristes man til at antage en Forbindelse med Slægten Gammel fra Holmegaard (DAA 1918, S. 430).

³⁸ Norske Rigsregistrarer I, S. 12.

³⁹ Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II, S. 78f.

⁴⁰ Selv en flygtig Gennemgang af Jully Ramsay: Frälsesläkter i Finland intill Stora ofreden (1909ff.) viser, hvormange 16. Aarhundredes Frelsemænd, der betegnes som »ryttere«, »fogde«, »skrifvare«, ja endog »länsman«.

SUMMARY

The Crisis of the Danish 'Gentry' in the Later Middle Ages

RESEARCH on the history of the Danish nobility has so far been concentrated mainly on the period called 'The Reign of the Nobility' (1536–1660), and within this period interest has been chiefly focused on the fall of the nobility in 1660. On the other hand the origin of the nobility's reign and its possible connection with the Reformation (officially introduced in 1536) has received only slight attention. Indeed, the problem has hardly been recognized. Generally speaking it has been taken for granted that the *adel* (nobility) of the post-Reformation period was essentially identical with or in any case a natural development of the secular upper class of late medieval society (though, significantly enough, the term *adel* itself came into common use only about 1550). Consequently, the pre-Reformation nobility has been generally conceived as a landed class, if not a manorial aristocracy.

As a starting point for the investigation of the late medieval nobility's social composition, functions, and eventual manorial status we have chosen from among the gentry of Zealand a family of no particular historical significance, namely the van Leveren family (1402–c. 1525). A detailed analysis provides clear documentation of the fact that at least this particular family had no landed property to speak of: for instance, no member of the family ever possessed a manor. On the contrary, it can be established that the family's chief function was to administer the estates of others, in particular church lands. An extension of the investigation to the family's environment (relatives, neighbours, etc.) confirms that this type of administrative nobility or 'sub-vassalage' was very widespread in Zealand in the 15th century, and the archives of the Benedictine monastery, Skovkloster, reveal the significant role played by this 'gentry' in the administration of the monastery. The monastery's accounts reveal, for instance, the case (possibly an extreme one) of an ordinary copyholder from about 1480 who became the monastery's steward and was styled *væbner* (i. e. armiger or esquire). Here in any case is an example of how far down the ranks of society the boundary of nobility could be found.

The commonness of this type of 'sub-vassalage' is then established through an analysis of the relatively few extant royal patents of nobility from the first half of the 15th century. Such patents were normally granted on the petition of a high nobleman (or bishop), in which case it was common for the beneficiary to receive a coat of arms that was identical with or a simple variant of his 'sponsor's'. In a number of instances it can be ascertained that there existed a patron – dependent relationship between the petitioner and the beneficiary – the latter being the steward of the former. The patents of nobility from the 15th century have been lost in great numbers, but we can obtain sufficient evidence by an examination of the coats of arms of the high and low nobility, in as much as we can often assume that instances of identical or nearly identical coats of arms reflect a relationship of patronage between a high nobleman and a client or 'sub-vassal' who has been rewarded with ennoblement.

Thus it is established that the late medieval secular upper class had a much broader field of recruiting than the closed, landed aristocracy of the period from 1536 to 1660. The earlier aristocracy comprised a 'gentry' as well as a nobility. This 'gentry' consisted not only of petty squires, but also of stewards, bailiffs, aldermen etc.; and, contrary to what has been held until now, their function cannot be primarily defined as military service, since civil and legal service played ever so important a role.

The evolution of the nobility towards ever greater exclusiveness may possibly be explained (in part) by the late medieval agrarian crisis, which resulted in a complete re-structuring of Danish agriculture. While there formerly existed numerous small estates cultivated by cottagers and day-workers, but administered by stewards, the 15th century witnessed the domination of the copyhold system. This required far fewer centers of administration, thereby decreasing the demand for administrators from among the gentry.

Against this background it is understandable that the royal statutes and coronation charters from 1475 to the time of the Reformation increasingly stiffen the requirements for granting patents of nobility and limit the right to become *lensmand* (i. e. administrator of crown lands), while at the same time the endowment policies of the church come into focus. It is conceivable that the changes in the system of administration fostered an anti-clerical attitude among large sections of the nobility right up to the time of the Reformation. The ensuing revolution of 1536 resulted not only in a reform of the church, but also in the victory of the aristocracy.

There are indications that not only the high nobility derived great benefits (particularly in the sphere of political influence), but that also the lowest strata of the peasantry benefitted from the late medieval development – in as much as the landless cottagers gradually became relatively independent copyholders. The 'middle classes' were the losers. It is significant that elements of the 'gentry' are constantly involved in the numerous peasant risings of the later Middle Ages. These disturbances should not be considered a proletarian movement; probably they are a reaction on the part of the impoverished 'middle classes'. In other words, from this social angle the Danish Reformation may be conceived as the 'fall of the gentry'.

Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet

AV

MARGARETA SWENSSON

I DEN KUNGLIGA danska brevväxlingen under 1500- och 1600-talen omtalas vissa hamnar som »bondehamnar«, d.v.s. lastageplatser utanför städerna. Denna benämning användes i första hand om hamnarna i Blekinge, men motsvarande typ av hamnar fanns även i andra delar av det danska väldet. Ifrån dessa hamnar utgick den s.k. bondeseglationen, som helt naturligt hade anknytning till dessa hamnar utanför städerna.

Bondeseglationen hade sina rötter i medeltidens sjöfärder och avsåg då enligt Kulturhistoriskt lexikon för Medeltidsforskning »den handel och sjöfart, som skärgårds- och kustbönder med egna farkoster bedrevo städernas borgerskap till förfång«.¹ Under uppslagsordet återfinnes beskrivningar av böndernas handelsfärder i Bottenviken, i Sverige och i Norge, men bondeseglationen i Danmark omnämnes ej. Det är märkligt, att den danska bondeseglationen så helt kommit i skymundan i det nordiska uppslagsverket. Ett flertal danska historiker – Aksel E. Christensen, Johan Hvidtfeldt, C. Klitgaard m. fl. – har tagit upp och belyst företeelsen inom det danska området.² Många stadsmonografier och lokalhistoriska skildringar omnämner också böndernas handelsverksamhet.³ De danska böndernas segelfärder började under tidig medeltid.

¹ Artikeln författad av Gunvor Kekkonen, Armas Luuko och Veiko Mattila.

² Jfr. Aksel E. Christensen: Danmarks Handel i Middelalderen, Nordisk Kultur XVI, s. 108 ff.; J. Hvidtfeldt: Skudehandelen i det 17. Aarhundrede, Jyske Samlinger 5. rk. II, s. 29 ff.; C. Klitgaard: Nordjylland og det norske Sørland, Hist. Tidsskrift 10 rk. V, s. 625 ff. Se också C. G. Feilberg: Studier i Københavns toldregnskab for året 1615, Geografisk Tidsskrift 60, 1961.

³ Jfr. t.ex. G. L. Dam og H. K. Larsen: Aakirkeby 1346–1946, Aakirkeby 1951; H. Hjelholt; Falsters Historie I, Kbh. 1947; L. Pedersen: Helsingør i Sundtoldtiden 1426–1857 I–II, Kbh. 1926–29; B. Liisberg: Stubbekøbing gennem Tiderne, Nykøbing 1912.

Bönderna uppsökte själva sina kunder.⁴ Färderna gick sedan gammalt mot norr,⁵ men även bönderna i de södra delarna av Danmark gav sig ut på handelsfärder, bl.a. från Lolland och Falster till Tyskland.⁶

Böndernas handelsfärder till sjöss har varit av betydelse i hela Norden. Under medeltiden var dessa mycket utbredda och även accepterade av riksledningen. Under 1500- och 1600-talen uppfattades denna seglation icke som en bondenäring, men C. Klitgaard påpekar, att först efter 1625 började borgarna driva handel på Nordjylland. Förbindelsen i dessa färder uppehölls av bönder.⁷ De första århundradena på nya tiden innebar dock ett uppsving för städernas handel, ty dessa fick kungliga privilegier med handelstillstånd. Samtidigt utfärdades förbud mot böndernas handel.⁸ De för Danmark gällande bestämmelserna avsåg givetvis även Skåne, Blekinge och Halland. Erik Grill har behandlat bondesegregationen i norra Halland,⁹ och Oscar Bjurling har i anslutning till honom behandlat de halländska böndernas handelsfärder.¹⁰ Bondesegregationen i Skåne och Blekinge har ej varit föremål för undersökning. I det följande kommer först bondehandeln i nordvästra Skåne, därefter i Blekinge att behandlas.

Den 10 februari 1521 utfärdade Kristian II en handelsförordning för städerna i Skåne, Halland och Blekinge.¹¹ Förordningen har intresse för undersökningen om böndernas handel i Blekinge under medeltiden och tidigt 1500-tal. Av den kungliga brevväxlingen före 1521 framgår tydligt, att städernas befolkning varit besvärad av allmogens handel med in- och utländska köpmän. 1521 års förordning innebar ganska betydande inskränkningar i den handel, som utgick från de s.k. olaga hamnarna, d.v.s. små kusthamnar eller bondehamnar. Redan 1522 raserades hela Kristian II:s handelslagstiftning. Andra frågor blev väsentliga för det danska riket. Någon enstaka gång skymtar dock en viss rivalitet mellan köpmännen och bönderna om handeln, mest i Blekinge.

Tydligt är, att Blekingebönderna haft större svårigheter än bönderna

⁴ Aksel E. Christensen: a. a., s. 118. ⁵ Ibid., s. 111. ⁶ J. Hvidtfeldt: a. a., s. 29 ff.

⁷ C. Klitgaard: a. a., s. 635.

⁸ L. V. Birck: Told og Accise, Kbh. 1920, s. 28 f., 33.

⁹ E. Grill: Den nordhalländska bondesegregationen 1645–1700, Studier tillägnade Curt Weibull, Göteborg 1946, s. 167.

¹⁰ O. Bjurling: Industri, handel och sjöfart 1645–1800, Hallands historia II, Halmstad 1959, s. 273 ff. Jfr. nu också Albert Sandklef: Halländsk sjöfart i danska arkiv, Handels- og Søfartsmuseets årbog 1966, Helsingør 1966.

¹¹ Danmarks gamle Købstadslovgivning, udg. ved E. Kroman, IV, s. 365 ff.; C. G. Weibull: Sølvesborgs historia 1445–1945, Sølvesborg 1945, s. 41 f.

i övriga delar av Skåneland. Under 1550-talet blev seglationsfrågan för Blekinge åter aktuell. Förbud mot utförsel av vissa varor hade utfärdats och tillstånd till utförsel gavs för andra.¹² Den 31 december 1553 utgick ett brev från det kungliga kansliet till borgarna i Lyckeå. Dessa klagade över att det fanns en hamn i Blekinge, kallad »Nedderbyeaae« (Nättraby), där det drevs handel med inhemska och utländska köpmän till förfång för deras borgerliga näring. Lyckeås befolkning ansåg tydligen, att dess stadsrättigheter kränktes genom handeln över Nättraby. Litet längre ned innehåller brevet dock en passus av intresse för bondeseglationen i landskapet. Konungen hade några år tidigare gjort en uppdelning mellan borgarna i staden och bönderna i Blekinge om båda parter rätt att använda hamnar, bedriva sjöfart och handel.¹³ Några år senare underströks ytterligare böndernas seglationsrätt. Den 20 december 1568 utgick ännu ett brev till bönderna i Blekinge och Lister,¹⁴ vari det bl. a. heter, att alla fick utföra timmer och införa spannmål samt driva handel med andra varor.¹⁵ Brevet visar tydligt, att det rådde brist på brödsäd och överskott på ved i landskapet. Bristen på brödsäd förorsakade höga priser på livsmedel, vilket medförde förbud mot utförsel av spannmål från Skåne, Blekinge, Lister och Halland.¹⁶ Vid flera olika tidpunkter utfärdades tillstånd för Blekingebönderna att hämta spannmål i andra delar av Danmark. Detta förklarar den livliga kontakten med de syddanska öarna, där det ofta fanns ett överskott av livsmedel.¹⁷

Misshälligheterna mellan bönder och borgare fortsatte under 1570-talet. 1582 tycks de ha nått kulmen, ty den 16 juni detta år utgick en kunglig skrivelse, »som al tid herepter holdis skal«.¹⁸ Skrivelsen underströk böndernas rätt att »seigle med deris egne skuder och skibe uden riget och inden och kiøbe, hvis del de til deris husis ophold behøfver«.¹⁹ Härmed kan bondeseglationen anses vara en laglig rätt, som tillkom bönderna i Blekinge. Brevet innehöll ej blott böndernas rätt till seglation, utan i punkt 2 omtalas också »bondehafnerne udi Bleginge«, dit även tyska köpmän hade rätt att komma med sina varor och att köpa ved, trävirke och timmer. Hamn- och ridefogdar hade att kontrollera,

¹² Kancelliets Brevbøger, ett flertal olika brev under tiden 1550–1640; Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558–1660, udg. av V. A. Secher.

¹³ Kanc. Brevb. 1551–55, s. 280f.; jfr. också 1561–65, s. 73.

¹⁴ Lister betraktas som ett eget landskap under medeltiden, likaså under 1500-talet, vilket framgår av ovan anförda brev. Jfr. S. Bolin: Skånelands historia, II, Lund 1929, s. 70.

¹⁵ Kanc. Brevb. 1566–70, s. 413. ¹⁶ Ibid. 1561–65, s. 226. ¹⁷ H. Hjelholt: a. a., s. 28f. ¹⁸ Secher II, s. 263. ¹⁹ Ibid., s. 263.

att denna förordning efterlevdes, anteckna de anlända skutorna och ange vad dessa erlade i tull och accis. Den 18 september 1554 hade det bestämts, att 4 skilling skulle utgå i lastavgift.²⁰ Dessa hamn- och ridefogderegister är av mycket stort värde för kunskapen om handeln i de blekingska bondehamnarna. Endast de blekingska bönderna hade rätt att driva denna handel, ty »det skal vere de svenske bønder forbøden och icke tilstedis at handle udi bondehafnerne«. ²¹ Mot vissa bondehamnar riktade emellertid borgarna i Blekingestäderna sina besvär. Nättraby, som ovan nämnts, konkurrerade med Lyckeå. Sölvesborgsborgarna klagade över Pukavik och trafiken över denna hamn, men eftersom »samme hafn icke er ny och usedvanlig, men hafver veret brugt och besøgt af bønder och almuen af gamel tid, at det skal vere vore undersotte saa vel som fremmede frit fore at mue al tid herepter saa vel som til des samme Pugevigs hafn ubehindret besøge och der at handle och vandle som tilforn«. ²² Bönderna krävde också, att de skulle få hålla egna båtar, varmed de kunde göra en eller ett par resor varje år. Även Nättraby som hamn för bönderna i Medelstads härad, Vekerum för bönderna i den närmaste trakten skulle enligt samma brev bibehålla sina rättigheter som bondehamnar.²³

Böndernas rätt till handel i Blekinge var emellertid ej definitivt fastställd 1582. Den 10 september 1589 utgick en ny skrivelse till bönderna i Blekinge om förbud mot att föra »knapholt«²⁴ och ved från riket till utländsk hamn.²⁵ Tydligt var handeln med Tyskland ett omstritt problem, ty ständigt återkom konungen i sina brev till denna. Även erläggandet av tull var föremål för kungligt påbud. I maj 1602 hade ingen tull för timmer inlevererats från Blekinge. I ett brev av den 19 maj d.å. bestämdes tullsatsen: »Af hver førrebielke 18 alne lang 1 daller; af hver førrebielke 16, 15, 14, 13 och 12 alne 3 ort; af et hundret enestager 2 sk. lybsk; af et hundret bondstager 1½ sk. lybsk« o. s. v. Samma brev innehöll också förbud mot utförsel av ekeplankor och -timmer.²⁶ Om utförsel av eketimmer förbjöds 1602, så finns från den 3 maj 1617 enligt en kunglig förordning tillstånd, att »almuen ofver alt vort land Blegende maa aarligen herefter och indtil vi anderledis derom tilsigendis vorder med deris skibe och skuder . . . lade udføre faufneved, dog icke andet end el och birk derfra och til Tyskland«. ²⁷

²⁰ Kanc. Brevb. 1551–55, s. 329.

²¹ Secher II, s. 264. ²² Ibid. s. 265. ²³ Ibid. s. 266f.

²⁴ »Knapholt«, ett slags småplankor av ek och bok, kom företrädesvis till användning vid tunnbinderi. Jfr. O. Ingstad: Bidrag till Ronneby stads historia, Karlskrona 1915, s. 53.

²⁵ Secher II, s. 548. ²⁶ Secher III, s. 152f. ²⁷ Ibid. s. 498.

Även om den kungliga brevväxlingen mest berör förhållandena i Blekinge,²⁸ torde det vara tydligt, att bondeseglationen var en näringsgren, som var av betydelse för folkets försörjning i de skånska landskapen i allmänhet. Den behövdes också för att tillfredsställa Kungl. Maj:ts behov, dels konungens personliga, dels andra kungliga personers. Transporterna av ved är de mest iögonenfallande. Behovet var stort i Danmark, inte minst i Köpenhamn. Alla områden i det danska väldet måste i mån av tillgång leverera ved till huvudstaden. Vedleveranserna ingick också i skogstrakternas skattebetalning.

De blekingska bönderna hade, vilket framgår av det ovan nämnda, rätt att segla, men även bönderna i övriga delar av det danska väldet öster om Öresund sysslade med samma slags handel. Nordvästra Skåne får i detta sammanhang en ganska stor betydelse.

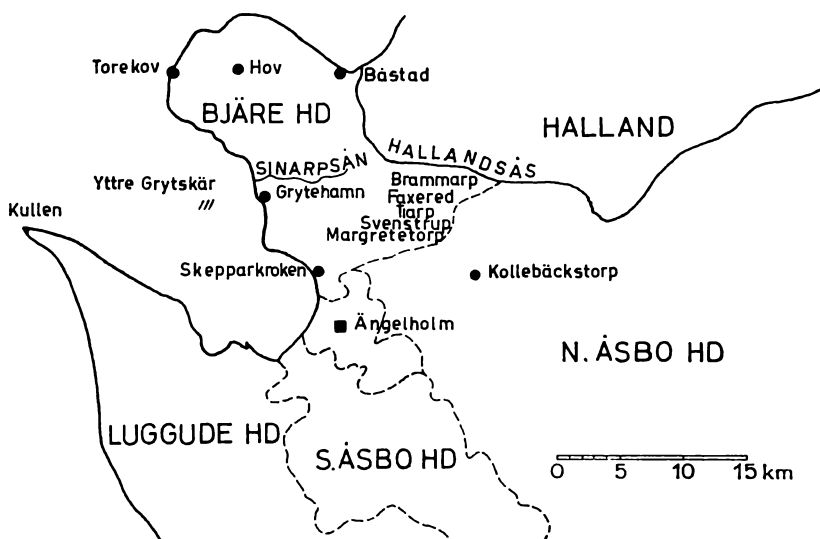
I DEN NORDVÄSTRA delen av Skåne, som hade god tillgång på hamnplatser, kom sjöfarten att betyda mera än i övriga delar av landskapet. Det för vedtransporter kombinerade med bondeseglation aktuella området blir Hälsingborgs län.²⁹ För detta finns i Rigsarkivet i Köpenhamn länsräkenskaper bevarade från 1574. Dessa omfattar a) Regnskaber, b) Jordebøger och c) Ekstraskattemandtaller. Av dessa har »Regnskaber« givit de viktigaste uppgifterna om hamnarna i nordvästra Skåne. »Kongl. Maj:ts Regenschaff aff Helsingborrig Slott och Lehn« löper som de flesta av den tidens räkenskaper från den 1 maj ett år till den 1 maj nästkommande år. I dessa upptages alla inkomster och utgifter för länet. De angivna klumpsummorna ger i regel ej närmare besked om varifrån inkomsterna kommit och hur mycket den enskilde erlagt av t.ex. hamnavgifter, rorstull eller landgille. Dessa i räkenskaperna anförda uppgifterna är därför av ringa värde för kunskaperna om trafiken i de nordvästskånska hamnarna. En uppgift, som dock kan utnyttjas i detta sammanhang, är de i länsräkenskaperna upptagna uppgifterna om den uppburna tullens storlek i Bjärehamnarna. Den totala inlevererade tullavgiftens storlek får betydelse för kunskapen om trafiken på dessa hamnar, då det finns som bilaga i länsräkenskaperna vissa av de register, som upprättats i den enskilda hamnen. I dessa är skepparnas namn antecknade liksom den erlagda avgiftens storlek. Dessa register upprättades av hamnfogdar eller strandfogdar, vilka var redovisningsskyldiga inför *lensmanden*. Eftersom tullräkenskaper i stort sett

²⁸ Kanc. Brevb. 1561–65, s. 226; *ibid.* 1551–55, s. 329.

²⁹ Jfr. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, Kbh. 1879, s. 1 f., 61 f.

saknas från denna del av det danska väldet, har dessa register ett betydande källvärde för kunskapen om bondeseglationen i Kullabygden och på Bjärehalvön.

Dessa tullregister avsåg rorstull, som betalades av skepparna för båten och som icke hade någon som helst beröring med varutullar och lastepengar.³⁰ Rorstullen är den enda tullavgift, som redovisades separat

och vars storlek man har kunskap om under 1600-talets förra hälft i nordvästra Skåne.³¹ Sådana register, där skepparens namn och som oftast hemort angavs, finns emellertid endast för Grytehamn eller Grydan, en liten hamnplats på sydsidan av Bjärehalvön (se nedan s. 62). Strandfogden inkasserade avgiften och upprättade samtidigt ett register över skepparna och den erlagda avgiften. Rorstullregister finnes ej bevarade för alla år, men enligt randanteckningarna i huvudräkenskaperna inlämnades sådana varje år. Det är möjligt, att flera dylika register finnes, men att de kommit in bland andra handlingar. Ett enstaka register har återfunnits i bilagor till Hälsingborgs tullräkenskaper.

³⁰ Jfr. L. V. Birck: a. a., s. 97; W. Christensen: Dansk Statforvaltning, Kbh. 1920, s. 654; P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, Kbh. 1947, s. 540.

³¹ Rorstullregister fördes ofta separat. Lastepengar upptogs för sig o.s.v. Jfr. Tullräkenskaper för bl.a. Bodekull på 1650-talet och Kristianopels tullräkenskaper.

³² Kurt Stolt: Det danske Toldsystems Udvikling 1611–1629, otryckt specialopgave, förvarad i Filosofiska Fakulteten vid Köpenhamns universitet.

Av Hälsingborgs länsräkenskaper framgår, att rorstull inbetalades första gången 1615 och sista gången 1641.³² Efter detta år inbetalades inte rorstull, i varje fall inte som separat tullavgift. I kungliga brev och förordningar finnes dock inte någon bestämmelse, som säger, att rorstull inte längre skall erläggas. Grytehamn slutade ej att trafikeras efter 1641, så att det kunde vara orsak till de upphörande inbetalningarna av tullavgiften. Tullregister för bl. a. blekingska bondehamnar anger uppörd av rorstull från 1610 till 1657 utan större avbrott.

Bilagorna till Hälsingborgs länsräkenskaper omfattar utöver rorstullregister också en mängd kvittenser, utskrivna på personer, som levererade ved till konungens och slottens behov. De var undertecknade av leverantörerna med ett namn eller ett bomärke. Genom dessa kvittenser framkommer, att frakt utgått åtminstone för en del av de transporter befolkningen i området utförde. Tyvärr är texten i dessa kvittenser ofullständig, så att det ej går att få kunskap om beloppets storlek, som kronan utbetalade till skepparen eller bonden. Alla kvittenser anger ej heller vilken vara frakten avsett. Någon gång meddelas, att vederbörande fört ved till Hälsingborg eller Helsingör.

I ännu ett avseende är dessa räkenskaper en ypperlig källa, eftersom bland bilagorna även finns brev till slottsfogdar och ridefogdar, vilka ger besked om hur mycket ved, som skall levereras, var den skall huggas och över vilken hamn den skall utföras. Alla dessa faktiska uppgifter jämte en del bilagda räkenskaper över det »uvisse« ger en bild av vedtransporternas vägar i nordvästra Skåne.

Som komplement kan i viss mån jordeböckerna användas, ty även om dessa blott ger skatteuppgifter, så kan i några fall konstateras, att det varit de i dessa nämnda bönderna, som med sina båtar utförde vissa fraktresor i Öresund.

Tullräkenskaper saknas helt för småhamnarna i nordvästra Skåne. För Hälsingborg finns sådana, men de ger ej uppgifter om handeln i de små hamnarna. Endast 1616 års tullräkenskaper innehåller ett rorstullregister för Grytehamn. Utöver detta finns en handling, som rör nordvästra Skånes bondeseglation, nämligen St. Annae Toldregnskaber. De finnes för Båstad för räkenskapsåret 1653–54. Tillsammans med dessa ligger också en »Fortegnelse paa Tolden, som paa Toldsteden udj Baasted ehr opbaaren, fra Nyt Aars dag A^o 1653 Ind til Aarsdagen 1654«. ³³ För att få medel til en ny befästning vid den danska huvud-

³³ Samtliga handskrifter – tullräkenskaper och länsräkenskaper – finns på Rigsarkivet i Köpenhamn (Reg. 108b).

staden påbjöd Christian IV erläggande av St. Annae Told. Den kallades så, därför att den nya befästningen byggdes vid St. Annae bro utanför det dåvarande Köpenhamn.³⁴ Som varande de enda tullräkenskaper från denna del av det danska väldet får de mycket stort värde. Tullen upptogs över hela landet, men räknenskaperna över den fördes ej separat utan ingick som en del i de övriga tullräkenskaperna.

Rentemesterräkenskaperna, som fördes på Rentekammeret i Köpenhamn, skänker i enstaka fall belysning åt bondeseglationen. Dessa ger dock mest totalsummor och inga detaljerade uppgifter och för denna undersökning om nordvästra Skåne har de icke någon betydelse.

Förutsättningarna för sjöfart i nordvästra Skåne var goda. Tillgången på ankarplatser för i detta fall småbåtar har avgörande betydelse, men det krävs också, att baklandet har en överskottsproduktion av någon eller några varor. Under 1500- och 1600-talen gällde det att forsla landets överskottsproduktion till lämplig plats för vidare transport till fr. a. Köpenhamns hovets försörjning.

Hälsingborgs slottslän omfattade på 1600-talet Luggude, Södra och Norra Åsbo och Bjäre härader. Seglationen med småbåtar anknyter väsentligast till Bjäre härad. Kullabygden i Luggude härad företer en ansats till småbåtstrafik. De övriga häraderna var beroende av landvägen för att kunna avyttra sina produkter. Att det varit en viss skillnad mellan de olika häraderna är klart. Att samtliga härader varit hänvisade till avsättning av sina produkter i länets huvudort, finnes omvitnat i bilagorna till Hälsingborgs länsräkenskaper.

En utökad kunskap om förhållandena i Bjäre härad ger de jordrevningsprotokoll, som upprättades efter övergången till Sverige. Sådana upprättades för samtliga härader i de förutvarande danska landskapen i början av 1670-talet. Bjäre härads jordrevningsprotokoll är betydligt mera detaljerat än motsvarande för t. ex. Luggude härad.³⁵ Härigenom blir bilden av Bjäre härad och dess befolkning under 1600-talet klarare. »Først hafwa wij befunnit, att dette häradet har kunnat effter den 4. punkts definition reduceras till skogsbyggd, hvilket och tilförende medh skogh har Warht besatt och ornerat, men mestadels uthi den danske, så väl som och något uthí währ tijdh uthuggne och ruinerad, så att föruthan hwadsom på åsen kan finnas övrigt, fögating uti Bjäre

³⁴ Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, udg. ved Kr. Erslev, II, Kbh. 1887, s. 240; Secher IV, s. 365f. och VI, s. 62ff.

³⁵ 1670 års Jordrevningsprotokoll, Bjäre härad, förvaras i Kammarkollegiets arkiv, Stockholm.

härad«, skrev den svenska statens värderingsman om häradet.³⁶ Bjäre är ett magert landskap utan ekonomisk betydelse ur överhetens synpunkt. Att häradet ej varit rikt under föregående tider är tydligt, ty den 12 januari 1629 medgav konungen skattelindring med hälften åt bönderna i Bjäre härad. Som orsak angavs »deris gårdars ringhet och årlig skada av flyesand«.³⁷ Detta var ej en tillfällighet, ty skattelindringen bestod ännu ett kvartsekel senare. Andra delar av det danska väldet bl. a. Blekinge tillerkändes liknande skattelindringar.

Bjäre härad hade otvivelaktigt större vedtillgångar under den danska tiden än under den svenska. Bjärehalvön – inåt land i öster avgränsad av Sinarpsdalen – utsattes redan före 1600-talets ingång för kraftig skogsavverkning. Däremot framstod »Åsen« österut som ett vedrikt område, ty i redogörelserna för de enskilda gårdarna i Bjäre härad anges »Skog haver de inte till Gården varken till Svins ollon eller Bränneved, men det de köpa på Åsen och i Sverige, var de det kan få till köp«.³⁸ Åsen var alltså skogrik även efter övergången till Sverige. »Åsen« som geografiskt begrepp torde ha avsett hela Hallandsåsen, även Norra Åsbo härad. Detta antydes redan därav att ved kan hämtas från »Åsen« och bortom den i Sverige. För Skäldervikens skeppare var »Åsen« i första hand beteckningen på den trakt, varifrån deras vedleveranser hämtades, alltså landskapet öster om Sinarpsdalen. Under vissa omständigheter hämtades säkerligen ved från trakter längre österut.

Genom den kungliga skattelindringen bevisas, att Bjäre härad knappast kunde ge överskott av lantbruksprodukter. Ved blir därför den viktigaste varan från området. De bevarade handlingarna rörande vedavverkning och transporter i nordvästra Skåne ger ej någon upplysning om det var fråga om vedhandel eller veden utgjorde en del av befolkningens skatteprestation till kronan.

De nordvästskånska halvöarna erbjöd sina sjöfarare små men goda hamnar. Dessa var relativt många och utgjorde förutsättningen för Bjärehalvöns och Kullabygdens seglation, som i viss utsträckning utfördes av bönderna i området. I det från den danska tiden bevarade källmaterialet nämnes två hamnar, Båstad och Grytehamn. Båstad är den mest betydande av de två. Riksrådet Christer Bonde, svenska regeringens utsände till de genom Roskilde-freden förvärvade områdena, ger den första kända beskrivningen av hamnen. Han besökte Båstad och

³⁶ Inledning till 1670 års Jordrevningsprotokoll, Bjäre härad.

³⁷ Hälsingborgs läns räkenskaper 1654–55.

³⁸ Inledningen till 1670 års Jordrevningsprotokoll, Bjäre härad.

beskrev hamnen som en god sådan.³⁹ Hamnen befanns vara väl skyddad mot alla väder utom nord-nordvästliga stormar, som dock »icke ordinarie plägar falla så strengt«. ⁴⁰ Båstads betydelse framgår också av tullräkenskaperna för St. Annae Told 1653–54.

Den andra hamnen på Bjärehalvön, som förekommer i tullräkenskaperna från 1600-talets början, är Grytehamn eller Grydan. Detta namn återfinnes ej på en modern karta. Med ledning av Burmans karta och Det Kongelige Biblioteks kartmaterial, där namnet »Grytehaffn« återfinnes strax söder om nuvarande Yttre Grytskär i Skälderviken, kan Grytehamn antagas motsvara nuvarande Lervik. Detta är en naturlig hamn, där än i dag tvärgående stenkåsar går ut från stranden. Mellan dessa kunde säkerligen 1600 talsskepparens småbåtar finna skydd. Liknande småhamnar förekommer talrikt längs Skäldervikens kuster. Troligast är, att Grytehamn var en lastageplats utan någon egentlig bebyggelse. En hamnfogde stationerades vid hamnen på Strandgården. Grytehamns betydelse för transportererna i Öresund understryks av de bevarade rorstullregistren. Den danske konungen omvittnar också Båstads och Grytehamns betydelse i en befallning av den 25 november 1562. I denna omtalas böndernas skyldighet att hugga ved och forsla den till stranden vid »Bodsted« eller »Gryden«. ⁴¹

Ytterligare tre hamnar i nordvästra Skåne förekommer i St. Annae Toldregnskab, Torekov längst i väster, Kattvik på halvöns nordsida samt Skepparkroken i den sydöstligaste delen av Bjärehalvön. Ingen av dessa tycks ha haft någon större betydelse. Något separat källmaterial finns inte. Skepparkroken nämnes i Hälsingborgs länsräkenskaper för 1630–31. Samma år omtalas också skeppare från Kullen, men Kullabygdens seglation torde i första hand ha gällt fiske och transport av fiskarens egen fångst. Även Torekov torde ha haft betydelse som fiskeläge. ⁴²

Någon stadsbildning norr om Hälsingborg fanns ej på 1600-talet. Luntertun vid Rönneåns mynning omtalas som stad 1471–1516. Ängelholm längre upp efter ån blev stad 1516 men förlorade sina stadsrättigheter redan 1547. Stadsprivilegierna från 1516 innehöll det sedvanliga förbudet mot olaga handel, men mot förbudet finns det en reser-

³⁹ Handlingar rörande Skandinaviens historia VI, s. 105. Christer Bonde blev riksråd 1653 och president i Kommerskollegium 1656.

⁴⁰ 1670 års Jordrevningsprotokoll, Bjäre härad, s. 12.

⁴¹ Kanc. Brevb. 1561–65, s. 189.

⁴² 1670 års Jordrevningsprotokoll, Bjäre härad, s. 12.

tion. Det gällde all handel med ved.⁴³ Veden intog en undantagsställning bland handelsvaror. 1516 års privilegier ger ej uttryck för någon ny ordning utan dokumenterar endast existensen av vedtransporter från Bjärebygden under tidigare perioder.

Då vedhandel tilläts utanför städerna är det ej anmärkningsvärt, att Grytehamn spelade en dominerande roll för vedskeppningen i Hälsingborgs län. Kvittenserna i Hälsingborgs länsräkenskaper utställda av proviantskrivaren på Köpenhamns Proviantgård, bevisar den lilla hamnens betydelse. Kvittenserna lika väl som proviantskrivarens räkenskaper är ofullständiga och det går ej att med ledning härav fastställa vedmängden vare sig totalt eller för någon del av det danska väldet. Uppgifter saknas till och med från ett flertal år under 1600-talet: 1628, 1633–45, 1647–48, 1650 och 1656. Trots detta blir bilden av utskeppningen av ved från nordvästra Skåne ej konturlös, utan Grytehamn framstår för de flesta år som en ledande lastageplats för ved. Mängden utskeppad ved var ej stor. 1653 noteras den största vedmängden 168 famnar. Enligt de bevarade kvittenserna utfördes 1632 1 famn och 2 lass ved, som delades upp på inte mindre än 9 vedposter, medan de 168 famnarna 1653 delades på 19. Vedposternas antal håller sig omkring 10, men vedmängden varierar. Vissa år användes ej heller famnmått som mängdangivelse utan »skudors ladning«, ett obestämbart mått. 1624 utfördes 2 »skudors ladning« i 2 vedposter, 1625 utfördes 6 lass ved i 2 poster, 1629 4 »skudors ladning« i 4 poster. Någon slutsats av detta går ej att draga.⁴⁴ Eftersom inga tullregister för Grytehamn finns, är det dock ej uteslutet, att vedmängden i verkligheten varit betydligt större.⁴⁵

Den mängd ved, som under 1500- och 1600-talen avverkades på »Åsen« och utskeppades från Båstad eller Grytehamn var säkerligen förhållandevis stor. Mången gång skattades skogstillgångarna alltför hårt. I den kungliga brevväxlingen med underlydande funktionärer i Hälsingborgs län framskymtar då och då viss betänklighet mot fortsatt

⁴³ I. Andersson: Luntertun, bilagd uppsats till K. Enghoff: Engelholm 1516–1916, Lund 1929, s. 3; K. Enghoff: Engelholm 1516–1916, Lund 1929, s. 4; Privilegier, Resolutionar och Förordningar för Sveriges städer I, utg. av N. Herlitz, Stockholm 1927, s. 444.

⁴⁴ Möjligen kan 1 »skudas ladning« motsvara 3 lass ved, men det är inget fast mått lika litet som lass. Jfr. P. Rasmussen: Mål og vægt, Kbh. 1967, s. 68.

⁴⁵ Vid undersökning av Blekingehamnarna – se nedan – framkommer, att rorstullregistren är osäkra liksom tulljournaler, ty tullestergift beviljades i vissa fall. Varor till Kungl. Maj:ts behov togs ej upp.

skogsavverkning. Redan 1558 påbjöd Frederik II i brev till Jørgen Thidemand, att han skulle tillse att skogarna ej skövlades.⁴⁶

Transporterna till lands beredde bönderna en del svårigheter, varför skogarna närmast kusten tidigast avverkades. Båstads län⁴⁷ saknade omkring 1650 skog i tillräcklig mängd för att tillfredsställa kronans behov, varför bönderna hänvisades att hämta ved i kronoskogarna i Hälsingborgs län.⁴⁸ Uppe på »Åsen« fanns tillräcklig mängd skog. Räkenskaperna ger upplysningar om var ved avverkades och i vilken utsträckning. De namngivna skogarna låg på åsens sydsluttning. Landsvägarnas sträckning ned mot kusten bildade grunden till Grytthamns ställning som kunglig utskeppningshamn för ved.

I bilagda brev till skogsfogden i Margretetorp i 1650-talets räkenskaper angavs det antal träd, som skulle avverkas. Med tanke på tillgängliga skogsarealer var det stora mängder, även om dessa ur modern synpunkt förefallar vara obetydliga. (Tabell 1).

TABELL 1.

Den påbjudna avverkningen i Kungl. Maj:ts skogar i Bjäre härad.⁴⁹

1650-51	332 bokträd	motsvarande 60 famnar ved.			
1652-53	341	»	»	80	» »
1653-54	350	»	»	80	» »
s. å.	181	»			
1655-56	261	»	»	60	» »
s.å.	316	»	»	80	» »

1655-56 kan tagas som ett lämpligt undersökningsår, eftersom det detta år angavs hur stor avverkningen var i de olika kronoskogarna:

Faxereds skog 191 träd
 Thierup skog 58 »
 Svenstrup skog 7 »
 Marie skog 7 » 263 träd eller 60 famnar.

Faxereds skog 245 »
 Brannerup skog 71 » 316 träd eller 80 famnar.

⁴⁶ Kanc. Brevb. 1556-60, s. 190.

⁴⁷ Båstads län ingick som mindre län i Hälsingborgs län. För länet finns ej separata länsräkenskaper. Jfr. Kr. Erslev: a. a., s. 61.

⁴⁸ Anteckning härom i Hälsingborgs länsräkenskaper 1650.

⁴⁹ Tabellen upprättad på grundval av uppgifter till skogsfogden i Margretetorp, bilagda Hälsingborgs länsräkenskaper resp. år.

De 263 träden skulle Hälsingborgs läns bönder taga hand om för vidare befördran till Konungens vedgård. De 316 skulle Båstads läns bönder sörja för att frakta vidare. Hälsingborgsbönderna torde ha fört de påbjudna 60 famnarna till Köpenhamn via Grytehamn, varifrån detta år utfördes 65 famnar ved.

De 1655–56 utnyttjade skogarna – Svenstrup, Faxered och Thierup – låg i de östligaste delarna av Bjäre härad. Närmaste vägen till kusten gick söderut, d.v.s. till Grytehamn. Brannerup och en del av Faxered låg dock på nordslutningen av åsen, varför den naturliga utførselhamnen var Båstad. Faxered-skogen hade påbjudits större leveranser 1652–54. En viss fördelning av utførseln över de båda hamnarna synes ha förekommit dessa år, 1651–52 skulle t.ex. all skog avverkad i Brannerup omhändertagas av Båstads läns bönder.

Kvittenserna för utbetalad frakt för ved från rentekammaren eller slottsfogden i Hälsingborg kan ställas i relation till den huggna vedmängden. Vid en jämförelse mellan de avverkade och utskeppade vedmängderna visar det sig, att den påbjudna avverkningen var mycket större än skepparnas enligt kvitto utförda laster. 1650–51 skulle i Hälsingborgs län avverkas 60 famnar ved, men enligt skepparnas uppgifter avlämnades i Köpenhamn blott 12 famnar från nordvästra Skåne. 1653 var emellertid förhållandet det motsatta. Av skånska skeppare fraktades 168 famnar ved till den danska huvudstaden och 1654 35 famnar. 1652–53 nedhöggs bokar motsvarande ungefär 80 famnar ved, 1653–54 lika mycket. Föres siffrorna för de fyra åren samman levererades enligt skepparnas kvittenser 209 famnar, avverkningssiffran blir då större än mängden fraktad ved. Utførseln av 168 famnar ved förefaller vara ovanligt stor. För detta år ger emellertid räkenskaperna för St. Annae Told en viss ledning. Under detta år lämnade enligt tullistan 65 2-lästersskutor Grytehamn för att gå till Köpenhamn med ved. Enligt skogsfogdens rapport avverkades 1652–54 ungefär 300 famnar ved. Eftersom fartygens storlek ej låter sig bestämmas av angivna mått, är det ej möjligt att avgöra om dessa 300 famnar skeppades från Grytehamn eller från andra hamnar.⁵⁰

Av detta och av olika anteckningar i länsräkenskaperna för Hälsingborgs län framgår, att Grytehamn vid denna tid var konungens viktigaste lastageplats för ved i Öresundsområdet. Större delen av den på

⁵⁰ Uppgifterna rörande lästetal och famnar är ej något säkert måttssystem, ty länsräkenskapernas famnmått tycks ej stämma överens med det officiella måttssystemet för Danmark. En lästs storlek är ej heller möjligt att fastställa.

»Åsen« avverkade veden tycks ha förts ned till Grytehamn. Avståndet ner till denna hamn var ungefär lika stort som till Båstad, men vägsträckens längd spelade i detta sammanhang ingen större roll. Vida viktigare var, att det var mycket lättare att taga sig fram över slätten söderut än över åsen till Båstad. Båstad förlorade dock ej sin betydelse som vedskeppande hamn. En del av leveranserna från Laholms län fördes över denna hamn till Köpenhamn.⁵¹ 1645 blev Halland svenskt och därmed försvann den halländska veden från Båstad.

Böndernas skyldigheter i samband med vedavverkningen och transporten gentemot kronan var av allt att döma mycket omfattande. Den tidigare nämnda befallningen av den 25 november 1562 påbjöd, att bönderna i Bjäre härad skulle hugga sex lass ved under vintern och sommaren i kronans skogar. Sedan skulle samma bönder föra veden till stranden vid Båstad eller Grytan, varifrån den med konungens vedskutor skulle föras till Köpenhamn.⁵² Dessa ständigt återkommande hyggen och körslor var givetvis betungande för bönderna. I mars 1564 ger ett brev till Björn Kaas besked om att bönderna i Bjäre härad framfört klagomål över vedleveransernas tunga.⁵³

Det problem, som närmast inställer sig, är frågan om bönder, skeppare, bondeskeppare eller färjkarlar förde veden till den danska huvudstaden. Att med bestämdhet säga att det var den ena eller den andra gruppen, som utförde transporter, är uteslutet. Troligen förekom alla fyra grupperna.

Konungens vedskutor är den grupp båtar, som först kan avfärdas. Om dessa tillhörde konungen eller blott var rekvirerade till hans behov, finns ej uppgift om. Dessa fördes emellertid av skeppare, som torde varit skeppare till yrket. Möjligt är dock, att bönderna i nordvästra Skåne ägde skutor liksom de gjorde i mången annan del av det danska väldet. För att få en kontantinkomst kan de ha låtit sina skutor gå med ved till Köpenhamn. Denna grupp av skutor var emellertid av ringa betydelse.

Den enda möjliga källa för att klargöra böndernas eventuella bisyssla som skeppare är jordeböckerna. Dessa innehåller emellertid inga upplysningar av detta slag. Namnligheten mellan bönder i jordeböckerna och i länsräkenskapernas kvittenser är en osäker utgångspunkt. I jordeboken för Hälsingborgs slott för 1624–25⁵⁴ fanns i Ljungby, ett par kilometer öster om nuvarande Lervik, en man Mickel Nielsen, som var

⁵¹ Kanc. Brevb. 1630–32, s. 426. ⁵² Ibid. 1561–65, s. 189. ⁵³ Ibid. 1561–65, s. 397.

⁵⁴ Jordeboken för Hälsingborgs slott, bilagd Hälsingborgs länsräkenskaper.

gårdsägare. En Mickel Nielsen från Ljungby levererade ved i Köpenhamn i juli 1623 och fick betalt för veden och för transporten av densamma.⁵⁵ Tydligt avses i både fallen samma person. Denna man ägde en relativt stor gård av skattesummans storlek att döma. I byn Rannerup bodde enligt samma jordebok en man Gudmund Pedersen. En man med detta namn från Rannerup levererade ved i Proviantgårdens vedhamn 1623 och 1624. Troligtvis har dessa bönder liksom många andra från nordvästra Skåne besökt Köpenhamn vid ett flertal tillfällen för vedleverans. Liksom dessa båda bondeskeppare haft sina gårdar i närheten av Grytehamn, har flera andra i kvittenser namngivna män haft sin hemort nära Grytehamn. Eftersom namnlikheten är stor mellan de flesta i dessa trakter, kan dock bara ett fåtal identifieras.

Båstads enda bevarade tullräkenskap, St. Annae Toldregnskab för år 1653, ger vid handen, att Båstad var en viktig hamn i Bjäre härad. Enligt Hälsingborgs länsräkenskaper verkar de båda hamnarna Båstad och Grytehamn vara av ungefär samma betydelse. Det kan emellertid antagas, att Grytehamn varit viktigare än Båstad, vilket framgår av de tillgängliga leveransrapporterna om ved till Proviantgården i Köpenhamn och av de ovan nämnda tullräkenskaperna. (Tabell 3).

Regeringsdokument från förra hälften av 1600-talet omnämner även andra nordvästskånska hamnar än Båstad och Grytehamn. I ett kungligt brev av den 14 januari 1613, ställt till meniga bönder och tjänare i »Baadsted, Gryderen, Kølbeck, Thurkuo og Hoft sogn« begärdes, att de i dessa hamnar stationerade skutorna skulle göras redo för krigstjänst. Båstad hade 15 krejertar och skutor, Grytehamn 14 och Kølbeck 14, Torekov 4 och Hovs socken 3.⁵⁶ Båstads och Grytehamns betydelse har ovan omnämnts, men de övriga hamnplatserna tycks, om antalet skutor kan anses vara avgörande för ortens storlek, ha varit i det närmaste jämförbara med de båda först nämnda. Den största är Kølbeck, en lastageplats nära Killebeckstorp. Platsens läge är av intresse, enär den ligger i linje med förlängningen av Sinarpsdalens huvudriktning åt sydväst. Huruvida någon utförelse av ved ägt rum över denna hamn, ger ej källmaterialet besked om.

Båstad, som var eget tullställe, stod i en klass för sig. Detta visar ovan nämnda tullräkenskap. Tyvärr finns den blott för ett enda år, 1653. Utöver listan på St. Annae Told finns en tulljournal för varutull. Denna får intresse, eftersom importvarorna anges liksom mängden av dem.

⁵⁵ Kvittens bilagd Hälsingborgs länsräkenskaper 1623–24.

⁵⁶ Kanc. Brevb. 1609–15, s. 561.

TABELL 2.
Införda varor i Båstad 1653.

Hemort:	Köpen- hamn	Hel- singør	Båstad	Aamod	Greifswald
Danziger råg.....	203 tr	145 tr			
» malt.....					40 tr
Grovt mjöl.....	5 läster				
Smör.....					1 tr
Lax, st.....	76	6	31	2	30
Tjära, svensk.....			2 tr		
Ekebord.....	20 tolfter	20 tolfter			

(Tabell 2). Det rörde sig om en import av vissa livsmedel. Köpenhamn spelade givetvis den största rollen, men importen från Greifswald är förhållandevis stor, vilket är mer ägnat att förvåna. Någon förklaring till denna tyska handel står ej att få. De i tulljournalen upptagna skepparnas namn återfinnes ej i listan över St. Annae Told. Jämförelse-material från en annan del av det danska väldet finns i Blekinge. Här nedan kommer att redovisas handeln över Nättraby, som detta år uppvisar stor likhet med Båstad.

Den viktigaste av de bevarade tullhandlingarna för Båstad är »St. Annae Bøgnings Told aff Toldsteden udi Baasted udi dette Aar 1653«. Denna tull skulle erläggas av alla inhemska båtar. Avgiften beräknades efter fartygens storlek och utgick med för ingående båtar 4 skilling och för utgående 2 skilling per läst. Ur denna tullräkenskap framgår skutorernas storlek men ej någonting om deras last. Fartygens hemort och destination antecknades också. Av tabell 3 framgår, att Båstad hade det största antalet fartyg med 116 stycken och att Grytehamn var den andra i ordningen med 105 sådana. Vidare framgår, att antalet 2-lästersbåtar var störst i denna hamn och att i Båstad hörde större fartyg hemma. Därifrån kom 40 3-lästers och 42 4-lästers. De övriga hamnarna hade ringa betydelse. St. Annae Toldregnskab är intressant också därför att skutorernas destinationsorter kan följas, inte blott för hela året utan månad för månad. Det stora flertalet skutor var destinerade till Köpenhamn, 172 båtar, Christianshavn och Malmö, 79 båtar vardera.

Ridefogden i Bjäre härad, bosatt i Strandgården, levererade rorstullen från Grytehamn i Hälsingborg. Rorstullregistren för Grytehamn upptager namnen på skepparna och uppgift på av dem erlagda tullavgifter. Rorstullen var som regel 4 skilling, varför de flesta båtarna

TABELL 3.
Lästetalet för St. Annae told-betalande fartyg i Båstad 1653.

Hemort:	1/2	1	1 1/2	2	3	4	6	8
Båstad	1	1	5	27	40	42
Grytehamn	1	2	2	96	4
Mesinge, Hovs sn.	2	2
Toreskov	6	1
Skepparkroken	2
Kattvik	1
Hälsingborg	1
Malmö	3	1
Helsingör	4	3	..	2
Köpenhamn	5	..	1	6
Christianshavn	2
Køge	1
Holbæk	1
Lolland	1
Greifswald	1

torde ha varit på 2 läster, eftersom tullen utgjorde 2 skilling per läst.⁵⁷ Några få gjorde fler resor och betalade samtidigt för två eller tre. Lika litet som St. Annae Toldregnskab ger kunskap om lastade varor ger rorstullregistren det. De senare har ej heller uppgift om vart båtarna var destinerade efter besöken i Grytehamn. Rorstullregistren är för efterkommande släkten ofullständiga, ty skepparens namn anges ej fullständigt. Strandfogdens personkännedom torde ha varit mycket stor. Rorstullregistret för 1616 ger belysning till detta förhållande.

Register paa Kong Maj:t toall penninge aff Gryte haffnen som Poil Anders Ij Strand Gaard haffr anammit ij dette Aar Anno 1615

Daniel ij Kiøbenhaffn	4 skilling
Suend n: ibi	4 skilling
Cornelis ij Helsingør	4 skilling
Matthis m: paa Dragør	4 skilling
Oluff	4 skilling
Hans Zyk paa Dragør o.s.v.	

Förmodligen återkom dessa män tid efter annan till Grytehamn. De hade också blivit kända för myndighetspersonerna i Hälsingborg. De allra flesta av dessa skeppare hörde hemma på Amager. Dragør dominerade, vilket framgår av tabell 4, under 1615–16 mera än övriga

⁵⁷ Jfr. Kurt Stolt: a. a., s. 109f.

TABELL 4.
Hemorter för de rorstullbetalande skepparna i Grytehamn.

	Dragör	Amager	Köpen- hamn	Hel- singör	Malmö	Lands- krona	Kullen	Hal- land	Bohus- län	Tysk- land	Utan angiven hemort
1615	27	..	5	4	4	1	1
1616	29	..	1	2	2	1	2	1	4
1625	6	1	1
1626	4	1	1	3
1627	2	..	1	4	1	9
1628	2	7	1	6
1630	2	4	1	2	..	11

år. De två sista åren anges som oftast blott ön Amager, ej någon bestämd ort där. Det sista året är ej representativt, ty alltför många skeppare antecknades utan angiven hemort. Många skeppare kom tillbaka varje år. Det var onödigt att anteckna var de hörde hemma.

I räkenskaperna för Hälsingborgs län antecknades fortlöpande från 1615–16 till 1640–41 uppgift på den summa ridefogden erlade i rorstull från Grytehamn. Ingen annan Bjärehamn erlade någon dylik avgift. Med ledning av denna summa och de bevarade rorstullregistren kan man få en ungefärlig bild av trafikintensiteten i Grytehamn. Det är troligt, att de flesta skutorna var på 2 läster, d.v.s. sådana, som erlade 4 skilling i rorstull.

Det av strandfogden i Grytehamn upprättade registret finns endast kvar för 7 år (se tabell 4). Under 1610-talet upptager det bevarade rorstullregistret 42 resor 1615 och 1616. Följande år under samma årtionde har från Grytehamn inbetalats en rorstullavgift av ungefär samma storlek, varför det kan antagas att antalet betalande skeppare under 1610-talet varit 40–45. Vissa avvikelser märkes dock. Räkenskapsåren 1616–17 och 1617–18 levererade strandfogden i Grytehamn mångdubbelt större belopp än vanligt. Antalet resor dessa år motsvarar 313 resp. 243. Under 1620-talet har resornas antal legat mellan 10 och 20, vilket stämmer med de bevarade rorstullregistren. Från 1630-talet finns ej något bevarat register. De i länsräkenskaperna upptagna inlevererade beloppen visar en besöksfrekvens liggande mellan 10 och 20 liksom under föregående årtionde. Huruvida Grytehamn besökts av ett större antal fartyg än här angivits, finns ej möjlighet att med stöd av tillgängligt källmaterial avgöra.⁵⁸

⁵⁸ Uppgifterna hämtade från de i Hälsingborgs länsräkenskaper upptagna posterna för inbetald rorstull.

De i Hälsingborgs länsräkenskaper bilagda kvittenserna från skeppare upptager de båda hamnarna Båstad och Grytehamn. Båstad förekommer relativt sällan. Under ovannämnda period utskeppades enligt kvittenserna ved från Båstad endast två år, 1626 och 1627. Mellan dessa båda år finns dock en viss skillnad. 1626 förekom både Båstad och Grytehamn, men den senare dominerade. De i länsräkenskaperna upptagna utgiftsposterna för frakt ger ingen som helst anvisning om skeppare eller router. Grytehamn spelade den dominerande rollen som vedhamn i Bjäreområdet, medan Båstad, Torekov och Skepparkroken hade ringa betydelse.⁵⁹

Båstad får dock ej förringas som utskeppningshamn. Det kungliga förläningsbrevet av den 30 april 1622 till Holger Rosenkrantz på Laholms län förpliktigade honom att sända 1000 lass »bolved« till Köpenhamn, denna skulle han låta hugga och forsla till Båstad.⁶⁰ Tyvärr har det visat sig omöjligt att följa leveranserna från Laholms län till Båstad och sedan vidare till Köpenhamn. Visserligen finns Laholms läns räkenskaper bevarade, men de innehåller ingenting om vedtransporter. Ej heller bilagorna till dem inrymmer några anteckningar om att ved eller andra varor skeppats till Köpenhamn eller Helsingör. Blott glimtvis faller ljus över Laholms läns transporter av ved till Båstad. Ett brev av den 23 mars 1631 till Christoffer Ulfeldt och Iver Krabbe ger besked om att bönderna i Laholms län fått befallning att ännu en gång leverera 1000 lass ved från åsen i Båstad.⁶¹

Resonemanget i det föregående har blott rört sig om ved och vedtransporter. Kontakten mellan nordvästra Skåne och Köpenhamn var emellertid ej så ensidig, ty bevisligen levererades också livsmedel av olika slag. Det tillgängliga källmaterialet är ej så utförligt, att det går att följa livsmedeltransporterna. En glimt av laxleverans från Ängelholm ger dock bilagorna till Hälsingborgs länsräkenskaper. Det har blott rört sig enligt dessa om en ringa mängd. Övriga livsmedelsalster upptages ej utom i enstaka fall som en randanteckning. Som underlag för en bevisföring om nordvästra Skånes eventuella betydelse för livsmedelsförsörjningen i Köpenhamn saknar dessa anteckningar värde.

Bondeseglationen i nordvästra Skåne spelade tydligen en relativt stor roll för befolkningen i området. Skånelandskapens övergång till Sverige

⁵⁹ Skeppares kvittenser, bilagda Hälsingborgs länsräkenskaper.

⁶⁰ Brevet ingår som bilaga till Hälsingborgs länsräkenskaper, jfr. även Kanc. Brevb. 1621–23, s. 331.

⁶¹ Kanc. Brevb. 1630–32, s. 426.

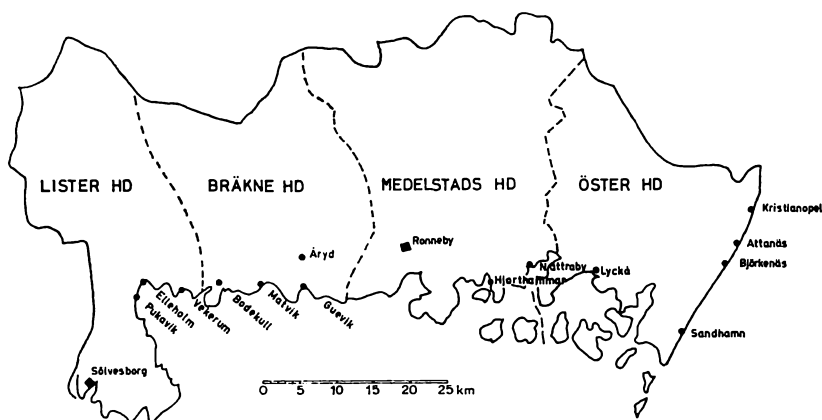
1658 påverkade emellertid den danska bondehandeln i Öresundsområdet. Kontakten över vattnet var naturlig för befolkningen i dessa områden, men den svenska regeringen förbjöd all handel i alla småhamnar. Trots förbud fortsatte bönderna i nordvästra Skåne sina handelsfärder i Sundet. Tyvärr är källmaterialet från tiden efter 1658 torftigare än det från den danska tiden. Inget källmaterial finns från de små hamnarna. I Malmö Stadsarkiv förvaras »Malmö stads Bropennings-, Tolags- och Stämpelspecialer«. I stort är dessa tulljournaler tillförlitliga, men en viss ofullständighet vidlåder dessa liksom de flesta källor av denna typ. En del uppgifter om skeppares hemort saknas t.ex. Dessa svagheter har dock i detta sammanhang ringa betydelse. Det gäller blott att visa, hur trafiken på Grytehamn liksom Båstad och övriga nordvästskånska hamnar fortsatte efter 1658. Hamnarna förlorade ej i betydelse, men skutorna gick till Malmö med ved från Bjärebygden jämte diverse andra varor, som smör, fläsk och hemslöjd. Befolkningen i Skåne var ej välvillig mot de svenska erövrarna. Åren närmast efter övergången till Sverige låg troligen handeln nere, men under 1660-talet ökar handeln mellan Bjäre- och Kullahamnar och Malmö. Flertalet skeppare seglade emellertid ej hem igen efter besöket i Malmö, utan de fortsatte till Köpenhamn eller Helsingör,⁶² detta trots förbud mot utrikeshandel. Tyvärr är det omöjligt att följa skepparna på deras fortsatta färder. Vad gjorde dessa i Danmark? Köpte de någonting eller sålde de någonting? Det förblir obesvarade frågor. Efter ett par årtionden förlorar Köpenhamn sin dragningskraft. Flertalat bönder återvände hem igen från Malmö. Under 1700-talet sker en förändring härvidlag. Hälsingborg blir utskeppningshamnen för ved.

Bondeseglationen i nordvästra Skåne upphörde icke, ty inskriptionen på gravstenar på bl. a. Jonstorps kyrkogård meddelar, att inpå 1800-talet det ännu fanns bönder, som ägnade sig åt sjöfart. Bouppteckningar från denna del av Skåne omtalar också, att avlidna bönder var delägare i skutor. Detta är törhända ej ett bevis för att bondehandeln levde kvar, men man anser, att den levde kvar i det s. k. partrederiet, varför dessa bouppteckningar delvis kan tjäna som bevis för en fortsatt bondehandel och bondeseglation.

INTE ENDAST bönderna i nordvästra Skåne ägnade sig åt handel och seglation utan så var fallet i hela Danmark. Bl. a. förekom sådan handel

⁶² Malmö stads Tolags-, Bropennings- och Stämpelpenningsbok 1662–1719; Malmö stads tull-, accis- och bropenningsräkenskaper 1606, 1647–1670. Malmö Stadsarkiv, Malmö.

på Lolland-Falster med kringliggande öar jämte Blekinge inklusive Åhus' och Kristianstads bakland. Sinsemellan hade dessa områden olika karaktär. Nordvästskånes bönder bedrev fraktfart för konungens räkning. Lolland-Falsters bönder hade överskott på livsmedel men brist på skog, medan Blekinges bönder saknade livsmedel men hade tillgång på skog.⁶³ De senare idkade handel med enkelt varuutbyte.

Blekinge – Danmarks östligaste del – var speciellt lämpad för seglation tack vare rikedomerna på öar. Landskapet var visserligen litet men likväl delat på två län, Sölvesborgs och Kristianopels.⁶⁴

Rigsarkivet i Köpenhamn har för båda länen ett rikt källmaterial. För Sölvesborgs län finns dels länsräkenskaper, dels tullräkenskaper. Länsräkenskaper finns bevarade för tiden 1592–1658, vartill kommer bilagor av olika slag. I dessa återfinns uppgifter på hur mycket hamnfogdarna i Blekinge inlevererade till länet i tullavgifter. Redan räkningsåret 1606–07 uppges i en klumpsumma hur mycket tull *lensmanden* fått. Eftersom denna ej angivits för varje år, går det ej att få en klar bild av handeln i länet härigenom. Länsräkenskapernas uppgifter har därför föga värde för framställningen, varför de i stort sett lämnats åsido.

Den andra gruppen källmaterial av betydelse för belysningen av handeln på Sölvesborgs läns bondehamnar är tullräkenskaper, även dessa delade på två avdelningar: Sölvesborg och Sölvesborgs läns hamnar. För kunskapen om bondeseglationen i Blekinge har bådaderna varit

⁶³ J. Hvidtfeldt: a. a., s. 30f.

⁶⁴ Sölvesborgs län omfattade Lister, Bräkne och Medelstads härad, Kristianopel län Öster härad.

av betydelse. Eftersom denna typ av seglation i första hand berörde Sölvesborgs läns hamnar, d.v.s. Bodekull, Vekerum – 1610–1617 redovisas dessa tillsammans – Pukavik, Järnavik, Hjortahammar(-strand), Matvik och Nättraby, har tullräkenskaperna för Sölvesborgs läns hamnar utnyttjats först. Denna grupp tullräkenskaper går fram till 1631–32 för alla hamnarna utom för Hjortahammar och Nättraby, som har tullregister bevarade ända fram till 1653. Tullräkenskaperna för Sölvesborg innehåller också uppgifter, som ger möjlighet att få en uppfattning av trafiken på ovanstående Blekingehamnar. I Sölvesborgs tullräkenskaper återfinnes ej de av hamnfogdarna upprättade registren, utan där redovisas seglationen på småhamnarna i större tullböcker, omfattande flera hamnar. Fram till 1646–47 upptages i dessa blott uppgifter rörande Sölvesborgs stads hamn, vilka i detta sammanhang blott kan användas för att komplettera bilden av bondehamnarnas trafik. Från detta år förekommer emellertid fram till 1657 uppgifter om ingående och utgående trafik i samtliga hamnar i Sölvesborgs län utom Hjortahammar och Nättraby. Räkenskaperna för åren 1654–57 är märkliga så till vida, att räkenskapsåret sammanfaller med kalenderåret – ett räkenskapsår omfattade eljest tiden från den 1 maj ett år till nästkommande sista april – och att räkenskaperna förts i två tullböcker, en för Sölvesborg och en för Bodekull. I den förra redovisas Pukavik och Vekerum, i den senare Matvik, Järnavik och Guevik. Denna uppdelning är så mycket mera anmärkningsvärd, som tidigare under århundradet trafiken i Bodekull och Vekerum redovisats i ett och samma tullregister.

Samtliga läns- och tullräkenskaper rörande Skånelandskapen finns, som ovan nämnts, i det danska riksarkivet. Av någon anledning återfinnes motsvarande tullräkenskaper för räkenskapsåret 1628–29 i Kammararkivet i Stockholm. De har kommit till Sverige via Norge. I framställningen här nedan får de komplettera det danska källmaterialet.

Tullregistren upprättades, som tidigare nämnts, av hamn- eller ridefogdar. Under 1610-, 1620- och 1630-talen uppgavs blott, att tull och accis uppburits av skepparna, som anlöpt de olika hamnarna. Tullböckerna för de senare åren ger betydligt mera detaljerade uppgifter om olika tullar och avgifter. I dessa återfinns särskilda register över »St. Annae Bøgningstold«, »Helsingborgs Bropenning« och över småtull.⁶⁵ Hamnfogdarna redovisade rorstull⁶⁶ och lastepengar. Redan 1554

⁶⁵ Jfr. Kurt Stolt: a. a.

⁶⁶ Den 3 februari 1625 utfärdades en tullrulla att gälla »Rorstold udi Danmark«. Denna innehåller en bestämmelse, att danska skutor »ere fri for rorstold oc gifve inted

TABELL 5.

Antal fartyg, som betalade lastepengar och rorstull i Sölvesborgs läns hamnar, 1610–1657.

Hamn:	Bodekull	Bodekull- Vekerum	Vekerum	Pukavik	Järnavik	Hjorta- hammar	Nättraby	Matvik	Guevik			
1610–11	..	38	34	..			
1611–12	..	37	15	18	23	25	..			
1612–13	17	13			
1613–14	..	41	..	63	18	29	..			
1614–15	..	62	..	78	32	17	19			
1615–16	82	28	23			
1616–17	..	64	..	93	61	22	18	50	..			
1621–22	44	..	15	109	43	13	12	23	..			
1622–23	61	..	37	118	52	15	15	42	..			
1623–24			
1624–25	115	..	15			
1625–26			
1626–27			
1627–28	60	..	36	78	40	10	7	47	..			
1628–29	48	..	27	91	14	10	3	19	..			
1629–30	55	..	24	81	15	8	2	19	8			
1630–31			
1631–32	42	..	22	90			
1646–47	62	..	31	70	29	5	..	32	9			
1647–48	62	..	33	51	36	13	13	16	14			
1648–49	81	..	26	60	27	10	12	23	12			
1649–50	110	..	31	58	24	15	10	23	12			
1650–51	86	..	13	36	21	18	7			
1651–52	133	..	29	58	26	30	14			
1652...	92	..	35	66	32	8	10	36	12			
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b		
1653...	101	105	23	27	41	43	19	23	17	23	5	6
1654...	124	117	32	42	70	66	42	58	28	33	7	8
1655...	110	139	18	14	51	34	25	24	26	21	7	7
1656...	114	134	13	13	39	30	24	25	29	16	8	5
1657...	89	81	6	10	28	26	19	23	19	16	8	7

a) Till hamnen ingående fartyg. b) Från hamnen utgående fartyg.

ses, att det i Blekinge skulle utgå avgift på 4 skilling för varje läst.⁶⁷ Tullrullorna förnyades ganska ofta. Uppgifterna i de blekingska tullregistren om erlagd rorstull och lastepengar kan tyvärr ej användas för vidare, end de af arilds tid gifvit hafve«. Utländska skutor skall enligt denna tullrulla »ofver det sedvanlig« betala 2 skilling för var läst. Secher IV, s. 200.

⁶⁷ Kanc. Brevb. 1551–55, s. 330.

beräkning av inrikkessjöfarten, ty köpstadsmän och bönder i Blekinge fick vid flera tillfällen lindring i tullar och avgifter på grund av landskapets »ringhet«. ⁶⁸ På grundval av uppgifterna i tullräkenskaperna för Blekinges bondehamnar har tabellerna 5–7, 9–13 över trafiken på varje hamn upprättats. Eftersom det finns stora luckor i källmaterialet, kan uppgifterna ej bli enhetliga. För åren 1618–20 och 1633–45 saknas alla tullregister.

Sölvesborg och Ronneby är stadshamnarna av betydelse i Blekinge, men de hade ingen betydelse för bondehandeln. Mycket få skutor från de blekingska bondehamnarna återfinnes i dessa städers tullregister. Av bondehamnarna var Pukaviks hamn den mest besökta. Bodekull – föregångare till Karlshamn – var en viktig hamn, belägen mellan Vekerum (Wegerum Wigh), ett par kilometer västerut, och Matvik, 5 kilometer österut. Dessa tre hamnar måste ha haft mycken kontakt med varandra, eftersom sjöförbindelserna inomskärs var tämligen lätta att upprätthålla. Bodekull övertog Pukaviks ställning som den mest trafikerade hamnen på 1640-talet. ⁶⁹ De övriga fyra hamnarna – Järnavik, Guevik, Hjortahammar och Nättraby – var betydligt mindre besökta. Guevik och Hjortahammar var de minst betydande.

I hamnfogdarnas »Register paa hvis Ziise og Told etc.« antecknades skepparnas namn, hemort, last och storleken av tullavgift, lastepengar och rorstull, t. ex.:

Niels Høg i Københaffn for	
1/2 læst øl	er 6 mark
Lastepenge	1 mark
Roerstold	2 skilling o.s.v. ⁷⁰

Troligt är dock, att mycket små båtar ej registrerades och således ej betalade tull eller lastepengar. En randanmärkning i tullboken 1657 för Bodekull upplyser, att små båtar ej var redovisningsskyldiga. Dock finnes en anteckning i registret för Bodekull 1610–11 om att Olle Mickelsen i Bodekull erlade avgift »aff en liden baad«. Eftersom småbåtstrafiken ej är möjlig att kontrollera, bör den registrerade trafiken vara underlag för undersökningen.

De sju bondehamnarna i Sölvesborgs län företer ganska stora likheter sinsemellan. Blott Hjortahammar och Nättraby längst i öster skilde sig från de västliga genom en mindre intensiv seglation. (Tabell 11, 12).

⁶⁸ Secher V, s. 86 och 580.

⁶⁹ H. Rosengren: Karlshamns historia 1664–1914 I, Karlshamn 1918, s. 7f.

⁷⁰ Tullregister för Bodekull 1611.

De två största av de västliga hamnarna var således Bodekull och Pukavik (tabell 5, 6), men Bodekull omgavs, som tidigare nämnts, av Matvik och Vekerum. Vekerums och Bodekulls hamnar redovisas i tullregistret 1610–17 som en hamn. Att Matvik ej registrerats tillsammans med dem torde bero på att Matvik ligger mera isolerat än Vekerum. Av dessa två var Vekerum den viktigaste. Antalet besökande fartyg i dessa hamnar visar en sakta ökning under tiden fram till 1623. Samma är förhållandet i övriga västblekingska hamnar. Under tiden 1623–27 finns ej några uppgifter på seglation i hamnarna där, eftersom tullen förpaktats till Herman Wustes f.d. tjänare Hans Jensen, borgare i Köpenhamn.⁷¹ Pukavik och Hjortahammar utgjorde ett undantag. (Tabell 5).

Antalet besökande fartyg har naturligtvis ett visst intresse, men vida intressantare är skutornas hemorter (tabell 6, 7, 9–13), deras destinationsorter och deras laster. Därvid kommer vissa likheter och vissa skiljaktigheter fram mellan de olika hamnarna.

Bodekull har ej besökts av något större antal skutor under 1610-talet, även om en viss ökning kan konstateras. Endast de 62 besökande skutorna 1614–15 fordrar en viss kommentar, eftersom det visar sig, att hela ökningen låg på trafiken med Stubbekøbing på Falster, och då aktualiseras frågan: har skepparna från Stubbekøbing kunnat erbjuda Blekingebefolkningen någon speciell vara eller har dessa haft särskilt stort behov av ved detta år?⁷² Av tullregistren framgår ej, att Stubbekøbingborna hade med sig någon speciallast hemifrån, men väl att samtliga förde ved från Bodekull. Fyra skutor medförde dessutom en eller två tunnor tjära. Jämte Stubbekøbing intog Köpenhamn en framträdande plats som destinationsort för skutor från Bodekull.⁷³ Kontakten med Köpenhamn synes ha varit mera kontinuerlig än den med Stubbekøbing. Bland hemorterna för de besökande skepparna uppgavs både inhemska och utländska hamnar. Bland de inhemska intog Køge och Bornholm – som regel är ingen hamn angiven utan ön får vara hemorten – en tämligen framträdande plats, följda av Ystad. Kontakten mellan Blekinge och Bornholm var av mycket gammalt datum. I ett

⁷¹ Sölvesborgs länsräkenskaper 1621–22.

⁷² Falster hade som regel överskott på spannmål men underskott på skogsprodukter. Stubbekøbing var sedan äldsta tid beroende av handeln. Bönderna på ön var intresserade av att driva handel. Det kan vara en förklaring till de många transportererna av ved från Blekinge. Jfr. B. Liisberg: a. a., s. 101 ff.

⁷³ A. Hallenborg: Kristianopol såsom stad under svenskt välde, Blekinge Hembygdsförbunds årsbok, II, 1927, s. 17.

TABELL 6.

Antal fartyg, som betalade lastpengar och rorstull i Bodekull och Vekerum, 1610–1657.

Hemort:	Köpen- hamn	Övr. Själland	Syd- danska öar	Born- holm	Skåne Halland Bleking	Övriga Dan- mark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1610–11	12	..	12	5	6	..	3		
1611–12	4	3	8	3	10	5	4		
1612–13		
1613–14	15	2	12	1	3	..	8		
1614–15	8	3	32	1	4	..	14		
1615–16		
1616–17	11	7	25	2	4	6	9		
1621–22	3 4	3 ..	9 1	.. 1	3 1	1 ..	22 ..	1 7	2 1
1622–23	5 8	3 ..	8 2	5 2	2 6	38 19
1627–28	.. 5	1 4	3 ..	1 6	8 3	3 ..	42 ..	1 18	1 ..
1628–29	10 9	4 3	2	5 5	.. 1	26 ..	1 9
1629–30	3 6	4 4	8 1	5 2	34 ..	1 11
1630–31
1631–32	7 11	4 2	8 ..	1 2	.. 2	2 1	20 4
1646–47	19 13	9 3	3 1	7 1	4 1	15 11	15 1	
1647–48	15 16	6 1	12 1	2 1	10 3	.. 2	14 9	3 ..	
1648–49	20 8	16 1	6 ..	4 ..	10 1	21 15	4 1	
1649–50	27 12	22 3	17 ..	3 2	12 2	1 ..	16 12	12 ..	
1650–51	26 1	6 2	6 ..	7 1	15 ..	2 ..	19 9	5 ..	
1651–52	52 2	11 6	11 ..	3 3	7 1	3 2	40 15	6 ..	
1652...	22 2	9 9	8 2	10 ..	14 7	.. 2	26 13	3 ..	
1653	{ a 34 1	9 8	5 5	6 ..	16 2	31 7
	{ b 37 16	4 1	2 3	4 ..	20 1	34 6	1 ..	3 ..
1654	{ a 67 14	8 2	5 3	7 2	12 2	25 9
	{ b 60 29	7 2	4 1	8 1	17	21 9
1655	{ a 47 4	4 ..	10 1	11 3	14 2	19 8	5
	{ b 55 9	2 ..	11 ..	14 ..	16 1	1 ..	34 4	6
1656	{ a 55 8	3 ..	8 ..	8 ..	23 1	14 3	3 1
	{ b 71 10	5 1	7 ..	23 ..	2 ..	24 2	3
1657	{ a 47 3	3 ..	6 ..	11 ..	14	8 3
	{ b 50 7	3 1	2 ..	11 ..	8	6 2	1

a) Till hamnen ingående fartyg. b) Från hamnen utgående fartyg.

1610–1617 redovisas Bodekull och Vekerum tillsammans. Från 1621 gäller den första siffran Bodekull och den andra Vekerum under resp. rubrik.

brev av den 2 april 1511 skrev ärkebiskop Birger Gunnarsson till innevånarna i Aakirkeby, att de fick segla till Blekinge och byta sin spannmål mot byggnadstimmer.⁷⁴ Dessa handelsförbindelser mellan ön och Blekinge uppehölls långt fram i tiden, vilket framgår av de stora besöks-siffrorna för Bornholmsskeppare under hela 1600-talet.⁷⁵

Jämföres Pukavik med Bodekull vid samma tid finner man, att Pukavik ej registrerat någon seglation förrän 1613. (Tabell 7). Under de följande åren var Pukavik flitigare besökt än Bodekull. För Pukaviks del var Köpenhamn 1612–17 den dominerande avgångs- och destinationshamnen för de produkter, huvudsakligast ved, som utskeppades. Nästan lika viktigt område för skeppningen av ved från Pukavik var Bornholm, om hamnarna på ön räknas som en enhet. Nexø, Rønne, Svaneke, Allinge och Hasle redovisas i Pukaviks tullräkenskaper var för sig. Köpenhamnsbåtarnas antal låg mellan 30 och 35 och Bornholmsskutornas mellan 25 och 40. I övrigt visar Pukavik en ringa kontakt både med övriga danska hamnar och utländska, såsom Stralsund, Colberg, Rostock och Danzig. Bodekulls kontakt med dessa hamnar var dock betydligt större. Under 1600-talets början utfärdades i ett flertal brev tillstånd att skeppa ved ur riket.⁷⁶ Tyskarna medförde emellertid öl och spannmål, som de sålde, när de hämtade ved i Blekinge. Den 18 juni 1623 utsändes ett öppet brev om att bönderna i Blekinge fick utföra al- och björkved till Tyskland.⁷⁷ I Warnemünde Zollbuch finns uppgift om destinationsort »Blekinge«. Alfred Huhnhäuser anser, att skepparna till Norge från tyska hamnar på vägen dit lossat varor och fyllt på sin last i Blekingehamnar.⁷⁸ Warnemünde är dock ej ofta representerat i de blekingska tullregistren. Stralsund och Colberg förekommer oftare. Kontakten med de tyska hamnarna kan också ges en annan förklaring, som egentligen gäller för de syddanska öarna. I de hamnarna tillämpades under 1500-talet och troligen även under 1600-talet en viss byteshandel. Köpmännen i städerna ville ej ge bönderna reda penningar i betalning för deras varor, vilket de fick i de tyska hamnarna.⁷⁹

⁷⁴ G. L. Dam og H. K. Larsen: a. a., s. 25f.

⁷⁵ De bornholmska tullräkenskaperna från denna tid är av ringa omfattning, varför det ej är möjligt att få någon uppfattning om vad slags varor, som infördes i öns hamnar. De omfattar blott tulljournaler för smör, talg, hudar och skinn åren 1637–39. Ingen hamn i Blekinge är nämnd.

⁷⁶ Kanc. Brevb. 1616–20, s. 188.

⁷⁷ Secher III, s. 498; Secher IV, s. 75.

⁷⁸ A. Huhnhäuser: Die Schifffahrt. Rostocks Seehandel von 1635–1648, Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock, Bd. 8, Rostock 1914, s. 27.

⁷⁹ B. Liisberg: a. a., s. 105.

TABELL 7.

Antal fartyg, som betalade lastepengar och rorstull i Pukavik, 1613–1657.

Hemort:	Köpen- hamn	Övr. Själland	Syd- danska öar	Born- holm	Skåne Halland Bleking	Övriga Dan- mark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1613–14	25	29	4	..	5	..	
1614–15	38	2	3	25	9	..	1	..	
1615–16	36	1	6	34	3	..	2	..	
1616–17	40	..	3	35	13	1	1	..	
1621–22	51	3	2	30	9	..	12	..	2
1622–23	61	..	9	24	10	3	9	1	1
1623–24
1624–25	56	8	..	22	11	2	15	..	1
1625–26
1626–27
1627–28	40	4	2	17	7	2	6
1628–29	61	4	..	11	8	..	3	1	3
1629–30	32	10	1	21	12	..	2	..	3
1630–31
1631–32	52	3	4	13	12	1	5		
1646–47	37	..	6	13	4	1	9	..	
1647–48	23	4	4	3	9	..	7	1	
1648–49	30	9	5	3	6	1	4	2	
1649–50	21	16	4	3	6	..	7	1	
1650–51	9	3	1	3	2	1	17	..	
1651–52	18	4	3	2	9	..	22	..	
1652...	17	6	12	1	15	..	15	..	
1653 { a	16	4	5	3	7	..	6	..	
1653 { b	20	3	1	..	19		
1654 { a	47	2	2	..	4	..	15		
1654 { b	42	3	..	2	2	..	17		
1655 { a	25	4	1	3	8	..	10		
1655 { b	23	2	9		
1656 { a	29	1	2	..	7	..	
1656 { b	23	2	..	4	1	..
1657 { a	13	1	14
1657 { b	13	1	12

a) Till hamnen ingående fartyg. b) Från hamnen utgående fartyg.

När skepparna hörde hemma i de större danska hamnarna, tillhörde skeppen troligen ej bönderna. Eftersom de kungliga breven om handeln på de blekingska hamnarna var riktade till bönderna i landskapet, torde det trots allt ha rört sig om s.k. bondeseigration. Detta under-

strykes ytterligare vid ett studium av skepparnas hemorter. Elleholm – en plats strax intill Vekerum ungefär 20 kilometer från Pukavik – hade haft stadsrättigheter till 1600.⁸⁰ Besökare från Elleholm förekom 2 gånger i Bodekull, men under 1616–17 gjordes 7 besök från Elleholm i Pukavik. Niels Pedersen hette besökaren i Pukavik. Vid tre av besöken, i juni 1616 och i april 1617, erlades inga lastpengar och ingen last angavs, men vid de fyra övriga besöken betalade han rorstull. Han lastade »bondstanger« en gång och »något knapholt« en annan gång. I juni 1616 medförde han 8 pund smör och i maj 43 laxar. Elleholms befolkning var ej stor, ett hundratal personer.⁸¹ I Elleholms jordebok 1616 återfinnes Niels Pedersen, som erlade landgille: 6 skilling 2 ort, 7 skäppor »byg«, 3 skäppor havre, ett lamm, 1 gås, 3 pund gästeriål, 1 pund matål och 10 ägg. Skepparen Niels Pedersen är sannolikt identisk med bonden Niels Pedersen i Elleholm. En ganska livlig kontakt mellan Elleholm och Pukavik förekom. Förklaringen återfinns i 1621–22 års jordebok för Elleholm, där det angavs, att Pukavik hörde till Elleholm. En ej registrerad småbåtstrafik kan ha förekommit. Elleholm borde rätteligen i tullregistret ha redovisats som egen tullplats, eftersom det i ett kungligt brev av den 10 juli 1507, då orten ännu var ärkebiskoplig förläning, heter »ath wore kiære undersatthe, som bygge oc boo udj Elleholm mwge her effter sellige oc kiøbe meth tyske kiøbmaend oc mwge segle til Tyskland«. ⁸² Även Bodekulls ridefogde registrerade bondeseglation. Hemorter som Nättraby, Hunnemara, Widby o.s.v. visar hän mot bönder, som var ute på handelsfärder. Två män från Hunnemara besökte Bodekull 1611–12. Den förste var Bager Jossen, som betalade tull för 4 tunnor öl med 1 $\frac{1}{2}$ ort per tunna, tillsammans 1 $\frac{1}{2}$ daler men ej rorstull eller lastpengar. Den andre var Junge Pedersen, som erlade 1 daler i tull för 2 hästar. Bager Jossen kom en gång till och betalade tull för en häst, två oxar och tre kor med 1 $\frac{1}{2}$ daler.

Dessa ovannämnda kan representera bondeskeppare, men i Pukaviks tullregister 1614–15 förekom en annan typ av »skeppare«. Mannen är »Hans Kirkesyender paa Elleholm«. Han seglade inte själv utan sände sin last med en annan skeppare. Tänkbart är, att Hans Kirkesyender var uppköpare av djur från Nordblekinge eller möjligen Småland. För detta talar följande utdrag ur registret för 1614–15:

⁸⁰ Secher III, s. 89.

⁸¹ Antalet är ungefärligt. Sölvesborg hade vid denna tid 107 invånare; med ledning av uppgifter i jordeböcker o.d. torde Elleholms befolkningssiffra också ligga omkr. 100.

⁸² Privilegier, Resolutioner o.s.v., s. 426.

Jackub Jansen ij Københauffn, Giffuidt aff nogle Bondstanger hand haffde till underlast	1 mark
	Roerstold 2 skilling
Item Hans Willandt till Straalsundt som henne fullde i, gaff aff 6 hesta	3 daler
Item Hans Kirkesyender paa Elleholm aff to Heste handt sende medt gaff	1 daler
Noch Hans Kirkesyender aff to smaa Qier til tolltd	2 mark

Hans Kirkesyenders yrke går ej att fastställa. Den kungliga brev-växlingen från 1600-talets början ger vid handen, att det fanns tillstånd för svenskarna att driva ner sina djur till Blekinge och sälja dem genom danska mellanhänder. Eftersom denne man skickade med djur och betalade tull för dem, är det ej uteslutet, att han var en dylik mellanhand.⁸³

En del av skepparna från dessa småorter torde ha varit bönder, men några måste antagas vara yrkesskeppare. De sistnämnda förde skepp mestadels tillhöriga adelsmän, t.ex. »Hans Albrechtson udj Københaffn, som förer Welb. Hans Juuls skuda«. En eller ett par sådana skeppare förekom varje år i Pukaviks tullregister men saknas för övriga blekingska bondehamnar.

Fraktseglation förekom i både Pukavik och Bodekull. Från Pukavik utfördes sådan av Hans och Jens Andersen från Elleholm. 1621–22 besökte dessa två Pukavik sju gånger för att lasta ved till Köpenhamn. Under följande år återkom dessa jämte några andra fraktskeppare. I tullregistren omtalades några få gånger under 1600-talet, att veden i Pukavik hämtades av skeppare, som förde annans båt. Detta är en annan form av fraktseglation. Denna typ är vanligare i Bodekull. Den 12 juni 1621 lastade Mickel Weidemand från Rostock ved i Bodekull. Enligt anteckning i registret hade han sina redare i Köpenhamn. Den 27 juli s.å. finns följande anteckning i registret: »Jochum Schmidt aff Rostock, som haffde hans Redare udj Københauffn, ladde Brennevid, som hand førde til Københauffn«. Denne man var således anställd av någon eller några personer i Köpenhamn. Både i detta sista fall och i Pukavik kan en antydning till partrederi spåras.⁸⁴ Påpekandet vid Jochum Schmidt, att han skulle segla till Köpenhamn med sin vedlast, aktualiserar frågan, huruvida skepparna som regel gick direkt tillbaka till sina

⁸³ Secher IV, s. 583.

⁸⁴ Jfr. S. Gerentz: Partrederiet i svensk sjöfartshistoria, Föreningen Sveriges sjöfartsmuseum i Stockholm årsbok 1948, s. 55f.; E. Grill: a. a., s. 190ff.; W. Vogel: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt, s. 373f.

hemorter eller ej. Om ej annat angavs, måste det antagas, att de återvände hem. För samtliga Blekingehamnar förekom under 1650-talet noggranna anteckningar om vart båtarna var destinerade.

Den vara, som lastades i de blekingska hamnarna, var ved. Vedens allt överskuggande ställning framkommer i överskriften på 1622–23 års tullregister: »Fortegnelse paa dend Wedtold, som i Blegind udj de 7 herefter specificerit hauffner er opboren fra Phillippi Jacobi Daug Anno 1622 oc til Aarsdaugen igienn Anno 1623«. Veden var således den gemensamma exportvaran. Hur stora mängder ved det egentligen rört sig om är ej möjligt att avgöra, ty uppgifterna rörde i många fall blott en last ved. Båtarnas lästetal angavs ej. En del skeppare fick betala 1¹/₂ mark i lastepengar, medan det stora flertalet betalade 1 mark. En viss skillnad i mängd utskeppad ved torde kunna utläsas härav, såvida det ej i stället ger uppgift om vedens kvalitet. Något litet om vedsorten angavs dock. I Pukaviks tullregister 1631–32 skildes mellan björk- och bokved. Även furuved förekom. Under 1630-talet fördes stora mängder ved till de nordtyska hamnarna, där Rostock dominerade.⁸⁵ De tyska skepparna utgjorde tillsammans det största antalet skeppare. Danska hamnar var föga representerade. 1627–28 var ej en enda båt destinerad till Köpenhamn. I stället gick ganska många vedfrakter till de syddanska öarna från Bodekull. Stubbekøbing spelade en stor roll som mottagarhamn för ved. De syddanska öarnas befolkning hämtade ved både från Blekinge och nordvästra Skåne, vilket förklaras av bristen på skogsprodukter där och tillåten seglation inom landet.

Jämföres Pukavik och Bodekull, så hade Pukavik sin förnämsta kontakt med Köpenhamn, ty en tredjedel av samtliga båtar från Pukavik gick dit. Bornholm med sina många hamnar var ett annat viktigt avsättningsområde för ved, utförd över Pukavik. Rønne var den viktigaste hamnen utom 1631–32, då Nexø fick mest ved från Pukavik. En annan iakttagelse beträffande besökarnas i Pukavik hemorter är det stora antalet syddanska orter, som är representerade. Öarna Falster, Lolland, Møen och mellanliggande öar spelade för Pukaviks del lika stor roll som för Bodekulls. Redan för Bodekulls del anas en viss anknytning till den nordvästskånska bondeseglationen. Några orter, angivna i tullregistret för Pukavik, må uppmärksammas, nämligen Amager och Dragør samt Laholm. Genom dessa namn vinnes anknytning till Bjärehalvön och dess bondeseglation. Om det var samma personer som besökte både

⁸⁵ K.-F. Olechnowitz: *Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse*, Weimar 1965, s. 54 ff.

Pukavik och Bjärebygden, går ej med säkerhet att fastställa. Rorstullregistren i Grytehamn upptog, som ovan nämnts, blott förnamnen på skepparna, medan tullregistren för Pukavik var noggrannare förda. 1629–30 besökte Jon från Amager Bodekull. Samma år upptog rorstullregistret i Grytehamn en man Petter Jon från Amager.⁸⁶ Vedhandeln i Blekinge och vedhandeln i nordvästra Skåne hade betydelse för vedförsörjningen på Själland. Kontakten med nordvästra Skåne fortsatte senare. Den 15 juli 1652 hämtade Jens Madtzen från Grytehamn »ti tollter fyre plankor, tu tutzen Egge plankor och en fauffn Weed, hvor med hand willde til Københauffn«. Detta är ytterligare ett bevis för att vedhandeln i Blekinge och vedhandeln i nordvästra Skåne varit av liknande betydelse.

Tidigare har nämnts, att en viss fraktseglation förekom i de blekingska hamnarna, men om redaren bodde i Köpenhamn, vem ombesörjde då timmer- och vedleveranserna i Blekinge? I Pukavik fanns en befraktare för ekeplankor – Olle Pedersen i Hollie. Varje gång ekeplankor utfördes, hade lasten intagits hos honom. Icke blott enskilda köpare fick ekevirke genom honom. Kungl. Maj:ts skepp – Nagtt Svenn – hämtade 1629–30 två gånger ekevirke hos Olle Pedersen. Henrik Biskops krejer förde också ekelast.

Bland befraktarna i de blekingska hamnarna förekom också kungliga ämbetsmän, som Holger Rosenkrantz och Hans Juul. Otto Lindenow, konungens befallningshavare i Sölvesborgs län, hade eget vedförråd, ur vilket ved hämtades och fördes till Köpenhamn av Mickel Andersson.

Bodekull och Pukavik var utan diskussion de största bondehamnarna i Blekinge. I Karlshamns historia behandlar H. Rosengren stadens tillvaro som Bodekull under den danska tiden, men författaren tillmäter Bodekull alldeles för stor betydelse i förhållande till övriga hamnar i landskapet. Under 1610-talet var Pukavik den livligast besökta hamnen. Sin förstarangsställning behöll den till 1640-talet. Mot Rosengrens påstående »att de hamnar, »ladesteder«, som i förra hälften av 17:de århundradet funnos i Sölvesborgs län, var ingen livligare trafikerad än Bodekull«⁸⁷ måste ställas de totala besöksiffrorna för övriga hamnar. (Tabell 5). Pukavik var mera besökt än Bodekull. Detta kan naturligtvis bero på att Pukavik låg längre västerut och var den första vedhamn de danska skepparna anlöpte.

⁸⁶ Det är omöjligt att indentifiera blekingeseglande Jon från Amager med någon av de grytehamnsbesökande Amagerskepparna. Det är dock ej uteslutet, att det kan röra sig om samme Jon från Amager, som besökte Grytehamn.

⁸⁷ H. Rosengren: a. a., s. 7f.

TABELL 8.
Ved i famnar, utförd från Vekerum till Tyskland.

	1621-22	1622-23	1627-28	1629-30	1631-32
Rostock	48	248	66	84	32
Stralsund	66	32	48	16	2
Greifswald	62
»Wanshem« (?) . . .	60
Kolberg	22	..	4
Tyskland (ej hamn ang.)	32
s:a famnar	174	280	198	100	70

Vekerum och Matvik låg, som ovan nämnts, på ömse sidor om Bodekull, och dessa båda hamnar kom efterhand i skuggan av Bodekull. Vekerum hade stor trafik endast under ett fåtal år. (Tabell 6). Många likheter med Bodekull finns. Utskeppningsvaran var ved, som mest fördes till Köpenhamn. Även tyska skeppare från Rostock och Greifswald besökte hamnen. För Vekerums del kan mängden utförd ved till Tyskland anges. (Tabell 8). Någon annan vara än ved tycks ej ha förekommit i denna lilla hamn. Att Bodekull och Vekerum haft livlig kontakt är odiskutabelt, eftersom Bodekull och Vekerum förde gemensamt tullregister vissa år.

Matvik, som ligger lika nära Bodekull som Vekerum, hade ej så nära kontakt med Bodekull. Liksom de övriga hamnarna i västra Sölvesborgs län var Matvik livligt besögt. (Tabell 5, 9). Antalet besökande skeppare i Matvik var under 1610-talet lika stort som i Bodekull. Samma ökning mot slutet av decenniet registreras i Matvik som i övriga bondehamnar. För Matviks del spelade Köpenhamn ingen roll. Stubbekøbing däremot svarade för de flesta besöken, gott och väl 35% av samtliga. Lolland hade också en viss betydelse som avnämare för från Matvik utskeppad Blekingeved. Inte bara Lolland utan också många av de små öarna i sunden söder om Själland, t.ex. Langø och Askø, nämnes i tullistorna för Matvik. Hela den sydöstra övärlden i Danmark synes ha varit fattig på ved, eftersom så många orter är representerade i tullförteckningarna för Sölvesborgs läns hamnar.

Ganska mycket ved gick också till Tyskland. Utländska fartyg, som ej fick full last i tillåten hamn, kunde fortsätta till olaga hamn och hämta ved.⁸⁸ Kolberg hade en viss kontakt med Matvik. Öl infördes

⁸⁸ Secher III, s. 232f.

TABELL 9.

Antal fartyg, som betalade lastpengar och rorstull i Matvik, 1610–1657.

Hemort:	Köpen- hamn	Övr. Själland	Syd- danska öar	Born- holm	Skåne Halland Bleking	Övriga Dan- mark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1610–11	..	1	23	..	5	..	4	1	..
1611–12	1	3	13	1	4	..	3
1612–13
1613–14	1	4	15	1	4	1	3
1614–15
1615–16
1616–17	3	4	28	4	7	1	3
1621–22	1	4	9	..	4	..	4	..	1
1622–23	4	3	4	..	10	..	20	..	1
1623–24
1624–25
1625–26
1626–27
1627–28	1	..	13	2	17	..	14
1628–29	..	2	6	4	4	..	3
1629–30	..	1	5	2	2	..	9
1630–31
1646–47	1	1	4	3	5	1	16	1	..
1647–48	1	3	3	..	1	..	8
1648–49	1	2	1	1	..	1	15	1	..
1649–50	3	..	5	2	13
1650–51	2	2	14
1651–52	1	1	1	27
1652...	4	..	1	..	3	4	22	2	..
1653 {	1	2	..	14
{ b	3	..	2	..	1	1	16
1654 {	10	1	1	..	16
{ b	9	2	..	22
1655 {	3	1	2	1	19
{ b	4	2	1	14
1656 {	1	1	3	..	24
{ b	1	1	14
1657 {	1	18
{ b	2	14

a) Till hamnen ingående fartyg.

b) Från hamnen utgående fartyg.

dit. 1610–11 betalade Jacob Wollter från Kolberg tull för bl. a. 13 tunnor öl. I juni 1611 hämtade Gryder Bernt från Stralsund 4000 enestakar. Om han sålde något, finns ej angivet. Hela 1600-talet förekom skeppare säljande öl och hämtande ved, enestakar el. d. I övrigt kan konstateras, att Matvik hade kontakt med hela övriga Danmark. Det som skiljer Matvik från Pukavik, Bodekull och Vekerum är närmast, att Bornholm ej haft kontakt med hamnen.

Matvik och Vekerum borde ha haft lika stark ställning. Under de följande årtiondena visar sig Matvik vara starkare än Vekerum. Eljest följes en liknande utveckling i samtliga nämnda bondehamnar med sänkt besöksfrekvens mot slutet av 1630-talet. Om Bodekull, Matvik och Vekerum jämföres, finner man, att Rostock var den viktigaste destinationshamnen för alla tre. Stubbekøbing betydde ingenting för Vekerum, och Köpenhamn spelade ej någon roll som exportort för Matvik. Åhus fick 1622–23 ganska mycket av lasterna från Matvik.

Mot slutet av den danska tiden minskar seglationen i Matvik. Bodekulls ökade trafik inverkade hämmande på de kringliggande hamnarna. Ett visst samspel mellan Matvik och Bodekull spåras, då antalet till Matvik kommande skutor från Rostock var större än antalet avgående. I Bodekull var förhållandet det motsatta. Detta kan vara ett bevis för mindre tillförsel av ved till Matvik, något som också understrykes av att skepparna från de syddanska öarna helt försvann.

Av Sölvesborgs läns bondehamnar är ännu en – Järnavik – jämförbar med Pukavik och Bodekull. Mindre betydelse än de båda sist nämnda hade dock Järnavik. (Tabell 10). Antalet besökande skeppare var ungefär hälften av Pukaviks och Bodekulls. Liksom i Matvik spelade Stubbekøbing stor roll, medan Köpenhamn ej nämnts som destinationsort. Veden tycks ej heller ha spelat samma överskuggande roll. Jacob Otte från Kolberg betalade 1613–14 tull för 15 hästar och minkar. Några skeppare med troligen tyska namn men utan angiven destinationsort förtullade 4 minkar, 4 nöt, 6 kvigor och 6 gäddor, men var ifrån de kom eller vart de reste, är ej känt. Några fraktskutor uppträdde också i Järnavik. Skepparna – Henrik Kauffmeister, Carsten Pristang, Henrik Graa och Jacob Frisk – kom från Rostock och återvände dit. Vad dessa båtar förde för last, angavs ej. Troligen var den ved, ty något år senare betalades av dem samma summa för en viss mängd ved. Samtliga skutor uppgavs betala 2 skilling i rorstull. 1616–17 uppgavs de utskeppade lasterna bestå av ved. Fraktseglationen tycks ha spelat större roll här än i Pukavik och Bodekull. Bland befraktarna märkes Jacob Skomager

TABELL 10.

Antal fartyg, som betalade lastpengar och rorstull i Järnavik, 1610–1657.

Hemort:	Köpen- hamn	Övr. Själland	Syd- danska öar	Born- holm	Skåne Halland Bleking	Övriga Dan- mark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1610–11
1611–12	10	5
1612–13
1613–14	1	2	4	..	3	..	3	3	2
1614–15	..	2	14	4	11	..	1
1615–16	2	2	11	2	6	..	4	1	..
1616–17	1	8	25	4	11	..	12
1621–22	..	2	13	..	3	..	24	..	1
1622–23	17	1	8	..	22	1	3
1623–24
1624–25
1625–26
1626–27
1627–28	1	7	18	1	5	..	8
1628–29	..	3	5	..	4	2
1629–30	6	..	6	..	3
1630–31
1646–47	2	1	1	..	25
1647–48	3	3	3	..	5	..	22
1648–49	..	4	3	20
1649–50	3	2	2	17
1650–51	..	1	3	2	2	..	13
1651–52	4	..	2	..	3	..	17
1652...	3	1	1	2	2	..	23
1653 { a	3	..	3	..	2	..	10	1	..
1653 { b	5	..	1	1	16
1652 { a	8	1	2	1	30
1652 { b	8	1	1	1	1	1	45
1655 { a	1	1	2	..	2	..	19
1655 { b	4	..	2	..	1	..	17
1656 { a	4	1	4	..	15
1656 { b	9	..	1	..	2	..	13
1657 { a	2	..	1	..	2	..	14
1657 { b	2	1	2	..	17	1	..

a) Till hamnen ingående fartyg. b) Från hamnen utgående fartyg.

från Bornholm. Han gav i uppdrag åt Staffan Degnen i Rostock att stå för frakten. Skutan tycks ha varit ganska stor, ty lastepenningen var $1\frac{1}{2}$ mark. En annan Rostockbo, som tog frakt för andra, var Hans Smed. Han var vid sitt första besök utrustad med konungens pass. Samma år, litet längre fram, gjorde han ett nytt besök, då det anmärkes i tullregistret: »Hans Smed aff Rostock, som en Ystadsmand haffde fragtet«. Jacob Meier i Køge var en annan befraktare av Rostockfartyg. Lasten från Tyskland utgjordes hela tiden av öl.

Järnavik kunde emellertid enstaka år mäta sig med Bodekull. Pukavik var visserligen hela tiden flitigare besökt. 1620-talet innebar en minskning för Järnavik. Trots detta inlevererade Järnavik 1621–22 den största tullintäkten till Sölvesborgs slott: $123\frac{1}{2}$ riksdaler $1\frac{1}{2}$ riksmark 4 skilling. Detta berodde på att 24 av de 43 frakterna från Järnavik gick till Tyskland, ty för all ved, exporterad till utländsk hamn, utgick tull. Samma är förhållandet följande år. Någon enstaka gång förekom någon annan tysk destinationsort utöver Rostock. I juli 1621 t.ex. kom Peter Nersing från Lübeck med 18 tunnor salt.

I övrigt skiljer sig Järnavik ej från övriga bondehamnar i Sölvesborgs län. De syddanska öarna spelade en stor roll. Ungefär $20\frac{0}{100}$ av alla skutor från Järnavik gick till Nykøbing på Falster. Många småöar var även representerade liksom några skånska hamnar. Skeppare från Malmö, Trelleborg, Ystad och Åhus hämtade ved till sina hemorter i Järnavik.

Under 1610- och 1620-talen var Järnavik också en viktig utskeppningshamn för ved till tyska hamnar. Under 1630-talet är bondeseglationen så gott som okänd. Källmaterial saknas helt. De sista årtiondena av den danska tiden minskade trafiken i Järnavik. Någon påvisbar bondeseglation förekom ej, men trots detta var Järnavik en typisk bondehamn med övervägande vedhandel. Troligt är emellertid, att Järnavik också haft en ej registrerad småbåtsseglation.

Av Sölvesborgs läns hamnar återstår utöver Guevik, som 1629 blev Årydböndernas hamn,⁸⁹ Hjortahammar och Nättraby. Under det första året – 1629–30 – anlöpte 8 fartyg Guevik. Sedan försvann hamnen ur tullregistren fram till 1646–47. Någon större trafikintensitet under tioårsperioden till 1657 visade inte Guevik. Antalet anlöpande fartyg var aldrig större än 15. (Tabell 11).

Till skillnad från de övriga småhamnarna i Blekinge hade Guevik nästan endast kontakt med tyska hamnar. Rostock är den hamn, dit

⁸⁹ Secher IV, s. 479.

TABELL 11.

Antal fartyg, som betalade lastpengar och rorstull i Guevik, 1629–57.

Hemort:	Köpenhamn	Övr. Själland	Syddanska öar	Bornholm	Skåne Halland Bleking	Övriga Danmark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1629–30			1	2	2		3		
1646–47	9
1647–48	1	3	1	..	2	..	7
1648–49	2	2	1	..	7
1649–50	1	1	1	1	8
1650–51	2	5
1651–52	3	1	10
1652...	2	..	1	..	1	1	7
1653	a	1	1	..	3
	b	1	..	1	4
1654	a	1	1	..	5
	b	3	5
1655	a	..	1	6
	b	..	1	1	5
1656	a	1	7
	b	5
1657	a	8
	b	7

a) Till hamnen ingående fartyg. b) Från hamnen utgående fartyg.

flertalet skutor var destinerade under tiden 1646–57. Fram till 1654 gick också regelbundet ett par båtar till Köpenhamn, men sedan försvann denna stad ur Gueviks tullista. I stället gick fler lastade båtar till Danzig. Endast 1657 angavs 5 ankommande båtar från sistnämnda stad. Enstaka Guevik-besökande båtar gick till danska hamnar. Ved var den viktigaste utförselvaran från Guevik liksom från de övriga Blekingehamnarna.

Hjortahammar och Nättraby var de östligaste hamnarna i Sölvesborgs län. De intog en särställning. Både var betydligt mindre besökta än de övriga. (Tabell 5, 12 och 13). Vid Hjortahammar fanns det ej någon verklig hamn, utan båtarna lade till vid stranden, vilket framgår av rubriken på »Register paa huis Ziise oc Tolld er falden vidt Hjortahammar strand A° 1611«. Nättraby var en bättre skyddad hamnplats, e.a liten bit upp i Nättrabyån. Nättraby var Sölvesborgs läns utpost mot Kristianopol län. Att dessa både hamnar redovisas för sig själva

beror på att tullräkenskaperna för dem blott går fram till åren 1652–53 och att de ej sammanförts i en tullbok som andra bondehamnars.

Antalet besökande båtar i dessa båda hamnar var ej stort. För Hjortahammar del rörde det sig om tjugotalet per år, för Nättraby ett något färre antal. Troligen berodde det ringa besökarantalet på att platsen låg skyddad inne i skärgården och var svåråtkomlig för främmande sjöfarare. Utländska skeppare förekom i stort sett inte i Hjortahammar. Nättraby låg inte heller särskilt lättillgängligt, därtill långt åt öster. Hjortahammar uppsöktes av en tysk skeppare under 1600-talet och Nättraby av tre. Fortsattes jämförelsen, finner man, att seglationsperioden i alla Sölvesborgs läns bondehamnar började i februari-mars och pågick till oktober-november. I Hjortahammar började seglationsperioden omkring den 1 maj och slutade omkring den 1 september.

Skutor från de syddanska öarna var talrikt företrädda i både Hjortahammar och Nättraby. Vidare är det anmärkningsvärt att i båda dessa östliga hamnar skeppare från de andra blekingska bondehamnarna gick in med sina skutor. Även blekingska fraktskutor förekom. 1616–17 års tullregister för Nättraby upptog en sådan: »Thend 28 juli lade Prestens brøder udi Netterby en skuda med Brenneved, som haffde hemma i Aarhus«. Troligen var dessa »Prestens brøder« bönder, som sålde ved till någon skeppare. Även Ronneby och Lyckeby var representerade som hemorter för Nättrabybesökare.

Ved var även i dessa hamnar en viktig vara, men i Hjortahammar var tillgången på ved ej alltid så god; så besökte 1615–16 Jacob Jensen från Nykøbing på Falster Hjortahammar, erlade rorstull, men han »fick ingen last her inde«. Samma skeppare kom tillbaka år efter år något som ej förekom i andra Blekingehamnar i samma utsträckning.

Bakom leveranserna i Hjortahammar finns ej angivet någon säljare, men i Nättraby betalade 1612–13 Kort Hansen tull för fyra hästar, »hand sender til Tyskland« och 1613–14 för »6 heste oc 4 hopper, som hand udførde, der hand siste reise gjorde«. Om han seglade själv eller blott var exportör, står ej att få uppgift om.

Hjortahammar med sin ringa seglation ger mera intryck av att ha en bondeseglation än övriga bondehamnar i Blekinge. En del av dem, som seglade därifrån, angav Wambåsa eller Lilla Wambåsa, som ligger 3–4 kilometer norr om Hjortahammar, som hemorter. Andra hemorter för skeppare från Hjortahammar var Tromtösund, ungefär 2 kilometer nordostut, Kuggeboda och Styrsvik. Söder om Hjortahammar ligger Almö. 1629–30 kom Peder Magnusson från Almö till Hjortahammar och

TABELL 12.

Antal fartyg, som betalade lastepengar och rorstull i Hjortahammar, 1610–1653.

Hemort:	Köpen- hamn	Övr. Själland	Syd- danska öar	Born- holm	Skåne Halland Bleking	Övriga Dan- mark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1610–11
1611–12	..	2	3	..	5	..	1	..	7
1612–13	10	..	4	..	2	..	1
1613–14
1614–15	..	2	11	..	4
1615–16	1	1	13	..	8
1616–17	..	2	13	..	7
1621–22	2	1	1	..	9
1622–23	6	..	9
1623–24
1624–25	..	2	4	1	6	..	2
1625–26
1626–27
1627–28	5	..	3	..	2
1628–29	3	..	5	..	2
1629–30	1	..	3	..	3	1	..
1630–31
1646–47	1	..	4
1647–48	7	..	4	..	2
1648–49	..	1	4	..	2	..	2	..	1
1649–50	1	1	10	..	3
1650–51
1651–52
1652–53	1	..	3	..	4

erlade lastepengar och rorstull för enestakar. För Almöbefolkningen var det helt naturligt att hämta ved o.d. från fastlandet, innan de gav sig ut på handelsfärder. Dessa blekingar torde representera bondeseglation av den typ Kulturhistoriskt lexikon för Medeltidsforskning avser.

Även Nättraby besöktes av bondeseglare. Den 20 maj 1621 kom Peter Mortensen från Lyckeby dit. Han lastade ved och betalade rorstull för två resor. 1627 avseglade Per Nielsen från Skillinge från Nättraby med stakar. Hans båt var liten, vilket gällde det stora flertalet Nättraby-besökande båtar. Listerby och Hasslö var också orter, varifrån skeppare kom till Hjortahammar. Från Lolland hade både Nättraby och Hjortahammar en serie besökare år efter år. Köpenhamn spelade inte

TABELL 13.

Antal fartyg, som betalade lastepengar och rorstull i Nätraby, 1610–1653.

Hemort:	Köpenhamn	Övr. Själland	Syddanska öar	Bornholm	Skåne Halland Bleking	Övriga Danmark	Tyska städer	Övriga utlandet	Utan angiven hemort
1610–11
1611–12	..	1	17	..	1	..	1	..	3
1612–13	7	..	2	4
1613–14
1614–15	6	..	6	..	1	..	6
1615–16
1616–17	11	..	6	..	1
1621–22	1	..	5	1	2	..	2	..	1
1622–23	2	..	10	..	1	..	1	..	1
1623–24
1624–25
1625–26
1626–27
1627–28	2	..	4	..	1
1628–29	2	..	1
1629–30	2
1630–31
1646–47
1647–48	4	..	6	1	2
1648–49	4	1	2	..	4	..	1
1649–50	1	2	5	..	2
1650–51
1651–52
1652–53	5	..	5

någon roll för seglationen i dessa småhamnar. Mot slutet av 1640-talet skedde en förändring i både Hjortahammar och Nätraby. Köpenhamn blev som destinationsort för skutor från de båda hamnarna väl jämförbar med Lolland. De lolländska skepparna kan mycket väl också representera bondehandel och bondeseglation.⁹⁰

1629–30 fanns bland de besökande skepparna i Hjortahammar en svensk, som kom från Kalmar och »frilade nogit i hans last«. För detta fick han betala 2 riksdaler 1 riksort i tull. Några flera svenska besökare förekom knappast i någon Blekingehamn under 1600-talets början.

I de flesta fall är ingenting känt om båtarnas storlek, men för Hjorta-

⁹⁰ H. Hjelholt: a. a., s. 27.

TABELL 14.
Lästetalet för i Hjortahammar lastande skutor.⁹¹

Antal läster	1646-47	1647-48	1648-49	1649-50	1652-53
1.....	1	..
2.....	1	..
3.....	2	4	1
3 ¹ / ₂	1
4.....	2	7	2	1	..
5.....	1	4	3
6.....	1	1	1
8.....	2
9.....	1	..
10.....	2	3	1
12.....	3	2
14.....	1
16.....	1

hammars del kan under 1640-talet denna hämtas ur tullregistret. (Tabell 14). 1640-talets skutskeppare använde sig ej av några större skutor. Ungefär samma uppgifter hade hamnfogden i Nättraby angivit.

Ved var den viktigaste exportvaran från samtliga blekingska hamnar. Tullregistren är tyvärr fattiga på uppgifter om varor ombord på båtarna. Det sista årets tullregister för Hjortahammar, d.v.s. 1652-53, har emellertid intressanta uppgifter härom. Här finns nämligen antecknat, vad skutorna förde för last, då de anlöpte Hjortahammar. I de flesta fall angavs blott, att de var ballastade med sand, men för skepparen Mickel Staffer från Saxkøbing, som anlände till Hjortahammar den 6 april 1652, angavs, att han kom därifrån »med sin førende skude, drektig sex lester, indførde Erter 18 tr«. Blekingebönderna levde i ett skogrikt land och bytte bort sin ved mot livsmedel. Öarna Lolland och Falster var mycket fruktbara. Vete och ärtor var de vanligaste över-skottsprodukterna.⁹² Därför är Mickel Staffers last av ärtor till Hjortahammar betecknande för varuutbytet mellan bönderna i skogrika trakter och bördiga.

Det var även under 1640-talet mest fråga om en utförsel av bränneved från Hjortahammar, men en del andra skogsprodukter förekom också. Enestakar var en vanlig exportvara. 1646-47 ingick sådana i lasten på

⁹¹ Under 1647-48 registrerades också en »liden« båt samt en s.k. välboren skuta utan angivet lästetal.

⁹² H. Hjelholt: a. a., s. 28.

3 båtar av 5. Det var stora mängder enestakar, man utskeppade, vilket framgår av nedanstående siffror.

1646-47	mer än 1700 (en båt angav ej mängd)
1647-48 1800
1648-49 8500
1649-50 15000
1652-53 25200

Ökningen är markant. Vart alla dessa enestakar gick, kan naturligtvis ha ett visst intresse. Tabell 15 ger en bild av med vilka hamnar Hjortahammar

TABELL 15.
Utförseln av enestakar från Hjortahammar.

	1646-47	1647-48	1648-49	1649-50	1652-53
Nakskov.....	1700	1200	4000	11500	200
Saxkøbing.....	7000
Lolland.....	4300
Hasslö.....	1500	..
Trelleborg.....	..	600	..	2000	18000

hammar drev handel. Även Nättraby tullräkenskaper ger uppgifter av detta slag. Dessa visar, att även där dominerade utförseln av skogsprodukter. (Tabell 16). Som komplement till Hjortahammars handels-

TABELL 16.
Mängden och arten utförda varor från Nättraby.

	1647-48	1648-49	1649-50	1652-53
Famnar ved.....	106	128	14	25
Enestakar.....	4500	10500	34000	24900
Tunnor tjära.....	..	18	4	..
»Minkar«.....	..	12

partner på andra sidan havet finns samma eller liknande uppgifter för Nättrabys del. (Tabell 17). Av de båda tabellerna för Hjortahammar och Nättraby framgår, att det största antalet enestakar gick till de syd-danska öarna. För Hjortahammars del gick dock den stora massan till Trelleborg, 20600 av totalt 52200. Från Nättraby fördes enestakar till Åhus och Ystad. En del varor bl. a. tjära hämtades i Nättraby men för-

TABELL 17.
Utförseln av ved och enestakar från Nättraby.

	1647-48	1648-49	1648-50	1652-53
	Ved Enest.	Ved Enest.	Ved Enest.	Ved Enest.
Ronneby..... 2000
Åhus.....	.. 3000	14 500	.. 7000
Ystad.....	.. 3500	14 500	.. 7000
Rønne.....	6
Køge.....	10 ..	8 4000
Köpenhamn.....	38 ..	88 ..	6 ..	4 5000
Stege.....	.. 500
Næstved..... 9900
Nykøbing F..... 6000
Nakskov.....	30 ..	4 7000	13 9000
Langø..... 8000
Lolland..... 3000	8 ..
Langeland.....	12
Samsø..... 4000
Lübeck.....	10 2000

tullades i Ronneby. I och för sig säger dessa båda tabeller inte så mycket mera än att vissa delar av Danmark led brist på skogsprodukter, medan Blekinge hade ett stort överskott.

För Nättrabys del finns ytterligare en tullista för kalenderåret 1652, som är intressant, eftersom den innehåller uppgift på införseln till Nättraby och dessutom anger båtarnas storlek liksom båtarnas ankomst- och avgångsdag: »Skipper Lauffridz Söffrensson aff Københauffn ankommen fra ibm med sin førende Boiert, stor 4 lester, inførde Rug Etthundrithalffredsinstyffne tr, Malt Itt hundrit tr, hvoraff hand en andeel her forhandlet, haffe Resten udført til Christianopel den 3 aprilis«. Seglationsperioden var mycket kort detta år, från den 27 mars till den 20 augusti. Skepparna låg kvar i minst åtta dagar och längst i tre veckor. En del skeppare seglade dock ej direkt från hemorten till Nättraby utan angjorde annan hamn på vägen. Den 18 april 1652 anlände Niels Lauffridzsen från Næstved, men han uppgavs höra hemma i Köpenhamn. Den 6 maj s.å. kom Nakskov-skepparen Jacob Fredricksen från Köpenhamn med sin ballastade skuta. Han seglade till Nakskov igen den 19 maj, lastad med 5 famnar ved och 2000 »bondstagar«. Den 15 maj kom en liten 2-lästers skuta från Stralsund. Den fördes av skepparen Olle Rasmussen från Nakskov, dit den seglade den 2 juni.

Av ovanstående tabeller framgår, att de både östliga hamnarna i Sölvesborgs län hade mycket stora likheter. De handlade med ungefär samma varor och med samma hamnar. Det är också tydligt, att de skiljer sig från de västligare hamnarna i länet.

Den östligaste delen av Blekinge, Öster härad, bildade efter 1600 ett eget län, Kristianopel län. Om förhållandena i det östligaste häradet i Blekinge finns före 1600 mycket sparsamma uppgifter. Lyckeå län raderades helt ut och ersattes av det nya länet. Om länet och dess skötsel ger Kristianopel länsräkenskaper lika gott besked som Sölvesborgs länsräkenskaper om det västliga länet. Den borgerliga näringen, handeln, i Kristianopel län kan emellertid följas i tullräkenskaperna för detta län.⁹³ Dessa finns för 1604–06 och i löpande följd från 1613. (Tabell 18). De två första registren är ej förda på samma sätt som de övriga tullregistrena. Blott ankommande och avgående fartyg och deras destinationsort samt erlagd rorstull angavs. Samma är förhållandet 1613–18. Från 1618–19 blir tullräkenskaperna mera innehållsrika och jämförbara med Sölvesborgs läns. Dock finnes ej i Kristianopel läns tullräkenskaper särskilt förda register för bondehamnarna. I länet fanns ett flertal sådana, Sandhamn, Klagebäck, Hammarbyvik, Attenäs och Bredvik. Viss handel förekom över dessa. Svårigheten att följa denna handel är stor, då alla småhamnar redovisas i samma register som Kristianopel. Några uppgifter om erlagd rorstull förekom ej från 1619–20 till 1645–46 och då blott för detta år och det följande. I Kristianopel län upprättades av hamnfogdarna ett speciellt småtullregister, som är detaljerat på ett annat sätt än det vanliga tullregistret.⁹⁴ Källmaterialet blir genom denna delning i två register betydligt mera svårbehandlat, risken för fel ökar. Säkert är dock att tullräkenskaperna för Kristianopel län har betydligt färre uppgifter än Sölvesborgs läns. Orsaken till detaljfattigdomen kan ligga i de stora tullättnader, som Christian IV beviljade borgarna i Kristianopel liksom bönderna i länet.⁹⁵ Hela Blekinge härjades ofta av svenskarna under gränsstrider. Hårdast drabbades det östliga länet. Befolkningen orkade ej betala de dryga avgifter kronan krävde. Därför befriades Kristianopel från tull 3 år från 1623 och sedan ytterligare 5 år från 1626.⁹⁶

Handeln i Kristianopel gynnades särskilt av Christian IV, ty han

⁹³ Rigsarkivet i Köpenhamn, Reg. 108 b: Tullräkenskaper för Kristianopel län.

⁹⁴ Jfr. Kurt Stolt: a. a.

⁹⁵ Kanc. Brevb. 1621–23, s. 325, 1624–26, s. 782.

⁹⁶ Uppgift härom i bilagda anteckningar till Kristianopels tullräkenskaper.

TABELL 18.
*Antal in- och utgående fartyg i Kristianopel 1604–1657,
 enligt „Toldbog over den store Told“.*

	Ankommande	Utgående	Erlagd rorstull	Småtull Ank.	Utg.
1604–05.....	18	4	14		
1605–06.....	13	3	8		
1613–14.....	15	7	19		
1614–15.....	21	18	5		
1616–17.....	32	31	18		
1617–18.....	25	17	9		
1618–19.....	11	22 ¹⁾	13		
1619–20.....	15	29 ²⁾	..		
1620–21.....	11	23 ³⁾	..		
1621–22.....	1	29	..		
1622–23.....	3	22	..		
1628.....	4	6
1629.....	5	7
1630.....	9	10
1631–32.....	8	6	..	2	6
1632–33.....	3	12	..	3	8
1633–34.....	5	22	..	16	8
1634–35.....	11	12	..	12	6
1635–36.....	25	27	..	15	11
1636–37.....	12	9
1637–38.....	9	8	..	5	13
1638–39.....	12	15	..	6	26
1639–40.....	7–8	9–13 ⁴⁾	..	6	12
1640–41.....	7	10	..	11	10
1641–42.....	10	15
1642–43.....	34	44	18
1643–44.....	11	6	..	9	8
1644–45.....	9	1
1645–16/8 45.....	14	13
30/8 1645–46.....	11	14	12	12	12
1646–47.....	51	58	45	3	54
1647–48.....	53	52

¹ Av dessa 9 från de små hamnarna i Kristianopel län.

² » » 12 » » » » » » » »

³ » » 15 » » » » » » » »

⁴ Det finns två register över »den store told« med olika uppgift om besökarantal.

TABELL 18 (fortsättning).

	Ankommande	Utgående	Erlagd rorstull	Ank. Småtull	Utg.
1648–49.....	33	32
1649–50.....	32	30
1650–51.....	43	46
1651.....	126	113
1652.....	40	42
1653.....	34	25
1654.....	23	26
1655.....	28	28
1657.....	38	43

hade på bekostnad av andra städers stadsrättigheter givit Kristianopel sådana. Huruvida båttrafik förekommit i Öster härad före 1600, är ej möjligt att avgöra, men det är troligt, att bönder och fiskare utnyttjat de naturliga hamnarna i östra delen av Blekinge liksom man gjort i de västra delarna. I samband med inrättandet av Kristianopel berörs på sätt och vis handeln i olaga hamnar. I en förordning av den 6 november

TABELL 19.

Antalet i bondehamnar i Öster härad lasiade skutor.

	1619	1620	1621	1642	1643	1644	1645	1646	1651
	-20	-21	-22	-43	-44	-45	-46	-47	-52
Sandhamn.....	..	3
Klagebeck.....	6	2	..	5	1	8	..	1	66
Hammarbyvik....	3	2	1	3	..	20	11
Attenäs.....	3	1	3
Bredvik.....	3	2	1
Björkenäs.....	1
Frisund.....	1	4

1606 heter det, att ingen efter detta datum fick segla till Lyckå hamn eller andra olaga hamnar i Blekinge utan alla skulle segla till Kristianopel och där driva handel.⁹⁷ Detta påpekande har speciellt intresse som belägg för att bönderna i Blekinge ägnade sig åt olaga handel och därmed undanhöll kronan dess rättmätiga inkomst. Redan i juni 1607 kompletterades ovanstående med en ny förordning med tillstånd för

⁹⁷ Secher III, s. 218f.

bönderna i Kristianopel län att använda tre hamnar, Lyckeby, Hammarbyvik och Klagebeck. Från dessa fick ved föras utan hinder till annan dansk hamn, dock ej till utländsk.⁹⁸ Trots att det finns ett tillstånd från 1607 att driva handel i bl.a. Hammarbyvik, upptages ej någon trafik i denna eller någon annan av de små hamnarna i Kristianopel läns tullräkenskaper förrän 1619–20.

Av tabell 19 framgår, att tullnären i Kristianopel ej fått många uppgifter om seglationen i bondehamnarna i länet. Inte var seglationen i de östliga bondehamnarna av statistiken att döma jämförbar med seglationen i övriga blekingska småhamnar. Alla dessa i bondehamnar lastade skutor förde ved med sig och erlade rorstull. Veden fördes till tyska hamnar. Eftersom det redan 1607 fastställts, att från småhamnar blott last fick föras till inhemsk hamn, kan detta vara förklaring till att småhamnarna lastade ved, men Kristianopel utförde veden. Vid sidan av ved utfördes diverse andra skogsprodukter, såsom tjära, enestakar och läkter. Under 1640-talet förekom utförsel av hästar över småhamnarna.

Bondehandel har förekommit i hela Blekinge, men de östligaste bondehamnarna har aldrig fått samma betydande ställning som Bodekull och Pukavik. Ej heller förekommer numera någon seglation i de småhamnar, som 1600-talets tullräkenskaper för Kristianopel län upptog. Annorlunda har förhållandena utvecklats i f.d. Sölvesborgs läns bondehamnar. Bodekull har blivit en viktig hamnstad, den bästa handelshamnen i Blekinge.

I redogörelsen över trafiken i de blekingska bondehamnarna framskymtar här och var, att de anlöpande fartygen ej förts av yrkesskeppare. I stället har skepparna varit bönder och ägt en båt, som de använde en och annan gång varje år för att utföra transporter med, antingen för egen räkning eller också för förtjänstens skull. Det är väl dessutom diskutabelt om det överhuvudtaget fanns yrkesskeppare, som inte samtidigt brukade jord. Det kan således konstateras, att det åtminstone delvis varit fråga om en bondeseglation i de blekingska småhamnarna. Mest utpräglade har Hjortahammar och Nättraby visat sig. Måhända förekom sådan seglation i större utsträckning i Kristianopel läns småhamnar, men källmaterialet är ej tillräckligt utförligt för att ge en klar bild av förhållandena där. Samtidigt måste emellertid påpekas, att den verkliga bondeseglationen i Blekinge lika väl som i nordvästra Skåne är svår att få grepp om, eftersom böndernas båtar med säkerhet var så små att de föll utanför de registreringsskyldigas ram.

⁹⁸ Secher III, s. 232f.

ZUSAMMENFASSUNG

Bauernhäfen des 17. Jahrhunderts im nordwestlichen Schonen und in Blekinge

WÄHREND des 16. und 17. Jahrhunderts werden einige Häfen in Schonen und Blekinge als „Bauernhäfen“ bezeichnet. Diese waren Abfahrtstellen der Bauernschiffahrt, einer Erscheinung, die man auf den Seeverkehr des Mittelalters zurückführen kann. Die dänischen Bauern befuhren schon frühzeitig Norwegen, aber auch deutsche Häfen wurden angelaufen, und diese Schiffahrt genoss durchaus die Anerkennung von seiten der Regierung. Bei Anbruch der Neuzeit erlässt man indessen einige Verbote gegen den Handel der Bauern, da dieser dem städtischen Handel Abbruch tut. Die Bauern von Blekinge hatten anscheinend grössere Schwierigkeiten als die Bauern anderswo, ihr Auskommen ausschliesslich durch die Erzeugnisse der Landschaft zu bestreiten. Ein Brief vom 16. Juni 1582 gibt ihnen ausdrücklich das Recht, Handel zu treiben. Die Bauernschiffahrt ist demgemäss ein verbrieftes Recht, auf das sich die Bauernschaft von Blekinge berufen konnte. Gewisse Beschränkungen bestanden jedoch. Einige Waren, z.B. Klappholz, durften nicht ausgeführt werden. Obwohl der königliche Briefwechsel nur Blekinge betrifft, dürfte die Bauernschiffahrt einen Nahrungsweg von Bedeutung für die Versorgung der Bevölkerung der schonischen Landschaften schlechterdings dargestellt haben. Dem nordwestlichen Schonen kommt in diesem Zusammenhang eine ganz besondere Bedeutung zu.

Das nordwestliche Schonen besass bis hinauf zur Bjäre-Halbinsel gute Hafenzplätze (siehe Karte, p. 50). Die im Reichsarchiv zu Kopenhagen befindlichen Lehensrechnungsbücher geben hierüber Auskunft. Diese umfassen: a) Rechnungen, b) Grundbücher und c) Register der ausserordentlichen Steuern. Die hier erhältlichen Angaben über den bezogenen Zoll der Bjäre-Häfen haben für unsere Untersuchung grösste Bedeutung, aber auch ein St. Annae Zollbuch für Båstad 1653 gibt Auskunft über den Handel im nordwestlichen Schonen. Das Verzeichnis über den Zoll der verschiedenen Häfen ist von den Hafenvogten und Strandvogten angelegt und betraf den Ruderzoll, den die Schiffer für die Boote zu erlegen hatten. Der Ruderzoll ist eine Abgabe ohne Beziehungen zum Warencoll oder zum Lastgeld. In Hälsingborg wird dieser Betrag von 1615 bis 1641 erlegt. Für die kleinen Häfen von Hälsingborg Lehen fehlen ansonsten jegliche Zollbücher. Im 16. und 17. Jahrhundert war die Versorgung des Kopenhagener Hofes durch Überschusserzeugnisse aus diesem Gebiet zweifellos von wesentlicher Bedeutung. Sowohl im Verwaltungsgebiet Blekinge wie in dem von Bjäre gab es grosse Vorkommen an Holz.

Båstad und Grytehamn im nordwestlichen Schonen waren die bedeutendsten Hafenzplätze. Höchstwahrscheinlich ist Grytehamn oder „Gryden“ das jetzige

Lervik. Es war ein Naturhafen und Verladeplatz für Holz aus dem Verwaltungsbezirk Bjäre. Quittungen und Bemerkungen der Lehensrechnungsbücher belegen, dass Grytehamn die bedeutungsvollste Ladestelle für Holz im Sundgebiet war. Die Forstbestände im nordwestlichen Schonen wurden während dieser Jahre rücksichtslos ausgenützt. Es gehörte zu den Pflichten der Bauern, Holz zur Küste und nach Kopenhagen zu transportieren. 1564 erhoben sie Klage über den Druck der Holzlieferungen. Diese Klagen wiederholen sich hier und da im 16. und 17. Jahrhundert. Noch schwieriger entwickelte sich die Pflicht der Bauern, den Hof mit Holz zu beliefern, als um das Jahr 1650 der Bezirk Båstad nicht mehr genügende Mengen Forst besass, und die Bauern nunmehr das Holz auf dem Höhenzug von Halland („Åsen“) zu holen hatten. Es kann kein Zweifel an der Bauernschuldigkeit, das Holz an die Küste zu liefern, herrschen; wer führte es aber nach Kopenhagen? Waren es Bauern, Schiffer, Bauernschiffer oder Fährknechte? Der König besass einige Fahrzeuge für den Holztransport; diese Fahrzeuge wurden von Schiffern und Fährknechten geführt, und wir können somit davon absehen. Namengleichheit zwischen Bauern in den Grundbüchern und in den Quittungen der Lehensbücher deuten darauf hin, dass Bauern auch Schiffer gewesen sind. Bauern der Küstengebiete betätigten sich innerhalb verschiedener Arten der Frachtfahrt. Höchstwahrscheinlich nahmen alle Gruppen an dem Transportunternehmen der Holzausfuhr von Grytehamn nach Kopenhagen teil.

Das einzige erhaltene Zoll-Rechnungsbuch von Båstad, das St. Annae Zollbuch von 1653, liefert den Beweis der grossen Bedeutung von Båstad. Dieser Rechnung nach sind sich Båstad und Grytehamn ebenbürtig, obwohl Båstad als selbständige Zollstelle eine höhere Stellung einnimmt. Desweiteren enthalten die Lehensrechnungsbücher von Hälsingborg einige Ruderzollverzeichnisse der Jahre 1615 – 1630, die mit dem Ruderzoll von Grytehamn eingeliefert wurden. Eine Anzahl Schiffer von Seeland kamen alljährlich nach Grytehamn; Ladung ist nicht angegeben, auch nicht Bestimmungsort. Diese Verzeichnisse vervollständigen unsere Kenntnisse der Schifffahrt im nordwestlichen Schonen.

Die Übernahme der schonischen Landschaften durch Schweden im Jahre 1658 wirkte auf den dänischen Bauernhandel im Sundgebiet ein; doch ist das Quellenmaterial nach 1658 sehr arm. Der Verkehr der kleinen Häfen ist unbekannt. „Malmö Stads Broppennings-, Tolags- och Stempelspecialer“ sind im grossen und ganzen zuverlässig, aber doch eben wie andere Quellen dieser Art unvollständig. Es ergibt sich jedoch hieraus, dass der Anlegeverkehr von Båstad und Grytehamn auch weiterhin stattfand, doch war der Bestimmungsort der Schiffe jetzt Malmö und nicht mehr Kopenhagen. Obwohl die Bauernschifffahrt im nordwestlichen Schonen nicht durch die Zolljournale nachgewiesen werden kann, existieren auf dem Kirchhof von Jonstorp Inschriften auf Grabsteinen, die zeigen, dass sich die Bauern noch im 19. Jahrhundert mit Seefahrt beschäftigten.

Auch in anderen dänischen Gebieten, so auch Lolland-Falster mit dazugehörigen Inseln wie in Blekinge mit seinen Schären gab es Bauernschifffahrt. Das Quellenmaterial für die Bauernschifffahrt von Blekinge besteht in erster Reihe aus den Zollbüchern für die Häfen in sowohl Sölvesborg als Kristianopel Lehen – auch diese im Reichsarchiv zu Kopenhagen befindlich. Hier legen die Hafenvogte Rechenschaft über erlegten Ruderzoll und Lastgeld ab. Die Stadt-

häfen von Sölvesborg und Ronneby waren Häfen von Bedeutung in Blekinge, aber ohne Berührung mit dem Bauernhandel. Bauernhäfen waren Pukavik, Bodekull, Vekerum, Matvik, Järnavik, Guevik, Hjortahammar und Nättraby (siehe Karte p. 65). Jeglicher Hafenverkehr ist wohl kaum mit Sicherheit verzeichnet, sehr kleine Boote dürften nicht vermerkt worden sein. Die Häfen sind sich sehr ähnlich. Die grössten waren Pukavik und Bodekull (siehe Tab. 5), von denen der erstere die grösste Hafenskapazität aufzuweisen hatte. Die Schiffe kamen hauptsächlich aus Kopenhagen und von Bornholm. Holz war das Ausfuhrerzeugnis der Blekinge-Häfen; dieser Export ging zum Teil nach Norddeutschland. Matvik und Vekerum wie Guevik spielten eine untergeordnete Rolle in Blekinge. Järnavik dagegen ist in gewissen Jahren Pukavik und Bodekull ebenbürtig. Eine grosse Zahl Schiffe fuhren von Järnavik nach den süddänischen Inseln.

Die östlichsten Häfen im Sölvesborg Lehen waren Hjortahammar und Nättraby. Beide Orte waren weniger besucht als die vorhergehenden (Tab. 5). Hjortahammar besass nicht einmal einen richtigen Hafen. Diese beiden Häfen wurden von Schiffern der übrigen Bauernhäfen von Blekinge besucht. Holz wurde vor allem in Hjortahammar verladen, aber auch in Nättraby. In beiden Fällen gewinnt man den deutlichen Eindruck von Bauernhandel.

Kristianopel war das östlichste der Lehen von Blekinge. Über das Lehen und dessen Verhältnisse geben die Rechnungsbücher von Kristianopel Lehen gute Auskunft. Die Zollbücher geben Bescheid über den Handel im Lehen, doch behandeln sie nicht die Bauernhäfen speziell, sondern gemeinsam mit Kristianopel. Es gab eine Anzahl solcher Häfen wie z.B. Sandhamn, Klagebäck, Hammarbyvik, Attenäs und Bredvik. Die Bearbeitung der Zollbücher aus Kristianopel Lehen bereitet einige Schwierigkeiten. Die Möglichkeiten für Irrtümer sind bedeutend, denn die Rechnungsbücher sind eingeteilt in ein Klein-Zollverzeichnis und ein gewöhnliches Zollverzeichnis, die zum Teil nach verschiedenen Grundsätzen geführt sind. Nur wenige Einzelangaben sind vorhanden, was darauf zu beruhen scheint, dass Christian 4. den Bürgern von Kristianopel grosse Zollerleichterungen auf Kosten von z.B. Lyckeå einräumte. Tab. 19 legt dar, dass die sogenannten Bauernhäfen in Kristianopel Lehen nur selten angelaufen wurden, es wurde auch kein Holz verladen. Allem Anschein nach wurde jedoch ein Teil des Holzes, das über Kristianopel ausgeführt wurde, gerade in diesen Häfen verladen.

Bauernhandel existierte in ganz Blekinge, doch waren die östlichsten Häfen nicht von der Bedeutung Bodekulls und Pukaviks. Dass die Schiffer zum Teil Bauern gewesen sind, ist in Blekinge eben so wahrscheinlich wie im nordwestlichen Schonen. Die Schwierigkeit besteht darin, auf Grund von Namengleichheit in Grundbüchern und Zollverzeichnissen festzustellen, welche Schiffer Bauern waren und welche Bauern Schiffer. Viele der Schiffe der Bauern dürften so klein gewesen sein, dass sie nie registriert wurden.

Småstykker

YNGRE SJÆLLANDSKE KRØNIKES PROVENIENS

AF

C. A. CHRISTENSEN

YNGRE sjællandske Krønike er perlen i dansk annalistik. Mere end sædvanlig interesse knytter sig derfor til spørgsmålet om dens proveniens og dens forfatter eller forfattere. Formålet med denne opsats er at godtgøre, at dens hjemsted utvivlsomt er Sorø kloster, samt at visse træk tyder på, at et vist afsnit af krøniken er skrevet af en ganske bestemt kreds inden for dette kloster.

Først må der dog tages stilling til Gertz' opfattelse af forholdet mellem den ældre og den yngre krønike, således som han – noget vidtløftigt – formulerer den i sin udgave.¹ »Noget efter Aar 1307 . . . har en Mand, der har næret Interesse for Danmarks Historie, faaet fat paa Haandskriftet C [d. v. s. originalhdskr. til Ældre sjl. kr.] og besluttet at tage en Afskrift deraf . . . At denne Mand har været en Sjællænder, er der meget i hans Fortælling, der tyder hen paa; om han derimod har været en gejstlig Mand, kan være tvivlsomt . . . for Cistercienserne og i det hele for kirkelige Forhold har han tydeligt nok ikke interesseret sig videre; den verdslige Historie har for ham været Hovedsagen; og derfor har han ikke gidet afskrive de vidtløftige kirkelige og religiøse Stykker, han forefandt i C, men simpelthen udeladt dem eller forkortet dem meget stærkt. Saa har han derefter udført sin Plan om at give en Fortsættelse af Danmarks Historie . . . og paa den Maade er det nye Værk kommet frem, som man nu plejer at kalde Continuatio Chronicæ Sialandiæ«.

I sin Danmarks Historie har Arup videreført Gertz' tanke.² Den ikke-gejstlige forfatter foreslås identificeret med Bo Falk til Vallø, og den yngre krønike eller Continuatio omdøbes ligefrem til Valløkrøniken.

Gertz' opfattelse hviler imidlertid på to grundpiller, som begge er

¹ *Scriptores minores Historiæ Danicæ* II, s. 14.

² II, s. 136; jf. også hans tilslutning til Gertz' udredning i anmeldelsen af *Annales Danici* i *Hist. Tidsskr.* 9. rk. II, s. 372.

brøstfældige og som idag må siges at være styrtet sammen. Den ene er antagelsen, at det originalhdskr. af Ældre sjl. kr., som Arne Magnusson afskrev i Bartholins hjem og udgav i 1691, ikke har indeholdt andet end den ældre krønike. Dette kan imidlertid ikke være rigtigt. Som Anne K. G. Kristensen i en nylig publiceret afhandling har fremhævet,³ er det håndskrift, som udgaven 1691 hviler på, utvivlsomt identisk med det hdskr., der i det 17. årh. havde katalogbetegnelsen F 42. Og ifølge gamle katalogbeskrivelser indeholdt dette håndskrift også *Continuatio*. Til de af hende anførte argumenter for, at F 42 har været originalmanuskriptet til både den ældre og den yngre krønike, kan føjes yderligere et særdeles vægtigt argument. Bartholin, der som nævnt stillede håndskriftet til rådighed for Arne Magnusson, har nemlig selv i sit annalbind, *Additamenta* 87, gjort en bemærkning herom. Under 1307 noterer han: »Ericus rex cum magno exercitu profectus est in Sueciam. Chron. Sial. 240« (en henvisning til hans tabte bind A, der indeholdt en afskrift af F 42), og fortsætter: »Ubi et primus eius Chronicæ compiler cum versu finit« (*Script. min.* II, s. 72). Det giver klart kun mening under den forudsætning, at det har været evident for Bartholin, at en ny *compiler* begyndte efter 1307. I det følgende citerer han jævnligt den yngre krønike.

Med den anden grundpille står det ikke bedre til. Sagen er, at de to hdskr. fra 17. årh., som viser en beskæring af det kirkelige og religiøse stof i den ældre årbog, ikke som Gertz mente går tilbage til et middelalderligt forlæg, men stammer fra Hvitfelds værksted, således som Harald Ilsøe har påvist.⁴ Det er således utvivlsomt Hvitfeld og ikke Bo Falk til Vallø, der er ansvarlig for den beskæring af den ældre krønike, der findes i disse to håndskrifter.

Er det således originalhåndskriftet (F 42) til både den ældre og yngre krønike, der har foreligget for Bartholin og Arne Magnusson, ligger der allerede heri et stærkt indicium for, at dette håndskrifts proveniens må have været Sorø kloster. Thi det har altid været almindeligt anerkendt, at den ældre krønike ifølge sit indhold må stamme fra et sjællandsk cistercienserkloster, og snarere fra Sorø end fra Esrom på grund af dens iøjnefaldende interesse for Hvideslægten.

Denne logiske deduktion underbygges direkte af en udtalelse af Hamsfort (1546–1627). I sin syvende og endelige formulering af Odense bispekrønike udvider han den oprindeligt meget kortfattede skildring af bisp Niels Jonsens levned (1340–62) ved benyttelse bl. a. af den yngre sjællandske krønike (forordn. 1354, Skånes og Gotlands erobring, krigen med hanseaterne) og slutter med, at bispem »obiit anno, quo Valdemarus

³ Danmarks ældste Annalistik, Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet III, 1969, s. 18.

⁴ *Hist. Tidsskr.* 12. rk. I, s. 416.

cum urbibus maritimis bellum gessit acerrime (jf. *Annal. Dan.*, s. 188), succedente Erico Iohannis filio maiorum imaginibus claro; sed jam in *Episcoporum catalogo* breviores esse nos oportet, cum et hic *Annales Sorani Coenobii vetusti de rebus publice gestis finem habeant*«. ⁵

Hamsfort placerer her entydigt den yngre krønike i Sorø kloster, og vi har ingen grund til at betvivle rigtigheden af denne udtalelse fra en tid, da klostrenes skatte blev tilgængelige for landets historikere. Det kan synes forvirrende, at Hamsfort bruger en nogenlunde tilsvarende kildeangivelse for historiske begivenheder i bisp Peder Pags tid, der er hentet fra *Jyske krønike*: »ut habent *Annales Sorenses*, a quibus hæc sumpta sunt, temporibus *Margaretæ Reginae conscripti*«. ⁶ Man må dog erindre sig, at F 42 indeholdt *Compendium Saxonis*, *Jyske krønike*, *Ældre og Yngre sjællandske krønike* samt *Årbogen 1074–1255*. ⁷ Det er altså F 42 Hamsfort betegner som *Annales Sorenses*.

Henvisningen til dronning Margrete er ikke entydig, men står måske i forbindelse med, at *Yngre sjl. kr.* slutter med at omtale hendes giftermål med kong Håkon under 1363.

Kan det således anses for en kendsgerning, at den yngre sjællandske krønike er blevet til i Sorø kloster, kastes der ikke alene lys over klostrets syn på og stillingtagen til Valdemar Atterdag, men den tillader også, når den kombineres med visse andre iagttagelser, et vist indblik i krønikens tilblivelse, eller rettere sagt i tilblivelsen af dennes sidste del, eftersom krøniken øjensynligt har haft flere forfattere.

Under 1352 har krøniken et skarpt angreb på kong Valdemar i anledning af hans krigsførelse i landet Werle. Ikke blot lægger han land, borge, befæstninger, byer og småbyer for en stor del øde ved rov og brand, men skildringen viser stigende afsky: »nec etiam manus a bonis monachorum, monialium aliarumque ecclesiasticarum personarum abstinuit. Sed et populum circumquaque deuastavit: aliquos abscisis auribus et nare prescisa deformes reddens exterminium magnum fecit. Unde multi nobiles in ipsius partibus per cognaciones suas ipsum deserendo se ab amicitia eius seiunxerunt«. Det lyder som en blodig hån, når forfatteren fortsætter med »Rex autem ab Alemannia rediens festum natalis Domini in Vorthingburgh cum suis celebrauit«.

Ret beset er skildringen og den anlagte synsvinkel ejendommelig i en dansk årbog. Havde den endda stået i en tysk, men tyske kilder har ingen tilsvarende oplysninger om denne begivenhed. ⁸

Der fandtes dog et befolkningselement i datidens Danmark, for hvem

⁵ SRD VII, s. 231. De seks ældre udkast findes i Kall 668,8°.

⁶ SRD VII, s. 229.

⁷ Jf. *Annal. Dan.*, s. 29, og Anne K. G. Kristensens anførte arbejde, s. 15, 17 og 19.

⁸ Jf. Reinhardt, Valdemar Atterdag, s. 212, og Strecker, Die Äussere Politik Albrechts II, s. 84.

det anlagte synspunkt har været naturligt, nemlig den talstærke tyske overklasse, der i stort omfang omgav kong Valdemar og i et vist mål kom til at præge samfundet, for eks. Podebuskerne, Moltkerne, Ahlefeldterne for blot at nævne de mest kendte. Denne iagttagelse kan nu kombineres med en anden. Sorøhdskr. (F 42) indeholdt ifølge gamle katalogbeskrivelser også *Compendium Saxonis* og Jyske krønike på »nede-saxisk«⁹ ved siden af den latinske tekst.

Dette er en højst bemærkelsesværdig kendsgerning. Ellen Jørgensen har gjort opmærksom på, at *Compendiet* og Jyske krønike har været oversat hele to gange, og håndskriftsmæssigt er disse oversættelser lige så talrigt repræsenterede som den latinske tekst.¹⁰ Forudsætningen herfor har uden tvivl været et naturligt behov hos den nævnte tyske overklasse, som ifølge den stilling, den kom til at indtage i landet, har haft brug for en lettilgængelig fremstilling af den danske historie.

Men nu den tyske oversættelse i Sorø kloster? Lærde abbeder og munke her kan ikke antages at have haft brug for en tysk oversættelse ved siden af den latinske tekst. Men har der i munkesamfundet været medlemmer, der har kunnet præstere en tysk oversættelse, der kunne læses af og gives i afskrift til interesserede personer, der måtte ønske at læse Danmarks-historien på dette sprog? Vi kender intet til munkestabens medlemmer på dette tidspunkt. Men vi ved, at klostret i 1343 for et halvt år havde en abbed ved navn *Johannes Svevus*,¹¹ og noterer, at krøniken under 1340 beretter, at Valdemar Atterdag vendte tilbage til riget, omgivet af *Bauaris et Suavis*. Man aner her en sammenhæng og skimter baggrunden for det protyske synspunkt i notitsen under 1352.

SUMMARY

The Origin of the Younger Zealand Chronicle

THE author calls attention to an annotation in Thomas Bartholin's (1659–90) unpublished *Annales*, which confirms the opinion of Anne K. G. Kristensen, that the manuscript catalogued as F 42 in the 17th century contained both the *Elder* and the *Younger Zealand Chronicles*. He demonstrates, moreover, that F 42 (which likewise contained the *Compendium Saxonis* and the *Jutland Chronicle* in Latin and Low German together with the annals for 1074 to 1255) had already been used by Cornelius Hamsfort (1546–1627), who calls the manuscript *Annales Sorenses* or *Annales Sorani Coenobii vetusti*. The curious fact that the *Younger Zealand Chronicle* manifests an anti-Danish and pro-German evaluation of the Werle campaign in 1352 – together with the fact that F 42 contained the above men-

⁹ Annal. Dan., s. 28 note 2.

¹⁰ Sst.

¹¹ SRD IV, s. 537 og 558.

tioned Low German translations – should apparently be seen in connection with King Valdemar IV Atterdag's return to Denmark in 1340 with numerous, influential German advisers and supporters. A certain Johannes Svevus is known to have been the abbot of Sorø in 1343.

HERTUG ERNST AF KOBURG-GOTHA OG KAMPEN VED EGERNFØRDE 5. APRIL 1849

AF

HOLGER HJELHOLT

EFTER Danmarks opsigelse af den i eftersommeren 1848 med Tyskland indgåede våbenstilstand genoptoges krigen den 3. april 1849. Næste morgen modtog kommandørkaptajn F. A. Paludan, chef for linjeskibet »Christian VIII«, ordre om sammen med en nærmere angivet flotille at foretage en demonstration ud for Egernførde, bl. a. ødelægge de to derværende strandbatterier, Nord- og Sydbatteriet. Til flotillen hørte fregatten »Gefion«, dampskibene »Hekla« og »Gejser« samt 3 jagter, der havde et kompagni infanteri om bord – til evt. landsætning. Desuden omtales korvetten »Galathea« og briggen »Mercurius«, som dog ikke direkte havde med foretagendet at gøre. Dettets væsentlige formål var at alarmere fjenden og derved sinke de tyske rigstroppers fremmarch til støtte for den slesvig-holstenske hær.

Tidligt om morgenen den 5. stod »Christian VIII« og »Gefion« for en østlig vind ind mod Egernførde og gav sig i kamp med landbatterierne. Kampens nærmere forløb er fra dansk side beskrevet i generalstabsværket »Den dansk-tyske Krig i Aarene 1848–50«. II (1875), s. 414 ff. Enkelthederne blev allerede klarlagte i krigsretsdommen 1850 over kommandør Garde og kaptajn Paludan (se Departementstidende 27/4 1850 samt Nyt Archiv for Søvæsenet. 2 rk. V (1850), s. 134–176). Her skal kun nævnes, at kl. 12 $\frac{1}{2}$ højste kaptajn Paludan parlamentærflag og sendte en skrivelse til de civile og militære myndigheder i Egernførde med anmodning om fri passage for skibene til at forlade fjorden og trussel om i modsat fald at skyde byen i brand. Våbenhvilen varede flere timer, og først ca. 4 $\frac{1}{2}$ fik Paludan afslag på sin henvendelse. Kampen begyndte på ny. »Gefion« blev ilde tilredt og måtte overgive sig, og kl. 6 $\frac{1}{2}$ strøg »Christian VIII« flaget. Det var imidlertid kommet i brand, og medens landsætningen af mandskabet foregik, sprang det kl. 8 $\frac{1}{2}$ i luften med nogle tilbageværende af besætningen og en del sårede. Vore modstandere havde kun 4 døde i kampen, vi 105, og omkr. 1100 (heraf 50 sårede) faldt i fangenskab.

Generelt sagt var vore modstandere både insurgentarmeen under Bonin og de tyske rigstropper, der var sendt op til undsætning, og hvis fremmarch det, som sagt, havde været demonstrationens agt at sinke. Disse tropper var allerede på march før krigsudbruddet. Overkommandoen over en broget sammensat reservebrigade i rigskorpset fik den 30-årige hertug *Ernst II af Sachsen-Koburg-Gotha*. Hans stab kom til at bestå af den sachsiske oberst Eduard v. Treitschke, fader til historikeren Heinrich v. Tr., samt to andre sachsiske officerer. Brigaden fik til opgave at dække »Slesvig-Holsten«s østkyst, fra Egernførde til Kiel. Den 2. april tog hertugen sit hovedkvarter i det omtrent midtvejs beliggende Gettorf. Da man om aftenen den 4. fik underretning om den danske flottes ankomst, sendtes bataljonen Reuss til Egernførde, og hertugen førte ved midnat bataljonen Gotha og batteriet Nassau frem til Schnelmark skov. Selv red han til Egernførde for der med de slesvig-holstenske officerer at drøfte byens eventuelle forsvar. I dette kom i virkeligheden fra reservebrigaden kun det Nassauske batteri til at spille nogen rolle. Æren for sejren tilkom de slesvig-holstenske strandbatterier, navnlig Nordbatteriet, hvis chef, kaptajn *Eduard Jungmann*, ganske vist var preusser.

Det blev imidlertid hertug Ernst, der hyldedes som sejrherren ved Egernførde, og som i den følgende tid blev genstand for talløse ovationer. Vel havde han ikke befalingen over de slesvig-holstenske soldater eller batterierne, men i rang var han ubetinget den første. Det var også til ham, kaptajn Paludan ved overgivelsen afgav sin kårde.

I 1851, da Treårskrigen var endt, udgav Jungmann en pjece: »Eckernförde und der 5. April 1849, eine artilleristische Episode aus dem deutsch-dänischen Kriege. Aktenmässig dargestellt«. Fremstillingen går ud på at vise, at det var ham, Jungmann, der var helt og sejrherre, og at hertug Ernsts rolle var uhyre beskedent, da han den meste tid slet ikke var til stede ved kamphandlingerne og intet havde at sige over batterierne eller de slesvig-holstenske tropper. Jungmanns skrift udgaves på ny i 1898 af Ernst Jungmann, der ved nogle tilføjede anmærkninger og et nyt bilag stærkt pointerede Jungmanns enefortjeneste af sejren. Det pågældende nye bilag var en optegnelse af Jungmann i hans efterladte papirer om hertugens forhold. Lykken, hedder det her, vilde, at hertugen og hans adjudant, der om formiddagen havde forladt byen Egernførde og begivet sig ad en lang omvej til Gettorf, om eftermiddagen red tilbage til kamppladsen og ankom netop, da »Christian VIII« overgav sig, således at hertugen kunde modtage Paludans sabel. »Om aftenen var den unge hertug i en feberagtig ophidselse«.

Et noget lignende billede af kampen og de handlende personer tegnede den holstenske gymnasielærer og historiker K. Jansen i sit med

unødige smædeord mod os danske forsynede skrift fra 1870: »Der Tag und die Männer von Eckernförde«.

I 1887 udgav hertug Ernst I. bd. af sit omfangsrige værk »Aus meinem Leben und aus meiner Zeit«. Heri findes en længere skildring af kampen; den gengiver også en del af oberst Treitschkes beretning herom til det sachsiske krigsministerium. Om sin egen andel i kampens resultat udtaler hertugen, at han ingen sinde har overvurderet den, og han anfører uddrag af et brev til broderen, prins Albert, gift med dronning Victoria, skrevet dagen efter. Brevet har, siger han, måske en slags dokumentarisk værdi (»vielleicht eine Art urkundlichen Werths«).

Hertugens fremstilling fik ikke længe lov at stå uimodsagt. Allerede året efter publicerede K. Jansen i »Zeitschrift für die Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte« (bd. XVIII. 1888) en længere kritik af hertugens skrift og supplerede desuden sin egen skildring fra 1870 med en række nye dokumentariske oplysninger. Gangen i kampen er, skriver han, så klar, står så fast, er uden for al tvivl, så blot ukyndige kan geråde i uvished: »Wenn nur nicht die Zahl der Unkundigen die grössere wäre!« Jansen frakender hertugen afgørende indflydelse på kampens udfald, men han var, udtaler han, ved Egersfærde den højstkommanderende [d. v. s. for rigstroppe], yderligere fyrste, derfor er det let at forstå, at uvidenhed og smiger hyldede ham som sejrherren, og det var menneskeligt, at han så lod sig overbevise herom (»Mensch genug war, sich das einreden zu lassen«).

Samme år (1888) recenserede den da unge historiker Friedr. Meinecke hertug Ernsts I. bd. i »Deutsches Wochenblatt«.¹ Han nævnte forskellige urigtigheder i det, således også den, at hertugen ifølge sit brev til broderen selv forhandlede med den danske parlamentær, medens oberst Treitschkes beretning viste, at den slesvig-holstenske artillerikommandant var forhandleren.

Bl. a. med materiale fra oberst Treitschkes efterladte papirer skildrede sønnen, Heinrich v. Tr., kampen i en afhandling i »Historische Zeitschrift« (1896), et arbejde, der blev hans sidste. Kampen havde i sin tid fået både hans tyske og hans sønehjerte til at slå stærkere.

Karakteristisk for Treitschke er hans spot over holstenerne, der ikke tilstrækkeligt værdsætter den ære at være blevet preussere, og som anser sig for rette mønstermennesker at være. Men han konstaterer, at den »slesvig-holstenske« version af kampen stort set er den rigtige. Dog tager han afstand fra Jungmanns og Jansens påstand om, at korvetten »Galathea« deltog i kampen og henviser bl. a. til, at de danske beretninger intet har herom. »Jeg formoder«, skriver han, »at Jungmann i fægningens tætte krudtdamp har taget fejl, men er gerne rede til at lade

¹ Fr. Meinecke Werke. VII (1968), s. 243.

mig belære om noget rigtigere«. Det må en historiker altid være, men Treitschke behøvede det ikke i dette tilfælde, skønt det i »Zeitschrift« (1896, s. 502 ff.) blev hævdet, at Jungmann og Jansen umuligt kunde have taget fejl! Skibsjournalerne i Rigsarkivet fra »Galathea« og briggen »Mercurius« viser, at de ganske vist d. 4. om eftermiddagen fulgte efter »Christian VIII« ind på Egernførde fjord, men at de tidligt om morgenen den 5., inden kampen, krydsede ud af fjorden for efter ordre at blokere hhv. Kielfjorden og Sliminde.

Treitschke frakender i sin afhandling hertug Ernst militære talenter og gør rede for, hvad han foretog sig den nævnte dag, noget, hvoraf han, mener Tr., sandelig ingen grund havde til at berømme sig. Men »overfloden af ros steg den unge fyrste til hoved, og i hans skabende fantasi dannedes efterhånden det idealbillede af krigsbegivenhederne, som han har nedfældet i sine livserindringer«.

Som det vil fremgå af nedenstående, er denne udtalelse urigtig, idet »idealbilledet« allerede stod hertug Ernst klart dagen efter, da han sendte Albert det brev, som han i sine erindringer kalder af »dokumentarisk værdi«. Tværtimod er idealbilledet blevet mindre glansfuldt i erindringerne under en vis hensyntagen til de i mellemtiden fremkomne danske og slesvig-holstenske skrifter. Skildringen i brevet kan man formode er farvet af ønsket om over for broderen at indtage en heltepositur. Måske kan der tillige i sejrusrusen være drukket lidt rigeligt champagne. Det af hertugen i erindringerne gengivne udtog af brevet er – bortset fra et par mindre ændringer – korrekt. Men brevet, der findes i de engelske kongehusarkiver i Windsor (R. A. W. I 13/11), er adskilligt mere omfattende. Det lyder i oversættelse med mine enkelte steder i skarp parentes satte udråbstegn:

Kære Albert!

Skønt jeg formoder, at du allerede indirekte har fået efterretning om vor glimrende våbendåd, så undlader jeg dog ikke med få linier at give dig meddelelse derom. Overbringeren af disse linier er den holstenske baron v. Heinzen [Heintze, medlem af fællesregeringen], et medlem af statholderskabet, der besad den patriotisme at gå til England på egen bekostning for at bringe dig en officiel meddelelse.

Først ankommet hertil for få dage siden for at formere mit korps fik jeg den 4. om aftenen den underretning, at ved Egernførde var en dansk flotille i sigte og sandsynligvis, da vinden var den gunstig, vilde angribe byen, der ikke er befæstet med skanser, og som på begge sider til den nødvendigeste beskyttelse kun har to strandbatterier, der sammen blot tæller 6 haubitsers. Byen selv er blot besat af 4 kompagnier holstenske rekrutter og af det for batterierne nødvendige mandskab. Da jeg først fik underretningen om aftenen, så afgik jeg dertil om natten med bataljonen Gotha og Reuss og et Nassau batteri. Jeg anordnede rask alt til forsvaret og udsattes dog først den næste morgen, den 6.

[skal være den 5.] omkring kl. 8 for angrebet. Flotillen bestod af et admiralskib på 84 k., en fregat på 48 k., 4 [2?] brigger på 24 k. og 4 dampere.

Ilden åbnedes samtidigt på byen og de to batterier; det var frygtelig smukt.

Vi holdt os tapper og beskadigede damperne så stærkt, at de allerede efter de to første timer måtte forlade havnen; dem fulgte snart de to brigger, af hvilke den ene brændte kendelig på grund af de glødende kugler, som jeg særlig lod afskyde. Henimod kl. 12 lagde admiralskibet og fregatten sig på 400 skridts afstand foran byen og det ene batteri, nu gjaldt det alt for at hindre en landgang, hvad også lykkedes. Jeg selv udholdt over to timer en kardæskild, hvad der var lidet amusant; engang blev også af en kanonkugle (ved lufttrykket) min hest sammen med mig kastet på jorden. – Kl. halvto ophørte skibene at fyre, hejste et hvidt flag og sendte en parlamentær til mig, som fremsatte den anmodning, at hvis jeg vilde indstille min ild, vilde skibene forlade havnen. Jeg krævede ubetinget underkastelse, hvad der ikke blev antaget, derimod en våbenhvile på to timer. Ved 4-tiden begyndte ilden igen frygtelig.

Under hviletiden var det lykkedes mig at få opstillet 4 af Nassauernes skyts bag en sandvold tæt foran skibene; de anrettede en frygtelig skade og dræbte halvdelen af skytsbetjeningen. Kl. 6 overgav begge skibe sig (Christian VIII og fregatten Geffion). Kaptajnerne og officererne overrakte mig under troppernes og en tallos menneskemængdes jubel deres kårder; jeg gav dem tilbage til dem og tog det løfte af dem, at de ikke frivillig vilde fjerne sig fra byen. Desværre meldte de mig, at Christian VIII var sat farlig i brand af vore kugler; vi reddede så mange, vi kunde af det fangne mandskab; kl. halvni sprang skibet i luften med henved 150 mand foruden de sårede.

Jeg har aldrig oplevet et sådant syn, skrækkeligt og dog smukt. Jeg vil aldrig kunne glemme det indtryk, som scenen gjorde på mig! – På Geffion vajer allerede det tyske flag.

Jubelen i land er ubeskrivelig og sagen selv en uhørt begivenhed i krigshistorien. Seks [»Sechsen«] sølle pjecer mod 248 [!] holder sig og ødelægger 2 linieskibe på tilsammen 122 [!] kanoner. Gid dette må være den første og sidste våbendåd i denne krig, der lader dette smukke land gå til grunde og ikke tilbagegiver danskerne en plet jord mere. Patriotismen her er uhyre. – Jeg tror, at du kan bidrage meget til at skaffe os freden.

Nu lev vel! Snart skal du igen høre fra mig.

Din tro broder
Ernst H. [hertug?]

Byen Gettorf ved Egernførde 6/4 49.

ZUSAMMENFASSUNG

*Herzog Ernst von Koburg-Gotha
und der Kampf bei Eckernförde 5. April 1849*

IN dem für Dänemark so unglücklichen Gefecht bei Eckernförde den 5. April 1849 nahmen sowohl „schleswig-holsteinische“ Soldaten (der Kommandant der Nordbatterie war Edv. Jungmann) als eine Abteilung deutscher Reichstruppen unter Herzog Ernst von Sachsen-Koburg-Gotha teil. Der letztere wurde als „der Sieger von Eckernförde“ gehuldigt, während Jungmann in einer Schrift von 1851 die Ehre für sich beanspruchte. Im ersten Bande seines Werkes „Aus meinem Leben und aus meiner Zeit“ (1887) erwähnt der Herzog das Gefecht und weist als dokumentarischen Beleg für seine Teilnahme auf einen im Auszug wiedergegebenen Brief an seinen Bruder, den Prinzen Albert, hin. Der Brief wird hier vollständig (in dänischer Übersetzung) gedruckt. Daraus geht hervor, wie der Herzog seine Rolle während des Gefechts aufzufassen wünschte. Die Rolle, die er tatsächlich spielte, sah jedoch anders aus.

OverSIGTER

NYERE SYNSPUNKTER PÅ WOODROW WILSONS UDENRIGSPOLITIK

AF

INGA FLOTO

WOODROW WILSONS udenrigspolitik har været genstand for stadig og heftig debat i amerikansk historieskrivning – af forståelige årsager: Det faldt i Wilsons lod at føre den amerikanske nation ud af den traditionelle isolationisme til aktiv deltagelse i Den første Verdenskrig. Og dette var endda ikke alt, thi Wilson tog skridtet fuldt ud: Interventionen i krigen skulle ikke være en isoleret begivenhed, men tværtimod indledningen til et omfattende politisk og økonomisk engagement. Det var derfor ikke tilfældigt, at den amerikanske præsident blev een af initiativtagerne til etableringen af Folkeforbundet, thi dette skulle netop være et vigtigt instrument for realiseringen af den amerikanske ekspansion. For Wilson blev dette imidlertid på een gang den største sejr og det største nederlag: Folkeforbundet blev en realitet, men USA afslog at blive deltager.

I Wilsons politik er således samlet hele den amerikanske udenrigspolitikens problematik i det 20. årh.; enhver amerikansk historiker, der vil beskæftige sig med Wilsons udenrigspolitik, vil uomgængeligt blive konfronteret med problemer, der er fundamentale også for hans egen tid, og hans vurdering af Wilson vil derfor – bevidst eller ubevidst, direkte eller indirekte – blive præget af hans standpunkt til USA's aktuelle situation. Denne intime sammenhæng mellem fortid og nutid afspejler sig med al ønskelig tydelighed i de problemstillinger, skiftende generationer har valgt. I 30-erne var det temaet engagement eller isolationisme, der prægede debatten om Amerikas udenrigspolitik, og det var ganske det samme tema, der lå til grund for »revisionisternes« store diskussion om den amerikanske intervention i 1. Verdenskrig.¹

¹ Den seneste behandling af denne, den »klassiske« revisionisme, er Warren I. Cohen: *The American Revisionists. The Lessons of Intervention in World War I*, Chicago and London 1967, anmeldt i dette tidsskrifts 12. rk. bd. III, s. 352. Den bedste kortfattede oversigt er Richard W. Leopold: *The Problem of American Intervention, 1917: An*

For den generation af historikere, der efter 2. Verdenskrig tog fat på Wilsons udenrigspolitik, var revisionisme og neutralitetsdebat blevet gold og meningsløs, interventionen akcepteredes nu som en kendsgerning. Det centrale problem for USA's efterkrigstidsposition var sikkerhedsproblemet og nøgleordene i den nye udenrigspolitiske debat var realisme eller idealisme. Og Wilsons udenrigspolitik blev nu atter genstand for en indgående prøvelse ud fra disse nye synsvinkler. Inden denne debat endnu kan siges at være ganske afklaret, har en ny generation af historikere imidlertid taget Wilsons udenrigspolitik op til nærmere efterprøvelse. Og hermed er ikke blot en ny problematik: krig og revolution – det 20. årh. anskuet som en revolutionær epoke – bragt ind i billedet. Også nye metodiske synspunkter er blevet anlagt: Den traditionelle diplomatiske historie er blevet forkastet til fordel for en analyse, der i langt højere grad lægger vægten på samspillet mellem de uden- og indenrigspolitiske faktorer i den givne situation, og samtidig er den temmelig primitive skelnen mellem realisme og idealisme blevet afløst af et langt mere nuanceret begrebsapparat, hvori ideologien som politisk våben har en central placering. En grundlæggende nyvurdering af Woodrow Wilsons udenrigspolitik er blevet resultatet.

Med sin deltagelse i Den anden Verdenskrig førtes USA definitivt ind i stormagtspolitikken, og i modsætning til 1919 medførte krigens afslutning ikke en tilbagevenden til isolationismen, men tværtimod et blivende engagement. Samtidig afløstes modsætningsforholdet til Tyskland af den »kolde krig« mellem USA og Sovjetunionen, og begivenheder som Koreakrigen og Ruslands brud på det amerikanske atommonopol syntes for alvor at rokke Amerikas selvtilid. Man begyndte at stille spørgsmål: Hvorfor er det gået sådan, og hvordan kan vi standse den videre udvikling? En måde at søge svaret på var at gå tilbage til fortiden for at finde, hvad der var »galt« og således undgå de samme »fejltagelser« for fremtiden. Og det er da også det, en række forfattere har forsøgt.

Som typiske repræsentanter står *George F. Kennan*,² *Hans J. Morganthau*³ og *Robert E. Osgood*.⁴ De er alle »revisionister« i den forstand, at de med udgangspunkt i en bestemt historisk situation vil tage fortiden op til revision for at finde årsagerne til nutidens problemer. Og de er »revisionister« også i den forstand, at det ikke alene er fortiden og nu-

Historical Retrospect. World Politics II, 1949–50, s. 405–425. Se også Harry W. Baehr: A Cycle of Revisionism between two Wars i Donald Sheehan and Harold C. Syrett (eds.): Essays in American Historiography, Papers presented in Honor of Alan Nevins, New York 1960, s. 271–286.

² American Diplomacy 1900–1950, Chicago 1951. I det følgende citeres efter Mentor Book udgaven 1952 (og senere udgaver).

³ In Defense of the National Interest, New York 1951.

⁴ Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations, Chicago 1953.

tiden, men selve fundamentene for Amerikas udenrigspolitik, de vil underkaste fornyet kritisk undersøgelse.⁵ Fælles for de tre forfattere er, at de bekender sig til det, der i political science betegnes som »den realistiske skole«. Hermed menes – groft sagt – den opfattelse, at den grundlæggende faktor i forholdet mellem nationerne er magtkampen, og at det eneste rigtige – og dermed realistiske – udgangspunkt for formuleringen af et lands udenrigspolitik er en erkendelse af dette, og at målet for en sådan realistisk udenrigspolitik er, hvad der måtte tjene den nationale interesse bedst. Nøgleordet for denne skole er magt – power.⁶ I det følgende vil jeg derfor anvende betegnelsen »power-revisionisme« for denne retning i den nyere litteratur.

Powerrevisionismens erklærede formål er da også rent samfundskritisk, det er ide debat snarere end historieskrivning i egentlig forstand. Det man søger i fortiden er argumenter, der kan anvendes på en given politisk situation i nutiden. Dette betyder imidlertid ikke, at man uden videre kan feje powerrevisionismen til side som værende uden interesse for en historiker. Derimod kan man med rette indvende, at en sådan fremstillingsform nødvendigvis må føre til generaliseringer og en ret ensidig fremhævelse af det negative, hvad de pågældende forfattere da også selv erkender.⁷ Det værdifulde i disse behandlinger, set fra en historikers synspunkt, kan og bør imidlertid heller ikke være konklusionerne, men de mange nye aspekter denne uortodokse »approach« har fremdraget: frem for alt den diskussion af sikkerhedsproblemet, der er blevet resultatet.

Det er nemlig sikkerhedsproblemet, der frem for alt optager power-revisionisterne, men trods fælles grundsynspunkter er de tre fremstillinger dog meget forskellige både i form og indhold. Som venteligt var, er *Hans J. Morgenthau* den, der har fremlagt powerrevisionismens standpunkter i »reneste« form, i bogen *In Defense of the National Interest*.⁸ Bogens hovedtema er efterkrigstidens amerikanske politik, men indledningsvis fremlægger Morgenthau sit syn på de tidligere perioder af amerikansk udenrigspolitik. Wilson-tiden får plads i det han kalder den utopiske periode,⁹ karakteriseret ved at den amerikanske politik i dette tids-

⁵ Kennan, anf. sted, s. 5–7 og 56. Osgood, anf. sted, s. vii, ix og 20. Kennan siger det måske klarest: »This is not an attempt to recount a sequence of events, to report the development of new historical fact, or to give a rounded picture of America's diplomacy over fifty years. It is an attempt to look back from a present full of uncertainty and controversy and unhappiness, to see whether a study of the past will not help us to understand some of our present predicaments« (s. 56).

⁶ Hans J. Morgenthau: *Politics among Nations*, New York 1958 (eller senere udgaver), passim. Kennan, anf. sted, s. 72–73 og 101. Osgood, anf. sted, s. 10–17.

⁷ Kennan, anf. sted, s. 64 og 90 ff.

⁸ Jvf. note 3.

⁹ Anf. sted, s. 23–28.

rum blev formuleret efter moralske principper uden relation til landets sande interesse, d.v.s. opretholdelsen af den europæiske magtbalance. Ganske vist kom USA til sidst ind i krigen på den rigtige side, men »it was only the objective force of the national interest, which no rational man could escape, that imposed the source of America's mortal danger upon him (Wilson) as the object of his moral indignation. Thus Wilson in 1917 led the United States into war against Germany for the same reasons, only half-known to himself, for which Jefferson had wished and worked alternately for the victory of England and France. . . . Wilson pursued the right policy, but he pursued it for the wrong reasons«.¹⁰ Og dette fik katastrofale følger, mener Morgenthau. USA's nationale interesse krævede de allieredes sejr med påfølgende genoprettelse af den europæiske magtbalance. Men det var netop for endeligt at ødelægge denne magtbalance, Wilson gik i krig, og for at erstatte den med en fager ny verden. Resultatet blev Versailles-fredens kompromisser, der ikke tilfredsstillede nogens nationale interesse og mindst af alt USA's.

Wilson's fejltagelse var hans forsøg på at gøre visse moralske principper universelle og erstatte hensynet til USA's sikkerhed med en altruistisk omsorg for en ny og bedre verden. Dette var forkert, for moral kræver et organiseret samfund, således som det findes i de enkelte nationer: kun i forholdet stat-individ får etikken mening. I forholdet mellem nationerne gælder andre, mere primitive love, og udtrykket for den højeste moral i det internationale samkvem er netop hensynet til den enkelte nations sikkerhed.¹¹

Kennans opfattelse er stort set den samme som Morgenthau's, men hans bog, *American Diplomacy 1900–1950*,¹² er på mange måder anderledes, langt mere personlig, ja bitter. Derved træder imidlertid også thesens svagheder klarere frem, og det sker på to måder. Det er Kennans opfattelse at de to verdenskrige har været nytteløse, og han siger ganske ligefremt, at han ville have foretrukket Europa som det så ud i 1913 med et stærkt Tyskland, som kunne beskytte Europa mod Rusland.¹³ Det er derfor hans overbevisning at den rette politik for USA under Den første Verdenskrig ville have været at opruste landet, så det kunne tale med i det internationale samkvem og om nødvendigt have grebet ind på Englands side, hvis magtbalancen for alvor blev truet, og derefter have bragt krigen til hurtig afslutning og genoprettet magtbalancen uden hensyn til de allieredes ekstreme krigsmål.¹⁴ Om dette stand-

¹⁰ Morgenthau, anf. sted, s. 25 f.

¹¹ Sst. s. 33–39.

¹² Jvf. note 2.

¹³ Kennan, anf. sted, s. 57.

¹⁴ Sst. s. 71 f.

punkt er vel imidlertid blot det at sige, at det i sine forudsætninger ikke alene er uhistorisk, men også urealistisk: det er ønsketænkning slet og ret. Og denne svaghed erkender Kennan selv fuldt og helt: Den politik han har gjort sig til talsmand for, var ganske urealisabel under de givne forhold i USA. Selv om Wilson havde villet, kunne han aldrig have fået det amerikanske folk med sig. Kennan drager den fra hans synsvinkel logiske konsekvens, når han derefter skriver: »If you say that mistakes of the past were unavoidable because of our domestic predilections and habits of thought, you are saying that what stopped us from being more effective than we were was democracy, as practised in this country. . . . A nation which excuses its own failures by the sacred untouchableness of its own habits can excuse itself into complete disaster«. ¹⁵

Robert E. Osgoods bog *Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations* er en særdeles grundig analyse af ideer og motiver bag amerikansk udenrigspolitik fra begyndelsen af århundredet frem til 1941. Bogen har samme sigte som Morgenthau's og Kennans arbejder, omend der er en nuanceforskel i grundopfattelsen. Osgood kalder sig nok realist, ¹⁶ men samtidig bekender han sig fuldt og helt til den vestlige kulturs idealer, ¹⁷ og vil ikke helt slippe dem til fordel for en måske nok så realistisk politik. Hans mål er en passende blanding, og det er den, han vil finde ved at analysere fortiden og lære af dens fejltagelser. ¹⁸

Ligesom de øvrige powerrevisionister har også Osgood koncentreret

¹⁵ Sst. s. 73.

¹⁶ Osgood, anf. sted, s. 10–17.

¹⁷ Sst. s. 20.

¹⁸ Forskellen i udsyn mellem Osgood og Morgenthau belyses bedst med et par citater: *Osgood*: »If national self-interest were the sole standard of conduct common to nations, an improvement of the powerposition of one nation would set off a wave of distrust among the rest; and, eventually, the pressure of international conflict would loosen what moral and ethical restraints man has succeeded in placing on his collective behaviour; international society would disintegrate into a Hobbesian state of anarchy. In the light of the prospect, it is apparent that America's moral leadership is an indispensable instrument of her survival« (s. 450). *Morgenthau*: »There is a profound and neglected truth hidden in Hobbes' extreme dictum that the state creates morality as well as law and that there is neither morality nor law outside the state. Universal moral principles, such as justice or equality, are capable of guiding political action only to the extent that they have been given concrete content and have been related to political relations by society. . . . No such consensus exists in the relations between nations. For above the national societies there exists no international society. . . . The appeal to moral principles in the international sphere has no concrete universal meaning. It is either so vague as to have no concrete meaning that could provide rational guidance for political action, or it will be nothing but the reflection of the moral preconceptions of a particular nation and will by that same token be unable to gain the universal recognition it pretends to deserve« (In *Defense of the National Interest*, s. 34 f.). – For en meget indgående kritisk analyse af hele Morgenthaus politiske system se Stanley Hoffmann (ed.): *Contemporary Theory in International Relations*, Englewood Cliff, N. Y. 1960, s. 30–38.

sig om sikkerhedsspørgsmålet. Han tager sit udgangspunkt i Walter Lippmanns these: at USA intervererede i Den første Verdenskrig for at genoprette den europæiske magtbalance a.h.t. Amerikas sikkerhed.¹⁹ Osgood vil undersøge om denne these holder, og han analyserer derfor et særdeles repræsentativt udvalg af de skrifter, der i neutralitetsperioden beskæftigede sig med spørgsmålet om amerikansk intervention. Dernæst går han over til at behandle enkelte fremtrædende personers standpunkter: Theodore Roosevelt og Wilsons rådgivere. Det resultat Osgood på dette grundlag kommer til er, at for alle disse forfattere, journalister og politikere gælder det, at de i større eller mindre grad var opmærksomme på sikkerhedsproblemet og magtbalancesynspunktet, og at disse anskuelser egentlig lå til grund for deres agitation for amerikansk intervention. Men Osgood viser samtidig, at denne grundopfattelse ikke spillede nogen rolle blandt de argumenter, de fremførte for at nå deres mål. Sikkerheds- og magtbalancehensyn gled hurtigt ud til fordel for ubådskrigens umenneskelighed, nationens ære og selvrespekt, demokratiets kamp mod militarisme og autokrati, osv.

Årsagen til dette finder Osgood i, at selv om disse mennesker betragtede tysk sejr som en trusel mod USA's sikkerhed, følte de dog på intet tidspunkt, at USA's selvstændighed var i fare. De valgte derfor de andre argumenter, så meget mere som disse syntes at være den eneste basis for appel til det amerikanske folk og til Wilson om kraftig national optræden. Osgood har således forkastet Lippmanns these, og han har samtidig peget på en af svaghederne ved powerrevisionismens konklusion anvendt som historisk dom: De mennesker, der for alvor havde øje for sikkerhedsproblemet, anvendte ikke dette argument, fordi de ikke på noget tidspunkt følte, at denne sikkerhed var alvorligt truet. Der var simpelthen ingen rimelig basis for den af powerrevisionisterne krævede betragtningsmåde, den er derimod særdeles velegnet, hvis den anvendes på Amerikas udenrigspolitik i 50-erne, og det er da også i denne sammenhæng, denne litteratur rettelig bør ses.

På overgangen mellem powerrevisionisme og mere traditionel historisk skrivning står *Edward H. Buehrigs* arbejde. I en artikel i *World Politics* III, okt. 1950²⁰ beskæftiger Buehrig sig med den indre modsætning mellem de to elementer, han opfatter som grundpillerne i Wilsons politik: »Freedom of the seas and support of Great Britain were quite different points from which to proceed. Each might have been used as the basis of separate phases of a changing policy. In fact, however, they were employed simultaneously. Since they did not only fail to complement

¹⁹ Lippmann fremsatte denne these i bogen: *U.S. Foreign Policy* (Boston 1943). Thesen var et postulat, men problemet var aktuelt i den situation, der var skabt med USA's indtræden i Den anden Verdenskrig.

²⁰ Wilson's Neutrality Re-examined.

each other but were actually contradictory, the result was to subject American policy to a terrific internal tension«. ²¹

Dette modsætningsforhold diskuterer og analyserer Buehrig også i sin bog *Woodrow Wilson and the Balance of Power*.²² Han viser her, hvordan Wilson søgte at gøre *freedom of the seas* til bindeled under overgangen fra en politik baseret på neutrales rettigheder til en politik, hvis grundlag var den kollektive sikkerhed. Men dette tema er nu ikke længere det centrale: I sin bog om Wilson og magtbalancen har Buehrig forsøgt at lægge powerrevisionismens betragtningsmåde til grund for en almindelig historisk fremstilling. Resultatet er blevet et ikke ganske homogent arbejde, men på den anden side har Buehrig ved sin uortodokse betragtningsmåde formået at kaste nyt lys over mange sider af Wilsons politik, og hans bog er derfor alligevel blevet en af de mest provokerende og inspirerende, der er skrevet om Wilsons neutralitetspolitik.²³

Det er Buehrigs opfattelse, at powerrevisionisterne har ret i deres kritik, men han er alligevel ikke villig til at se så negativt på Wilsons udenrigspolitik som dem.²⁴ Han vil i stedet forsøge at forklare, hvorfor sikkerheds- og magtbalancehensynet ikke spillede nogen væsentlig rolle for Wilson, samtidig med at han vil antyde, at sikkerheds- og magtbalanceproblemerne alligevel spillede en større rolle for Wilson, end powerrevisionisterne mener. Der bliver således tale om en meget subtil analyse.

Buehrig mener, at baggrunden for den pro-allierede hældning i den amerikanske neutralitetspolitik var den implicite amerikanske aksept af det britiske søherredømme som garanti for USA's sikkerhed. Det gode forhold til England havde udviklet sig i løbet af sidste halvdel af det 19. årh., men dets betydning for USA's sikkerhed stod ikke amerikanerne klart, det var noget selvfølgeligt. Da krigen begyndte, ophørte den amerikanske handel med Centralmagterne, fordi England beherskede havet, og den amerikanske økonomi blev i stedet mere og mere afhængig af handelen med de allierede. Dette medførte, at de økonomiske og politiske aspekter i den amerikanske politik faldt sammen, og sikkerhedsproblemet trådte derfor aldrig klart frem. Dette ville være

²¹ Anf. sted, s. 1.

²² Bloomington 1955. – Buehrig har også i en forelæsning i anledning af hundredåret for Wilsons fødsel beskæftiget sig med Wilsons politik, men han fremsætter ingen nye synspunkter her: Woodrow Wilson and Collective Security, trykt i: Wilson's Foreign Policy in Perspective, Bloomington 1957.

²³ Det er måske i denne forbindelse værd at erindre, at Buehrig er political scientist, ikke historiker.

²⁴ Han udtrykker det selv således: »These views, cogently and forcefully expressed, have had a most beneficial effect in stimulating reassessment of American Diplomacy during the first World War. Yet even by these latter-day standards Wilson's diplomacy did not lack acumen«. (*Woodrow Wilson and the Balance of Power*, s. 266).

sket, hvis Tyskland f.eks. havde indskrænket sig til at erklære ubåds- krig mod bevæbnede handelsskibe i januar 1917: USA ville da være blevet tvunget til at træffe en rent politisk afgørelse, og sikkerhedshen- synet ville være blevet tydeligt. Men dette skete ikke.

Denne meget fine analyse er et af tyngdepunkterne i bogen, og den er desuden et »svar« til både revisionister og powerrevisionister. Et andet tyngdepunkt er de eminente studier af ledende amerikanske politikere, først og fremmest Bryan og Lansing, der findes i bogens femte kapitel: »The Defence of Principle«. Dette kapitel er interessant også ud fra en anden synsvinkel, det er nemlig her Buehrig diskuterer sikkerhedsproblemet på en måde, der i hvert fald kan tolkes som et »forsvar« for den amerikanske regerings standpunkt. Buehrig bekender sig i dette kapitel til den opfattelse, at kampen for sikkerhed er grund- laget for al politik, og han hævder, at denne søgen efter sikkerhed kan give sig mange udslag, og nævner selv fire aspekter af sikkerhedsproble- met: Sikkerhed kan søges via moralske normer, eller via legale; den kan søges gennem diplomatiet eller gennem evnen til at føre krig (fighting effectiveness): »These four regulators of human action are all means to ends. But concern for security may cause any one of them . . . to become an end in itself . . . In similar fashion the search for security can take the form of solicitude for legal and moral methods of resolving conflict. This was true of American policy in the first World War. Wilson, we shall see, sought to vindicate international law. For purposes of both comparison and contrast, we shall portray Bryan's trust in morality and Lansing's reliance in democracy as guaranties of security, together with Theodore Roosevelt's emphasis on fighting effectiveness.²⁵ . . . That American security should have been viewed from such widely differing standpoints as those described in this chapter is not in itself unusual. The remarkable thing is that each of the various approaches was espoused so dogmatically. . . . Indeed the impression is of a nation unaccustomed to contending with problems of security.«²⁶ På denne yderst spidsfindige måde søger Buehrig således at »oversætte« den ame- rikanske neutralitetspolitik til powerrevisionismens sprog.

Den sidste del af bogen er helliget Wilsons fredsbestræbelser. Her viser Buehrig, hvordan Wilson efter at have tabt troen på folkeretten som basis for amerikansk politik langsomt nærmede sig folkeforbunds- tanken, og hvordan han forsøgte at gøre *freedom of the seas* til bindeled. Buehrig understreger i denne forbindelse kraftigt den skepsis, Wilson meget hurtigt kom til at nære over for udsigten til at blive tvunget ind i krigen på et så snævert grundlag som de folkeretslige principper, han med så stor effekt havde fastslået i sine første ubådsnoter. Denne Wil-

²⁵ Buehrig, anf. sted, s. 108.

²⁶ Sst. s. 167.

sons skepsis over for ubådspolitikken er også fremhævet af Arthur S. Link,²⁷ det er et synspunkt, der har tilkendt Wilsons politik større perspektiv end hidtidige opfattelser, og med rette. Buehrig standser imidlertid ikke ved dette, men vil vise, at selv om Wilson sædvanligvis gav sin politik en moralsk-legalistisk klædedragt, var han dog ikke blind for magtbalancens realiteter: »Not always had he (Wilson) regarded justice as a goal directly accessible through good will and rationality. In the debate with Lansing over the implications for American policy of the ideological aspect of the war, in the candid expression of misgivings to Frank I. Cobb on the eve of the war message, and concealed in the January 22, 1917 address to the Senate – indeed underlying Wilson's whole policy of peace without victory – was an appreciation of the balance of power point of view: namely, that stability is to be found in an equilibrium of forces no less than in moral excellence.«.²⁸

I den seneste litteratur om Wilsons udenrigspolitik er der i det hele taget en klar tendens til en positiv vurdering af Wilsons politik; og det samtidig en vurdering der lykkeligt har frigjort sig fra både »realisme« og »idealisme« klicheer. Eller som *Daniel M. Smith*, forfatteren af en af de seneste fremstillinger, har udtrykt det: »Wilson has been described by many scholars as primarily an idealist unresponsive to practical considerations in foreign relations. . . . Later studies have substantially modified such estimates. . . . Idealism usually meant for him . . . not ignoring of practical considerations but the exalting of noble purposes and goals . . . his moralistic impulses usually were reenforced rather than contradicted by practical considerations of the national interest.«.²⁹ Smith har iøvrigt selv givet sit bidrag til diskussionen omkring sikkerhedsproblemet ved en nærmere analyse af de synspunkter, man anlagde i hær- og flådekredse, hvor man fra århundredets begyndelse betragtede Tyskland som den potentielle fjende.³⁰ Hans behandling af neutralitetsperioden i bogen *The Great Departure* er dog frem for alt en koncis præsentation af forskningens nuværende stade, det grundlæggende arbejde er gjort af Ernest R. May og Arthur S. Link, samt – som vi har set – af Buehrig. At denne nyorientering imidlertid har været en vanske-

²⁷ Om Links arbejde se nedenfor.

²⁸ Woodrow Wilson and the Balance of Power, s. 274.

²⁹ Daniel M. Smith: *The Great Departure. The United States and World War I. 1914–1920*, s. 24 f. New York – London – Sydney, John Wiley and Sons, 1965. xiii + 221 s.

³⁰ National Interest and American Intervention, 1917: An Historiographical Appraisal, *The Journal of American History*, Vol. LII. No. 1. June 1965, s. 5–24, især s. 9–11, og *The Great Departure*, s. 10–14. – I bogen *Robert Lansing and American Neutrality, 1914–1917*, Berkeley 1958, har Smith ydet et – måske mindre overbevisende – bidrag til den nyvurdering af den amerikanske udenrigsminister, der også beskæftiger forskningen i disse år.

lig proces, der også har krævet et omstillingsarbejde af den enkelte forfatter, har vi allerede glimtvis kunnet konstatere hos Buehrig, og det træder særdeles tydeligt frem hos *Arthur S. Link*.

Link har i bogstaveligste forstand viet sit liv til Wilson-forskningen, idet han har påtaget sig den nærmest umenneskelige opgave at skrive en ny »officiel« biografi af præsidenten. En sådan omfattende biografisk fremstilling var i alle måder tiltrængt, fordi det første forsøg – Ray Stannard Bakers³¹ – nu må betragtes som forældet. Bakers fremstilling har mange fortjenester, ikke mindst takket være hans overordentlig store indlevelsesevne, men hans politiske vurderinger er ofte yderst farvede og uholdbare. Som den begavede forfatter og journalist han var, lå han alt for ofte under for fristelsen til at skrive på følelsen snarere end på forstanden.³²

Af Links *Wilson-biografi* foreligger nu fem bind,³³ og fremstillingen er hermed ført frem til april 1917, d.v.s. til den amerikanske indtræden i krigen. Link har imidlertid også andetsteds givet mere sammenfattende behandlinger af Wilsons politik, fremfor alt i *Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910–1917*³⁴ og i *Wilson the Diplomatist*.³⁵ Bogen om Wilson og den progressive æra er en eminent indføring i denne periodes amerikanske historie: indenrigspolitikken er hovedpunktet, men i et par kapitler behandles også neutralitetspolitikken. *Wilson the Diplomatist* er derimod helt helliget udenrigspolitikken. Denne sidste fremstilling, hvor Link fremsætter den helhedsopfattelse, han siden har uddybet i de tre seneste bind af biografien, har form af en samling forelæsninger.

Links første fremstilling³⁶ rummer mange af de synspunkter, han så klart fremlægger i *Wilson the Diplomatist*, men hans første behandling bærer samtidig præg af, at mange af Wilsons handlinger forekommer

³¹ Woodrow Wilson, *Life and Letters*. I–VIII, Garden City, N.Y. 1927–39. Allede i 1922–23 udsendte han desuden sin fremstilling af Wilsons politik på fredskonferencen: *Woodrow Wilson and World Settlement*. I–III, Garden City, N.Y. I virkeligheden er biografien dog ufuldendt, bind VIII fører ganske vist fremstillingen frem til våbenstilstanden 1918, men på dette tidspunkt havde Baker opgivet at give en sammenhængende beskrivelse: dette bind er nærmest at betegne som en kildesamling.

³² En meget fin analyse af Bakers forfatterskab – såvel det historiske som det litterære og journalistiske – er Robert C. Bannister Jr.: *Ray Stannard Baker*, New Haven 1966.

³³ *Wilson: The Road to the White House*, Princeton 1947; *Wilson: The New Freedom*, Princeton 1956; *Wilson: The Struggle for Neutrality, 1914–1915*, Princeton 1960; *Wilson: Confusions and Crises, 1915–1916*, Princeton 1964; *Wilson: Campaigns for Progressivism and Peace, 1916–1917*, Princeton 1965. Værket udsendes af Princeton University Press.

³⁴ New York 1954. Nu også i Harper Torchbooks.

³⁵ *A Look at His Major Foreign Policies*, Baltimore 1957.

³⁶ *Woodrow Wilson and The Progressive Era*, kap. 4: *Missionary Diplomacy*; kap. 6: *American Neutrality, 1914–15*; kap. 8: *Devious Diplomacy* og kap. 10: *From Peace Without Victory to War*.

ham uforståelige eller i det mindste uoverlagte. Dette illustreres bedst ved hans vurdering af Lansings modus vivendi forslag i januar 1916. Links dom over dette er i 1954: »One of the most maladroit blunders in American diplomatic history, it revealed the immaturity and inherent confusion of the President's policies«. ³⁷ I 1957 er det derimod lykkedes Link at få passet forslaget ind i en større sammenhæng, hvorved det får både mening og betydning.

Denne sammenhæng er i korthed: ³⁸ Wilson forsøgte med »strict accountability« noten en tilpasning til det tyske maritime system, sådan som han gjorde det i tilfældet den engelske blokade. Dette blev imidlertid umuligt efter Lusitania's sækning: »so atrocious was the deed in the eyes of the American people, so flagrant was the violation of elemental national rights, so unneutral and degrading would be an acceptance of the terror campaign against the North Atlantic passenger liners«, men Wilson viste alligevel stor tålmodighed overfor Tyskland. Efter Arabic-løftet begyndte en ny fase i Wilsons udenrigspolitik, han søgte nu at komme til en forståelse med Tyskland, og han forfulgte sit mål ad to veje; dels ved gennem en genoptagelse af Lusitania-forhandlingerne at få ubådspøblemet løst een gang for alle; dels ved at sende sin rådgiver, Edward M. House på en ny mæglingsrejse til Europa for gennem fredsslutning at få alle problemer løst. Som støtte for det første blev modus vivendi forslaget til, men Wilson opgav det igen, da der viste sig mulighed for gunstigt resultat af det andet forsøg: fredsbestræbelserne. Da de allierede imidlertid afslog at iværksætte House-Grey overenskomsten og samtidig strammede blokaden, mistede Wilson tiliden til Ententen og nærmede sig mere og mere en upartisk opfattelse, der kulminerede i januar 1917, hvor han var villig til at tvinge de allierede til forhandlingsbordet. Og han gik i sin upartiskhed så vidt, at han synes at have været villig til at anerkende ubådskrig mod bevæbnede handelsskibe.

Det er et spørgsmål om denne helhedsopfattelse kan holde i alle enkeltheder, om ikke den er for »ideal«, for logisk og sammenhængende. Det er efter min mening ikke muligt at tolke Wilsons ubådspolitik som så velovervejnet, som Link gerne vil. Desuden var baggrunden for House's Europarejse i begyndelsen af 1916 ikke primært mægling ³⁹ –

³⁷ Sst. s. 206.

³⁸ Wilson the Diplomatist, kap. II og III. – I denne sammenhæng refererer jeg kun Links opfattelse af politikken over for Tyskland; Link har imidlertid også sit »opgør« med 30-ernes revisionisme på linie med Buehrigs ovenfor refererede (Wilson the Diplomatist, s. 35–46).

³⁹ Ernest R. May: The World War and American Isolation, Cambridge, Mass. 1959 (Quadrangle Paperback 1966), s. 327 f., og Buehrig: Woodrow Wilson and the Balance of Power, s. 213.

således som Link selv iøvrigt senere har indrømmet⁴⁰ – og det får konsekvenser for vurderingen af Wilsons politik i denne periode: Links »ideelle« skema kan ikke holde. Man kan næppe iagttage nogen virkelig velovervejede ændring i Wilsons politik før omkring Sussex-krisen.⁴¹ Derimod er Links betragtninger over den sidste del af neutralitetsperioden fra og med opgivelsen af House-Grey memorandum'et særdeles overbevisende, omend man dog rimeligvis må tegne Wilson som mere tøvende i periodens begyndelse, end Link gør det.

I denne sammenhæng er det derfor interessant at bemærke, at Link allerede i 1954 var nået til de synspunkter, som udgør sidste del af hans 1957-tese, medens han jo i sin første bog stod langt mere uforstående over for det første afsnit af neutralitetspolitikken. Det er fristende at tolke dette således: Studiet af neutralitetspolitikken sidste fase er koncentreret om Wilsons person, hans tanker og handlinger, og dette er et emne Link i enestående grad behersker, således som de to første bind af hans Wilsonbiografi så tydeligt viser det. Neutralitetspolitikken første afsnit er derimod »udenrigspolitik« i egentlig forstand, et emne der åbenbart oprindeligt lå Link langt fjernere. Han har i usædvanlig grad formået at indleve sig i den progressive periodes tankegang, og det ligger snublende nært at antage, at han også selv er begyndt at tænke ad de samme baner. Ovenstående citat fra Links behandling af Lusitania-krisen synes at støtte denne tolkning; det Link her udtrykker, er jo nemlig ikke blot hans eget synspunkt, det er identisk med den amerikanske befolknings reaktion anno 1915.

Medens Link i sine to første behandlinger af neutralitetsperioden således ikke veg tilbage for dristige theser og skarpe konklusioner, er han i de tre bind af *Wilson-biografien*, der omhandler denne periode, langt mere tilbageholdende. Han ønsker nu at lade »kilderne tale for sig selv« og bringer derfor lange uddrag af det hidtil ofte upublicerede materiale. Mod denne teknik kan der vel i og for sig ikke rejses indvendinger, men resultatet bliver alligevel skuffende, fordi den rene kildegengivelse alt for ofte træder i stedet for den analyserende fortolkning. Dog er dette vel den pris, der betales i enhver »officiel« biografi af »life and letters« typen.

Disse indvendinger skal imidlertid på ingen måde rokke ved værdien af det store oprydningssarbejde Link har præsteret med disse tre bind, og ganske standpunktsløs er fremstillingen nu heller ikke blevet. Det er således lykkedes Link at kaste nyt lys over et af periodens mest omdiskuterede dokumenter, det såkaldte House-Grey Memorandum, der var resultatet af Oberst House's Europarejse i begyndelsen af 1916. For det

⁴⁰ Wilson: *Confusions and Crises*, s. 111–113.

⁴¹ Således som Buchrig gør det – som det synes med større ret.

første kan Link nu fastslå, at hovedformålet med House's rejse for Wilson ikke primært var mægling, men derimod at bibringe de allierede en bedre forståelse af de amerikanske synspunkter m.h.t. blokaden. Om House ganske har forstået dette er imidlertid ikke helt klart, den vigtigste dagbogsnotits om problemet⁴² er meget tåget på dette punkt, og selv om Wilsons egen mening fremgår af instruktionsbrevet til House 24.12.15,⁴³ er det dog ikke så klart formuleret, at det kan udelukkes, at House kan have misforstået det. Men Links opfattelse er i alt fald klar nok: »House could not possibly have misunderstood. As we will see, he later grossly misrepresented the President and misinformed him as well. But, presumably, this was because he thought that he was justified in persuing an independent course because the stakes were so high and the objectives so noble«. ⁴⁴ – Wilson kom altså til at bygge sin politik på falske forudsætninger.

Dette er da det ene af de temaer Link gennemspiller i sin behandling: Da House kom til Europa bagatelliserede han blokadekontroversen i sine samtaler med de allierede politikere, mens han hjem til Wilson skrev, at han havde klarlagt de amerikanske synspunkter fuldstændigt og at de nu blev forstået af de allierede. I sine udtalelser til de allierede politikere om det amerikanske syn på og politik over for krigen gik han omvendt en hel del videre, end han rapporterede hjem. Specielt i samtalerne med Cambon og Briand 2.2.16. og 7.2.16. Det billede Link tegner af House som forhandler er ikke mere flatterende: Han synes totalt at have misfortolket resultatet af en række af de samtaler, han førte, at have troet han fik positive resultater, hvor han i virkeligheden fik pæne ord og afslag, at have projiceret sine egne følelser og ideer over på modparten og fortolket deres udtalelser i dette lys. En naiv og overoptimistisk person, totalt ude af kontakt med realiteterne.⁴⁵

Den mest overlegne og på mange måder skelsættende fremstilling af neutralitetsperioden er imidlertid *Ernest R. May: The World War and American Isolation. 1914–1917*.⁴⁶ Med denne er studiet af neutralitetspolitikken definitivt bragt ind på et nyt spor. May har som den første grebet sin analyse komparativt an,⁴⁷ idet han som tema har valgt samspillet mellem den tyske, engelske og amerikanske politik, og han har

⁴² Samtale House-Wilson 15.12.15, refereret i Link, *Confusions and Crises*, s. 110–112.

⁴³ Citeret sst. s. 113.

⁴⁴ Sst. s. 113.

⁴⁵ Sst. s. 141. – I tredje bind af biografien (især s. 219–220) har Link i sin skildring af House's første mæglingsrejse tegnet de første streger af dette meget skarpe portræt.

⁴⁶ Jvf. note 39.

⁴⁷ Også Link har i sin biografi anvendt både tysk og allieret materiale, men om en egentlig komparativ studie er der ikke tale.

dermed ikke alene klarere end nogen anden forfatter vist, hvor lidt spille- rum der egentligt var for en selvstændig amerikansk politik, men han har også på denne måde sat den amerikanske politik ind i det perspektiv, hvor den rettelig hører hjemme. Og dette er i virkeligheden ikke det mindst væsentlige: Her er omsider en behandling, der er totalt frigjort fra den provinsialisme, der uomtvisteligt har præget den hidtidige forskning. Det europæiske perspektiv er kommet for at blive.

Men også på andre måder har May formået at frigøre sig fra tidligere problemstillinger: Med denne bog er det primitive »realisme-idealisme« skema definitivt forladt, og May kan i stedet tilbyde en særdeles nuanceret og kompliceret motivanalyse. Her inddrages ikke blot økonomiske og juridiske aspekter, men også de indenrigspolitiske såvel som de rent personlige motiver. Sikkerhedsproblemet diskuteres naturligvis også, og det lykkes her klart for May at vise – i modsætning til det af power-revisionisterne hævdede – at sikkerhedspolitiske overvejelser faktisk spillede en rolle også for Wilson selv.⁴⁸ Det billede af amatør-diplomaten Wilson, som også Link stedvis har tilsluttet sig,⁴⁹ er nu definitivt forsvundet, og vi præsenteres i stedet for en efterhånden yderst dreven diplomatisk taktiker, der formår at tilpasse sin politik efter modpartens skiftende inden- og udenrigspolitiske situation.⁵⁰

Udover sin meget skarpe understregning af de indenrigspolitiske faktors betydning for udformningen af Wilsons politik⁵¹ fremhæver May især et andet og efter hans mening hidtil undervurderet og negligeret element: prestigen.⁵² Ja, skal man overhovedet tale om en hovedtese i bogen, så er det denne: »The fact that America's prestige was thereafter at risk is obvious. It is of such importance in understanding the relative inflexibility of American policy after June, 1915, however, that the point deserves to be stressed«. ⁵³ Man kan diskutere, om det er rimeligt at tillægge prestigeelementet så stor betydning, som May her gør. Og man kan mene, at Mays endelige dom over Wilsons neutralitetspolitik er rigeligt positiv: »It is hard, indeed, to find fault with Wilson's states-

⁴⁸ Se f. eks. May, anf. sted, s. 169 og 338.

⁴⁹ Jvf. Wilson the Diplomatist, passim.

⁵⁰ Se f. eks. analysen af, hvordan Wilson skærper sin politik over for Tyskland i takt med dette lands voksende vanskeligheder på Balkan (May, anf. sted, s. 166–167). Mays endelige vurdering af diplomaten Wilson (umiddelbart inden interventionen) er denne: »The quickness and adroitness of his tactics contrasted with his slowness and awkwardness in 1915. He had become a more accomplished diplomatist. But his adversary was no longer the same. Diplomacy was of no avail against Ludendorff« (sst. s. 420–421).

⁵¹ Se f. eks. s. 175: »While one may find the deeper sources of this policy in Wilson's own mind and temperament, it is not unfair to say that it suited his domestic aims«.

⁵² Se især s. 153, 156–159, 329, 360–361.

⁵³ Sst. s. 156.

manship«. ⁵⁴ Men man kan næppe komme uden om, at May med denne bog har ydet et væsentligt bidrag til Wilson-litteraturen. ⁵⁵

Som en direkte fortsættelse af Mays studier, kan man måske betragte *David F. Trask: The United States in the Supreme War Council. American War Aims and Inter-Allied Strategy, 1917–1918*. ⁵⁶ Trask er elev af May, ⁵⁷ og det billede han her tegner af diplomaten og strategen Wilson har mange træk fælles med Mays portræt: Trask ser Wilsons krigsstrategi og -diplomati som udtryk for en konsekvent amerikansk politik: snævert militært samarbejde med de allierede, men diplomatisk uafhængighed for ikke at involveres i disses dubiose fredsprogrammer. Wilson ville bevare sin politiske handlefrihed med henblik på den kommende fredskonference.

Det er således ikke blot interventionen, der har optaget forskningen, også den amerikanske politik under krigen og på fredskonferencen har i de seneste år været genstand for et nærmere studium, og det er på mange måder netop inden for dette område, den mest »spændende« udvikling i forskningen har fundet sted. Medens Trasks fremstilling i problemstilling såvel som i metode er rendyrket traditionel diplomatisk historie, har der hos en række andre forfattere været en tendens til at angribe problemerne fra mere utraditionelle synsvinkler. Synsvinkler, der ikke er ganske uden sammenhæng med den aktuelle politiske situation. Hvad der især har optaget disse forfattere, er de ideologiske aspekter af Wilsons udenrigspolitik, og et af de fremmeste resultater er netop blevet den uddybede forståelse af betydningen af dette element.

Denne erkendelse af ideologien som en selvstændig og væsentlig faktor i formuleringen af den amerikanske politik hænger imidlertid nøje sammen med en anden forskydning i problemstillingen: Medens mellemkrigstidens og den første efterkrigstids forskning forståeligt nok i første række havde blikket rettet mod forholdet til Tyskland, har en ny generation af historikere følt sig draget af en ganske anden og for den mere påtrængende problematik: reaktionen på den udfordring, som bolshevismen var. Bolshevismen var imidlertid ikke blot en ideologisk udfordring, det bolshevikkiske Rusland var i sig selv et problem af første rang: Rusland er hermed rykket ind i centrum af forskningen. ⁵⁸ Men Rusland

⁵⁴ Sst. s. 436, se også forordet s. vii: »In the end he (Wilson) had to choose war because he dreamed of peace. Despite the paradoxes, close analysis cannot find the point at which he might have turned back or taken another road.«

⁵⁵ Det må i denne forbindelse bemærkes, at Mays behandling af den tyske politik er lige så original.

⁵⁶ Middletown, Conn. 1961.

⁵⁷ Sst. s. xi.

⁵⁸ Det er i denne sammenhæng interessant at bemærke, at præcis den samme problemforskydning har gjort sig gældende m.h.t. studiet af 30-ernes engelske appeasement-politik. Se herom Ib Damgaard Petersen: Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. verdenskrig, dette tidsskrift 12. rk. bd. III, s. 144–150.

af 1917 var det revolutionære Rusland, og det ideologiske budskab bolshevismen bragte Europa var opfordringen til revolution. Atter anslås da her et tema med den højeste grad af relevans til vor egen tids problematik. Når den forskningsmæssige side af denne udvikling imidlertid har vist sig så frugtbar, skyldes det ikke mindst, at denne inddragelse af nye temaer er foregået hånd i hånd med en metodisk nyorientering: Udenrigspolitikken betragtes nu ikke længere isoleret, men som en funktion af indenrigspolitikken.

Naturligvis er samtlige tendenser langt fra ligeligt repræsenteret hos alle forfattere, og kun hos een findes de samlet, alligevel er der væsentlige fælles træk. Wilson-politikkens ideologiske dimension er hovedtemaet i to så forskellige bøger som *Lawrence W. Martin: Peace without Victory. Woodrow Wilson and the British Liberals*,⁵⁹ og *Victor S. Mamatey: The United States and East Central Europe: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*.⁶⁰ Martin har, som bogens titel angiver, analyseret den ideologiske overensstemmelse, der var mellem Wilsons offentlige proklamationer om krigens formål og fredens udformning og de tanker, der kom til udtryk i den kreds af engelske »radikale«, der samledes omkring Union of Democratic Control. Og han har endvidere undersøgt den rent faktiske kontakt mellem de to parter, en kontakt, der bl. a. formidledes gennem Edward House. Hermed har Martin imidlertid også på afgørende vis bidraget til omvurderingen af det ideologiske indhold i Wilsons politik: Herefter er det nemlig ikke længere muligt at betragte Wilsons proklamationer som udtryk for en speciel amerikansk »moralisk-legalistisk«⁶¹ tradition og tankegang. De tanker Wilson gav udtryk for, var tværtimod amerikansk-europæisk liberalt fællesgods. Og disse ideer havde i allerhøjeste grad realpolitisk slagkraft, således som f. eks. Mamateys undersøgelse har vist det.

Mamateys analyse af den propaganda-politiske virkning af Wilsons ideologi specielt med henblik på de kommende »nye« nationalstater i Sydøsteuropa betegner en udvidelse og forfinelse af de synspunkter, som Charles Seymour fremsatte allerede i 1934⁶² m. h. t. den amerikanske propagandas virkning på den indenrigspolitiske situation i Tyskland. Mamatey udtrykker det således: »Unlike his (Wilson's) attitude towards Russia, the President's policy towards the Central Powers was un-wavering. His well-known formula for breaking down Germany's will to fight, »Peace to the German people, war to the end on the German

⁵⁹ New Haven 1958.

⁶⁰ Princeton 1957.

⁶¹ Udtrykket er Kennans. – Jvf. Kennan, anf. sted, s. 93: »I see the most serious fault of our past policy formulation to lie in something that I might call the legalistic-moralistic approach to international problems«.

⁶² *American Diplomacy during the World War*, Baltimore 1934.

Government« has already been mentioned. Less well known is his propaganda addressed to Germany's Allies. Yet the two formed a logical and coherent whole. The formula really was: »Peace to the German people and the German Allies, war to the end on the German Government«. For about a year, until the spring of 1918, Wilson hammered on this theme with great consistency and eloquence. Its objective was clear: to isolate the German Government from its people and its allies and constrain it to peace«. ⁶³ Altså en i høj grad differentieret politik.

Den for os alle så påtrængende problematik: Konfrontationen mellem den liberale og den marxistiske livsanskuelse er blevet hovedtemaet for en række af de seneste og vægtigste bidrag til Wilson-forskningen. *Christopher Lasch* har i bogen *The American Liberals and the Russian Revolution* ⁶⁴ analyseret netop denne første konfrontation, og denne problemstilling er også blevet det bærende element i *Arno J. Mayers* og *N. Gordon Levins* grundlæggende arbejder.

Med bogen *Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918* ⁶⁵ bragte den dengang 33-årige *Arno Mayer* med eet slag Wilson-forskningen ind på helt nye baner. »Hovedpersonen« i bogen er i virkeligheden ikke Wilson, men den europæiske indenrigspolitiske situation ⁶⁶ imod hvilken Wilsons ideologiske fremstød var rettet, og i hvilken det til dels havde sit udspring. Medens Martin kunne fastslå idenfællesskabet mellem Wilson og de engelske »radikale«, kan Mayer nu udvide billedet til at omfatte ikke blot de europæiske liberale, men også de europæiske socialister: M.h.t. udenrigspolitiske idealer var der et snævert ideologisk fællesskab også mellem disse sidste og Wilson. Der var det til gengæld ikke m.h.t. indenrigspolitisk målsætning. Derfor bragte den russiske revolution Wilsons politik i et alvorligt dilemma, fordi Lenin hermed trådte frem som en farlig konkurrent til socialisternes loyalitet: Han kunne tilbyde ikke blot udenrigspolitisk, men også indenrigspolitisk idenfællesskab. Og Wilsons problem var netop, at han havde brug for både de liberales og socialisternes støtte, hvis han skulle gøre sig håb om at gennemtvinge sit udenrigspolitiske program ved den kommende fredslutning over for Europas konservative og imperialistiske regeringer. Derfor er det for snævert at betragte Wilsons ideologiske appeller som ene rettet til Centralmagterne, de var også – og ikke mindst – rettet til

⁶³ Mamatey, anf. sted, s. 102. Udhævelsen Mamateys.

⁶⁴ New York and London 1962. Anmeldt i dette tidsskrifts 12. rk. bd. II, s. 278–279.

⁶⁵ New Haven 1959. Bogen er siden udkommet i Meridian Books (Cleveland and New York 1964) under titlen *Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918*.

⁶⁶ Jeg har tidligere omtalt dette aspekt af bogen i dette tidsskrifts 12. rk. bd. III, s. 122–123 og må iøvrigt henvise hertil også m.h.t. en nærmere omtale af forfatterens metode.

Rusland, men måske allervæsentligst: De var rettet til de liberale og socialistiske kræfter i de allierede lande, de kræfter uden hvis støtte Wilson ikke ville kunne gennemføre sin fredspolitik.

Hermed er den wilsonske »idealisme« da sat ind i et helt nyt perspektiv: Ikke alene har Mayer kunnet påvise, at Wilsons proklamationer var dikteret af »objective conditions«⁶⁷ i den europæiske politiske situation, men han har også kunnet fastslå, at denne propaganda var et yderst »realistisk« politisk instrument i den interne magtkamp med koalitionspartnerne om fredens udformning. Og han har endvidere i sit senere forfatterskab⁶⁸ fremhævet endnu en dimension af Wilsons politik: En sejr for det liberale program på fredskonferencen ville sætte præsidenten i stand til at knuse den konservative opposition i USA og genoptage det liberale reformprogram, som krigen havde sat en stopper for. Udenrigspolitik og indenrigspolitik er således i denne forbindelse to sider af samme sag.

Rent konkret kommer Mayers omfortolkning af Wilsons politik klarst til udtryk i hans analyse af krigens mest celebre proklamation: De fjorten Punkter.⁶⁹ Dette manifest, der siden kom i en sådan miskredit, kan ikke retteligt forstås, hvis det løsrives fra den sammenhæng, hvori det har sin oprindelse. De fjorten Punkter (8. januar 1918) opstår i en bestemt politisk situation, nemlig den russiske krise (Brest-Litovsk forhandlingerne), og deres indhold er i høj grad rettet just mod denne situation, de er tidsbestemte. Deres vage og slagordsagtige karakter er netop en funktion af dette: De var propaganda, og propaganda i flere retninger. Dels vendt mod Centralmagternes indenrigspolitiske situation: et forsøg på at understøtte de kræfter, der vendte sig mod den Ludendorffske militarisme. Dels vendt mod Rusland: »Wilson . . . hoped that a war aims offensive could forestall a separate peace in the East«.⁷⁰ Dels vendt mod den allierede indenrigspolitiske situation: Wilson måtte for alt i verden genvinde det initiativ, som Trotskys flammende fredscaller truede med at fratage ham; og han søgte samtidig at tvinge de allierede regeringer til en liberalisering af deres krigsmål. »Thus Wilson's Fourteen Points had an eminently realistic diplomatic origin«.⁷¹

Mayer valgte ved udsendelsen af paperback udgaven at ændre titlen fra *Political Origins of the New Diplomacy* til *Wilson vs. Lenin* med den begrundelse, at denne titel »reveals the content and nature of the book more accurately than the original title«,⁷² og han foregreb dermed i

⁶⁷ Wilson vs. Lenin, s. 139.

⁶⁸ Herom mere nedenfor.

⁶⁹ Wilson vs. Lenin, kap. 9: Wilson issues a countermanifesto.

⁷⁰ Sst. s. 341.

⁷¹ Sst. s. 352.

⁷² Sst. s. iv.

nogen grad den akcentuering af problemstillingen, der kan iagttages i hans sidste bog: *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*.⁷³ Bogen er på mange måder en direkte fortsættelse af den første. Metoden er ganske den samme: komparativ og med kraftig understregning af samspillet mellem inden- og udenrigspolitik, og interesseområdet ligeså: ikke dag-til-dag forhandlingerne, men »the political and diplomatic context and climate«,⁷⁴ d.v.s. ikke så meget forhandlingerne i Paris som den europæiske situation, der var deres genstand. Nøgleordene i Mayers fremstilling er »Containment and Counterrevolution«:

Medens det i perioden 1917–1918 var venstrekræfterne, der afgørende prægede den politiske og diplomatiske udvikling,⁷⁵ så var perioden efter våbenstilstanden karakteriseret ved et kraftigt ryk mod højre, en udvikling der samtidig medvirkede til venstrefløjens yderligere radikaliserings. Det politiske liv polariseredes på bekostning af centrum, og centrum var netop Wilson. Da Wilson kom til Paris var hans position ikke alene undergravet hjemme, men også i Europa: De kræfter han støttede sig på, var i rask tilbagegang; de betingelser, hvorunder hans principper og mål var blevet udformet, eksisterede ikke længere. Alligevel blev De fjorten Punkter ikke ganske skubbet til side: ». . . until May 1919 the Allied Governments could not afford to disavow Woodrow Wilson publicly. . . . Without the still potent spell of Wilsonianism the swing toward Leninism within the Left might well have assumed considerable proportions«. ⁷⁶ – Wilson var altså en slags gidsel.

Den amerikanske præsidents tilhængere var i defensiven på begge sider af Atlanten, og hans snævre politiske basis er måske årsagen til, at han tøvede med at gå hen over hovedet på koalitionsparterne. »The issue is hardly whether or not Wilson was sincere about his principles and aims; nor is the issue one of the quality of his strategic and tactical skills as diplomatist and politician. Even assuming Wilson scored exceptionally high on all these counts, a prior question must be considered: how pertinent and consequential was Wilson's reformist project in the crisis setting of 1918–1919. Unlike Clemenceau, the President strained to understand this crisis in its world historical context. . . . Wilson's concern was less with the importance of the Revolution for Russia than for Europe and the world«. ⁷⁷ Dette citat er centralt for Mayers Wilson-

⁷³ London 1968. (New York 1967).

⁷⁴ *Politics and Diplomacy* . . . , s. vii.

⁷⁵ Således som Mayer viste det i sin første bog (jvf. note 66).

⁷⁶ *Politics and Diplomacy* . . . , s. 16.

⁷⁷ Sst. s. 20–21. – I artiklen: 'Historical Thought and American Foreign Policy in the Era of the First World War' i Francis L. Loewenheim (ed.): *The Historian and the Diplomat. The Role of History and Historians in American Foreign Policy*, New York 1967, s. 73–90, har Mayer på overbevisende måde uddybet denne sin Wilson-

opfattelse og for bogens hovedthese. Han tager derefter skridtet fuldt ud, når han understreger, at netop fordi Wilson så revolutionstruslen i det videre perspektiv: »Wilson spearheaded various Allied efforts to tame the Russian Revolution. In fact, these efforts came to be central to Wilson's overall peacemaking strategy«. ⁷⁸

Hvad Mayer har villet er nemlig ikke blot en ny fortolkning af Wilsons politik i Paris, men en ny fortolkning af hele fredskonferencen: »The constellation of political forces in the Allied and Associated nations was more decisive for the course and outcome of the Paris Peace Conference than the personalities, negotiating skills, and historical culture of the members of the major delegations. Similarly, the near-anomie throughout Central and Eastern Europe rather than deficiencies or mistakes in the planning, organization, and running of the conference shaped the erratic pace and agenda of the negotiations«. ⁷⁹ »Hence, even though the Conference was convened to settle the fate of the defeated powers, the German question was not the first substantive issue on the agenda of the Peace Conference: instead »it was mutually agreed that the strongest most pressing question and the one to

fortolking gennem en analyse af Wilson som historiker. (Wilson havde en akademisk karriere bag sig inden han trådte ind i politik). Pointen i denne analyse er, at Wilson tilhørte »New History«-skolen (s. 73) og derfor: »Had he still been a Rankean, he would have made a fetish of the primacy of foreign policy instead of bowing to it as an unfortunate wartime necessity; he would also have viewed the present struggle as a conventional though geographically inflated between and among monolithic sovereign states. However, as a New Historian turned statesman . . . he could not close his eyes to the fundamental internal social conflicts - . . . »the instinct of the time is social rather than political« - behind this world war. The war was the unrushing tide, and he looked for the silent forces that were lifting it. Presently the onslaught of the Right in America, the revolution in Russia, and the response to that revolution throughout Europe confirmed him in his diagnosis that the external war between the Associated and Central Powers was at the same time an internal struggle between the forces of order and the forces of change, an internal struggle the outcome of which would be significantly influenced by the course of the war and the nature of the peace settlement« (s. 80-81). - Dette citat dækker naturligvis også Mayers egne synspunkter, jvf. *Politics and Diplomacy . . .*, s. 559-565. - Den gængse, af Keynes grundlagte, opfattelse af Wilson som den naive idealist i hænderne på de europæiske realpolitikere er iøvrigt også blevet anfægtet af Jean-Baptiste Duroselle ud fra mere traditionelle kriterier: »Wilson joignait en effet à son idéal un grand réalisme tactique et une belle habileté manœuvrière« (Pierre Renouvin et Jean-Baptiste Duroselle: *Introduction à L'Histoire des Relations Internationales*, Paris 1966, s. 301). Duroselle grunder sin opfattelse på en analyse af »De fire Stores« forhandlinger, således som de kan studeres i Paul Mantoux's mødereferater (P. Mantoux: *Les Délibérations du Conseil des Quatre, I-II*, Paris 1955; jvf. J.-B. Duroselle: 'Wilson et Clemenceau' i *Centenaire Woodrow Wilson*, Genève 1956, s. 75-94, og samme: *De Wilson à Roosevelt. La Politique Extérieure des Etats-Unis 1913-45*, Paris 1960, s. 114-127, især s. 115).

⁷⁸ *Politics and Diplomacy . . .*, s. 21.

⁷⁹ *Sst.* s. 347.

be considered first by the representatives of the Five Great Powers was the Russian situation, with particular reference to the Bolsheviki question««. ⁸⁰ – Det afgørende problem i 1919 var ikke Tyskland, men Rusland, den frygtede fjende var ikke den tyske hær, men revolutionens spredning.

Denne erkendelse er naturligvis ikke ny: »Thorstein Veblen was the first to note that the compact to reduce Soviet Russia and contain Bolshevism »was not written into the text of the Treaty (but) may rather be said to have been the parchment upon which that text was written««. ⁸¹ Men det var en erkendelse, der meget hurtigt gled i baggrunden til fordel for den desillusionerede liberale fortolkning repræsenteret af navne som John Maynard Keynes⁸² og Harold Nicolson⁸³ og som iøvrigt blev fortrængt af den faktiske politiske udvikling i Mellemkrigstiden, hvor Tysklands tilpasning meget hurtigt blev det problem, der overskyggede alle andre. Nok så afgørende er det imidlertid, at det er en erkendelse, som deltes af samtidige iagttagere. Og på dette er Ray Stannard Baker måske det tydeligste eksempel.

Baker, Wilsons senere biograf,⁸⁴ var til stede i Paris som pressesekretær for den amerikanske delegation. Han var på dette tidspunkt een af Amerikas mest fremtrædende journalister af liberal observans, og han havde desuden tilbragt krigens sidste år i Europa som State Departments særlige udsending med henblik på indsamling af materiale om de europæiske venstrekræfter.⁸⁵ Baker havde således alle forudsætninger for at iagttage og forstå de kræfter, der rørte sig i Europa, og dette kombineret med hans ekstreme følsomhed og fremragende stilistiske evner gør hans dagbog⁸⁶ fra fredskonferencen til eet af denne periodes mest fascinerende dokumenter. Det indtryk man får ved gennemlæsningen af Bakers dagbog kan bedst gengives med hans egne ord: »The effect of the Russian problem on the Paris Conference . . . was profound: Paris cannot be understood without Moscow. Without ever being represented at Paris at all, the Bolsheviki and Bolshevism were powerful elements at every turn. Russia played a more vital part at Paris than

⁸⁰ Sst. s. 417.

⁸¹ Sst. s. 29, se også *Historical Thought . . .*, s. 89.

⁸² *The Economic Consequences of the Peace*, New York 1920.

⁸³ *Peacemaking 1919*, London 1933. Senest udsendt af University Paperbacks, Methuen, London, 1964, anmeldt i dette tidsskrifts 12. rk. bd. II, s. 591.

⁸⁴ Jvf. note 31.

⁸⁵ Bakers korrespondance herom findes dels i Ray Stannard Baker papers, Library of Congress; dels i Frank Polk papers og Edward M. House papers, begge Yale University Library.

⁸⁶ Bakers håndskrevne dagbog findes i Ray Stannard Baker papers, Library of Congress. Mayer har aftrykt vigtige uddrag: *Politics and Diplomacy . . .*, s. 515, 571–575 og 699–700.

Prussia! . . .«. ⁸⁷ Det er dette synspunkt, som Mayer nu har gjort til sit, ⁸⁸ og der kan iøvrigt ikke herske tvivl om, at Mayer udover sin hovedthese også på en række andre punkter står i gæld til Baker. ⁸⁹

Det er utvivlsomt, at Mayer har ramt noget centralt med sin analyse af det politiske klima omkring fredskonferencen. Spørgsmålet er imidlertid, om han også herigennem har givet en ny fortolkning af den diplomatiske konflikt, således som titlen lover: »Politics and Diplomacy«. Mayer lægger i sin fortolkning et afgørende skel ved den ungarske revolution, som han kæder sammen med marts-april krisen på konferencen under den rammende titel: »The Peace Conference Shaken«. ⁹⁰ Det for Mayers these yderst betænkelige er imidlertid, at marts-april krisen faktisk har sin oprindelse *før* den ungarske revolution, ⁹¹ og at han selv indrømmer dette:

I kapitlet »Storm Signals«, ⁹² der i fremstillingen placeres umiddelbart før beskrivelsen af virkningen af den ungarske revolution, analyserer Mayer det politiske klima omkring konferencen og understreger stærkt revolutionsangsten: »In retrospect the chances of a collapse of order and authority may appear to have been quite small; at the time, however, the specter of revolution was ever-present«, ⁹³ og han retter specielt blikket mod forholdene i Tyskland, hvor han understreger, at den tiltagende uro her i slutningen af februar og begyndelsen af marts fik afgørende indflydelse på beslutningen om at slække blokaden. ⁹⁴ Han indrømmer dog samtidig, at »No doubt elements other than this crescendo of alarm went into the decision to loosen the blockade in mid-March«. ⁹⁵ Videre fremhæver han, at situationen i Østeuropa stadig var uafklaret, og hele situationen dermed stadig svævende: »These

⁸⁷ Woodrow Wilson and World Settlement, II, (jvf. note 31), s. 64.

⁸⁸ Jvf. Politics and Diplomacy . . . , s. 29. – Da Baker selv skulle skrive fredskonferencens historie (Woodrow Wilson and World Settlement I-III, jvf. note 31) forlod han imidlertid selv delvis sin these, fordi hans fremstilling primært havde et indenrigspolitisk amerikansk formål: Den var ment som et forsvar for Wilsons politik og specielt for Folkeforbundet.

⁸⁹ F. eks. m. h. t. fortolkningen af nedsættelsen af Folkeforbundscommissionen – uden at Mayer dog henviser til Baker (Politics and Diplomacy . . . , s. 363). Fortolkningen er eet af de kontroversielle punkter i Bakers fremstilling. (For den amerikanske debat om fredskonferencen se Robert C. Binkley: Ten Years of Peace Conference History, The Journal of Modern History, I, 1929, s. 607–629, og Paul Birdsall: The Second Decade of Peace Conference History, sst. XI, 1939, s. 362–378). Endvidere m. h. t. fortolkningen af virkningen af Wilsons indkaldelse af SS. »George Washington« under krisen i april (Politics and Diplomacy . . . , s. 698). Om dette sidste mere senere.

⁹⁰ Politics and Diplomacy . . . , Part Five, s. 557–749.

⁹¹ Begivenhederne i Budapest blev kendt i Paris den 22. marts.

⁹² Politics and Diplomacy . . . , s. 488–520.

⁹³ Sst. s. 488.

⁹⁴ Sst. s. 492–504.

⁹⁵ Sst. s. 504.

apprehensions also rose to the surface in official circles«. ⁹⁶ Og som et eksempel på den voksende følelse af »a race between peace and anarchy« bringer Mayer derefter fyldige uddrag fra Bakers dagbog: »Starting around March 18 the Press Secretary of the American Delegation registered a decided change in mood and outlook«. ⁹⁷ Men hvad Mayer ganske overser, eller i hvert fald ikke nævner, er, at dette omslag, ikke blot hos Baker, men hos alle andre, ikke alene hænger sammen med den europæiske situation, men også, og måske nok så meget, med den simple kendsgerning, at Wilsons tilbagekomst den 13. marts ikke bragte det længe ventede skred i forhandlingerne, men tværtimod »deadlock«. ⁹⁸ Ja, det at han overhovedet ikke nævner Wilsons tilbagekomst, må vistnok siges at være at tillempe bevisførelsen udover det tilladelige for at få den til at passe med thesen.

Ganske de samme synspunkter må anlægges på Mayers fremstilling af Fontainebleau-memorandum'ets tilblivelse: Garanti-tilbudet og Frankrigs uacceptable modkrav betød indledningen til en ny forhandlingsrunde, og Fontainebleau-memorandum'et blev resultatet. »What cannot be overlooked is that this review, which culminated in the remarkable Fontainebleau Memorandum of March 25, got under way before Paris was shaken by Béla Kun's takeover in Budapest. Henry Wilson initiated it on March 18 by engaging Phillip Kerr and Maurice Hankey in wide-ranging discussions«. ⁹⁹ Men dette er jo netop sagen: det skete *inden* revolutionsspøgelset atter dukkede op over horisonten, altså var det måske nærliggende at tilskrive det andre årsager. Da Mayer imidlertid ikke gør dette, bliver hans fremhævelse af »before« temmelig uforståelig. Og Mayer hævder videre, at den kreds, der stod bag udformningen af memorandum'et (undtagen Henry Wilson) »now reflected the growing opinion which, intimidated by the specter of Bolshevism, tended »toward a fairly moderate treatment of Germany, in order not to crush her morally, the idea (being) that a reasonably strong German state was a healthy thing for Europe««. ¹⁰⁰ Men er dette ikke atter at strække argumentationen for vidt? Havde dette synspunkt ikke hele tiden været grundlæggende for den engelske politik?

Kan man således have sine tvivl m. h. t. den altomfattende karakter af Mayers these, så gælder det samme m. h. t. thesens specifikke anvendelse på tolkningen af Wilsons politik. Afgørende må i denne forbindelse

⁹⁶ Sst. s. 515.

⁹⁷ Sst. s. 515.

⁹⁸ De spændte forventninger og de påfølgende bristede illusioner afspejler sig f. eks. klart i pressereaktionen i tiden omkring og efter Wilsons tilbagekomst. (Intelligence Summary, France, Great Britain, United States i William C. Bullitt papers, Yale University Library).

⁹⁹ Politics and Diplomacy . . . , s. 518, fremhævelsen Mayers.

¹⁰⁰ Sst. s. 519.

være fortolkningen af Wilsons handlinger på højdepunktet af marts-april krisen, d.v.s. den betydning man skal tillægge indkaldelsen (den 7. april) af SS. »George Washington« og den deri implicite trusel om at forlade konferencen og således sprænge fredsforhandlingerne. Som bekendt gjorde Wilson aldrig alvor af denne trusel, og Mayer forklarer hvorfor: »This thinly disguised pressure instantly moved Clemenceau – but not Orlando – to a more conciliatory position. Between April 8 and 13, the Franco-American stalemate over the Saar, the Rhine frontier, and reparations was broken and the press campaign against Wilson began to subside«. ¹⁰¹ Det er Bakers fortolkning Mayer her »køber«, ¹⁰² og det er samtidig den fortolkning kredsen omkring Wilson naturligt nok ønskede. ¹⁰³ Det er imidlertid en fortolkning, der absolut ikke står uimod sagt:

»According to Ray Stannard Baker, this »bold gesture« intimidated both Clemenceau and Lloyd George, who now became more conciliatory. However, as Seymour has pointed out, it was Wilson, not Clemenceau nor Lloyd George, who conceded most in the negotiations of the following week«. ¹⁰⁴ – Og den hektiske uge i midten af april er da også i den hidtidige forskning blevet betragtet som den periode, hvor Wilson indgik den serie af kompromis'er med de allierede, der dels resulterede i Versailles-traktaten, dels i de allieredes definitive akcept af Folkeforbundet. Når Mayer derfor alligevel så blankt akcepterer Bakers vurdering, kan det kun skyldes, at han godtager Bakers konklusion: »When it came to the crisis, then, the need to hold the world steady, keep order, and fight both extremes – militarism on the one hand and Bolshevism on the other – the responsibility of breaking up the Conference became too great«. ¹⁰⁵ Thi for Mayer er jo netop, som vi har set, »inddæmningen« af Bolshevismen et hovedelement i Wilsons politik. ¹⁰⁶

Spørgsmålet er imidlertid, hvad der på dette kritiske tidspunkt havde topprioritet i Wilsons politik: Europa eller Amerika. Mayer har selv,

¹⁰¹ Politics and Diplomacy, s. 698.

¹⁰² Mayer henviser selv til Woodrow Wilson and World Settlement, II, s. 57 ff.

¹⁰³ Se Cary Grayson (Wilsonslivlæge og nære fortrolige) til Joseph Tumulty (Wilsonsk sekretær, Washington) 10.4.19: »The French are the champion time killers of the world. The George Washington incident has had a castor oil effect on them all. More progress has been made in the last two days than has been made for the last two weeks«. (Wilson papers, Series 5 A, Library of Congress). Graysons telegram er svaret på Tumultys skarpe reaktion, jvf. note 111 nedenfor.

¹⁰⁴ Alexander L. George and Juliette L. George: Woodrow Wilson and Colonel House. A Personality Study, New York 1964 (1956), s. 255, jvf. Charles Seymour (ed.): The Intimate Papers of Colonel House, IV, London 1928, s. 419.

¹⁰⁵ Woodrow Wilson and World Settlement, II, s. 64. Jvf. Mayer, Historical Thought . . . , s. 86 n–87 n.

¹⁰⁶ Jvf. note 78.

som tidligere omtalt, meget kraftigt understreget det indenrigspolitiske aspekt af Wilsons udenrigspolitik: »Fatally weakened by the outcome of the congressional elections, the President looked for political support to Europe, where the non-revolutionary Left was eager to follow his leadership. . . . A partial but nevertheless distinct diplomatic victory in Europe might give Wilson the strength and momentum to initiate a revival of the New Freedom in Washington«.¹⁰⁷ Men på det punkt, hvor det måtte forekomme allermest relevant at føre denne argumentation i marken, tier Mayer ganske. Han behandler udførligt i to kapitler under fællestitlen »Intrusion of Politics«¹⁰⁸ indvirkningen af henholdsvis den engelske og den franske indenrigspolitiske udvikling på konferencekrisen, medens den amerikanske situation overhovedet ikke berøres. Og dog er der netop talrige vidnesbyrd om, at Wilson siden tilbagekomsten i midten af marts primært, ja, måske udelukkende havde denne situation i tankerne.¹⁰⁹

Wilson's »barometer« m. h. t. stemningen i USA var Joseph Tumulty, hans mangeårige sekretær, og en nærmere analyse af den telegrafiske korrespondance mellem de to mænd belyser det snævre samspil der er mellem Tumultys tolkning af stemningen i Amerika og en række af Wilsons handlinger.¹¹⁰ Og Tumultys fortolkning af den amerikanske reaktion på »George Washington« episoden var klar og eentydig: »The ordering of the GEORGE WASHINGTON to return to France looked upon here as an act of impatience and petulance on the President's part and not accepted here in good grace either by friends or foes. It is considered as evidence that the President intends to leave the conference if his views are not accepted. I think this method of withdrawal most unwise and fraught with the most dangerous possibilities here and abroad, because it puts on the President the responsibility of withdrawing when the President should by his own act place the responsibility for a break of the Conference where it properly belongs. . . . A withdrawal at this time would be a desertation«.¹¹¹ Denne meget skarpe stilling-

¹⁰⁷ Politics and Diplomacy . . . , s. 168, jvf. note 68 ovenfor. – Se også Historical Thought . . . , s. 81.

¹⁰⁸ Politics and Diplomacy . . . , kap. 18 og 19, s. 604–672.

¹⁰⁹ Jeg håber senere i anden forbindelse at kunne bringe udførlig dokumentation for disse synspunkter.

¹¹⁰ Jeg håber senere at kunne bringe mere udførlig dokumentation for denne påstand. – Tumulty-Wilson (Grayson) korrespondancen findes i Wilson papers, Series 5A, Library of Congress. En del af denne er desuden aftrykt i Joseph P. Tumulty: Woodrow Wilson as I know him, London 1922, s. 515–546.

¹¹¹ Tumulty til Grayson 9.4.19. Wilson papers, Series 5 A. – Det bemærkelsesværdige i denne sammenhæng er iøvrigt, at Mayer faktisk selv citerer ovennævnte telegram (s. 698), men slet ikke drager konsekvensen, blot skriver: »In this instance, as in all others, Tumulty was first and foremost attuned to the home reaction to his chief's diplo-

tagen må have ramt Wilson hårdt. Den viste nemlig aldeles eentydigt, at døren for en tilbagetrækning var definitivt lukket, fordi en sådan tilbagetrækning ikke ville kunne forstås i Amerika. Han ville på den måde endeligt have sat sin hjemlige position over styr.¹¹²

Nu er Mayers hovedinteresse ikke de enkelte personers motiver, men de kræfter og strukturer, der måtte betinge de agerendes handlinger, og netop i denne milieu-beskrivelse er han jo, som vi har set, nået meget vidt. I det foregående er det imidlertid antydnet, at samarbejdet mellem de to »lag« i fremstillingen ikke altid er lige overbevisende i den sidste bog, men nok i den første. Og dette hænger i nogen grad sammen med den metode, Mayer anvender:

Han bekender sig til den »analytiske« frem for den »fortællende« historieskrivning (analytic – narrative),¹¹³ hvad der må forekomme overraskende, al den stund hans fremstillingsform netop ikke er analyserende, men beskrivende. Han betjener sig af en nærmest »impressionistisk« metode: repræsentative citater snarere end egentlig analyse. Faren ved denne metode er imidlertid, at der kan komme noget upræcist over hele fremstillingen, ikke blot ved at nuancer forsvinder, men også ved at væsentlige problemstillinger forskubbes eller indsnævres. Disse svagheder var uden betydning i den første bog, fordi analyse og beskrivelse her var to sider af samme sag: Gennem beskrivelsen af den europæiske politiske udvikling muliggjordes samtidig en analyse af væsentlige elementer i Wilsons politik; og samtidig var der tale om en skarpt afgrænset problemstilling. Det samme er imidlertid ikke tilfældet med Mayers sidste bog: Problemstillingen er her så kompliceret og emnet så omfattende, at en større analytisk præcision i høj grad havde været ønskelig. Det eksempel, der i denne sammenhæng især trænger sig på, er den totale mangel på en analyse af Wilsons politiske konception, netop fordi forfatteren jo bl. a. har villet give en ny fortolkning af præsidentens politik. Denne mangel viser sig klarest i fremstillingen af Wilsons politik overfor den bolshevikkiske regering: Mayers vurdering bliver her skæv p.g.a. hans utilstrækkelige analyseapparat. Dette belyses imidlertid bedst i forbindelse med en nærmere omtale af det seneste og måske vægtigste bidrag til Wilson-litteraturen.

Med bogen *Woodrow Wilson and World Politics. America's Response to War and Revolution*,¹¹⁴ har *N. Gordon Levin Jr.* givet den ovenfor eftermacy« (s. 699). Det afgørende i denne forbindelse er jo imidlertid ikke om Tumulty, men om Wilson var »first and foremost attuned to the home reaction«.

¹¹² Hermed være naturligvis på ingen måde sagt, at hensynet til den amerikanske situation var det eneste element i Wilsons beslutning om at blive. Mange andre faktorer spillede ind, herunder ikke mindst frygten for at lade Europa ene overfor revolutionsfaren. Det afgørende er imidlertid rangfølgen af disse faktorer.

¹¹³ Jvf. Mayers: *Post-War Nationalisms 1918–1919, Past and Present*, 34, 1966, s. 114.

¹¹⁴ *New York, Oxford University Press, 1968. xii + 340 s.*

lyste analyse af Wilsons udenrigspolitiske konception: ». . . an integrated analysis of the theory and practice of Wilsonian foreign policy in the 1917–1919 period«. ¹¹⁵ Som Mayer og Lasch er også Levin i allerhøjeste grad motiveret af det sammenfald i problematik, han har ment at finde, mellem Wilsons situation og vor egen, og han når til den konklusion, at Wilson gennem sin politiske målsætning lagde fundamentet til »a modern American foreign policy«. ¹¹⁶ »This ultimate Wilsonian goal may be defined as the attainment of a peaceful liberal capitalist world order under international law, safe both from traditional imperialism and revolutionary socialism, within whose stable liberal confines a missionary America could find moral and economic pre-eminence. In our own time this basic Wilsonian vision, at once progressive and conservative, continues to motivate America's foreign policy decision-makers«. ¹¹⁷

Wilson's politik var rettet mod etableringen af en stabil verdensorden baseret på en liberal-kapitalistisk internationalismes grund. Han tilbød således en centrum-løsning mellem imperialismen fra højre og revolutionen fra venstre. Og netop fordi en sådan liberal-kapitalistisk internationalistisk løsning samtidig ville sikre optimale betingelser for den amerikanske økonomiske udvikling, var der for Wilson ingen modsætning, men tværtimod et sammenfald mellem USA's nationale interesse og den internationalisme, han stod som talsmand for. »The heart of the matter is that Wilson's conception of America's exceptional mission made it possible for him to reconcile the rapid growth of the economic and military power of the United States with what he conceived to be America's unselfish service to humanity«. ¹¹⁸ – Levins analyse resulterer således i en videre udvikling og forfinelse af Mayers synspunkter, ¹¹⁹ idet det dog samtidig er væsentligt at understrege, at Levin er nået til sit resultat uafhængigt af Mayers anden bog.

Levin har i modsætning til Mayer ikke prioriteret de forskellige elementer i Wilsons politik, men analyseret både Tysklandspolitikken, Folkeforbundspolitikken og Ruslandspolitikken som ligeberettigede komponenter i den samlede konception. ¹²⁰ Og herved har han bl. a. ved sin

¹¹⁵ Levin, s. vii. – Det er udelukkende udenrigspolitikken, der interesserer Levin.

¹¹⁶ Sst. s. 1. – Se også side 2: »The crucial importance of Wilsonianism, then, in the context of twentieth-century American foreign relations, lies in the fact that the Wilson Administration first defined the American national interest in liberal-internationalist terms in response to war and social revolution, the two dominant political factors of our time«. – Jvf. også s. 260.

¹¹⁷ Sst. s. vii.

¹¹⁸ Sst. s. 8.

¹¹⁹ Levin fremhæver selv sin gæld til Louis Hartz, Arno Mayer og William Appleman Williams. — Sst. s. vii.

¹²⁰ »So far our discussion of the Paris Peace Conference has been focused almost

yderst skarpsindige analyse af kombinationen af »reintegrationist« og »punitive« tendenser i Wilsons Tysklandspolitik givet et yderst originalt bidrag til forståelsen af præsidentens fredskonferencepolitik.¹²¹ Levin har således ikke som Mayer villet gøre anti-bolshevismen til det centrale element i Wilsons politik,¹²² men også på andre punkter adskiller hans opfattelse af Wilsons Ruslandspolitik sig fra Mayers: Først og fremmest i det fundamentale spørgsmål, om Wilson på noget tidspunkt var villig til at anerkende den bolshevikkiske regering.¹²³ Afgørende er i så henseende tolkningen af den såkaldte Bullitt-mission: Var den afsendt med Wilsons vidende og var han indforstået med dens formål?

Mayer tager i virkeligheden ikke klart standpunkt til nogen af disse problemer.¹²⁴ På et vist stadium af sin fremstilling synes han at mene både, at Wilson gav sit samtykke til Bullitt-missionen og at han egentlig ønskede en tilnærmelse til bolshevikerne, hvis det havde været politisk realiserbart.¹²⁵ Kort efter skifter Mayer imidlertid mening, idet han nu alene synes at tilskrive House og Lansing initiativet til missionen,¹²⁶ men han fastholder dog at missionens formål, en *modus vivendi* med Lenin, var »compatible with key tenets of the Wilsonian formula«.¹²⁷

entirely on the ideology and politics of the Wilsonian reintegrationist approach to Germany. Historical forces are, however, rarely without their internal contradictions, and if we are really to understand Wilsonian policy at Paris in all its true complexity, we must now complicate the picture by discussing the tension in Wilsonian theory and practice between the desire to reintegrate Germany and the desire to punish and control Germany. Yet even this is not all. We must also come to understand the relationship of this reintegrationist-punitive dialectic, played out in Wilsonian ideology and policy, to the larger Wilsonian program of constructing, under American guidance, a postwar liberal-international order safe from traditional imperialism and socialist revolution« (s. 154), og videre: »It will become clear that the Wilsonian vision of a peaceful liberal-capitalist triumph over pre-liberal reaction, a triumph which was to make revolutionary-socialism unnecessary, was as central to the Administration's approach to the postwar politics of Eastern Europe and Russia as the same missionary vision had been to the determination of America's orientation to the German question at Paris« (s. 183).

¹²¹ Det er dog måske væsentligt at bemærke, at Levin i sin beskrivelse af de »straffende« elementer i Wilsons politik (s. 156–161) næsten udelukkende henter sine eksempler fra perioden efter Wilsons tilbagekomst, hvor han var i defensiven.

¹²² Jvf. note 78.

¹²³ Derimod er forfatterne enige om, at den af Wilson ønskede idealløsning var genetableringen af et liberalt styre à la Kerensky.

¹²⁴ Jvf. Mayer, *Politics and Diplomacy . . .*, s. 418, 424, 434, 447, 449, 451, 463, 464, 465, 466, 473, 477, 478–479.

¹²⁵ » . . . At the same time he (Wilson) gave Bullitt the green light to steal away secretly to Russia to sound out Lenin. . . . However, he (Wilson) lacked the courage and insight as well as the political and diplomatic support for a policy of positive accommodation with the Soviets« (Sst. s. 449).

¹²⁶ Sst. s. 466. – Wilson var undervejs til USA.

¹²⁷ Sst. s. 468: »Bullitt was no sympathisant or fellow-traveler. He had a reformer's instincts. . . . (He) knew that if the direct interventionists had their way with regard

Og endelig giver han følgende forklaring på opgivelsen af planen: »Paradoxically the March-April crisis strengthened rather than weakened the opponents of an accomodation with Lenin. For the first time since the German elections the specter of Bolshevism was once again haunting Central and East Central Europe. . . . Caught between a strong and established Right and an impatient but fledgling Left, and themselves baffled and frightened by events, Wilson and Lloyd George lost their nerve . . . they abandoned the Kerr-Bullitt plan in favor of the Nansen plan«. ¹²⁸ Mayer må altså mene, at Wilson i virkeligheden var villig til en de facto anerkendelse af den bolshevikkiske regering, men at dette blev umuliggjort takket være marts-april krisen, og dermed har han altså samtidig fået endnu en bekræftelse på en af sine hovedtheser.

Heroverfor står Levins fuldstændig nye fortolkning af Bullitt-missionen: Det er Levins klart dokumenterede opfattelse, at Wilson på intet tidspunkt var villig til en de facto anerkendelse af den bolshevikkiske regering, ¹²⁹ og at han derfor heller ikke på noget tidspunkt var positivt indstillet over for det forslag, Bullitt bragte hjem fra Moskva. ¹³⁰ Bullitt tog af sted til Rusland med et fredsforslag, der i alt væsentligt var identisk med et tidligere fremsat russisk forslag, ¹³¹ og som havde fået sin endelige udformning i samtaler mellem Bullitt, Phillip Kerr og Edward House. Russerne havde derfor ingen vanskeligheder ved at acceptere dette af dem selv tidligere fremsatte forslag endnu engang, og dette var netop også meningen med hele missionen: målet var en fredsslutning med bolshevikkerne. For dette ekstremt liberale standpunkt var der imidlertid slet ikke dækning i den øvrige amerikanske delegation: House havde handlet helt på eget ansvar. ¹³² Der var således ikke tale

to Russia they would also dictate the rest of the peace treaty along Carthaginian lines, with the concomitant result of either enthroning reaction or provoking revolution. On the other hand, a modus vivendi with Lenin was compatible with key tenets of the Wilsonian formula: the Russian people was entitled to choose its own form of government and the minority peoples were entitled to self-determination. Back of this plan was the unspoken assumption that indirect intervention would continue. . . . Whereas Lenin estimated that a truce would facilitate a survival of the Russian Revolution, Bullitt advocated it as an effective instrument of containment«. – Bemærk at det i virkeligheden ikke er Wilsons, men Bullitts intentioner, forfatteren tolker.

¹²⁸ Sst. s. 478–479.

¹²⁹ Jvf. Levins omfattende og overbevisende diskussion s. 197–220.

¹³⁰ For det følgende se Levins diskussion af Bullitt-missionen s. 213–220.

¹³¹ Resultatet af de såkaldte Buckler-Litvinov samtaler i januar 1919. Det er ved at sammenligne det forslag Bullitt medbragte med resultatet af Buckler-Litvinov samtalerne, at Levin har muliggjort sin ny fortolkning.

¹³² »Taken all in all, the evidence suggests that House and Bullitt were probably alone among the American Peace Commissioners in seeking to co-operate with the British in finding a *rapprochement* with the Soviets during February-March, 1919, on the basis of a *de facto* recognition of Lenin's regime in European Russia« (Levin, s. 215).

om en kursændring fra Wilsons side, da han gik ind for Nansen-planen: Han havde simpelthen aldrig akcepteret Bullitt-missionens præmisser.¹³³

Selv om det således på et centralt punkt er muligt at spille de to forfattere ud imod hinanden, er det dog måske nok så væsentligt at fremhæve, i hvor høj grad de er enige i deres vurdering af Wilson. Det er på ingen måde tilfældigt, at Levin som sine inspiratorer udtrykkeligt fremhæver Arno Mayer, Louis Hartz og William Appleman Williams.¹³⁴ Gælden til Mayer er, som vi har set, åbenlys, men ikke mindre afgørende synes påvirkningen fra udgiveren af *Studies on the Left* at have været.¹³⁵

William A. Williams gav med bogen *The Tragedy of American Diplomacy*¹³⁶ sit bidrag til den stadig standende diskussion om Amerikas udenrigspolitik. Han er i sin fortolkning af Wilsons udenrigspolitik temmelig eensidigt økonomisk orienteret, men netop herigennem opnår han at give en fremstilling, der er ganske blottet for de traditionelle »idealistiske« synspunkter. For Williams er Wilsons udenrigspolitik konsekvent videreførelse af de synspunkter, der lå til grund for John Hays formulering af den åbne dørs politik: sikring af uhæmmet amerikansk økonomisk ekspansion. Og Folkeforbundet er på en måde kulminationen af denne politik: »Wilson aimed to use American power, inside and outside the League of Nations, merely to order the world so that such classical competition could proceed in peace. If this could be done, he was confident that American economic power could take care of the United States – and of the world«. ¹³⁷

Også m.h.t. fortolkningen af Wilsons politik på fredskonferencen, må Williams siges i høj grad at foregribe sider af såvel Mayers som Levins analyser, thi også for Williams står revolutionstruslen som en afgørende udfordring til Wilsons politik: »The crisis completely disrupted Wilson's original peace program, making it necessary to delay the work of reforming the world under American leadership as part of sustaining America's own democracy and prosperity. First priority had to be

– Mayer lægger langt mindre vægt på House's rolle i forbindelse med Bullitt-planen, han taler kun om Bullitt-Kerr forslaget (jvf. note 128).

¹³³ »In short, the Bullitt-mission was probably doomed to fail from its inception, because both Bullitt and House had structured the mission around the mistaken assumption that Wilson's intention was to use a Prinkipo conference as a way to recognize a moderate Bolshevik regime in European Russia« (Levin, s. 218).

¹³⁴ Jvf. note 119.

¹³⁵ William A. Williams er professor ved University of Wisconsin og udgiver sammen med en række elever – han hører til »skole«-dannerne – et tidsskrift med den efter amerikanske forhold temmelig provokerende titel: *Studies on the Left*. Williams's måske kendteste bog er: *Russian-American Relations, 1781–1947*, New York 1952.

¹³⁶ Cleveland and New York 1959. Et par kapiteloverskrifter røber allerede, i hvilken retning påvirkningen af Levin går: *The Imperialism of Idealism* og *The Rising Tide of Revolution*.

¹³⁷ *The Tragedy of American Diplomacy*, s. 67.

given, at least temporarily, to the problem of checking the revolutions«. ¹³⁸ »Though it sometimes appeared vague, even irresolute and contradictory, Wilson did develop a general program to cope with the complex crisis. His objective was to structure the peace settlement so that America could provide the intellectual, moral, economic, and military power and leadership to reinvigorate and sustain the liberal way of life throughout the world. So strengthened, liberalism would effectively undercut, and ultimately defeat, its revolutionary and radical antagonists«. ¹³⁹

Centralt for både Mayers, Williams's og Levins analyser er således Wilsons placering som den økonomiske og politiske liberalismes forsvarer mod angreb fra både højre og venstre: »Wilson's personal dilemma symbolized the broader difficulties faced by classical liberalism«, ¹⁴⁰ og det er derfor ikke så mærkeligt, at Levin som den tredje af sine inspiratorer anfører *Louis Hartz*, hvis bog om *The Liberal Tradition in America* ¹⁴¹ jo netop er een lang diskussion af det konstituerende i den specielt amerikanske liberalisme og det samfund, der er udformet på dennes grund. Hartz ser det som noget afgørende, at det amerikanske samfund i modsætning til det europæiske ikke er opstået på en feudal samfundsstrukturs grund: Amerika har, som Tocqueville så det, aldrig haft nødig at gennemløbe en demokratisk revolution, ¹⁴² amerikanerne har aldrig været stillet over for den opgave at bygge et nyt samfund på ruinerne af et gammelt. »We are reminded again of Tocqueville's statement: the Americans are »born equal««. ¹⁴³

Konsekvenserne af denne særegne udvikling er mange, men een af de mest væsentlige i denne sammenhæng er socialismens manglende evne til at slå rod i USA. ¹⁴⁴ Hvis socialismen og progressivismen står hinanden så fjernt, som Hartz hævder, ¹⁴⁵ kan der være god grund til at spørge, om dette så i virkeligheden ikke var den egentlige årsag til Wilsons fiasko. Var han af ideologiske grunde allerede på forhånd dømt til at tabe? Var og er der ingen mulighed for at slå bro mellem den amerikanske liberalisme og den europæiske socialisme? ¹⁴⁶

¹³⁸ Sst. s. 81.

¹³⁹ Sst. s. 82.

¹⁴⁰ Sst. s. 75.

¹⁴¹ *An Interpretation of American Political Thought Since the Revolution*, New York 1955.

¹⁴² Sst. s. 35.

¹⁴³ Sst. s. 66.

¹⁴⁴ Hartz analyserer dette problem i kapitel ni: *Progressives and Socialists*.

¹⁴⁵ Sst. s. 228–237, især s. 234.

¹⁴⁶ På dette punkt adskiller den amerikanske liberale reformbevægelse (progressivismen) sig efter Hartz's mening afgørende fra de tilsvarende europæiske bevægelser (jvf. note 145).

Det er således muligt at konkludere, at debatten om Wilsons udenrigspolitik stadig er lige aktuel, ikke blot fordi de problemer, Wilson blev stillet overfor, også er nutidens, men også – og måske nok så meget – fordi han selv og det han stod for er selve inkarnationen af den amerikanske liberalisme.

STUDIET AF INTERNATIONALE NEDRUSTNINGSFORHANDLINGER EFTER 1945

AF

BERTEL HEURLIN

DEN MEST afgørende ændring i det internationale system som følge af anden verdenskrig var den stadig mere markerede dominans af to supermagter, Sovjetunionen og De forenede Stater. Bipolariteten blev manifesteret på mange måder, men tydeligst gennem udviklingen af militære apparater hos de to supermagter, hvis overlegenhed i våbnes slagkraft, rækkevidde og mængde, i infrastruktur og i industriel og teknisk-videnskabelig udvikling var og er uomtvistet. Et eklatant udtryk for denne magtoverlegenhed fandtes i udviklingen af de moderne masseødelæggelsesvåben og fremføringsmidler. Opbygningen og udviklingen af atom- og senere brint-våben, af langtrækkende bombefly efterfulgt af missiler blev et udtryk for disse staters militære usårlighed over for øvrige stater, men samtidig et udtryk for en større gensidig militær trussel og gengældelseskraft.

Denne situation er baggrunden for de mange internationale nedrustningsforhandlinger, som har fundet sted efter anden verdenskrig, dels multilateralt, inden for De forenede Nationer og de hertil hørende underorganisationer, dels i specielle politiske og tekniske nedrustningskomiteer og arbejdsgrupper, og dels direkte bilateralt mellem staterne. FN har dog været den vigtigste ramme for forhandlingerne. Hvilken rolle har de spillet, og hvilken funktion har de haft?

I de første år efter krigen kan De forenede Nationer opfattes som et instrument for De forenede Stater til gennem en »Pax Americana« at fastsætte vilkårene i international politik for de øvrige stater i verden. Men Sovjetunionen gjorde sig i stigende grad gældende som et alternativ til en amerikansk domineret verden. Nedrustningsspørgsmålet var velegnet for begge supermagter til at demonstrere deres politik. Det er karakteristisk, at De forenede Nationers pagt indeholder meget lidt om nedrustning sammenlignet med Folkeforbundets mere omfattende in-

tioner og krav. En af årsagerne til anden verdenskrigs udbrud blev i stigende grad af de allierede anset for at være vestmagternes manglende militære oprustning i forhold til Tyskland. Dannelsen af FN var baseret på ønsket om at kunne imødegå aggression og at befri verden for en ny nazistisk eller fascistisk trussel. Men med atombombeudviklingen præsenteredes et problem, som pagtens fædre ikke havde kunnet tage hensyn til. Med dette udtryk for bipolariteten mellem to antagonistiske supermagter fulgte nedrustningsproblemet som et oplagt politisk middel i modsætningsforholdet. Dels fordi Sovjetunionen og De forenede Stater i deres rolle som modstående parter i kampen om indflydelsen på udviklingen i det internationale system over for modparten og over for eksisterende og kommende alliancepartnere måtte kunne præsentere et billede af en kommende verden i sikkerhed og i fred. Dels fordi den militære og politiske udvikling medførte et behov for et aktionsmønster og et forhandlingsmønster, et sæt spilleregler, som var i overensstemmelse med den nye kendsgerning på det militære område, at de nye masseødelæggelsesvåben i højere grad end tidligere blev opfattet som politiske våben, hvis direkte funktion først og fremmest var af afskrækkende art. På denne baggrund skal nedrustningsforhandlingerne – med deres forslag, modforslag og endeløse forhandlinger – ses.

Nedrustningsforhandlingerne danner formelt deres eget lille afgrænsede, tekniske område, hvor en række vekslende, mere eller mindre utopiske forslag er til drøftelse. Vekslende er ligeledes staternes interesse i nedrustningsforhandlingerne, som er afhængig af muligheden for den ene eller anden form for politisk gevinst. Men stadig er forhandlingerne udtryk for staternes reelle ønsker og interesser. Stadigvæk er det staternes erklærede politik og målsætninger, som fremføres. At betragte staternes nedrustningspolitik fra en teknisk synsvinkel er således ikke særlig frugtbar, hvis det er staternes indbyrdes adfærd, der er genstand for undersøgelsen. En stats nedrustningspolitik må betragtes som en del af den politik, der føres over for den politiske omverden, og den er uforståelig og uinteressant, hvis den betragtes isoleret.

Det er den videnskabelige behandling af disse nedrustningsforhandlinger, der skal gennemgås i denne oversigt.¹ Spørgsmål om, hvorledes

¹ Følgende bøger er behandlet i artiklen: 1. Adler, David Jens: 18-magtskonferencen, Nedrustningsforhandlingerne, Nato og de nye lande. København, 1965. – 2. Adler, David Jens og Seidenfaden, Erik: Nedrustning. Genvej eller blindvej til fred? København, 1962. – 3. Bechhoefer, Bernhard G.: Postwar Negotiations for Arms Control. Washington, 1961. – 4. Bogdanov, O. V.: (General and Complete Disarmament). International Relations Publishers, Moscow, 1964. – 5. Dean, Arthur H.: Test Ban and Disarmament. The Path of Negotiations. New York, 1966. – 6. Iwan, Joachim H.: Die Abrüstung. Die Bemühungen um Friedenssicherung durch Rüstungsbeschränkung und -kontrolle. München, 1965. – 7. Klein, Jean L.: L'entreprise du désarmement depuis 1945-1964. Paris, 1964. – 8. Morray, J. P.: From Yalta to Disarmament. Cold

nedrustning kan opfattes og defineres, skal ikke drøftes her. Det må være tilstrækkeligt at fastslå, at de emner, som på internationale konferencer og i internationale forhandlinger går under betegnelsen ned-

War Debate. New York, 1961. – 9. Noel-Baker, Ph.: The Arms Race. A Programme for Disarmament. London, 1958. – 10. Nutting, A.: Disarmament: An Outline of the Negotiations. London, 1959. – 11. Spanier, John W. and Nogee, Joseph L.: The Politics of Disarmament. A Study in Soviet-American Gamesmanship. New York, 1962. – 12. The United Nations and Disarmament. Udg. af U.N. Office of Public Information, New York, 1967. – 13. Volle, Hermann & Duisberg, Claus-Jürgen: Probleme der internationalen Abrüstung: Die Bemühungen der Vereinten Nationen um internationale Abrüstung und Sicherheit 1945–1961. – 14. Warburg, J. P.: Disarmament: The Challenge of the Nineteensixties. New York, 1961.

Endvidere er følgende bøger af særlig interesse for forskningen af nedrustningsproblemer: 1. Aron, Raymond: Paix et Guerre entre les nations. Paris, 1962. – 2. Aron, Raymond: Le Grand Débat. Initiation à la stratégie atomique. Paris, 1963. – 3. Barnet, Richard J. & Falk, Richard A.: Security in Disarmament. Princeton Center of International Studies by Princeton University Press, 1965. – 4. Beaton, Leonard: Must the Bomb Spread? Harmondsworth, Eng. Penguin Books, 1966. – 5. Beaton, Leonard & Maddox, J.: The Spread of Nuclear Weapons. Study in international Security V. Institute for Strategic Studies, London, 1962. – 6. Beaton, Leonard: The Struggle for Peace. London, 1966. – 7. Beaufre, André: L'OTAN et l'Europe. Paris, 1966. – 8. Benoit, E. & Boulding, K. E.: Disarmament and the Economy. New York, 1963. – 9. Blackett, P. M. S.: Studies of War. New York, 1962. – 10. Brennan, Donald G.: Arms Control, Disarmament and National Security. New York, 1961. – 11. Brodie, Bernard: Escalation and the Nuclear Option. Princeton, 1966. – 12. Buchan, Alastair (red.): A World of Nuclear Powers? (For American Assembly, Columbia Univ.) N. J.: Prentice Hall, Inc., 1966. – 13. Buchan, Alastair: War in Modern Society. An Introduction. London, 1966. – 14. Buchan, Alastair & Windsor, Philip: Arms and Stability in Europe. A British-French-German Enquiry. A Report. (Studies in International Security 6. For Institute for Strategic Studies). London, 1963. – 15. Bull, Hedley: The Control of the Arms Race. Disarmament and Arms Control in the Missile Age. (For Institute for Strategic Studies) Studies in International Security 2. London, 1961. 2. udgave 1965. – 16. Burns, E. I. M.: Megamurder. Toronto, 1966. – 17. Burton, J. W.: Peace Theory. Preconditions for Disarmament. New York, 1962. – 18. Dallin, Alexander (red.): The Soviet Union and Disarmament. An Appraisal of Soviet Attitudes and Intentions. (Udg. for School of International Affairs. Columbia Univ.), New York, 1964. – 19. Deutsch, Karl: Arms Control and the Atlantic Alliance: Europe faces coming Policy Decisions. New York, 1967. – 20. United Nations. Department of Economic and Social Affairs: Economic and Social Consequences of Disarmament. Report of the Secretary General transmitting the study of his Consultative Group. New York, 1962. – 21. Falk, Richard A., Tucker, Robert C. & Young, Oran R.: On Minimizing the Use of Nuclear Weapons. Princeton, N. J., Center of International Studies, Princeton University, 1966. – 22. Falk, Richard A. & Barnet, R. J.: Security in Disarmament. Princeton, 1965. – 23. Finkelstein, Lawrence S.: Arms Inspection. International Conciliation No. 540. Sept. 1962. – 24. Fisher, W. R. & Burns, R. D.: Armament and Disarmament: The continuing Dispute. Belmont, Calif., 1964. – 25. Frisch, David H. (red.): Arms Reduction: Program and Issues. New York, 1961. – 26. Halperin, Morton H.: China and Nuclear Proliferation. (Publ. The University of Chicago Center for Policy Study), 1966. – 27. Halperin, Morton H. (red.): Sino-Soviet Relations and Arms Control. Cambr., Mass., 1967. – 28. Henkin, Louis (red.): Arms Control: Issues for the Public. (By American Assembly) Columbia, 1961. –

rustning, må opfattes som dækkende dette begreb. Det må dog erindres, at der i begrebsformuleringen og begrebsanvendelsen af de enkelte stater er udtrykt varierende opfattelser af nedrustningsprocessen og af nedrustningstilstanden. Man kan blot nævne De forenede Stater og Sovjetunionens forskellige tolkninger af så vigtige begreber som »disarmament«, »arms control«, »inspection« og »control«.²

Den store interesse, som staterne efter anden verdenskrig har vist drøftelser af nedrustningsproblemer, har medført et væld af behandlinger af denne specielle problematik. Det fremgår tydeligt ved omfattende bibliografier om dette og beslægtede emner.³ Der findes en kvan-

29. Kahn, Herman: *On Escalation. Metaphors and Scenarios.* (Hudson Institute Series on National Security and International Order No. 1) N.Y., 1965. – 30. Kissinger, Henry A.: *The Troubled Partnership.* N.Y., 1965. – 31. Lefevre, E. W. (red.): *Arms and Arms Control, a Symposium.* New York, 1962. – 32. Levine, R. A.: *The Arms Debate.* Cambr. Mass., 1963. – 33. Luard, Evan (red.): *First Steps to Disarmament. A New Approach to the Problems of Arms Reductions.* London, 1965. – 34. McBride, James H.: *The Test Ban Treaty.* Chicago, 1967. – 35. Melman, Seymour (red.): *Disarmament. Its Politics and Economics.* (Publ. The American Academy of Arts and Sciences). Boston, Mass., 1962. – 36. Rehm, Georg W.: *Rüstungskontrolle im Weltraum.* Bonn, 1965. – 37. Rosecrance, R. N.: *The Dispersion of Nuclear Weapons.* Columbia Univ. Press 1966. – 38. Schelling, T. C.: *Arms and Influence.* New York, 1966. – 39. Schelling, T. C.: *The Strategy of Conflict.* Harvard Univ. Press. Cambr., 1960. – 40. Schelling, T. C. & Halperin, Morton H.: *Strategy and Arms Control.* The Twentieth Century Fund. (The Summer Study on Arms Control of the American Academy of Arts and Sciences). N.Y., 1961. – 41. Schwarz, Urs: *American Strategy: A New Perspective: The Growth of the Politico-Military Thinking in the United States.* N.Y., 1966. – 42. Singer, J. David: *Deterrence. Arms Control and Disarmament.* Ohio State Univ. Press, 1962. – 43. Stone, Jeremy J.: *Containing the Arms Race: Some Specific Proposals.* Cambr. Mass., 1966. – 44. Willot, Albert: *Le désarmement général et complet, une approche.* Editions de l'Institut de Sociologie, Univ. Libre de Bruxelles, Bryssel, 1965. – 45. Wolfers, Arnold & Osgood, Robert E. m. fl.: *The United States in a Disarmed World. A Study of the U.S. Outline for General and Complete Disarmament.* (Prep. at Washington Center of Foreign Policy Research) Baltimore, 1966. – 46. Wright, Sir Michael: *Disarm and Verify. An explanation of the Central Difficulties and of National Policies.* London, 1964. – 47. Wright, Quincy: *A Study of War.* 2d ed., with a commentary on war since 1942. Univ. of Chicago Press, Chicago, 1965. – 48. Young, Wayland H. (red.): *Existing Mechanisms of Arms Control.* New York, 1966.

² Bechhoefer påpeger, at medens Sovjetunionen hovedsagelig har betjent sig af glosen »disarmament«, har de vestlige lande under forhandlingerne benyttet termen »limitation, regulation and control of arms« og efter 1958 den kortere variant »arms control«. Om forskellige forskeres forsøg på at udskille begreberne nedrustning og rustningskontrol se de definitoriske forsøg hos Bull, Singer (nævnt ovenfor) samt James E. Dougherty: *The Disarmament Debate.* ORBIS, vol. V, 1961/62.

³ Den vigtigste bibliografi er *Arms Control and Disarmament, A Quarterly Bibliography with Abstracts and Annotations*, prepared by the Arms Control and Disarmament Section. Library of Congress, Washington D.C., som systematisk registrerer nedrustningslitteraturen og tilgrænsende områder efter 1964–65. En mindre videnskabelig og systematisk bibliografi er *Peace Research Abstracts Journal*, The Canadian

titativt overvældende litteratur om kernefysiske og militærtekniske problemer, om strategi, om internationale konflikter, om betingelser for fred og sikkerhed. Karakteristisk for denne litteratur er dens direkte politiske sigte, dens ønske om at påvirke udviklingen i en ganske bestemt retning – f. eks. mod maximal fred, maximal nedrustning, maximal sikkerhed og maximal stabilitet.⁴ Kun i ringe grad er der tale om et ønske om en udvidelse af erkendelsesområdet vedrørende forholdet mellem stater.

Denne oversigt vil i første række undersøge de historisk-politiske analyser af efterkrigstidens internationale nedrustningsforhandlinger og redegøre for det materiale, som disse fremstillinger har benyttet. Ved denne begrænsning, som kun medtager fremstillinger, der udelukkende beskæftiger sig med større dele af de løbende og afsluttede nedrustningsforhandlinger og analyserer deres forløb, er kun en ringe del af den omfattende nedrustningslitteratur aktuel. En egentlig analyse og kortlægning af nedrustningsforhandlingerne synes nemlig ikke at have haft nogen speciel interesse for det utal af publicister, forskere, politikere og administratorer, som har været optaget af nedrustningsproblemerne. De aspekter, som har haft størst interesse, har været strategi og sikkerhedspolitikaspekter samt freds- og konfliktforskningsaspekter. De bøger, som er medtaget i oversigten, er de vigtigste fremstillinger om nedrustningsforhandlingernes historie, som er kommet i det sidste årti. De tidligere udkomne bøger har kun i mindre grad forskningsmæssig interesse.

Fremgangsmåden har været den, at enkelte fremstillinger, som er

Peace Research Institute, Clarkson, Ontario, som bringer nedrustningslitteratur under sektion I, II og III, *The Military Situation, Limitation of Arms and Tension and Conflict*. En bredere bibliografi, hvor nedrustningslitteraturen findes blandt skrifterne om international politik, er *Political Science Abstracts Journal*. En række tidsskrifter bringer løbende udvalgte bibliografier om området. De mest dækkende er: *Bibliothek für Zeitgeschichte*. *Weltkriegsbücherei*. *Jahresbibliographie*, Stuttgart; *International Political Science Abstracts*, Oxford; *International Organisation* (under rubrikken: *Selected Bibliography*) udgivet af *World Peace Foundation* og *Monthly List of Selected Articles* samt *Monthly List of Books*, begge udgivet af *United Nations Library* i Genève. – De seneste vigtige bibliografier er *United Nations Documents: Disarmament*. A selected bibliography 1962–64 (ST/LIB/15); Collard, Yves: *Disarmament. A study guide*. Den Haag, 1958; Moskowitz, Roberts: *Disarmament: A Bibliographic Record, 1916–60*. Joint Chiefs of Staff, 1960; Clemens, Walter C.: *Soviet Disarmament Policy 1917–1963*. Hoover Institution Bibliographical Series: XXII. Stanford, 1965. – På Københavns Universitets Institut for Samtidshistorie og Statskundskab findes en omfattende udvalgt bibliografi over nedrustningsproblemer.

⁴ Sigtet kan også være dikteret af en etisk holdning. Når Salvador de Madariaga i sin kendte bog »Disarmament« fra 1929 fremhæver, at »all disarmament conferences are bound to degenerate into armament conferences« (s. 53) er der i realiteten tale om en skeptisk og fordømmende opfattelse af staternes politik. Spanier og Noguee tolker denne opfattelse i en anden retning, at »armaments always speak under the guise and mask of disarmament« (s. 181).

karakteristiske for en bestemt opfattelse eller arbejdsmetode, er taget frem til en nærmere behandling. En indgående behandling siger således ikke nødvendigvis noget om en stor forskningsmæssig værdi.⁵

Litteraturen kan groft deles op i følgende kategorier: fremstillinger, der fremtræder som »fact-sheets«, det vil sige bøger, der forsøger at give en historik over forhandlingerne, en opremsning og en sammenstilling af de vekslende forslag og modforslag og en redegørelse for hovedsynspunkterne i de vigtigste debatter (Volle/Duisberg, *The UN and Disarmament*). Videre fremstillinger, hvis erklærede mål det er ved gennemgangen af de internationale forhandlinger at vise frem til verdensfreden gennem nedrustning (Noel Baker). En tredje kategori er nationale sikkerhedsstudier, det vil sige studier, der ved en kritisk gennemgang af de førte forhandlinger forsøger at formulere en national sikkerhedspolitik, som varetager, hvad der defineres som nationens sande interesser. Ofte defineres disse som maximal national sikkerhed i en stabil og fredelig verden. Sådanne fremstillinger vil ofte afsluttes med forslag til konkrete retningslinier og forslag til en ny politik (Warburg, Murray, Bogdanov, Spanier og Noguee). Den fjerde gruppe er de fremstillinger, som forsøger at give en historisk-politisk analyse af det pågældende område som en funktion af den internationale politik (Klein, Iwan, Bechhoefer, Nutting, Adler).

Den her behandlede litteratur besidder en række karakteristika, som udspringer af samtidshistorikerens særlige problem: begivenhedernes umiddelbare nærhed og deres umiddelbare indflydelse på de eksisterende vilkår. Formuleringen af prognoser, forudsigelser af konkrete udviklingsforløb, er derfor nærliggende og forekommer da også hyppigt. Karakteristisk er endvidere forfatterens stereotype og fastfrosne holdning til afgørende politiske problemer, f. eks. til øst-vest konflikten. Hertil kommer en vis bagklogskab, som giver sig udtryk i en dømmende holdning over for tidligere regerings beslutninger og handlinger. Det er yderligere karakteristisk, at flere af forfatterne er embedsmænd eller politikere, som har deltaget direkte i forhandlingerne. Som følge heraf er de naturligvis særlig rustede og egnede til at skildre deres opfattelse af forhandlingsmiljøet og de personlige forbindelser samt til at afdække interne problemer. I kraft af deres bundethed i forhandlingsrollen er de imidlertid i mindre grad i stand til tilfredsstillende at formulere og redegøre for den førte politik, dens baggrund og intentioner, samt til at

⁵ Af de vigtigere samlede behandlinger af litteratur i relation til nedrustningsproblematikken kan nævnes: Hassner, Pierre: »Entre la stratégie et le désarmement l'»Arms Control«, *étiquette passe-partout, théorie contestable ou discipline nouvelle?*, *Revue Française de Science Politique*, Vol. XIII, no. 4, décembre 1963, s. 1019–1049. Levine, Robert: *The Arms Debate*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1963, samt Dougherty, James E.: »The Disarmament Debate«, *ORBIS*, vol. V, 1961/62.

analysere de ydre og indre betingelser, som politikerne til stadighed er undergivet. Fremdeles er det karakteristisk, at beskæftigelsen med dette afgrænsede emne let fører forfatterne ind i en for snæver problemstilling, der kan tildele forhandlingerne en selvstændig betydning, som de i realiteten ikke har. Herved lader man sig lede af det indtryk, som staterne selv ønsker at give af deres nedrustningspolitik, nemlig at den er en selvstændig og betydningsfuld gren af udenrigspolitikken. I kraft af denne opfattelse bliver tolkningen af forhandlingerne ofte præget af, at nedrustning ses som et ubetinget gode, som alle stater bør tilstræbe gennemført i så stort et omfang som muligt. Forhandlingsforløbet vil derfor blive vurderet ud fra kriterier om »fremskridt« eller »resultater« i forhold til den tilstand, som anses for ønskværdig.

I denne sammenhæng må også det tekniske aspekt nævnes. Overvejende dele af litteraturen tillægger de teknisk-videnskabelige og de forhandlingstekniske enkeltheder en afgørende betydning. Det er indlysende, at nedrustning kan betragtes som et rent teknisk problem. Spanier og Noguee fremhæver (s. 188), at »Disarmament is so technical, that if both sides had wanted a disarmament or an arms control agreement, this matter would have been settled only by experts working several months«. Men det er kun fra det øjeblik, hvor de politiske faktorer overordnes de tekniske, at spørgsmålet får interesse for international politik. Indtil da er de tekniske problemer et politisk set uinteressant mønster. Nedrustningsforhandlingernes forløb synes at vise, at hvis en politisk enighed er til stede, vil de tekniske problemer kunne løses i overensstemmelse hermed.

Tilbage står at nævne, at en betydelig del af litteraturen er amerikansk. Det er forståeligt alene af den grund, at den amerikanske regering har vist en særlig interesse for nedrustningsområdet, som har vedrørt hele den amerikanske politiske og militære struktur og den internationale position for verdens mægtigste stat. Det har været i amerikansk interesse at søge at præge problemformuleringerne og opfattelsen af, hvad nedrustning er. Den meget omfattende litteratur har i vidt omfang været overensstemmende med den amerikanske regerings opfattelse på dette område.

MATERIALET. Stort set bygger de behandlede fremstillinger på det samme materiale. Hovedkilden er naturligvis de officielle kilder fra de forskellige forhandlingsorganer, hvoraf de vigtigste er: Atomenergikommissionen, Kommissionen for konventionel nedrustning, De Forenede Nationers nedrustnings-kommission med 5-magts underudvalget, de tekniske konferencer om overraskelsesangreb og om atomprøvestop, 10-magts komiteen, og fra 1962: 18-magts konferencen i Genève.⁶ Hertil kommer

⁶ En oversigt over dette materiale findes hos Volle/Duisberg.

kommuniqueer og referater fra topmøde-forhandlingerne, fra FN's generalforsamlinger og fra de bilaterale drøftelser mellem staterne.

En del af materialet er udgivet i bogform. Den amerikanske kildegave hedder »Documents of Disarmament«. ⁷ Det er en officiel kilde-samling udgivet af Department of State – efter oprettelsen i 1961 af det særlige organ for nedrustningsproblemer, US Arms Control and Disarmament Agency, af dette. Dokumentudvalget forekommer skøn-somt og rigeligt, omend tiden frem til 1957 er ret svagt repræsenteret. Det er forståeligt, at de amerikanske synspunkter er overrepræsenterede og at hovedinteressen ligger på den sovjetisk-amerikanske dialog. Det er nu en løbende publikation, som udkommer med et nyt bind hvert år. Fra engelsk side foreligger en publikation, som kun vedrører 18-magtskonferencen i Genève: »Documents Relating to the Conference of the 18-Nation Committee on Disarmament«. ⁸ Her er ligeledes tale om en regeringspublikation, hvis formål det er på grundlag af den internationale situation på nedrustningsområdet at give udtryk for den engelske politik og denne politiks baggrund.

På tysk foreligger to serier: Die Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik udgiver serien »Rüstungsbeschränkung und Sicherheit«, som i forbindelse med fremstillinger og analyser af nedrustningsproblemerne udgiver nedrustningsdokumenter. Hidtil er udkommet to bind. En i mindre grad videnskabelig udgivelse er »Dokumentation zur Abrüstung und Sicherheit«, som hidtil er kommet i 4 bind ved Heinrich Siegler. ⁹ Denne dokumentation er den bredeste af dokumentudgivelserne både med hensyn til emnekredsen og med hensyn til kildeindsamling. En ulempe ved benyttelsen er dog, at alle kilderne er oversat til tysk.

Også i Danmark finder en begrænset kildeudgivelse sted i dansk oversættelse. Det er den officielle »Beretning til udenrigsministeren om nedrustningsudvalgets virksomhed og den internationale udvikling med hen-

⁷ Department of State: Documents on Disarmament 1945–59, I–II. Washington, 1960; Documents on Disarmament, 1960. Washington, 1961; United States Arms Control and Disarmament Agency: Documents on Disarmament, 1961. Washington, 1962; Documents on Disarmament, 1962, Vol. I–II. Washington 1963; Documents on Disarmament, 1963. Washington, 1964; Documents on Disarmament, 1964. Washington, 1965; Documents on Disarmament, 1965. Washington, 1966; Documents on Disarmament, 1966. Washington, 1967; alle udgivet af Government Printing Office, Washington, D.C.

⁸ Første dokumentsamling var benævnet Documents relating to Disarmament and to the Establishment of the 18-Nation Committee. En fortløbende serie er senere udkommet under titlen: Further Documents Relating to the Conference of the 18-Nation Committee on Disarmament. Udgiver er Secretary of State for Foreign Affairs, udkommet ved Her Majesty's Stationery Office, London.

⁹ Heinrich Siegler: Dokumentation zur Abrüstung und Sicherheit, Band I (1945–59), Band II (1960–63), Band III (1964–65), Band IV (1966), udkommet i Bonn henholdsvis 1964, 1965, 1966 og 1967.

syn til nedrustning i . . .«, som foruden at indeholde en vurdering og en redegørelse for årets begivenhedsforløb på nedrustningsområdet også indeholder enkelte nedrustningsdokumenter.¹⁰

Det er klart, at ingen af de nævnte kildesamlinger er fuldt videnskabeligt forsvarlige, men de er anvendelige sideløbende med et arbejde med egentlige dokumenter. De behandlede fremstillinger benytter da også hovedsagelig de originale dokumenter. Men i en række tilfælde vil de officielle kilder lade spørgsmål stå åbne, spørgsmål, som først kan løses, når de hemmelige arkiver åbnes. Hvad bevirkede f. eks. omsvinget i den sovjetiske politik foråret 1963, som betød en ændring fra en relativ afvisende holdning i atomprøvestopspørgsmålet til en samling omkring en accept af et modereret tidligere amerikansk-engelsk forslag, som resulterede i atomprøvestoptraktatens underskrivelse i Moskva i august 1963? Mange af de behandlede fremstillinger berører dette spørgsmål, men da ingen har haft adgang til – eller rettere: ingen har kunnet henvise til – eksempelvis den hemmelige brevveksling mellem Kruschchov og Kennedy, er tolkningerne vidt forskellige. Men ville det være væsentlig anderledes, hvis akterne var åbne? Afgørende her er vel studierne udgangspunkt. En studie, som vil skildre nedrustningsforhandlingerne som en faktor i international politik vil kunne nå en fuldt tilfredsstillende analyse på grundlag af det åbne materiale. Staternes erklærede politik og den politik, de effektuerer, er en så afgørende del af den proces, der foregår i international politik, at en tilførelse af de hemmelige akter nok vil kunne nuancere, men ikke væsentlig ændre en dybtgående generel analyse.

ENKELTE FREMSTILLINGER. *Bernhard G. Bechhoefers* bog *Postwar Negotiations for Arms Control*, 1961, må betragtes som *bogen* om nedrustningsforhandlingerne. Det er et meget omfattende, betydningsfuldt og omhyggeligt arbejde, som går fra forelæggelsen af den amerikanske Baruchplan i 1946, som indledtes med ordene »We are here to make a choice between the quick and the dead. That is our business« (s. 39), til opløsningen af 10-magtskonferencen i 1960, udtrykt ved at østlandene forlader konferencosalen, hvilket får den franske forhandler Jules Moch til at geråde i et sandt raseri: »The meeting is going on. This is a scandal. It is hooliganism. What a shameful performance! If this is your kind of democracy I can only say that it is a fine one!« (s. 551–52).

Dramatik er imidlertid ikke karakteristisk for nedrustningsforhand-

¹⁰ Hidtil er udkommet 6 standpunktsrapporter offentliggjort ved udenrigsministeriets foranstaltning: Beretning til udenrigsministeren om nedrustningsudvalgets virksomhed og den internationale udvikling med hensyn til nedrustning i 1961–62, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, udkommet i København henholdsvis 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 og 1968.

lingerne, og Bechhoefer forsøger ej heller at overdramatisere begivenhederne. En redelig, velafvejet og veldokumenteret fremstilling, som giver den bedste og grundigste indføring i forhandlingernes tekniske og politiske virvar. Men Bechhoefer, som i næsten hele den periode, han beskriver, sad i en ledende stilling i den amerikanske nedrustningsadministration, har ikke kunnet slippe sit udgangspunkt som embedsmand: nedrustningsproblemets store, selvstændige betydning. Dette udgangspunkt sætter sit præg på værkets analytiske afsnit og dets konklusioner. Skønt Bechhoefer fremhæver, at stigende rustninger mere er et symptom på end årsagen til konflikter (s. 4), hævder han ikke desto mindre »that the present nuclear arms race has become a cause . . . of exacerbation of the East-West struggle« (s. 15). Modsætningen må forklares med atomvåbnet som en totalt ændrende faktor i international politik. Bechhoefer argumenterer selv for, at efterkrigstidens nedrustningsforhandlinger er så fjernt som muligt fra drøftelserne i 1920'erne og 1930'erne. Det er afgørende for Bechhoefer at understrege vigtigheden af gennemførelsen af arms-control og disarmament forhandlinger og aftaler. »Arms control negotiations could be a road toward peace and security« (s. 10). Denne opfattelse – som også udtrykkes i præsident Eisenhowers udtalelse fra september 1956: »The only way to win World War III is to prevent it« (s. 253) – er grundlæggende for studiet. Derfor – og fordi han selv har været så involveret i regeringsmaskineriet – fremsættes flere steder en alvorlig kritik af den amerikanske nedrustningspolitikens planlægning og udformning. Bechhoefer påviser tilfældigheder og tåbeligheder (s. 60), f. eks. Baruchs selvstændige og isolerede vetokrav i Baruchplanen. Men forudsætningen for denne kritik er, at nedrustning og arms control opfattes som den dominerende målsætning for amerikansk udenrigspolitik.

En vigtig faktor i nedrustningsforhandlingernes udvikling ser Bechhoefer ligeledes i verdensopinionen, som tillægges en selvstændigt virkende betydning med henblik på at holde nedrustningsforhandlingerne i gang. Betragtningen er ikke ualmindelig hos nedrustningsforskere; men eksisterer der overhovedet en verdensopinion, som kan yde en selvstændig indflydelse på de enkelte regeringer? Verdensopinionen kan opfattes som et begreb, som hver part i international politik kan manøvrere med og argumentere med, men som er uden selvstændig værdi. Nedrustningspolitikken fremviser adskillige eksempler på denne fremgangsmåde. Hele »Ban the Bomb«-kampagnen gående fra Stockholm-appellen til atomkampagnen kan nævnes som eksempel. Et generelt træk er desuden den sovjetiske taktik at henvende sig og appellere til de enkelte folk og nationer frem for til regeringerne. Men disse forsøg på at formulere en verdensopinion synes ikke i væsentlig grad at have ændret de enkelte regeringers politik.

Bechhoefer synes endelig at være offer for den kolde krigs problema-

tik. Sovjetunionen tildeles al skyld for det manglende samarbejde med De Forenede Stater og opfattes som aggressiv. Det påpeges f. eks., at vestmagternes hurtige demobilisering kunne få Sovjetunionen til at tro, at dens aggressive planer ville lykkes (s. 562).

Et værdifuldt gennemgående træk er den nære sammenknytning af nedrustningsforhandlingerne med den almindelige politiske udvikling, men denne gennemføres kun konsekvent for forhandlingernes første år, hvor den bl. a. demonstreres ved en direkte grafisk sammenstilling af begivenhederne.

Kortlægningen af nedrustningsforhandlingerne er imidlertid lykkedes, og Bechhoefers bog står som en klassiker på sit område. Han har været den første til at formulere mange af nedrustningsdebattens problemstillinger. Men dens analytiske afsnit forekommer i flere tilfælde svage på grund af deres snævre forudsætninger.

J. P. Morrays bog *From Yalta to Disarmament*, 1961, skal omtales her som et eksempel på en fremstilling med meget håndfaste synspunkter på nedrustningsproblematikken, som bruges til at belyse en ganske bestemt opfattelse af det internationale system. Udgangspunktet er den kolde krig, og det er forfatterens bestræbelse at gå gennem frontlinierne, for fra ingenmandsland, midt i slaget, at iagttage de stridende parters krydsild af forslag, trusler og argumenter (s. ix). Denne position synes at have blændet forfatteren, for resultatet er blevet en meget personlig analyse, som ikke synes at føre forskningen væsentlig videre. Men sigtet har også været et andet. Ud over at iagttage og undersøge, hvad der er blevet sagt »in the international guerre de plume from 1945 to 1961«, er det også formålet at kritisere statsmændenes optræden (s. 3). Det er overvejende den amerikanske administration, som må stå for skud på grund af en efter Morrays opfattelse helt forfejlet nedrustningspolitik.

Et udgangspunkt for Morray er ideologiens betydning i striden mellem Sovjetunionen og De Forenede Stater, som den kommer til udtryk i nedrustningssektoren. Forfatteren fremhæver, at »The conflict of ideologies determines the course of each particular contest« (s. ix), og at »The cold war is a contest between ideologies« (s. 3). Det må forekomme fristende netop på nedrustningsproblematikken at anlægge en rendyrket ideologisk synsvinkel, men det synes ved de enkelte konkrete eksempler vanskeligt at påvise ideologiske momenteres udslagsgivende kraft. Nedrustningsforhandlingerne er som mange andre forhandlinger udtryk for modsætninger mellem håndgribelige og klare interesser, som naturligvis i mange tilfælde har ideologiske fremtrædelsesformer.

Bogen er i langt højere grad end Bechhoefers spækket med citater og sidelange gengivelser af de modstående parters forslag og indlæg. Den er for så vidt blevet en »reader« med kommentarer i nedrustningsspørgs-

målet. Hovedsynspunktet, at Sovjetunionen ønsker at se verden nedrustet i modsætning til NATO-landene, må opfattes som yderst forenklet, selv om en meget grundig og energisk, men ikke overbevisende argumentation præsenteres. Forfatteren stiller sig bevidst i kampposition, og fremsætter sine synspunkter som en martyr, der står i fare for at blive betegnet som kommunist og derved udsætter sig og sin familie for forulempelser (s. 329). Der afsluttes med den bekendelse, at »the cause of disarmament is the cause of humanity« – og at bestræbelserne for at forhindre en ny krig er kampen værd (sst.). Bogens ensidighed forhindrer imidlertid ikke, at der bringes udmærkede analyser og iagttagelser. Om Baruchplanen hedder det, at den fra sovjetisk side måtte opfattes som et udtryk for bibelordet, at den der har, ham skal der gives, men den der intet har, ham skal endog det lidet han har fratages. Morray ser planen som et instrument i den kolde krig, »it was primarily an anti-communist rather than an anti-nuclear design« (s. 107). Morray karakteriserer ligeledes de generelle modsætninger på området mellem supermagterne på en prægnant om end ensidig måde: USA foreslår international inspektion og kontrol med rustningerne – eller rettere national nedrustning. Sovjetunionen går ind for nedrustning med international inspektion – eller »world disarmament« (s. 114). Som helhed må Morrays bog dog karakteriseres som en ukritisk og dømmende fremstilling, der analyserer begivenhederne ud fra et kraftigt politisk og moralsk engagement. Ukritisk i første række over for den sovjetiske nedrustningspolitik, som accepteres for den pålydende værdi, dømmende over for den amerikanske, der ikke har kendt sin besøgelsestid og sine sande interesser.

Grundtesen fra Morrays bog – at Sovjetunionen ønsker fuldstændig nedrustning, og at De Forenede Stater og deres allierede i deres udtalelser som handlinger viser, at de ikke gør det – går igen hos *O. V. Bogdanov: General and Complete Disarmament*, Moskva International Relations Publishers, 1964.¹¹ Bogdanov udtrykker det således, at der føres en »profoundly harmful policy of substituting armscontrol for general and complete disarmament« (s. 238). I modsætning hertil hævdes Sovjetunionens udenrigspolitik at være rettet mod at opnå en traktat om almindelig og fuldstændig nedrustning. Fremstillingen, som ud over at indeholde en historisk gennemgang af forslagene og debatterne om

¹¹ Bogen er skrevet på russisk. Omtalen er baseret på en indgående gennemgang i *International Affairs*, Moskva, 1964, 11, s. 73 ff. Sovjetiske behandlinger af nedrustningsproblemerne findes i udvalg i Curt Gasteyger (ed.), *Strategie und Abrüstungspolitik der Sowjetunion. Ausgewählte sowjetische Studien und Reden. Rüstungsbeschränkung und Sicherheit. Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik*, Band 5, Berlin, 1964.

generelle nedrustningsforslag også indeholder en række tværgående, juridisk prægede kapitler, synes ikke at formulere analyser eller vurderinger, som afviger fra den officielle sovjetiske politik.

Et helt andet udgangspunkt har *John W. Spanier* og *Joseph L. Noguee* i deres analytiske fremstilling *The Politics of Disarmament* fra 1962. Forfatterne ser fundamentalt nedrustningsforhandlingerne som våben i den kolde krig og betragter supermagternes modsætningsforhold på nedrustningsområdet som et sovjetisk-amerikansk »Gamesmanship«. Ingen af magterne er interesseret i en kompromisløsning. Derfor indeholder enhver nedrustningsplan uundgåeligt et element – som Spanier og Noguee kalder »the joker« – som den modstående part på forhånd vides ikke at kunne acceptere. Planernes joker-indhold står oftest i relation til den fundamentale modsætning mellem supermagterne, som forenklet kan udtrykkes således, at De Forenede Stater ønsker kontrol uden nedrustning, medens Sovjetunionen går ind for nedrustning uden kontrol. Joker-metoden opfylder ifølge forfatterne en dobbelt funktion: dels at fremtvinge en afvisning fra modparten af hele planen og således placere hele ansvaret for forhandlingernes »deadlock« hos denne, dels at forsvare egne vitale interesser (s. 5).

Efter forfatternes opfattelse har begge parter til tider brugt nedrustningsforhandlingerne alene til propagandaformål. Hvad der for Murray i forslagfremsettelsen var et ideologisk problem ser Spanier og Noguee som et propagandaformål og en strategi i den psykologiske krigsførelse. Med denne opfattelse er man fjernt fra Bechhoefers tankegang. Forfatterne betragter sig selv som realister i modsætning til nedrustningsutopisterne, som sætter nedrustning lig med fred. Spanier og Noguee hævder, at enhver sammenknytning af på den ene side rustning og krig og på den anden side nedrustning og fred er naiv (s. 176). Ud fra deres gennemgang af forhandlingerne kan de konkludere, at konflikt er et socialt fænomen, som ikke kan fjernes med et så enkelt skema som nedrustning. Videre at det ikke er muligt at fjerne menneskets kendskab til de destruktive naturkræfter. Endelig at militærmagt kun er en del af en nations magt og ikke kan vurderes isoleret. Og forfatterne føjer til, at den nukleare teknologi ikke ændrer disse kendsgerninger. Disse gennemargumenterede konklusioner forekommer meget værdifulde og placerer nedrustningsforhandlingerne i et for forskningen af international politik acceptabelt og frugtbart mønster.

Men forfatterne går videre i konsekvensen af disse konklusioner. I kapitlet med den provokerende titel »Disarmament as an Arms Race« fremføres den tanke – med henvisning til mellemkrigstidens nedrustning, som skulle have gjort Hitler aggressiv – at nedrustning ikke nødvendigvis behøver at være hverken praktisk eller moralsk (s. 178). Her ligger forfatterne meget nær op ad den tankegang, som kom frem i udenrigs-

minister Foster Dulles' tale i amerikansk radio den 22. juli 1957: »No one is thinking of disarming the United States or The Soviet Union or any other nation. What we are seeking is action, in the field of armaments, which will reduce the danger of war«. ¹² Det, forfatterne argumenterer for, er i virkeligheden en amerikansk politik, som vel i midler afviger fra den nævnte, men næppe i mål. Bogen slutter med »Nine Lessons for American Gamesmanship«, som er et forslag til nye synspunkter og et krav om en videreudvikling og aktivering af den officielle amerikanske politik. Forfatternes ønske er, at De Forenede Stater skal tage initiativet i forhandlingerne. Derfor står Baruch-planen som en god og klog psykologisk krigsførelse, mens 1950ernes politik, som var præget af sovjetiske forslag, danner baggrund for et krav om, at De Forenede Stater nu bør indse, at der intet er at tabe ved propandafremstød på forhandlingsfronten.

Bogens redegørelse for forhandlingsforløbet er i det store hele dækkende, og analyserne skarpe og klare, omend – som omtalt – ensidige. Vurderingerne af forholdet mellem Sovjetunionen og De Forenede Stater indeholder mange inciterende momenter i forbindelse med Gamesmanship-teorien. Bemærkelsesværdigt er, at forfatterne forudsiger, at supermagtforholdet ikke vil resultere i formelle aftaler på nedrustningsområdet. Samarbejdet mellem dem vil være implicit, ikke explicit. I årene fra 1958 til 1961 eksisterede et frivilligt atomprøvestopmatorium – som forfatterne iøvrigt mener at kunne påvise var til stor skade for De Forenede Stater. Paradoksalt nok blev 1963, året efter bogens udgivelse, netop året for de mange formelle aftaler på nedrustningsområdet. Men med deres relativt begrænsede betydning rokker disse begivenheder i realiteten ikke ved forfatternes prognose.

Herman Volle og *Claus-Jürgen Duisbergs* bog *Probleme der internationalen Abrüstung*, 1964, fremtræder som en håndbog, et uundværligt redskab for den, der vil beskæftige sig med denne side af den internationale politik. Bogen beskæftiger sig hovedsagelig med aktiviteterne inden for De forenede Nationers rammer; undertitlen er: »Die Bemühungen der Vereinten Nationen um internationale Abrüstung und Sicherheit 1945–61«. Men også de bilaterale forhandlinger behandles, særlig hvor de får indflydelse på FN-forhandlingerne. Fremstillingen er helt kronologisk og disponeret som en gennemgang af forhandlingerne ved hvert forhandlingsorgan, således at den i realiteten bliver et koncentreret referat af de enkelte møder. Med bogens omfattende noteapparat og registre, med det fyldige bind II, som indeholder de vigtigste dokumenter, både på engelsk og i tysk oversættelse, er den et værdifuldt opslagsværk, en nøgle til den enorme dokumentmasse, som forhandlingerne har resulteret i. Det har næppe været bogens intentioner at nærme sig en analy-

¹² Documents of Disarmament 1945–59, vol. II, s. 825.

tisk fremstilling af problemerne. Selv den meget fyldige indledning af Ulrich Scheuner om begrebsapparatet, den historiske baggrund og udblikket over perioden synes bevidst at undgå en problemanalyse. Den meget skematiske fremstilling er imidlertid – fælles med de fleste andre fremstillinger – præget af en »nedrustningsdynamisk« opfattelse. Forhandlingerne »gør fremskridt«, der »indtræder dødvande«, der kommer »resultater«. Overvejelser om, med hvilke interesser, målsætninger og intentioner staterne går til forhandlingsbordet, mangler ganske. Bogen afsluttes med enkelte konkluderende bemærkninger, som fastslår, at nedrustningsproblemet er et rent politisk fænomen, som følgelig kræver en politisk løsning. Forhandlingerne kan give mulighed for at holde dialogen igang, danne udgangspunkt for kontakter og skabe grundlag for en teknisk-videnskabelig tilnærmelse. Central er den afsluttende betragtning, at ændringer i det nuværende rustningsniveau afgøres i Moskva og i Washington (s. 272).

En fremstilling med en lignende opbygning er *The United Nations and Disarmament 1945–1965*, 1967, som er udgivet af FNs informationsbureau. Det er indlysende, at denne bog forskningsmæssigt intet nyt bringer. Men i kraft af sin kortfattede og stringens fremtræder den som et nyttigt redskab for politikere og administratorer. Den er mere overskuelig end den detaljerede tyske håndbog, dels ved sin præcisering af de modstående holdninger i de enkelte større konkrete problemer, dels ved den klare inddeling i almindelig nedrustning, partielle forslag og atomprøvestop. »The UN and Disarmament« er en officiel håndbog, som præsenterer nedrustningspolitikens ydre manifestationer i De forenede Nationer og som repræsenterer den tilstræbt neutrale holdning hos verdensorganisationens mangedevedede sekretariat.

Joachim H. Iwans bog *Die Abrüstung. Die Bemühungen um Friedenssicherung durch Rüstungsbeschränkung und -kontrolle*, 1965, sigter efter titelformuleringen vidt. Bortset fra en temmelig intetsigende historisk indledning forsynet med tilfældige detaljer og et rigt noteapparat efterfulgt af et afsnit om den våbentekniske udvikling indskrænker bogens indhold sig imidlertid til en meget teknisk gennemgang af forhandlingerne om atomprøvestop, som bragtes til foreløbig afslutning ved undertegnelsen af atomprøvestoptraktaten 1963. Forfatteren synes at have en meget formalistisk holdning til materialet, og hans litteraturliste antyder da også, at disciplinen international politik er helt skudt i baggrunden til fordel for en juridisk synsvinkel. Fremstillingen er kronologisk og afsluttes med over 100 siders ret tilfældigt udvalgt dokumentation samt en litteraturliste. En vigtig dokumentindsamling for atomprøvestoptraktatens historie »Nuclear Test Ban Treaty« i »Hearings before the Committee on Foreign Relations U.S. Senate«, 1963, synes ikke at være blevet benyttet.

Iwan har tendens til at overvurdere den tekniske og videnskabelige baggrund. Han hævder f. eks., at det er kernevåbnenes fremkomst, der bestemmer nedrustningsforhandlingernes karakter fra 1945 (s. 25), og tager derved ikke i betragtning, at det i højere grad er bipolariteten, der har været årsagen til ændringen i forhandlingskarakteren i forhold til mellemkrigstiden. Udfra den opfattelse, at er de tekniske problemer løst, følger de politiske resultater af sig selv, hævder Iwan, at hvis det var lykkedes at kombinere Eisenhowers luftinspektionsplan med det sovjetiske kontrol-postsystemforslag, ville man have kunnet frembringe et omfattende kontrolsystem, som igen havde kunnet tøde fastfrosne fronter op og kunnet skabe et fortrolighedsklima mellem de antagonistiske blokke (s. 57). Denne opfattelse ligger meget fjern fra Spanier og Nogeas Joker-teori, som vil se en ren politisk årsag til, at denne kombination ikke lykkedes. Ydermere ser Iwan nedrustningsproblemet som et spørgsmål om at overvinde de »weltanschaulichen Differenzen« mellem de to »Polmächte« (s. 25). For atomstopproblemet er fremstillingen imidlertid en veldokumenteret og nyttig hjælp – som dog ikke præsenterer nye forskningsresultater eller formuleringer.

Også *Arthur H. Dean* har i sin bog fra 1966 ladet atomprøvestopproblemet indtage den centrale plads, som det også fremgår af titlen: *Test Ban and Disarmament. The Path of Negotiation*. Men udover dette problem findes kapitler om nedrustningsdiplomati, om verifikation og inspektion og om forholdet mellem nedrustning og rustningskontrol. Dean har som *Bechhoefer* været direkte aktør i spillet som ambassadør for De Forenede Stater ved talrige forhandlinger og benytter sin indsigt, sine erfaringer og sine personlige oplevelser ved udarbejdelsen af denne bog. Men det, som foregiver at skulle være en personlig analyse og gennemgang af vigtige problemer på nedrustningsområdet, er resulteret i noget, som med forfatterens egne ord er »too brief to be a history and too dry to be a memoir« (s. 17). Bogen er et forsvar for en amerikansk politik og et udtryk for en moralsk politisk holdning, som vil skabe en verden i orden og sikkerhed, til menneskehedens gavn (s. 138) – men på amerikanske vilkår.

Atomprøvestopproblemet indtager ligeledes en central stilling i *Erik Seidenfaden* og *David Jens Adler: Nedrustning. Genvej eller blindvej til fred*, 1965. Foruden at give en historik over forhandlingerne forsøger den at give en indføring i den løbende debat om strategi og våbenkontrol. Bogen er præget af manglende strukturering, som giver sig udtryk i en vis tilfældighed ved udvælgelsen af emner til behandling. Den er ligeledes præget af forventninger om nedrustningsresultater, som kommer til udtryk i så dramatiske karakteristikker som »Håbets korte øjeblik«, om Sovjetunionens delvise accept af de vestlige planer i maj 1955, eller »Et magisk memorandum« om de alliancefri nationers kompromisfor-

slag på nedrustningskonferencen i Genève i 1962 om atomprøvestop-problemet (s. 58 og 80). Den forhandlingstekniske og teknisk-videnskabelige baggrund tillægges for stor betydning. Bogen er gennemdokumenteret og må betragtes som en indføring i den amerikanske arms-control debat i begyndelsen af 1960erne. Et lidt andet sigte har *Adlers* anden nedrustningsbog *18-magtskonferencen*, 1965. Hovedindholdet er en kommenteret dokumentsamling fra forhandlingerne i Genève fra 1962 til 1965 indrammet af analyserende kapitler om nedrustningskonferencer, om de nye landes stilling og om reelle nedrustningsmuligheder. Adler sætter forhandlingerne ind i en overbevisende sammenhæng, en række velargumenterede opfattelser præsenteres, men tilbøjeligheden til at tillægge tekniske vilkår og detaljer afgørende indflydelse overføres fra den første bog. Endvidere synes Adlers påvisning af de neutrale landes stigende reelle indflydelse på nedrustningsforhandlingerne at være en overfortolkning. Adler mener eksempelvis, at en stor del af æren for atomprøvestopaftalen i 1963 tilkommer de neutrale lande, men en gennemgang af forhandlingerne synes ikke at bekræfte dette (s. 188). Denne ydre manifestation af et vist samvirke mellem supermagterne må antages at have rummet så mange fordele for disse magter, at en ydre pression fra den neutrale gruppe næppe kunne spille en rolle. Adlers arbejder er interessante ved deres dokumentariske sammenstilling og tankevækkende ved deres udfordrende problemstillinger, men fører egentlig ikke meget videre på dette forskningsfelt.

Dette er heller ikke tilfældet med *Jean Kleins* fremstilling *L'Entreprise du Désarmement depuis 1945-1964*, 1964, der fremtræder som et bevidst forsøg på at præsentere en videnskabelig afhandling om dette emne. Det er en doktordisputats, hvis væsentlige indhold er en kronologisk behandling af nedrustningsforhandlingerne. Den franske nedrustningsveteran Jules Moch, repræsentant for Frankrig ved utallige nedrustningsforhandlinger og forfatter til adskillige bøger om beslægtede emner, har skrevet forordet. Bogen har da også Jules Mochs synspunkt, at det er nødvendigt at nå frem til resultater på nedrustningsområdet.

Strukturelt bygger fremstillingen på den opfattelse, at tre teknologiske faser afgør emne og gang i forhandlingerne. Den første er det amerikanske atommonopol. Den anden den amerikansk-sovjetiske balance på fly- og kernevåbenområdet. Den tredje fase er balancen baseret på missilerne. Det er en klar og rimelig disposition, som er gennemført sikkert og overlegent både i tankegangen og i dokumentationen. Svagheden er her igen det snævre nedrustningssynspunkt, som ikke forhindrer en velafbalanceret vurdering af supermagternes nedrustningspolitik, men som hindrer en rimelig placering af nedrustningsforhandlingerne i international politik. Trods en begrænset teoretisk baggrund når forfatteren gennem sin behandling til en række interessante konklusio-

ner, f. eks. at selv om man ikke når frem til nedrustning ad forhandlingens vej, kan det ligge i stormagternes interesser at foretage ensidige rustningskontrol- eller nedrustningsforanstaltninger. Kleins bog indeholder habile analyser og er frem for alt en dygtig og nyttig kortlægning af forhandlingerne.

KONKLUSION. Den videnskabelige litteratur om nedrustningsforhandlingerne efter anden verdenskrig har for historieforskningen værdi ved en grundig og detaljeret kortlægning af området. Ofte er der imidlertid tale om sammenfattende redegørelser baseret på, og i problemstillinger og disposition ledet af det tilgængelige materiale om forhandlingerne. Denne bundethed af materialets art og omfang medfører en utilfredsstillende analyse. I enkelte fremstillinger er der forsøg på at formulere en gennemgående tese som udgangspunkt for behandlingen af materialet, men disse forsøg (Murray, Spanier and Noguee) forekommer alt for unuancerede og postulerede. Det er karakteristisk, at der på det teoretiske område ikke kan spores nogen egentlige landvindinger eller afgørende nyformuleringer i de gennemgåede værker. Sådanne findes snarere på beslægtede områder, f. eks. i strategistudier og i sikkerheds- og konfliktforskningsstudier, men også i den analytiske nedrustningslitteratur, som ikke har forhandlingernes historie som emne.¹³ Men først og fremmest findes de inden for disciplinen international politik, hvis teoretiske problematik burde anvendes i højere grad end hidtil på forskningsområdet nedrustning. Herudover kunne der ønskes dybtgående videnskabelige enkeltundersøgelser af en række af forhandlingsfaserne, som på længere sigt kunne bære en bred, analytisk behandling af forhandlingsforløbet, som placerer forhandlingerne der, hvor de hører hjemme: som redskaber for staterne til at fremme deres interesser og til demonstrativt at give udtryk for deres politik og markere deres placering i det internationale system, redskaber, som kan bruges mere eller mindre intensivt, og som kan forkastes til fordel for andre i den givne situation mere anvendelige.

¹³ Her tænkes på værkerne af Bull, Schelling og Singer, som er nævnt i note 1.

Kritik og debat

ORLA LEHMANN'S ERINDRINGER

DEN 26. november 1870, to måneder efter Orla Lehmanns død, skrev A. F. Krieger i sin dagbog:

»Folkeforeningens Mindefest for Lehmann. H. Hage holdt Taler, utilbørlig lang, tilsyneladende utilstrækkelig forberedt, og uden psykologisk Charakteristik. Den sidste Mangel er vel hos Hage ulægelig . . . Hage, som har faaet Lehmanns Optegnelser, bør nu saa snart som muligt udgive, hvad der kan offentliggjøres. Hertil hører:

- 1) Hans Optegnelser om hans Ungdom, omtrent til 1834, hvortil den norske Reise slutter sig.
- 2) Berlin. London. Februarbevægelsen.
- 3) Hans Taler og Afhandlinger. Den om det græske Kongevalg kan ikke meddeles.

Reinhard skal skildre Lehmann for Folkeforeningen, saa Hages Foredrag vil ikke af den blive udgivet«.

Hother Hage, som 1859 var blevet byfoged i fødebyen Stege, og herredsfoged på Møn, var den, Lehmann havde ønsket skulle gennemgå og tage bestemmelse om udgivelsen af hans efterladte skrifter. Om Krieger, der maj 1870 var indtrådt i ministeriet Holstein, skriver han i sit forord til 1. del, april 1872: »Ved Arbeidets Udførelse har Justitsminister Krieger med stor Redebonhed bistaaet mig, og ydet saare værdifulde Bidrag til Opgavens Løsning«. Krieger havde allerede før Lehmanns død som formand for Den danske historiske Forening 1857–70 vist interesse for Lehmanns optegnelser. Da han 15. marts 1868 havde modtaget Lehmanns »Brev om Martsdagene 1848 til Redaktøren af Historisk Tidsskrift« skrev han 3. april i sin dagbog, antagelig efter en forespørgsel om, hvorvidt Lehmann havde andre optegnelser om martsdagene: »Lehmann ordner sine Memoirer paa en noget ensidig, men meget practisk Maade. Han samler sine Taler, og binder dem sammen med smaa forklarende Indledninger. Saaledes har han nu omtrent 50. Deriblandt »Martsprogrammet« (efter hans daværende Fuldmægtig Jørgensens Optegnelser)«.

Krieger må have set Lehmanns papirer, inden de blev overgivet Hage. Hans liste i 3 punkter angiver formentlig, hvad han havde fundet væsentligt. Måske har han til de under 1) nævnte ungdomserindringer henregnet skildringen af København i Lehmanns studentertid: »Kjøbenhavn i Frederik VI's Dage«. Foruden disse fandtes optegnelser om Lehmanns rejser, hvoraf Krieger nævner den norske. Han synes ikke at have været opmærksom på, at Lehmann i 1865, efter et gensyn med Norge, havde udgivet »Norge og Nordmændene. Reiseerindringer fra 1836 og 1865«. Også de under 2) nævnte optegnelser »Berlin. London«, der omhandler den diplomatiske rejse 1848, må nærmest karakteriseres som rejseerindringer, ligesom »Februarbevægelsen«, der formentlig er identisk med »Den franske Revolution 1848«, i lighed med »Norge og Nordmændene« har tilknytning til rejseoplevelser. Punkt 3) omfatter den samling af taler, der skulle træde i stedet for egentlige politisk-historiske memoirer. Den indeholdt også enkelte tidligere trykte afhandlinger, eller brudstykker af sådanne, fra Lehmanns ungdom, og en senere, trykt i Nordisk Universitets Tidsskrift 1861 under titlen »Den svensk-norske Hjælp 1848.« Den af Krieger under 3) nævnte om det græske kongevalg hørte derimod ikke til samlingen.¹

Som berørt i en tidligere afhandling, H.T. 12. rk. III, s. 83 med note 1-3, havde Lehmann på et vist tidspunkt skrevet forord til et værk med titlen »Bidrag til Danmarks indre Historie i den sidste Menneskealder, et Udvalg af Taler, Afhandlinger og Breve (ledsagede af orienterende Indledninger)«. Det indledes således: »Da jeg ved Udgangen af 1863 var udtraadt af Statens Tjeneste, besluttede jeg at bruge min overflødige Fritid til at udføre et længe næret Forsæt, af mit Livs Erindringer at op-

¹ I Orla Lehmanns privatarkiv i Rigsarkivet beror, under C 1, et manuskript »Den græske Thronfølgesag«, der formentlig er identisk med den af Krieger nævnte afhandling, jfr. f.eks. Dagbøger VIII (1), s. 135. Der findes også et udkast dertil. Et andet renskrevet manuskript om »Unionen mellem Norge og Sverige« er formentlig det foredrag, Lehmann holdt i Folkeforeningen i to møder november og december 1868. Det ses ikke trykt. Et tredje manuskript om »Opløsningen af Norges Forening med Danmark« er ikke i Lehmanns hånd. Beretningen om »Ministerskiftet i 1863« med tillæg »Det holstenske Ministerium«, meddelt af Aage Friis i 1937, H.T. 10 rk. IV, beror nu i Lehmanns arkiv under C 20. Manuskriptet er påtegnet romertallet XII, hvilket gav Friis anledning til den antagelse, at det havde været tanken at optage beretningen som afsnit i pieceen »Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke«. Det er dog mere sandsynligt, at den har været tænkt optaget i »Efterladte Skrifter«, men at Krieger, i hvis besiddelse manuskriptet var indtil 1885, har fundet det uegnet til udgivelse for tiden. Manuskripterne til »Amtmandskabet i Veile« og »Frederik VII's Besøg i Veile«, meddelt af Julius Clausen i »Af Orla Lehmanns Papirer« (nr. 42 og 57), findes i Lehmanns arkiv under C 15. Førstnævnte har oprindeligt været overskrevet »Mit tydske Fangenskab« og har åbenbart dannet indledning til beretningen herom. Efter ændringen af overskriften synes det at have været tanken at fortsætte skildringen, idet indledningen har fået betegnelsen »De tre første Maaneder« (atter overstreget) og fortsættelsen »Min Fængsling«. Sidstnævnte findes under C 1.

tegne, hvad jeg troede kunde have almindeligere Interesse . . . at efterlade den fremtidige Historieskrivning et Indlæg, der kunde vidne om, hvorledes vi havde opfattet disse Tildragelser, og hvad vi havde tilsigtet med vore Bestræbelser. – Under Forberedelsen til dette Arbejde fandt jeg imidlertid, at jeg om de fleste og vigtigste af disse Ting allerede havde udtalt, hvad jeg kunde have at sige, og at jeg altsaa ved et strengt Udvalg deraf vilde kunne undgaa Faren for at tale for meget om mig selv og for at blande blegnede Erindringer sammen med Betragtninger fra en helt anden Tid«. ²

Hermed kan sammenholdes indledningen til »Den franske Revolution 1848« (Efterladte Skrifter, 2. del, s. 1–2), der synes skrevet allerede i Vejle (manuskriptet findes ikke blandt Lehmanns papirer): »Det er mit Haab, at jeg ved at fortælle mit Levnetsløb vil finde Anledning til at yde enkelte Bidrag til mit Lands nyeste Historie; men med fremmede Lande agter jeg kun at befatte mig leilighedsvis, og kun forsaavidt de i dem forefaldne Begivenheder staa i umiddelbar Berøring med vore egne Anliggender. En Undtagelse tror jeg imidlertid at burde gjøre med Hensyn til den franske Revolution, fordi min egen Vej har ført mig forbi dens Udspring faa Øieblikke, forinden dens voldsomme Vande brød alle Dæmninger, men især fordi jeg senere blev Øienvidne til den forfærdelige Kamp, hvori den fandt sin Afslutning. Min Hovedgrund er dog, . . . at den, som vil forstaa det mærkelige Aar 1848, maa studere det i Frankrig«.

Dette synes at være optakten til en fuldstændig skildring af det mærkelige år, omfattende ikke blot Lehmanns rejser, men også de historisk mere interessante begivenheder imellem og efter dem. Det blev imidlertid kun til en skildring af de fire rejser: De to overvejende private, hvortil der hentydes i »Den franske Revolution«, nemlig Italiensrejsen med den syge hustru, der brat afbrødes ved efterretningen om Christian VIII's død – Lehmann rejste hjem over Paris, som han passerede kort før februarrevolutionens udbrud – og det senere besøg i Paris i juni-juli, hvor han sammen med hustruen, der nu for sit vedkommende var på hjemmevejen, oplevede juniopstanden og bagefter aflagde besøg hos Lamartine og Bastide. Og de to mellemliggende embedsrejser, til Berlin og London i marts-april og som regeringskommissær i Jylland i maj. Disse skildringer er naturligvis ikke uden historisk interesse, og hører i høj grad med i en levnedbeskrivelse, ligesom ungdomserindringerne, der afsluttes med rejsen over Nordtyskland til

² Med udtrykket »udtraadt af Statens Tjeneste« sigtes til, at Lehmann, der havde forladt amtmandsembedet i Vejle ved indtrædelsen i ministeriet Hall i efteråret 1861, ikke overtog nyt embede ved dets fald. Om hans helbredstilstand ved indtrædelsen i ministeriet, se Neergaard i »Under Junigrundloven« II (1) s. 495. I den sidste del af ministeriets levetid var han sengeliggende, jfr. hans egne bemærkninger i »Minister-skiftet i 1863«, H.T. 10. rk. IV, s. 289, 294 og 296.

Berlin 1833–34, og rejsen til Frankrig og Italien 1842–43, der afsluttes med forlovelsen (Lehmann kalder den »Den større Rundreise, som jeg siden 1834 havde haft tilgode«, åbenbart fordi den af onklen skænkede rejse 1833–34 var blevet afbrudt i utide ved moderens død). Men de efterlod væsentlige huller.

Begrundelsen i forordet for at undlade at udfylde dem synes ikke overbevisende, ialfald ikke for 1848's vedkommende. Selvom Lehmann til hvad han »allerede havde udtalt«, medregnede borgerrepræsentanternes adresse, kongens svar til den slesvig-holstenske deputation og konseilspræsidentens åbningstale til den grundlovgivende rigsforsamling, og henlagde dem til sit udvalg sammen med talerne på de to Kasino-møder, alt forsynet med kortfattede »orienterende indledninger«, kunne det ikke blive nogen fyldestgørende erstatning for egentlige erindringer om begivenhederne efter hjemkomsten fra Italien – og navnlig ikke om grundlovsforhandlingerne.³ Bedre kunne denne, af Krieger som »noget ensidig« betegnede form for memoirer – der måske nok var »meget praktisk«, men dog forbundet med betydeligt arbejde, fordi hele stoffet blev revideret, ofte med stor frihed – dække tiden før 1848 og navnlig, når memoirerne skulle udstrækkes hertil, tiden efter.⁴

³ Udover »Til Rigsforsamlingen« var i udvalget optaget en tale »For Grundloven«, der angaves holdt ved en politisk fest i Vejle 1861, men i virkeligheden var en revision og kombination af to taler, trykt og udgivet af Lehmann 1861 i samlingen »Imellem Sessionerne. Et par Leilighedstaler af Orla Lehmann«. (Det drejer sig om talerne I og V, hvoraf den første er den i sin tid meget omtalte »Skaal for den danske Rigsdag« 29. marts 1860, på et tidspunkt, kort efter det Rotwittske intermezzo, da Lehmann følte sig som tilskuere, fordi han på grund af sygdom ikke havde kunnet deltage i rigsdagens arbejde i samlingen 1859/60. Den indeholder ikke, som man har troet, udtrykket »Den plebeiske Aands onde Instinkter«, se herom Neergaard II s. 271, og iøvrigt heller ikke nogen kritik af grundlovens repræsentationssystem, Neergaard I s. 807–08). I kommentaren til denne »tale«, Efterladte Skrifter 4. del s. 78, hedder det: »Da jeg ikke var Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling, har jeg ikke haft Anledning til i Almindelighed at udtale mig om Grundloven, i hvis Tilblivelse og i hvis Udarbejdelse jeg havde taget virksom Del . . .«.

⁴ Talerne »Om Fællesforfatningen (September 1855)« og »Fællesforfatningen af 18de Novbr. 1863 (I Rigsraadet 1863)«, Efterladte Skrifter 4. del I og V, er rene konstruktioner. Hvad angår tiden før 1848 undrer man sig over, at den berømte 28. maj-festtale 1842 om opgivelsen af Holsten (den gamle tunge sten), og talen i Roskilde om stænderkomiteer samme år, ikke er medtaget. Måske har Lehmann ikke holdt af at tænke derpå. Ialfald havde han senere mange gange grund til at fortryde sine ord i førstnævnte om at skrive blodigt bevis på visse folks ryg, jfr. omtalen i Efterladte Skrifter 2. del s. 198 af Bunsens disken op med »den gamle Løgn« om »hvad jeg – som ung Kandidat og ved et Middagsgilde – for mange Aar siden skulde have yttret«. Ploug aftrykte talen »Danmark til Ejderen« som tillæg til 4. del af Efterladte Skrifter. Krieger skrev i sin dagbog 29. december 1878 i Anledning af Thorsøes bog om Chr. VIII's regeringstid: »Skildringen af 1842 giver ny Anledning til at beklage, at Hage-Ploug ikke havde optaget flere af Lehmanns Stænderforedrag, end han selv udpegede, f. Ex. i Stændercomité-sagen«. Lehmanns ikke benyttede manuskript: »Til mine Vælgere« er aftrykt hos Julius Clausen (nr. 18).

Da forordet blev skrevet, synes det at have været tanken, at udvalget ialfald ikke skulle udstrækkes udover Lehmanns »udtræden af statens tjeneste«. Man kunne ligefrem tro, at forordet var skrevet kort tid derefter, inden efterretningerne fra Wien den 1. august 1864, siden krigen og tabet af Sønderjylland, der gik Lehmann så nær til hjerte, ikke omtales med et ord.⁵ Dette er dog ikke sandsynligt – selvom man forudsætter at forberedelserne til udførelsen af det »længe nærede forsæt« har været meget kortvarige og at forsættet er blevet opgivet meget hurtigt, f.eks. allerede straks efter Fengers den 31. marts 1864 daterede kritik af udkastet til beretning om ministerskiftet. Lehmann kan næppe i løbet af få måneder have fuldført blot den væsentligste del af udvalget. Bemærkninger i skriftet »Norge og Nordmændene« tyder også på, at Lehmann endnu efter opløsningsvalget til rigsrådets folketing maj 1865 har befundet sig på forberedelsens stadium. Kapitlet »Gjensynet« begynder således: »Beskæftigelsen med det ovenstaaende Arbejde havde hos mig vakt en saa stor Lyst til at gjensee Norge og mine derværende Venner, at jeg da mit Helbred tillod og fordrede en lille Reise, strax efter Slutningen af Rigsraadets Møde drog derop i August 1865«. Og i indledningen til hele værket, dateret 15. oktober 1865 og tilegnet Schweigaard, tales der om, at arbejdet var begyndt i den tanke, at det først skulle se dagens lys efter forfatterens død, »tilligemed andre Optegnelser, ved hvilke jeg søger at udfylde min nuværende overflødige Fritid«.

Snarere må man antage, at vendepunktet ligger efter forfatningskampens afslutning, og at hovedstammen af udvalget af taler og af handlinger er blevet til i 1867. Forordets tavshed om krigen og dens ulykkelige følger kan forklares ved, at Lehmann har anset sin udtræden af statens tjeneste ved ministeriet Halls fald som et slutpunkt, om ikke for sit politiske liv så dog for den del deraf, han fandt grund til at efterlade historieskrivningen et bidrag til. De lejlighedstaler og foredrag fra tiden efter krigen, som samlingen er blevet suppleret med, åbenbart efter at forordet var skrevet og måske efter at tanken om en udgivelse i levende live var opgivet, har ikke meget med forordet at gøre (udvalget slutter med en nekrolog over Schweigaard 1870) – og det er bemærkelsesværdigt, at Lehmanns initiativ i forfatningsspørgsmålet og deltagelse i forfatningskampen, sålidt som dennes udfald, end ikke er omtalt i kommentarerne dertil.⁶

⁵ Manuskriptet til forordet, der blev trykt som tillæg til 4. del af Efterladte Skrifter, er bortkommet sammen med alle øvrige manuskripter til 4. del. Det er så meget mærkeligere som samtlige manuskripter til 3. del er bevaret. Det manuskript til »Det gamle Mellemværende mellem Dansk og Tydsk«, der findes i arkivet, er ikke trykmanuskript til 4. del XII.

⁶ Der hentydes til piæcen »Om Aaragerne til Danmarks Ulykke« i kommentaren til et foredrag i Dansk Folkeforening december 1865 »Om Personalunionen« (Efter-

Derimod er det sandsynligt, at de fleste af de bevarede første erindringsudkast er skrevet i tiden efter beretningen om ministerskiftet.⁷ Det gælder navnlig »Reiser til Italien og Frankrige i Aaret 1848«, der også medtager rejsen til Paris i juni. Efter slutningen af skildringen af Italiensrejsen: »Fredagen d. 18 Februar ankom jeg til Kjøbenhavn. Min første Opgave var naturligviis at orientere mig i de midlertidigen indtrufne Begivenheder«, følger en fortsættelse, hvoraf fremgår, at det var Lehmanns agt at skildre de historiske begivenheder efter hjemkomsten: »Forinden jeg imidlertid gaaer over til at fortælle om disse Tildragelser, der have en almindeligere, historisk Interesse, vil jeg i dette Afsnit, der nærmest vedkommer mit private Liv, endnu tilføie nogle Ord om den Reise til Paris, jeg i den paafølgende Juni Maaned foretog for at hjembringe min Hustru«. Også udkastet »(Min) Diplomatisk Reise i 1848« (ordet »Min« er overstreget og d rettet til D) synes at stamme fra denne tid. I tilslutning til en bemærkning i slutningen af

ladte Skrifter 4. del VIII s. 122): »Det maa være mig tilladt her at nævne, at jeg, skjønt bøjet af sjælelige og legemlige Lidelser, ydede mit Bidrag til at bringe Folket til Besindelse og til atter at samle de forsagte og adspaltede Kræfter ved Udgivelsen af et politisk Skrift, hvis Modtagelse vidner om, at det var et Ord i rette Tid«. Piecen kom i 8 oplag december 1864–januar 1865. Iøvrigt nævnes kun stiftelsen af Folkeforeningen sammen med Krieger, Hall og Bille: »I Rækken af disse Bestræbelser indtager dog Stiftelsen af »den danske Folkeforening« . . . den første Plads . . .«, jfr. Bille i Bricka's »Dansk Biografisk Lexikon« X (1896) s. 178: »Han var efter disse Sorgens Dage bleven en gammel Mand. Han undlod ikke at tage Del i ethvert Arbejde for at styrke Nationens Mod under de haarde Slag og for at støtte vore voldførte slesvigske Brødre; navnlig som Formand for »Dansk Folkeforening« virkede han utrættelig for disse Formaal«. Om Lehmanns stilling til tilbagetoget, voldgiftsforslaget, fredspreliminærerne, og fredstraktaten, såvelsom om hans initiativ i forfatningsspørgsmålet, må oplysning søges andetsteds, se Neergaard II (2) s. 1069, 1339, 1449, 1534, 1538 ff., 1585 ff. og 1673. Før opløsningsvalget til det ny rigsråds folketing maj 1865 udgav Folkeforeningen det af folketinget forkastede grundlovsforslag med en erklæring af H. A. Kryger og indledende bemærkninger af Lehmann. I samme måned udgav Arbejderforeningen et foredrag af Lehmann om »Det Tydske i Danmark«, senere udførligere gentaget i Folkeforeningen 1868 som »Det gamle Mellemværende mellem Dansk og Tydsk«.

⁷ Foruden de i note 1 nævnte udkast findes blandt Lehmanns papirer følgende, der har et lignende udseende som »Ministerskiftet i 1863«: »Min første Ungdom 1810–33«, »Reisen til Berlin 1833«, et manuskript, der begynder således: »I Sommeren 1836 foretog jeg en Reise til Norge . . .«, »Reise i Frankrig og Italien 1842–43« (slutningen af dette mangler), »Reiser til Italien og Frankrige i Aaret 1848« og »(Min) Diplomatisk Reise i 1848«. De to sidstnævnte findes ligesom »Min Fængsling« under C 1 i Orla Lehmanns arkiv, medens de fire førstnævnte var blandt papirer, som først i 1964 kom til Rigsarkivet og blev registreret som »Orla Lehmann og hustru Marie, f. Puggaards arkiv«. Det vil i det følgende blive betegnet som arkiv II. »Min første Ungdom 1810–33« og »Reisen til Berlin 1833« er senere blevet sammenarbejdet til et stærkt udvidet og rettet manuskript »Min Ungdom 1810–34«, der danner grundlag for det endelige. Udkastet vedrørende Norgesrejsen 1836 har været benyttet ved udarbejdelsen af »Norge og Nordmændene«, hvorom intet andet findes i arkiverne.

forrige udkast: »Naturligvis benyttede jeg mit Ophold i Paris til et Forsøg paa at gjøre mit Land lidt Nytte; men Fortællingen derom vil finde en mere passende Plads paa et andet Sted«, hedder det i slutningen af sidstnævnte (efter en hentydning til, at grev Knuth havde ønsket, at L. fra London tog til Haag): »Derimod gjorde jeg i Juni en kort Reise til Paris. Dette skete i et privat Øiemed og er derfor blevet omtalt i en anden Forbindelse; men det er en Selvfølge, at jeg søgte at benytte Leiligheden til ogsaa at gjøre politisk Gavn. Jeg indskrænkede mig derfor ikke til at meddele vor Gesandt, Greve Moltke, og Generalconsul Delong . . . men lod mig af dem præsentere for Chefen for den executive Commission, Lamartine, for Udenrigsministeren Bastide og for Chefen for det politiske Bureau . . .«

Færdiggørelsen af erindringerne synes at være sket efter brevet af 15. marts 1868 om martsministeriet. Dette, der formentlig blev fremkaldt af Krieger som supplement til O. Müllers beretning,⁸ danner for såvidt et nyt vendepunkt, som derved (og ved den »i Tidsskriftets VI Binds 1ste Hefte optagne Beretning af afdøde Geheimeraad Bang«, hvortil Lehmann henviser) et væsentligt hul i skildringen af 1848 var blevet udfyldt. Noget tyder på, at det har givet Lehmann lyst til ikke blot at færdiggøre erindringerne, men at fuldstændiggøre skildringen med afsnit, bl. a. om grundloven. Ialfald findes blandt Lehmanns papirer et blad, overskrevet »Program 1848«, af følgende indhold: »Reise til Italien og Frankrige (hjem over Paris) – Martsministeriet – Diplomatsk Reise (Hjemreisen Paris) – Regjeringskommisær i Jylland – Krigen – Den svensk-norske Hjælp – Vaabenstilstanden – Grundloven«. Det vil bemærkes, at »Reise til Italien og Frankrige« nu optræder i enkelttal, åbenbart fordi Lehmann har fundet den i udkastene foretagne deling af junirejsen i en privat og en mere »embedsmæssig« del uheldig og nu ment, at den bedre i sin helhed kunne hægtes på den diplomatiske rejse.⁹ Den er stadig fundet for »lille« til selvstændig behandling, men i den endelige udformning fik den, som naturligt er, sit eget kapitel »Paris« ved siden af »Italien«. Lehmann nåede ikke at opfylde dette »Program«, men kun at færdiggøre rejseerindringerne sammen med ungdomserindringerne. De sidste blev renskrevet i hans næstsidste leveår 1869.

⁸ Jfr. Kriegers dagbog 7. marts 1868: »Jeg meddelte O. Müller Regenburgs og mine Bet. med Hensyn til hans Beretning om Martsdagene. Han tog ret taaligt imod det. Navnlig fandt han sig i at udslette Lehmanns Forklaringer om »Fortvivlelsens Selvhjælp«, og om, hvorlunde han vilde havt Borgerrepræsentanterne til at erklære sig i Permanens på Slottet, hvis Kongen ikke havde bestemt sig til en ny Politik. – Jeg tænker, vi faae fra Lehmann en Fremstilling af Plessens Andeel i Martsdagene . . .«

⁹ Tilføjelsen »Hjemreisen Paris« i parentes efter »Diplomatsk Reise« må sigte til hustruens hjemrejse. Lehmann har næppe som Julius Clausen i »Af Orla Lehmanns Papirer« s. 110 indledningen, jfr. s. 112 note 2, troet, at han rejste hjem fra London over Paris!

Brevet om martsministeriet blev henlagt til udvalget af taler og afhandlinger, sammen med afhandlingen om den svensk-norske hjælp, hvilket kan have givet stødet til medtagelsen af andre bidrag fra tiden efter krigen.¹⁰

Hage synes ikke at have været i tvivl om, at han burde udgive udvalget, som det forelå. Han nævner det først i sit forord: »De Skrifter, hvis Udgivelse paabegyndes med nærværende Del, falde i tvende Hovedgrupper. Den ene omfatter enkelte *Afhandlinger*, der tidligere have været trykte, samt et Udvalg af *Taler*, vedrørende vigtige Spørgsmaal. Disse havde Lehmann gennemgaaet og bearbejdet med den Bestemmelse, at de skulde udgives: de vare færdige fra hans Haand. – Den anden Hovedgruppe er: *Livserindringer* . . .«

Det kan ikke siges, at disse ord giver nogen klar karakteristisk af de to grupper, udover at den første bestod af skrifter, som Lehmann selv havde udsondret og færdigbehandlet med henblik på udgivelse. Men så meget synes klart, at det var Hages hensigt på dette punkt at respektere Lehmanns »Bestemmelse«. Det havde da været både nemmest og medført større klarhed, hvis udgivelsen var begyndt dermed, ledsaget af Lehmanns eget forord. På den anden side udgjorde ungdomserindringerne, der også forelå fuldt færdige fra Lehmanns hånd, et naturligere udgangspunkt, og de havde i langt højere grad nyhedens interesse. De var nu opdelt i seks afsnit: »Min Slægt«, »Min Barndom«, »Universitetet«, »Studererlivet«, »Nordtyskland« og »Berlin«.¹¹ Når Hage valgte at begynde udgivelsen hermed og med det øvrige udenfor udvalget liggende materiale, under overskriften »Livserindringer«, burde han blot have gjort det klart, at man ikke deri skulle vente at finde egentlige politiske memoirer.

Hvad der fik plads i 1. del, udover ungdomserindringerne og »Kjøbenhavn«, var kun de to Italiensrejser. Medtagelsen af den første var noget problematisk, bl. a. fordi der her kun forelå et foreløbigt, meget mangelfuldt udkast: »Reise i Frankrig og Italien 1842–43« (jfr. note 7). Hage ses at have markeret en del omflytninger deri med følgende anvisning til trykkeriet: »Omflytninger No. 1–32 bedes nøie iagttagne. Paa Grund af dem udbedes de Ark, der omfatte Frankrig paa engang i første Korrektur«. Derimod var udkastet »Reiser til Italien og Frankrige

¹⁰ Ordet »Breve« i titlen sigter næppe til brevet af 15. marts, jfr. note 23 om brevene til Times. Tallet 50 i Kriegers dagbog 3. april kunne tyde på, at Lehmann inden sin død har ryddet ud i samlingen. Der er dog snarere tale om en skrive- eller læsefejl for 30.

¹¹ Trykmanuskripterne til de fem første afsnit, hvoraf de fire første bærer årstallet 1869, beror i arkiv I, dog findes enkelte sider, derunder indledningen til »Studererlivet«, i arkiv II. Slutningen af »Studererlivet« i arkiv I synes af Hage hentet fra det i note 7 nævnte manuskript »Min Ungdom 1810–34«, der delvis er pagineret. Hage har anvist placeringen ved påskriften: »Her inds. vedl. p. 43–50« (svarende til Efterladte Skrifter 1. del s. 73–79). Trykmanuskriptet til sjette afsnit »Berlin« findes ikke.

i Aaret 1848« afløst af nøje gennearbejdede manuskripter »Italien« og »Paris«, der må antages renskrevet omtrent samtidig med ungdomserindringerne. »Paris«, der også afløste slutningen af »Diplomatisk Reise i 1848«, blev udskudt til 2. del sammen med »Den franske Revolution 1848«, hvortil »Paris« henviser.¹²

Tilsyneladende har det været Hages hensigt i 1. del også at optage Norgesrejsen 1836 på grundlag af det i note 7 nævnte udkast. I hans forord hedder det: »Til Erindringerne, der slutte med 1834, knytter sig nærmest et Afsnit, der er trykt under Titel af: »Norge og Nordmændene. Reiseerindringer 1836 og 1865«. Herefter følge: »Reise i Frankrig og Italien 1842–43« og »Reiseerindringer fra 1847 og Begyndelsen af 1848«. ¹³ Resten af Erindringerne vedrører navnlig 1848 efter Christian VIII's Død og 1849«. Han synes først efter tilrettelæggelsen af 1. del at være blevet opmærksom på det trykte skrift, hvilket måske forklarer, at 1. del kun blev et lille hæfte på 233 sider. Iøvrigt synes også Ploug at have overvejet optagelse af skriftet. I hans forord til 4. del hedder det: »At hans fortrinlige Skrift »Norge og Nordmændene« ikke har kunnet medtages, beklager jeg; skulde hans Skrifter imidlertid opleve andet Oplag, vil det mulig kunne ske«.

Som bekendt oplevede Lehmanns Skrifter, hvis enkelte bind ikke kunne købes særskilt, ikke 2det oplag, skønt navnlig 1. del vakte opmærksomhed. Det gjaldt især skildringen af København i Lehmanns studentertid. En måned efter bindets fremkomst bragte »Dagens Nyheder« (12. juni 1872) en del af skildringen som »feuilleton« med bemærkning, at den »til sin stoflige Interesse knytter den, at opfriske Mindet om en af vore mest elegante og formfuldendte Prosaister«. Og ligefrem sensation kom der til at stå om skildringen, da H. P. Holst blev så forarget, at han bragte en imødegåelse i juninummeret af sit tidsskrift »For Romantik og Historie« (18. bind, 1872, s. 643 ff.). Denne, som havde til overskrift: »Var det virkelig saa slemt? Et Indlæg mod Orla Lehmanns »Kjøbenhavn i Frederik den Sjettes Dage««, kaldte atter Topsøes »Dagbladet« frem til en anmeldelse (25. juni 1872), hvori Lehmanns skildring betegnes som »et lille Mesterstykke af kulturhisto-

¹² Trykmanuskriptet til »Paris« beror i arkiv I, hvorimod det til »Italien« findes i arkiv II. Begge er skrevet med Lehmanns hånd og bærer samme præg som de tilsvarende til ungdomserindringerne. De er dog ikke forsynet med årstal. Manuskriptet til »Italien« slutter rigtigt med, at Lehmann ankom til København den 18. februar. (Datoen 13. februar i Efterladte Skrifter 1. del s. 204 beror på en læse- eller trykfejl). Manuskriptet til »Kjøbenhavn«, der ligeledes findes i arkiv II, synes skrevet omtrent samtidig med de andre, som det ganske ligner. Det indledes således: »Der er nu, da jeg skriver dette, allerede forløbet over 40 Aar siden jeg blev Student«. Lehmann blev student 1827.

¹³ Hage har åbenbart fundet overskriften »Italien« for snæver, da hjemrejsen fandt sted over Paris. Han endte dog med at respektere Lehmanns overskrift.

risk Pennetegning . . . som vi til Trods for vor kgl. Hofdigter Etatsraad H. P. Holsts Antikritik tillade os at ansee for troværdig«. I anmeldelsen, der indledes og sluttet således: »Det er en fortrinlig Bog, Orla Lehmann har efterladt det danske Publikum i sine Erindringer . . . den alene vilde skaffe Lehmann en høj Rang blandt vore Forfattere . . .«, hedder det iøvrigt: »Lehmann var jo ikke fri for at være en Bekræftelse paa Gøthes: Nur die Lumpen sind bescheiden, og Mange vilde maaske troe, at hans Memoirer for en stor Del vare en historisk-politisk Skildring af, hvad han selv havde udrettet og villet udrette. Det ere de slet ikke. Den Lehmann, som træder frem af »Erindringerne«, er en ung, højt-begavet, livfuld, men tillige meget elskværdig Mand, som fører os om i sine Omgivelser, gaaer rundt omkring til sine Venner og Bekjendte og skildrer dem Alle med faa, levende og i Reglen baade træffende og humane Træk . . .« Anmelderen kunne jo ikke vide, at Lehmann havde opgivet at skrive politiske erindringer, bl. a. for at undgå at tale for meget om sig selv.

Selv Holst kunne ikke tilbageholde en glæde over Lehmanns ungdoms-erindringer. Rejseerindringerne fra Italien var han mindre begejstret for: »Hans første Reise i Italien er flygtig og efterlader intet Billede, desto interessantere er hans anden italienske Reise . . . Hele denne Skildring er fuld af Liv og Varme og bæres af en Følelse, der baade er sand og berettiget, selv om en god Smag nok kunde have Et og Andet at indvende imod den Form, hvori den udtaler sig, og hist og her maa finde Udtrykket mere søgt og pretieust end simpelt og naturligt. Dette er overhovedet den Svaghed, der klæber ved Lehmanns Stil i det Hele . . .«

Hage, der ellers var godt tilfreds med den modtagelse, 1. del havde fået, skrev i den anledning 27. juni (to dage efter anmeldelsen i Dagbladet) til Krieger: »Saavidt jeg har kunnet mærke, have selv strenge Dommere været ret tilfredse med første Del. Klippesystemet har jo altid sine Vanskeligheder. En Forfatters Eiendommelighed er stundom saa nær knyttet til hans Feil, at man ved altfor meget at se paa de sidste skader den første. Naar alle Kritikere efter deres individuelle Anskuelse skulde plukke en Forfatter, vilde han ofte blive for stærkt afklædt. Jeg anser det derfor som en Pligt ikke at spørge om hvad jeg selv vilde have skrevet, men hvad Forf. efter sin Individualitet maa ønske frem. Maaske gaar jeg for vidt i saa Henseende; men hidtil ere vi jo komne taalelig godt ud af det ved at samarbeide i den Sag, og jeg stoler, oprigtig talt, mere paa Dem end paa Enkelte, der opstilles som Smagsdommere, men som gjerne ville iføre andre Forfattere deres egne Klæder« (jfr. ndfr. s. 169 med note 19a).

Hage, hvem Lehmann formentlig havde bemyndiget til at bruge saksen, ialfald overfor de arbejder, han ikke selv havde bestemt til udgivelse, havde måske haft lyst til at udelade dele af Italien 1843,

og ligesom Holst følt sig stødt af et eller andet »pretiøst« udtryk, f.eks. i skildringen af den bevægede afsked med hustruen i Norditalien februar 1848, men som naturligt er, havde han ikke i sin egenskab af udgiver ønsket at iføre Lehmann andres klæder og gik i det hele vidt i sin tilbageholdenhed som redaktør.

Få måneder efter brevet til Krieger blev Hage syg. Han havde som herredsfoged måttet deltage i omfattende og anstrengende strandingsforretninger efter stormfloden 13. november 1872, der medførte, at 40 skibe strandede på Møn, og hans i forvejen noget svage helbred fik derved et knæk. Han døde 9. februar 1873, 57 år gammel, før 2. del af Lehmanns Efterladte Skrifter forelå. Ploug, som derefter kom til at afløse Hage som udgiver (han havde holdt mindetalen for Lehmann i Studenterforeningen 30. januar 1871) måtte derfor – som det hedder i »Fædrelandet«s anmeldelse 24. juli 1873 – »overtage det Hverv at faa denne Del ud i Verden«. Måske har han også haft en finger med i tilrettelæggelsen. Ialfald ses planen for værket her ændret. Flere afsnit af Lehmanns udvalg af taler og afhandlinger er overført til 2. del, i modstrid med, hvad Hage i forordet til 1. del havde erklæret som sin hensigt: »Nærværende første Del omfatter Erindringer indtil Begyndelsen af 1848. Anden Del vil omfatte Resten af Erindringerne. I to derpaa følgende ville Taler og Afhandlinger blive meddelte«.

Man kunne tænke sig, at grunden til denne ændring var, at udgiverne var blevet klar over, at det ville se mærkeligt ud, om Lehmanns »Livserindringer« fra 1848 kun omfattede rejseskildringer! Det var jo ikke blevet forklaret læserne, at de egentlige politiske erindringer måtte søges under taler og afhandlinger. Dette kunne være forklaringen på, at man i 2. del medtog »Borgerrepræsentanternes Adresse«, »Martsprogrammet«, »Martsministeriet« og »Til Rigsforsamlingen«.¹⁴ Det havde også været meningen at medtage »Forfatningsreskriptet af 28de Jan. 1848« (første Kasinomøde), men uheldigvis havde manuskriptet hertil, som oplyst af Ploug i forordet til 4. del, forpuppet sig. Det var »blevet stukket ind i en Pakke andre Papirer, hvor det heldigvis blev fundet, inden 3die Bind sluttedes«.¹⁵ Forklaringen må imidlertid være en anden, thi man medtog tillige »Den svensk-norske Hjælp«, der har meget lidt med »Livserindringer« at gøre. 2. del svulmede derved op til

¹⁴ Manuskripterne til »Borgerrepræsentanternes Adresse«, »Martsprogrammet« og »Martsministeriet« findes ikke, men det kan af selve indholdet af de i 2. del trykte afsnit II, III og IV ses, at de har hørt til Lehmanns »udvalg«, jfr. også Kriegers dagbogsnotat af 3. april 1868. I arkiv I findes et rettet særtryk af Historisk Tidsskrift og et manuskript »Kongens Svar til Slesvigholstenernes Udsendinge«, der åbenbart er skrevet før 15. marts 1868. Det er ikke identisk med indledningen til afsnit IV i Efterladte Skrifter og brevet til H.T. er her aftrykt in extenso uden rettelser. Derimod findes trykmanuskriptet til afsnit X »Til Rigsforsamlingen« i arkiv I.

¹⁵ Manuskriptet findes i arkiv I sammen med de øvrige manuskripter til 3. del.

424 sider, næsten 200 sider mere end 1. del.¹⁶ (Hvis første Kasinomøde ikke var blevet forstuet vilde der være kommet yderligere 20 sider til!).

Der synes kun at kunne være den forklaring, at man i 2. del har villet samle alt, hvad der var tilbage vedrørende årene 1848 og 1849, altså indføre kronologi med tilsidesættelse af Lehmanns udsondring af det særlige udvalg af taler og afhandlinger. I Plougs forord til 4. del omtaler han en anmeldelse af 3. del i »Fædrelandet« for 21. februar 1874: »En æret Anmelder i »Fædrelandets« Nr. 44 d. A. har anket over, at Skrifterne ikke ere trykte efter Tidsfølgen, men delte i to Grupper efter deres Form: »Erindringer«, »Afhandlinger og Taler«. Jeg kan ikke negte, at ogsaa jeg vilde have foretrukket Tidsfølgen; men jeg maa tillige gjøre opmærksom paa, at denne med stor Lethed kan gjenoprettes ved at læse 3die Bind før 2det . . .«. At det ikke er helt rigtigt, og at resultatet ikke er smukt, rent bortset fra det bortkomne manuskript og fra, at den svensk-norske hjælp passer så dårligt under »Livserindringer«, er en anden sag. Navnlig er der fremkommet den anomali, at borgerrepræsentanternes adresse til Frederik VII i marts 1848 er kommet til at stå under »Livserindringer« i 2. del, medens studenternes adresse til Christian VIII i december 1839 må søges under »Afhandlinger og Taler« i 3. del!

Som antydet må man spørge, om ændringen af værkets plan ikke er sket under indflydelse af Ploug. Ganske vist hedder det i anmeldelsen i »Fædrelandet« (der er signeret C R): »Er her imidlertid en Fejl i Stoffets Ordning, saa har den nuværende Udgiver ingen Del deri. 2det Bind laa alt færdigt, for den største Del trykt, da den første Udgiver døde«. Men selvom bindet endog havde ligget færdigt, da Hage blev syg, er det ikke bevis for, at han ikke var påvirket af Ploug, med hvem han kan have konfereret, efter at Krieger i juli 1872 var blevet finansminister. Meningen med udtalelsen i »Fædrelandet« er vel kun at fritage Ploug for ansvar for den *oprindelige* plan, der var lagt til grund for 1. del.

Udover de allerede nævnte afsnit kom 2. del af »Livserindringer« til at indeholde »Berlin« og »London« (V og VI), »Min Reise som Regjeringskommisær i Jylland« (VII) og »Mit Fangenskab« (XI). Sidstnævnte hører sammen med første Italiensrejse til de erindringer, som ifølge Hages forord »ikke vare endelig bearbejdede«, men »skulde gennemgaa et yderligere Gjennemsyn«. Afsnittet er ligesom Italiensrejsen trykt på grundlag af et foreløbigt udkast, jfr. note 1. Titlen er åbenbart i korrektoren ændret fra »Min Fængsling« til det bedre »Mit

¹⁶ I arkiv I findes et rettet særtryk af Nordisk Universitets Tidsskrift med en indledning, overskrevet »Den danske Sag og Sverige«. Det fremgår heraf, at Lehmann kun havde tænkt sig en del af »Den svensk-norske Hjælp« optaget i sit udvalg af taler og afhandlinger. I Efterladte Skrifers 2. del afsnit VIII er imidlertid hele den 70 sider store afhandling aftrykt uden indledning og uden rettelsler.

Fangenskab«. Trykmanuskriptet til Jyllandsrejsen, der synes skrevet uden forudgående udkast, formentlig på grundlag af de officielle rapporter, er knap så mangelfuldt. Efter dets udseende at dømme stammer det fra de sidste år, men indledningen viser, at det må være skrevet før den endelige udformning af »London«.¹⁷ Det er imidlertid den diplomatiske rejse, vi i det følgende vil beskæftige os nærmere med, foranlediget af en nylig afhandling i Historisk Tidsskrift, baseret på det faktum, at trykmanuskriptet til »Berlin« og »London«, der afviger væsentligt fra udkastet »Diplomatisk Reise i 1848«, ikke er fundet.¹⁸

Forfatteren, der tidligere havde behandlet Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab med en vis sympati,¹⁹ giver her udtryk for andre følelser. Man forstår, at han under arbejdet med sit store af Videnskabernes Selskab udgivne værk: »British Mediation in The Danish-German Conflict 1848–50«, er blevet opmærksom på det nævnte udkast, har sammenholdt det med de trykte erindringer, og har fundet »karakteristiske forskelle«, der har fascineret og inspireret ham. Resultatet er blevet en monografi, der fremtræder som en redegørelse for Lehmanns mission, en specialafhandling i forhold til det nævnte værk, men mere handler om udkastet, og hvad man deraf – og af Lehmanns indberetninger til grev Knuth – kan udlede om Lehmanns karakter. Som det siges i den afsluttende sætning i »Summary«: »The »dispatches« and the manuscript are fascinating contributions to a characterization of Lehmann as a person«.

Om arten af denne »characterization« lades man ikke i tvivl. I en afsluttende sammenligning s. 646–47 mellem udkastet (ms.) og de trykte erindringer (udg.), angående nogle tanker, Lehmann gjorde sig under et tilfældigt anløb af Göteborg på hjemrejsen fra London – temmelig fjernt fra »missionen« – citeres manuskriptet derhen, at Lehmann over-

¹⁷ Trykmanuskriptet, der har overskriften »Regjeringskommissair i Jylland«, beror i arkiv II. Det er ligesom de renskrevne ungdomserindringer, »Kjøbenhavn«, »Italien« og »Paris« i kvart, i modsætning til de i note 1 og 7 nævnte folioudkast. Hage har også forbedret titlerne på »Kjøbenhavn«, »Italien« og »Paris«.

¹⁸ Holger Hjelholt, »Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London«, H.T. 12. rk. I s. 608 ff.

¹⁹ H.T. 11. rk. VI. Når det her s. 627 note 2, jfr. note 1, på grundlag af en, formentlig mundtlig meddelelse fra arkivar Dahlerup anføres, at fru Lehmann ifølge kirkebogen døde i »Skovsbo«, hvilket antages at være identisk med det til Puggaards landejendom »Skovgaard« hørende gæstehus »Skovhuset« (der ifølge Eiler Nystrøm skulle være bygget til bolig for datter og svigersøn, se herimod L. Gotfredsen, »Gentofte« II s. 162), beror det på en misforståelse. Fru Lehmann døde i det Chr. Drewsen dengang tilhørende hus i Skovsborg, som man havde lejet til hende for sommeren. Skovsborg blev dengang skrevet Skovsberg, hvilken for os mærkelige skrivemåde tidligere har givet anledning til den misforståelse, at fru Lehmann døde på Skovgaard. Forfatterens »Skovsbo« beror øjensynligt på, at de to sidste bogstaver i Skovsberg er faldet ud. En anden misforståelse forekommer s. 615 med note 2, hvor det antages, at Lehmanns brev til hustruen af 23. maj 1849 er gengivet i Efterladte Skrifter 2. del s. 417 noten.

vejede »at gaa til Stockholm, hvor jeg havde større Udsigt til at naa virkelige Resultater end i Berlin og London«. Når han ikke gjorde det, var det, fordi han ikke vidste, »hvorvidt dette kunde krydse Planer og Foretagender af Regjeringen, fra hvilken jeg under min hele Fraværelse kun havde hørt lidt. Jeg resignerede mig derfor til at aflægge et Besøg hos den danske Generalkonsul Scheel, hvem jeg manuducerede i dansk Statsret og Skandinavisme«. Om den tilsvarende fremstilling i udg. s. 217 siger forfatteren: »Som det ses, er der i udg. flere karakteristiske forskelle fra ms. Den overlegne bemærkning om Lehmanns »manuduktion« er udgået. Det selvhævdende »jeg« i sætningen om udsigten til at opnå virkelige resultater i Stockholm er afløst med »der var«, og endelig tillægges der Lehmann en overbevisning om, at den ikke på rundrejse værende regering allerede havde foretaget sig noget! Det havde den såvel som vor dygtige gesandt i Stockholm Chr. Høyer Bille«.

Hvis man læste dette isoleret, og ikke var tilstrækkeligt opmærksom på ordet »tillægges«, ville man tro, at det var Lehmann selv, der havde slettet den overlegne bemærkning om manuduktion og det selvhævdende »jeg« (som det kan være lidt vanskeligt at undgå i memoirer), såvelsom tvivlen om, hvad den ikke på rundrejse værende regering – og den dygtige gesandt – havde foretaget sig. Men det er ikke forf.'s mening. Han mener, at ms. overhovedet er det sidste, der foreligger fra Lehmanns hånd vedrørende den diplomatiske rejse, og at det bortkomne (eller ialfald ikke hidtil fundne) trykmanuskript skyldes Hage (»eller hans medhjælpere, til hvilke Krieger hørte«). Det støttes på et (mangelfuldt) citat af Hages brev til Krieger af 27. juni 1872, der menes at vise, at Hage »har indtaget et ret frit standpunkt over for Lehmanns manuskript«. ^{19a} Det skal ved Hages udgivelse været blevet »udsat for både beskæring og ændringer«.

Ud fra dette udgangspunkt lader forfatteren i sin fremstilling udkastet spille hovedrollen. De trykte erindringer optræder som regel kun i noter eller henvisninger, der sjældent er udtømmende. ²⁰ Dog forekommer et

^{19a} Brevet, der findes under C1a i Kriegers privatarkiv i Rigsarkivet, er forsynet med sørgerand (Hage navde mistet sine to brødre i marts og maj) og begynder således: »Tak for Deres Linier. Det har været en streng Tid og jeg har været meget medtaget, baade aandeligt og legemligt. . .«. Det afsnit af brevet, hvori forf. har fundet støtte for sin teori, er gengivet ovenfor s. 165. Forf. udelader 1ste, 4de og 6te punktum, men selv det tilbageblevne synes nærmest at sige det modsatte af, hvad forf. antager. Det andet brev af 17. november 1871, som forf. anfører s. 609 note 3, giver ham heller ikke nogen støtte. Det taler kun om retskrivning (Hage bruger ikke dobbeltvokaler) samt kontrol af årstal og citater. Kriegers Dagbøger V s. 100, som også nævnes, indeholder det notat, der er gengivet ovenfor som indledning. Det går imod forf.'s teori, jfr. ndfr.

²⁰ Noterne giver ikke altid oplysning om, at udg. afviger fra ms., således note 30 s. 616. Der gives sjældent fuld oplysning om afvigelserne, og oplysningen er undertiden misvisende, således note 73 s. 634: »stort set den samme« og note 85 s. 641: »der stort set

par tilfælde, hvor udg. undtagelsesvis trækkes op i teksten med kritik. Det første er citatet s. 631 af udg. s. 159–60, hvorom det hedder: »Udg.'s gengivelse – eller omskrivning – af ms. er vel ikke forvanskende, men forgrovende – bl.a. udtrykket idioter«. Det er også det første, der vækker læserens mistanke om, at der er noget galt. Kan det virkelig være Hage, der ellers formodes at have retoucheret, hvor Lehmanns tekst forekom ham for arrogant, der her har forgrovet? Hertil kommer undren over, hvorfra Hage skulle have de oplysninger, der forekommer i udg., men ikke i ms. Det er den danske repræsentant i Bruxelles, Coopmans, som får udg.s forfatter til at udbryde (eller lade Lehmann udbryde): »Det er med saadanne Redskaber, at den danske Regjering har ledet Danmarks udenrigske Politik! Og endda er det ikke Idioterne blandt dem, som for os have været de fordærveligste«. Grunden til dette udbrud er ikke så meget Coopmans' også i ms. omtalte uvidenhed om det slesvigske spørgsmål som hans ikke i ms. nævnte stolthed over at have skaffet sig genpart af en i denne forbindelse temmelig interesseløs belgisk depeche. Hvorefter har Hage oplysningen herom? Forf. gengiver omhyggeligt Coopmans' rapport om Lehmanns besøg, men kan næppe mene, at Hage skulle have studeret denne rapport i udenrigsministeriets arkiv og på grundlag deraf skrevet om depechen. Iøvrigt forglemmer forf. sig, idet han skriver: »Det er denne Coopmans' opfattelse, som Lehmann spotter over i sin ironisk mente udtalelse: »et højst interessant aktstykke««. Citatet er fra udg., som efter forf.s mening er skrevet af Hage (der skulle have stået »som Hage lader Lehmann spotte over ...«!).

Med en begyndende tvivl går man videre til det næste tilfælde s. 637, hvor forf. efter citat af et stykke i ms. om den russiske gesandt i London, baron Brunnow, skriver: »At udg. har behandlet dette stykke meget frit, ses af s. 185 ff. Det kan formodes, at Hage ved sin omarbejdelse har bygget på mundtlige meddelelser i sin tid fra Lehmann. Desuden har han formentlig brugt L.s nævnte brev af 11.« Det drejer sig om et brev til grev Knuth af 11. april, hvoraf dog intet kan udledes m.h.t. den morsomme sammenligning mellem Brunnow og hans kollega i Berlin, Meyendorf, der pryder udg. s. 185–86, og hvortil intet tilsvarende findes i ms. (udover et langt mindre skarpt tegnet portræt af Brunnow). Den må altså stamme fra meddelelser fra Lehmann »i sin tid«: »Man kan vanskelig tænke sig større Modsætninger, end ham og Meyendorf, uagtet de begge vare af tysk Rod; thi medens

svarer hertil«, hvilket sidste er særlig galt, fordi det, der kritiseres i ms. netop er rettet i udg. Citatet ved note 25 s. 615 er ikke fra udg., og Lehmann kalder ikke den svenske gesandt baron d'Ohsson for »franskmanden, grev d'Ohfsen«, hverken i ms. eller udg. I ms. står: »Den svenske Minister, Baron d'Ohsson var sygelig og gnaven . . .«. S. 641 efter note 86 burde det være oplyst, at den sidste sætning er udgået i udg., og s. 643 l. 6 f. o. burde der være henvist til den afvigende tekst i udg. s. 198.

denne var en fin, lidt svagelig Europæer, var Brunnow, med sin store Krop, sit runde, rødbrune, stærkt skaldede Hoved og lurende sorte Øine, en underlig grov Skikkelse, og medens hin var venlig uden Nedladdenhed, var der en ubehagelig Fidelitet i den Maade, hvorpaa denne gav den aabne Hædersmand. Jeg kunde saaledes godt forstaa Antagonismen mellem disse to Statsmænd«. ²¹

Længere nede på s. 637 skriver forf.: »Det barokke i, at den revolutionære Lehmann optrådte som legitimist . . . drøftes i udg. s. 187 – og uden grundlag i ms.«. Denne drøftelse, der altså skal være skrevet af Hage (på grundlag af mundtlige meddelelser?) lyder således: »Brunnows Modtagelse var for øvrigt fortræffelig . . . Han gik saa vidt i sin faderlige Velvillie, at han gav mig endel baade almindelige diplomatiske Regler, og praktiske Raad . . . Kort sagt – hvis jeg var bleven Diplomat, saa vilde jeg aabenbar være blevet det under russiske Auspicier, og da Selvionien alle mine Dage for mig har været en rig Kilde til Moro, saa kan man tænke sig det Humoristiske i min Stilling, der gjorde det til Pligt at tale som en indgroet Legitimist og at søge Trøst og Raad hos den russiske Regjerings Repræsentanter. . . . Da jeg saa Brunnow i Palmerstons Salon, tilhviskede han mig i Forbigaaende »vous verrez que la Russie toujours est fidèle à ses amis««. Forf. knytter hertil den kommentar, at »Når udg. lader L. sige, at »selvionien alle mine dage for mig har været en rig kilde til moro«, føler man sig fristet til herved at sætte et spørgsmålstegn«. Det er muligt, men læseren vil navnlig spørge, hvordan det er muligt, at Hage har kunnet skrive alt dette, og hvorfor han har »ladet L. sige« det.

Og endelig det tredje tilfælde s. 645, hvor det hedder: »I udg. s. 202 skildres forbindelsen med Disraeli på en måde, der tjener til at fremhæve Lehmann som den, der manuducerede Disraeli, »en lærvillig elev og hurtigt hoved«, og som genfandt sine argumenter i Disraelis »glimrende tale« i parlamentet den 19.«. Man undres påny: Er det virkelig den Hage, der s. 217 ikke ville lade Lehmann manuducere vor konsul i Göteborg, som her lader ham manuducere Disraeli? Ganske vist viser et eftersyn af den fulde tekst s. 202, at referatet ikke yder udg.'s forfatter retfærdighed. Det fremstillingen går ud på er, at Lehmann i det væsentlige indskrænkede sig til at »indstrø de fornødne faktiske Oplysning-

²¹ I ms. fortæller Lehmann en anekdote i forbindelse med besøget hos Brunnow. Da denne præsenterede sin hustru som en »landsmandinde« (hun var svensk født) nævnte han hendes pigenavn. Lehmann erindrede da i 1842 i Paris at have truffet en ung svensk af det navn og troede heri at have fundet et konversationsemne. Han holdt dog hurtigt inde, da fru Brunnow stivnede. Senere erfarede han af Reventlow, at det drejede sig om fru Brunnows broder, der havde vist sig uheldig både i Stockholm og andetsteds, før han havnede i Paris. Dette er hos forf. blevet til: »I en anmærkning nævner Lehmann i øvrigt en fadæse, han begik i konversation med Brunnows hustru«! Anekdoten er udgået i udg.

ger« i Reventlows »varme Foredrag«, hvorefter han gik hjem for sammen med Bjelke at udarbejde »en kort Promemoria«. Den overlegne bemærkning om manuduktion står ganske for forf.'s regning! Men alligevel bestyrkes mistanken, og den bliver til vished ved læsningen af de to sider, der i udg. s. 200–02 går forud for det af forf. så mangelfuldt refererede. Hvis det er skrevet af den af Krieger som mindetaler og psykolog kritiserede Hage, så tager han her revanche som en sand digter – i en stil, der næsten overgår Lehmanns! En prøve hidsættes: »Jeg siger Tingen, som den var: det var ikke til Disraelis Retfærdighedsfølelse og ridderlige Interesse for den Forurettede, vi appellerede, men det var hans umættelige Ærgjerrighed og utrættelige Arbejdsomhed vi tilbød en god Leilighed til at kunne optræde i la haute politique uden at kompromittere sig, og til at lade sin aandrige og pikante Velalenhed spille i en Sag, hvori han var vis paa at finde et velvilligt Øre. Efter Aftale indfandt vi os altsaa paa hans Bopæl i Grosvenor Gate ved Regentspark, hvis hele Indretning bar Præget af den Velstand, han havde giftet sig til, og af de belletristiske Prætentioner, der vare hans eget Indskud i Boet«. ²²

Hvis man anspreet af disse tilføjelser, som forf. selv gør opmærksom på, søger andre, hvor udg. er skrevet »uden grundlag i ms.« finder man talrige. F. eks. beskrivelsen s. 184–85 af Palmerstons »rout«, hvor Lehmann blev forestillet af Reventlow: »Umiddelbart før os blev Prindsen af Preussen, en lang stiv Soldat, præsenteret af Bunsen, en lille noget korpulent Mand med et fint Ansigt og sjælfult Øie. Palmerston modtog Prindsen uden alt »Krus«, og efter et Øiebliks Samtale forsvandt Parret i en Kreds af Damer, blandt hvilke Bunsen syntes at have endel gode Venner. Da jeg blev forestillet, spurgte han mig, om jeg ønskede en Samtale med ham. Jeg negter ikke, at det kneb; men jeg blev mit Forsæt tro, og svarede, at min Sendelse nærmest gjaldt Danmarks Repræsentant i London, som besad Regjeringens fulde Fortrolighed. Stundom belønnes Dyden dog alt i denne Verden; thi ikke blot blev Reventlow meget fornøiet, men jeg fik ligefuldt Leilighed til at forhandle vor Sag med Palmerston . . .«.

Tilføjelserne er så mange, at udkastets 100 foliosider er blevet til

²² Udg. kritiseres også i en note s. 635, hvor forf. behandler hvad han kalder en »meget fri omskrivning« af et stykke i ms. om forholdet til Reventlow: »Saaledes hedder det – i strid med sandheden – at L. fortalte Reventlow . . . Endvidere anføres som begrundelse for L.s »forsigtighed« . . . men mistænkeliggørelsen af Reventlow er uøgrundet«. (Det drejer sig om R.s optræden i København i dagene før martsministeriets afgang. Grev Knuth sagde herom i statsrådsmødet 9. november, efter at R. havde forladt mødet, at det vilde være klart for enhver, »hvormeget Grev Reventlow havde maattet lade sig influere af de Anskuelser, han her bestandig var stødt paa i sin Kreds«.) Hvorfor Hage skulle have indføjet usandheden og mistænkeliggørelsen forsøger forf. ikke at forklare.

115 tryksider i udg., skønt der også forekommer udeladelser, bl.a. af den flere sider lange slutning, som forf. delvis gengiver s. 647–48. Her-til kommer de 30 sider »Breve til Times«, der i ms. blot var refereret, men i udg. tilføjes som bilag, jfr. s. 197: »Jeg vil derfor meddele dem i dansk Oversættelse som Bilag . . .«²³ Et sted er i udg. som note trykt en tilføjelse, der åbenbart er gjort i sidste øjeblik på grundlag af et i 1869 udkommet værk (s. 161): »Af Bunsens Levnetsbeskrivelse ser jeg, at jeg paa Søreisen over Kanalen har havt Leilighed til at vise dennes syge Søn nogle smaa Tjenester. . . jeg selv har ikke den fjerneste Erindring deraf, men morsomt er det, at hans Enke deraf tager Anledning til at blive rørt – ikke over min, men over Bunsens Ophøiet-
hed over »persönliche Gereiztheit gegen politische Gegner««. Selv forf. kan næppe, hvis han har læst denne note, have troet, at den er skrevet af Hage.

Spørgsmålet, om udg. overhovedet er blevet læst i sin helhed, eller blot pletvis er blevet sammenholdt med ms. under studiet af dette, er berettiget, fordi den naturlige fremgangsmåde ville have afsløret, at der ikke alene er tale om »beskæring og ændring« af ms. (og altså talrige tilføjelser), men at der foreligger en *fuldstændig omarbejdelse*. Om-skrivningen er så total, at næsten ikke en sætning er efterladt uændret. Selv en historie som den, der er trykt i noten s. 218, om et slagsmål i skibets kahyt, mens det lå i Gøteborgs havn under hjemrejsen fra London, viser sig at være gennemgribende revideret!

En slutning fra manglen af trykmanuskriptet er naturligvis letsindig: Lige ved siden af ms. ligger i Lehmanns arkiv det flere gange omtalte udkast »Reiser til Frankrig og Italien i Aaret 1848«. En sammenlig-ning heraf med de trykte erindringer, afsnit VIII i 1. del, »Italien«, og afsnit IX i 2. del, »Paris«, viser, at det har været genstand for en lig-nende gennemgribende revision som »ms.«. I dette tilfælde findes det endelige manuskript til »Paris« (trykms. i Lehmanns hånd) ved siden af det foreløbige, men ikke det endelige manuskript til »Italien«. Er man konsekvent gået ud fra, at også dette var udarbejdet af Hage, jævnfør Holsts karakteristik af Lehmanns stil netop i denne forbindelse? At det endelige manuskript til »Italien« (trykms. i Lehmanns hånd, ganske svarende til det om »Paris«) befandt sig blandt de papirer, der først i 1964 kom til Rigsarkivet, har forfatteren ikke vidst. Det må be-tegnes som et held for ham, at trykms. til »Berlin« og »London« ikke dukkede op ved samme lejlighed. Iøvrigt er det et tilfælde, der ligner en tanke, at heller ikke trykms. til »Den franske Revolution« er dukket

²³ Lehmanns egenhændigt renskrevne oversættelse af brevene findes i arkiv II. Måske har det oprindelig været tanken at optage brevene i udvalget af taler og af-handlinger, jfr. ordet »Breve« i titlen. De »Fire Breve til Times«, der i 1848 blev trykt hos det »Schultziske Bogtrykkerie«, var kun en stærkt forkortet gengivelse.

op, jfr. Kriegers dagbog under Nr. 2. Måske har Krieger fået begge efter trykningen, sammen med de ligeledes savnede trykms. vedrørende martsdagene.

Forf.s udsagn s. 609: »Der foreligger ingen tegn på, at Lehmann har nået at udarbejde et til trykning mere egnet ms.«, er intet argument. Man kunne bedre sige, at der ikke foreligger tegn på det modsatte, og heller ikke på, at nogen anden har haft tid, lyst, evne eller ret til at foretage andre tekstændringer end en lempelig modernisering af retskrivningen. Men iøvrigt er udsagnet næppe rigtigt, rent bortset fra, at udg. så umiskendelig bærer præg af Lehmanns forfatterskab. Måske vil man ikke anerkende det som et »tegn«, at ialfald slutningen af ms. er afløst af et trykms., der utvivlsomt er udarbejdet af Lehmann (»Paris«), men et sådant foreligger i hvert fald i Kriegers dagbog. Når der nemlig her tales om »Berlin. London« og ikke om »Diplomatisk Reise 1848«, kan det kun være udtryk for, at det endelige manuskript forelå allerede ved Lehmanns død.

Den gunstige læser vil nu ønske at vide, om forf.s urigtige udgangspunkt har ført ham til urigtige resultater m.h.t. andet end Lehmanns karakter. Nogle få bemærkninger herom vil give anledning til at fremdrage endnu et par eksempler på ændringer og tilføjelser, der kun kan være skrevet af Lehmann selv.

Det første og mest fremtrædende eksempel er den lange indledning til afsnittet »Berlin«, Efterladte Skrifter 2. del s. 105 ff., som kun delvis genfindes i udkastet, og som forfatteren fuldstændig forbigår. Han indleder s. 611 sin fremstilling af rejsens baggrund og formål med at citere Lehmanns brev af 26. marts til sin hustru: »Den første Plan var, at jeg som overordentlig Gesandt skulde afgaae til London og Paris; rimeligvis har man et nærmere Brug for mig«. Forfatteren synes at mene, at det »nærmere Brug« var Berlin, hvortil Lehmann afrejste samme nat. Han antager endvidere, at en henvendelse fra den russiske gesandt Sternberg til »indflydelsesrige personer« har bevirket – eller været medvirkende til – at den af Lehmann nævnte »første plan« blev opgivet. Det støttes på en depeche fra Sternberg af 29. marts, tre dage *efter*, at Lehmann var rejst, hvori en sådan henvendelse til indflydelsesrige personer omtales som noget *fremtidigt*! Sternberg troede trods et benægtende svar fra grev Knuth, at Lehmann fra Berlin ville rejse videre til Paris: »Og hvad kunde der ikke komme ud af et møde mellem Lehmann og hans åndsfælle Lamartine?«²⁴ Det mærkeligste er dog ikke, at for-

²⁴ Forf. s. 612. Det citerede er nok mere forf.s eget udbrud end en gengivelse af, hvad Sternberg skrev. Det volder nogen forvirring, at Sternbergs depeche omtales både før og efter omtalen af Lehmanns bortrejse, men note 8 s. 611 og note 11 s. 612 viser, at der er tale om samme depeche. Forf. oplyser s. 616–17, at Lamartine allerede i begyndelsen af marts, altså før den tyske revolution, havde sendt en særlig repræsentant,

fatteren, der har stor respekt for »the world of diplomats« og derunder også for Sternberg, skænker disse depecher opmærksomhed. Mærkeligere er, at det samme ikke gælder Statsrådets Forhandlinger, hvoraf fremgår, at den »første plan« blev opgivet, eller »indtil videre stillet i Beroe«, allerede den 24. marts, i samme statsrådsmøde, hvor spørgsmålet blev rejst. Det skete efter at grev Knuth havde foreslået, at der »foreløbigen sendtes en aldeles ubetydelig Mand, som ei kunde vække nogen Opmærksomhed, med Depecher til London«. Disse depecher, derunder en konfidentiel skrivelse til grev Reventlow, blev vedtaget på det følgende statsrådsmøde lørdag eftermiddag kl. 6 $\frac{1}{2}$ (efter at der i det fortrolige brev var slettet en passus om muligheden af at gå ind på en deling af Slesvig som en allersidste udvej).

Den 26. marts var en søndag, hvor der ikke var statsråd (endsige med deltagelse af kongen, som det siges i forfatterens »summary«!) Lehmann benyttede dagen til at skrive sit lange brev til hustruen, der sluttede med det citerede og en bemærkning om, at han nu ikke havde tid til at skrive mere, da han skulle skrive en proklamation fra kongen til slesvigerne. Denne proklamation nåede han at skrive (den blev vedtaget af statsrådet den følgende dag), men ikke at afsende sit brev til hustruen, thi nu blev han ifølge udg. s. 105 kaldt til møde hos grev Knuth sammen med nogle af de andre ministre. Det var »efter Modtagelsen af den seneste Post«, som kan have indeholdt meddelelser om dannelsen af den provisoriske regering i Kiel natten mellem den 23. og 24. marts, hvorom intet forelå i de foregående statsrådsmøder. (»Prindsen af Augustenborgs Proclamation til Slesvig-Holstenerne« blev oplæst af konseilspræsidenten i statsrådsmødet mandag den 27. marts). Resultatet af mødet blev, som det siges i udg. s. 106, at Lehmann blev »anmodet om uopholdelig at begive mig til Berlin for paa Stedet at skaffe mig Underretning om Sagerne Stilling og Regjeringens (den preussiske regerings) Beslutninger«. Afrejsen fandt sted »Hals over Hoved«, som Lehmann skriver til sin kone fra Berlin 29. marts, samtidig med at han afsendte brevet af 26.²⁵

Som »Kreditiv« medbragte Lehmann et af grev Knuth underskrevet brev, stilet til det danske gesandtskab i Berlin, hvorefter regeringen havde formået Lehmann til at rejse til Berlin, Wien og London. Når

de Circourt, til Berlin »for at overbevise Preussen om Frankrigs fredelige hensigter og evt. forberede en alliance«. Noget sådant har Sternberg åbenbart ikke kunnet tænke sig, jfr. citatet af depechen s. 611, hvorefter »la France républicaine . . . ne demanderait pas mieux que de jeter hors de ses frontières le ferment de troubles qui la dévore«. Sternberg synes i det hele ikke at have været bedre underrettet om franske og danske hensigter, end han i en tidligere depeche af 23. marts, citeret af forf. s. 611 ved note 7, havde vist sig at være om Lehmann.

²⁵ Brevene er, som anf. af forf., trykt i Danske Politiske Breve. Det følgende brev af 3. april findes i »Af Orla Lehmanns Papirer« (nr. 40).

Wien var medtaget, var det, fordi Lehmann, der selv havde konciperet brevet, oprindelig havde tænkt sig muligheden af at søge støtte der. Men, som det siges i udg. s. 155, »da jeg strax ved min Ankomst til Berlin erfarede, i hvilken Grad alle Forudsætninger for denne Anskuelse vare kuldcastede, var det mig klart, at der i Wien ikke kunde være Noget for mig at gjøre«. Der blev derfor også, som det siges s. 137, kun aflagt et »proforma« besøg hos den østrigske gesandt, grev Trauttmansdorff, og kun derfra hjembragt et af de mange diplomatportrætter, som forf. ikke kan lide. (Hans sammenligning s. 628 note 60 af ms. og udg. på dette punkt er et af de talrige eksempler på, at udg. ikke kan være skrevet af Hage). Hvorvidt Lehmann skulle rejse til London beroede også på ham selv. Det ahang af de oplysninger, han fremskaffede om den »preussiske interventionslyst«. Først når og hvis denne viste sig »uimodståelig«, var tiden kommet til at påberåbe sig Englands garanti. At henvende sig til de Circourt faldt, som det ses af udg. s. 138, slet ikke Lehmann ind. Det republikanske Frankrig måtte »føle en moderlig Velvillie for den tyske Revolution«, og var desuden »saa stærkt beskæftiget med sine egne Anliggender, at dets Stemme ikke kunde udøve stor Indflydelse i Udlandet«. Det var »kun hos Englands og Ruslands Gesandter«, Lehmann »kunde søge Trøst«.

Ordet »formået« i »Kreditivet« giver s. 612 forf. anledning til følgende ytring: »Statsrådet har næppe behøvet at udfolde store anstrelgelser for at »formå« Lehmann til at rejse, og mon han ikke selv har været planens ophavsmand?« Heroverfor står fremstillingen i udg. s. 106-07: »Det er en Selvfølge, at det ikke var med noget let Hjerte, jeg paatog mig dette Hverv uden anden Instrux end den – den eneste, som det var muligt at give – at handle efter Omstændighederne; men var Formen uregelmæssig, saa vare Tiderne det ogsaa, og havde baade Kongen og Folket betroet sig til os, saa kunde Ingen af os noget Øieblik være i Tvivl om at gaa, hvorhen Pligten kaldte«.

Forf. samler sin bedømmelse af rejsen til Berlin i følgende sætning s. 614: »Man kan næppe hævde, at der kom noget positivt ud af hans »diplomatiske mission«, snarest føler man sig fristet til at finde den om ikke uheldig, i hvert fald unødig«. Bagved dette ligger ikke blot den opfattelse, at det hele var noget, Lehmann havde fundet på, og ikke noget grev Knuth og hans kolleger havde bedt ham om, men også en miskendelse af rejsens første og fornemste mål: at skaffe hurtig og sikker underretning på stedet om, hvorledes den preussiske regerings hensigter var. At Lehmann ikke opnåede andre resultater end at konstatere dette, er ikke underligt. »Desværre begyndte det med Enden«, hedder det i udg. s. 126, »thi det Første, hvorpaa jeg efter min Ankomst fik Øie, var Kongens Brev til Hertugen af Augustenborg af 24de Marts . . .« Men hvorfor citerer forf. ikke, hvad grev Knuth skrev i sit brev

til Lehmann af 3. april: »Efterat have modtaget Deres skrivelse af 31. f. M. iler jeg med at bringe Dem Regjeringens og min varmeste Tak for den Iver, hvormed De i Berlin er optraadt i vor Sags Interesse; navnlig vil jeg ikke undlade at udtale min Paaskjønnelse af de Skridt, De har foretaget hos Sir Stratford Canning og Lord Vestmoreland«.

Lehmann nåede ikke at få denne skrivelse i Berlin, idet han netop den 3. april om aftenen, efter at have deltaget i en middag hos lord Westmoreland, afrejste til London over Bruxelles. Herom hedder det i udg. s. 156-57: »Jeg var i Berlin tilfældigvis blevet præsenteret for den belgiske Gesandt, Nothomb, men havde ingen Anledning havt til at besøge ham. Jeg blev derfor overrasket, da han faa Timer før min Afreise kom til mig med det Spørgsmål, om jeg ikke kunde have Lyst til at lægge Veien om ad Bruxelles, da han i saa Fald kunde skaffe mig Leilighed til uden Tidsspilde at faa Audients hos Kong Leopold . . . Jeg svarede . . . at det for os maatte have megen Betydning, hvorledes han opfattede vore Forhold, da hans store Anseelse baade hos den engelske Dronning og de engelske Statsmænd vilde sætte ham i Stand til at virke for os . . . men ved Siden deraf kunde jeg dog ikke fordølge, at jeg ingen Mission havde til Kongen af Belgien, og meget nødig vilde paa drage mig Skin af Paatrængenhed . . . Denne Indvending havde Nothomb forudset og vilde derfor sørge for at det kom til Kongens Kundskab, at det var ham og ikke mig, fra hvem Forslaget var udgaaet. Dette formulerede han omtrent saaledes: »Naar De fra Lord Westmoreland, hvor vi spise sammen til Middag, kjører til Jernbanestationen, kommer De forbi mit Hôtel, hvor De vil forefinde en lille Pakke til Kongens Husminister og Yndling van Pradt. Den afleverer De paa Slottet, naar De i morgen Eftermiddag Kl. 5 kommer til Bruxelles, og vil da have Tid til i det ligeoverfor samme liggende Hôtel Bellevue at spise lidt, inden Kongen omtrent Kl. 6 kommer tilbage fra Laaken, og til at gjøre Deres Toilet, medens Kongen dinerer. Uden Tvivl vil han modtage Dem umiddelbart efter Bordet, og De kan endnu samme Aften afreise til Ostende«. Jeg har meddelt dette saa udførligt, fordi det er den nøiagtigste Instrux, jeg nogensinde har modtaget eller set, og fordi Alt indtraf Ord til andet«.

Når det gengives så udførligt her, er det ikke blot fordi historien er morsom, men fordi forf. anser den for en (af Hage frembragt) »ret usandsynlig« kombination af ms. og Lehmanns indberetning til grev Knuth af 8. april fra London. Forf. ofrer en lang note s. 629 på at påvise formentlige modsætninger mellem de tre beretninger om denne for »missionen« temmelig ligegyldige afskedsmiddag (der, som naturligt er, slet ikke omtales i indberetningen til Knuth, men derimod i brevet til hustruen samme dag) og om, hvorledes Nothombs opfordring fremkom. Men der er ikke anden modsætning end, at der i ms. står, at op-

fordringen fremkom under selve middagen. Enten har Lehmann, da han skrev ms., ved en erindringsforskydning troet, at det forholdt sig således, eller også har han fundet, at anekdoten passende kunne forenkles på denne måde. Det drejede sig jo ikke om en højtidelig rapport. Men måske har han ved eftersyn af brevet til Knuth fundet, at han dér, som forklaring på, at han rejste til London over Bruxelles, kort havde omtalt Nothombs opfordring: »Få Timer forinden min Afreise kom den belgiske Gesandt . . .«, og derfor, samtidig med, at han iøvrigt omskrev hele den kuriøse historie, ændret fremstillingen på dette punkt.²⁶

Desværre har forfatterens urigtige udgangspunkt også helt præget hans fremstilling af »Lehmann i London«. Når det f.eks. s. 647 om et brev, som Lehmann fra Göteborg sendte Bille i Stockholm, men som kun kendes fra dennes svar, siges: »Lehmans brev kan altså ikke have haft det pessimistiske indhold, som han påstår, at hans meddelelser til udenrigsministeriet havde (se ovenfor)«, så er det lille ubehagelige ord »påstår« baseret på et stykke i ms., som er ændret i udg. De meget kritiske ord om Englands holdning, der citeres af forf. s. 641, var i ms. sat i citationstegn, som om de var brugt i Lehmanns brev til Knuth af 13. april om samtalen med Palmerston den foregående dag. Antagelig troede Lehmann, da han skrev ms., at han havde brugt dem, fordi de ganske dækkede hans indtryk af samtalen. Men han er blevet retledt ved eftersyn af brevet. I udg. hedder det s. 196 korrekt: »Mit Indtryk af denne Samtale, der havde varet i henved 2 Timer, meldte jeg strax til Udenrigsministeren; det var langt mindre sanguinsk, end det, Reventlow deraf havde modtaget. Jeg saa, at der var ingen Udflugt saa daarlig, at Palmerston jo vilde gribe den for at slippe bort fra Englands Garanti, og ingen Indrømmelse saa ydmygende for Danmark, at han jo som Mægler vilde fordre den af os for at tilfredsstille vor mægtige Modstander«. Den sidste sætning findes ikke i brevet til Knuth, men den står ikke i citationstegn, og den må forstås som baggrunden for det, Lehmann skrev til Knuth, nemlig at samtalen »med Hensyn til praktisk Udbytte ingenlunde forekom mig saa tilfredsstillende, som den mere sanguinske Grev Reventlow fandt samme«.

Ms. er på dette punkt helt omskrevet, hvad en sammenligning med forf.s citat s. 641 viser. Også det andet punkt, forf. kritiserer, er ændret. Der står ikke som i ms. »den rigtignok meget sanguinske Reventlow«, ja knap nok som i brevet til Knuth »den mere sanguinske Reventlow«, men derimod, at det indtryk, Lehmann fik af samtalen, »var langt mindre sanguinsk« end Reventlows. At det var tilfældet kan næppe be-

²⁶ Forf. undrer sig over udtrykket »faa Timer før min Afreise«, men der er intet til hinder for, at besøg, middag og afrejse kan have udspillet sig i løbet af få timer. Brevet til hustruen af 3. april, der i slutningen omtaler middagen, kan være afsluttet og afsendt umiddelbart før afrejsen.

strides, og det hænger sammen med, at det under samtalen med Palmerston var Lehmann, der førte ordet. Som det ofte er tilfældet ved en blændende procedure var tilhøreren mere begejstret end procedøren! Forf. skriver selv s. 639, at Reventlow i *sin* indberetning af 13. april roste Lehmann stærkt for hans udviklinger: »un exposé aussi lucide que chaleureux . . . l'éloquence et les connaissances de Lehmann«. Hvorvidt Lehmann, da han skrev til Bille i Göteborg den 25. april, gav udtryk for større optimisme, end da han skrev til Knuth den 13. april, kan ikke vides, da brevet til Bille ikke findes, men hvis han gjorde det, skyldes det nok, at der var sket noget i mellemtiden! Antagelig har Lehmann sendt Bille et referat af parlamentsdebatten den 19. april – det eneste Lehmann »virkelig førte med sig« – og hvis Bille har set visse lyspunkter deri, var han ikke ene derom.

Måske må man også henregne forf.s hårde ord s. 632 nederst til følgerne af det urigtige udgangspunkt: »Man er desværre nødt til at stemple denne Lehmanns skrivelse med hans egne ord »det letfærdigste og mest overfladiske ordgyderi««. Det drejer sig om Lehmanns brev til Knuth efter ankomsten til London, hvor han skildrer sin forfærdelse ved at stifte bekendtskab med den eneste meddelelse, det danske udenrigsministerium sendte gesandtskabet i London den 20. marts. Det burde ialfald være oplyst, at det i udg. s. 160 hedder: »Det var med ufordulgt Harme, at Grev Reventlow viste mig dette elendige Ordgyderi«, og s. 161 (om den tidligere udenrigsminister): ». . . som, om man end velvillig vil forudsætte, at han ikke selv havde skrevet den, i al Fald ikke havde skrevet eller ladet skrive noget andet til sin Gesandt i London.« Forf. forsvarer denne passivitet med, at »Først op på dagen den 20. indløb efterretningerne om Rendsborg-mødet den 18. i København«. Men allerede kl. 12 var Lehmann i fuldt sving for at indkalde til møde på »Fædrelandets« kontor,²⁷ og samtidig påbegyndtes et statsrådsmøde, som nok kunne have affødt en meddelelse til London.

Og endelig den hypotese, hvormed afhandlingen krones s. 649–50. Der citeres her nogle udtalelser i en skrivelse fra Reventlow til Knuth af 28. april, som »man kunde fristes til at tro var møntede på Lehmann«. De går ud på, at Knuth ikke har grund til at »fortryde et eneste ord om visse folk, hvis letsindighed er stor, således som han nylig har aflagt en mærkværdig prøve på«. Det, som har fristet forf. til at tro, at disse mystiske ord var møntet på Lehmann, er vel – foruden hans hele ind-

²⁷ Jfr. H. N. Clausen: »Optegnelser af mit Levnets og mit Livs Historie«, 1877, s. 330 f. Se iøvrigt dennes fra forfatteren afvigende karakteristik af Lehmann, smst. s. 514: ». . . hos hvem jeg stiller højere end de glimrende Aands-gaver det Adelspræg i Tænkemaade og Karakter, han har vidst at bevare gennem alle det politiske Livs Brændinger . . .«. Det siges i forbindelse med omtalen af Lehmanns festtale for Clausen 1. december 1866, optaget som afsnit X i 4. del af Efterladte Skrifter.

stilling – de ord om gode, eller ret gode efterretninger, der blev fremsat af Lehmann ved hjemkomsten. Det overses imidlertid, at Reventlow ikke kan have kendt disse ord, da han skrev til Knuth den 28. april (Berlingske Tidende og Fædrelandet for den 26. kan ikke have været fremme i London før flere dage senere), og at han iøvrigt næppe ville have betegnet dem som en stor letsindighed, da han selv var meget glad for parlamentsdebatten den 19. april.

Men hvorfor overhovedet tænke på Lehmann og ikke f. eks. på Palmerston? Den 22. april sent om aftenen skrev Knuth til Reventlow: »I dette Øieblik modtager jeg de Depecher, som De har sendt mig med Baron Bertouch (bl.a. om Palmerstons kraftige depeche til Westmoreland af 14. april, men mindre tilfredsstillende besvarelse af Wilsons interpellation i underhuset den 17. april). Det smerter mig meget, at L. Palmerston har udtrykt sig paa en saa vag og holdningsløs Maade, thi om han end i sine Depecher taler kraftigere end i Huset, saa frygter jeg dog meget for, at de offentlige Yttringer gjøre os mere Skade, end de hemmelige kunne gavne os. Dobbelt beklageligt er dette, efter at saa talentfulde Kræfter have været satte i Bevægelse for at opnaa et bedre Resultat«. Knuth kendte da endnu ikke Palmerstons mere tilfredsstillende udtalelser i underhuset under Disraelis interpellation 19. april, hvilke måske kunne have fået ham til at fortryde sin udtalelse om holdningsløshed. Letsindighed udviste P. ved en udtalelse overfor den russiske gesandt på sit landsted den 24. april, indberettet af Reventlow næste dag, se »British Mediation« s. 96.

At Knuth ikke havde mistet tilliden til de »talentfulde kræfter« ses af det brev til Lehmann af 22. april, som forfatteren omtaler s. 646. Det blev sendt til Reventlow for det tilfælde, at Lehmann var rejst, med anmodning om i så fald at meddele den nederlandske gesandt i London det ærinde, man ville have betroet Lehmann, og som man ikke turde betro den danske gesandt i Haag. I brevet hedder det: »Jeg er saa fri at henvende den Bøn til Dem, at De til de øvrige Tjenester, De har ydet Fædrelandet under dets store Criser endnu vilde foie den, at De saa snart det er Dem muligt vilde foretage en kort Reise til Haag . . . Det sidste være sagt i alleryderste Fortrolighed og De vil vist ikke *vise ham* nogen Mistillid. Derimod kan jeg dog ingenlunde ønske, at Brokd. skulde vide den egentlige Anledning til min Bøn til Dem . . .« Dette er det sidste, der ses at foreligge fra Knuth til Reventlow om Lehmann, inden Reventlow skrev sine mystiske ord den 28. april, og forf. har intet grundlag for at gætte på, at Knuth i et ikke eksisterende privatbrev samtidig, eller før eller efter, skulle have ytret sig på en måde om sin kollega, som han kunne have grund til at fortryde. Mindre end en måned senere, den 17. maj, foreslog Knuth i statsrådet, at gesandten i Paris, grev Moltke, skulle ansættes som gesandt i St. Petersborg, »og at Minister Lehmann,

som dertil havde tilbudt sig, skulde ansættes i Paris«. Spørgsmålet blev udsat på anerkendelse af republikken, der skulle forelægges kongen.²⁸

Hvad Reventlow angår, er der heller ingen tegn på, at han skulle have skiftet mening, siden han den 13. april stærkt havde beklaget overfor Knuth, at Lehmann ville rejse: »Ayant tant à me louer de l'assistance que m'a prêtée M. Orla Lehmann dans ma tâche difficile, je regrette beaucoup qu'il a pris ce matin la résolution de profiter du départ du bateau à vapeur »The Ranger« que sur sa route à Reval débarquera M. le Ministre à Elsinore«. Forf. forestiller sig formentlig, at Lehmanns tilbagevenden til London efter modtagelsen af meddelelsen om slaget ved Bov havde irriteret Reventlow. Men derefter fulgte dog samarbejdet om Disraelis interpellation, som Reventlow omtalte så venligt i sin depeche af 20. april. Under alle omstændigheder ville Reventlow, hvis han den 28. april havde udtalt sig som citeret om et medlem af den danske regering, i sandhed have optrådt som en »strange bird in the world of diplomats«.

Sin dom om Lehmann i London udtrykker forf. således: »Idet jeg tager samme reservation som Schouw m. h. t. bedømmelsen af Lehmanns mission, er det min opfattelse, at man næppe kan hævde, at den bragte udbytte, men den voldte formentlig heller ingen særlig (!) skade«. Schouw havde sammen med H. N. Clausen og Krieger gennemlæst koncepterne til Lehmanns indberetninger og derefter udtalt, at der fra Lehmanns side var gjort, hvad der kunne gøres og således, som det måtte gøres, »saavidt jeg kan have en Mening«. Forfatteren kunne uden skade have ladet det blive derved.

STIG RODE

TIL højesteretsadvokat *Stig Rodes* (R.) foranstående indlæg, kritiserende min afhandling: »Orla Lehmanns diplomatiske mission . . .« (H. T. 12. r. I, s. 608 ff.) vil jeg først gøre den, for historikere ganske vist temmelig unødvendige bemærkning, at min fremstilling *ikke* bygger på O. L.s memoirer, men på det samtidige kildestof. Dette fremgår tilstrækkeligt af mine citater. Jeg kan derfor i tavshed forbigå, hvad R. mener, jeg

²⁸ Lehmann siger selv i ms. – i slutningen af de i udg. udeladte betragtninger, som forf. delvis gengiver s. 647 – at kongen gav sit samtykke, men at det ikke blev til noget, fordi den russiske storkansler, grev Nesselrode, tilkendegav, at han satte så megen pris på at beholde den danske chargé d'affaires, baron Otto Plessen, at han »renoncerede på en finere Représentation af Danmark«. Om Knuths samtidige syn på Reventlow kan henvises til hans bemærkning i statsrådet 12. maj om, at »han befrygtede, at Gesandten i London mindre klart saae sig istand til at opfatte de bestaaende Forhold, og at han ønskede at sende ham en Assistance, der var inde i det Historiske og Statsretlige ved det foreliggende Spørgsmaal«. Det blev som bekendt Krieger, der på det tidspunkt var i Jylland som Lehmanns sekretær, men ligesom Lehmann vendte hjem kort efter.

burde have medtaget eller ikke medtaget af memoirerne. Et kuriøst eksempel på hans misforståelse ses bl.a. s. 169 note 20, hvor han skriver: »Lehmann kalder ikke den svenske gesandt baron d'Ohsson for franskmanden, grev d'Ohfsen, hverken i ms. eller udg.« Nej, det vilde have været mærkeligt, om L., da han udarbejdede ms., eller udgiveren (Hage) ikke havde kendt d'Ohssons navn. Mit citat stammer fra L.s skrivelse fra Berlin 31. marts 1848 (se s. 614, anm. 21).

Foruden at skildre selve hændelsesforløbet af Orla Lehmanns mission var det, som jeg skriver i min afhandling s. 608, min hensigt tillige at give en kritisk belysning af O. L.s egen senere skildring af denne i det i hans privatarkiv i Rigsarkivet opbevarede ms. samt af forholdet mellem dette og den ved Hother Hage besørgede udgave. Jeg har her forudsat, at der ikke forelå noget andet ms. af L. selv end det bevarede, og at de, ganske vist *meget* betydelige ændringer i udgaven skyldtes Hage, Krieger eller O. L.s broder, oberst Wilh. L.

R.s opfattelse går nu ud på, at der til grund for udgaven må ligge et (ikke bevaret) »trykmanuskript« af O. L. selv, og at udgaven derfor – sådan forstår jeg ham i hvert fald – er at anse for det »autoritative« udtryk for L.s meninger, og at L.s foreliggende egenhændige ms. ikke bør benyttes af forskere. Således kritiserer R. s. 178 vidtløftigt min brug af et par udtalelser i ms. med henvisning til, at de er ændrede (rettede) i udgaven.

Om tidspunktet for affattelsen af det Lehmannske ms. bemærker R. s. 161, uden at anføre grunde derfor, at det »synes at stamme fra denne tid« (d. v. s. efter ministerskiftet 1863). R. må have overset, at jeg i min afhandling oplyser – på grundlag af udtalelser i selve ms. – at det må være skrevet i L.s allersidste levetid (d. 1870).

Mærkeligere er det, at R. ikke synes at tage rimeligt hensyn til, hvad Hother Hage i forordet til 1. bd. af »Orla Lehmanns Efterladte Skrifter« (1872) oplyser om den tilstand, hvori han forefandt L.s mss. Jeg skal citere det meste af dette. Mss., skriver H., falder i to hovedgrupper, hvoraf den 1. (afhandlinger og taler) var »færdige fra hans (L.s) hånd«. Den 2. gruppe er livserindringer: »Flere afsnit af disse er omhyggeligt bearbejdede og bærer præg af, at der er lagt den sidste hånd på dem, andre skulde gennemgå et yderligere gennemsyn. Det første gælder til dels om det, der vedrører tiden indtil moderens død i 1834 . . . hvorimod enkelte afsnit af erindringerne fra en senere tid ikke var endelig bearbejdede . . .«.

»Ved det foretagne gennemsyn har jeg søgt at handle i Lehmanns ånd, så at jeg tør håbe, at han selv vilde have billiget de ændringer og rettelser, der er foretagne. Ved arbejdets udførelse har justitsminister Krieger med stor redebonhed bistået mig, og ydet såre værdifulde bidrag

til opgavens løsning; Orla Lehmanns broder – oberst Lehmann – har ved enkelte afsnit meddelt mig nyttige oplysninger og vink«.

Da L.s ms. »Min diplomatiske Reise i 1848« må henhøre til de ikke »endelig bearbejdede«, er det altså, sådan er min opfattelse, kommet ud for Hages her omtalte gennemsyn med »ændringer og rettelser« m. m., og resultatet ses i udgaven.

Sin hypotese om et ikke bevaret, originalt Lehmannsk trykms. begrunder R. (s. 174) med, at når der i Kriegers dagbøger (26. nov. 1870) tales om »Berlin-London« og ikke om »Diplomatisk Reise 1848«, »kan det kun være udtryk for, at det endelige manuskript forelå allerede ved Lehmanns død«. Nogen bindende beviskraft herfor kan jeg ikke tillægge udtalelsen. Når Rode, som nævnt, anfører det elastiske dateringstidspunkt: »tiden efter ministerskiftet 1863« for det eksisterende ms., tænker jeg mig, grunden hertil er at give O. L. stunder til at udarbejde det hypotetiske trykmanuskript. Men det eksisterende ms. stammer, som sagt, fra O. L.s allersidste tid.

Alligevel kan man vel næppe absolut benægte den mulighed, at L. kan have nået at udarbejde et nyt ms., og heller ikke den mulighed, at det er et sådant, der evt. er kommet ud for Hages og fællers gennemsyn og ændringer. At man skulde kunne fastslå, at udgaven på grund af dens stil eller de der givne oplysninger helt igennem må være baseret på et originalt trykms. af L., betvivler jeg. For øvrigt er dette spørgsmål, selv om det er af interesse, for mig af ret underordnet betydning, og skønt R., som nævnt, synes at ville forbyde brug af det eksisterende ms., så er det dog dette, vi har.

Af R.s ikke få, mindre venlige bemærkninger om min afhandling skal jeg nævne et par. S. 649 skriver jeg, at »man kunde fristes til at tro«, at nogle udtalelser i Reventlows depeche af 28. april til Knuth »var møntede på Lehmann«, nemlig følgende: »Jeg tror ej, at De, kære hr. greve, har årsag at bebrejde eller at fortryde et eneste ord om visse folk, hvis letsindighed er stor, således som han nylig har aflagt en mærkværdig prøve på . . .«. R. foreslår (s. 180), at der med »han« menes Palmerston, et forslag, som jeg ikke anser for sandsynligt. Men endvidere fremsætter han en – grundløs – formodning om, hvad der kan have fået mig til at tænke på L., og bebrejder mig derefter, hvad jeg da må have overset!

At R. s. 169 (sml. s. 165) kalder mit citat af Hages brev 27/6 1872 for »mangelfuldt«, kan jeg ikke rigtigt forstå, Jeg har nøjedes med af brevet at citere, hvad jeg i den givne forbindelse anså for vigtigt. Uddrag af breve er ikke i sig selv »mangelfulde«.

S. 168 note 19 berigtiger R. min angivelse i H. T. 11 r. VI, s. 627 note 2 om stedet, hvor fru Lehmann døde. Hans bemærkning, at min oplysning stammer fra en »formentlig mundtlig meddelelse«, er ganske vist

urigtig, men evt. kan han bebrejde mig, at jeg ikke selv har verificeret meddelelsen.

R.s polemiske form – se f.eks. også s. 173, hvor han betvivler, at jeg har læst udgaven »i sin helhed« – gouterer jeg ikke rigtig. Den udspringer jo nok af hans ønske om en adskilligt højere værdsættelse end min af Lehmanns optræden i rollen som diplomat. At R. tager de rosende ord om Lehmann, der findes i de danske gesandters depecher fra Berlin og London, til indtægt for sin opfattelse, forstår jeg. Men måske skulde man ved bedømmelsen af disse betænke, at L. havde – enten da eller senere – lejlighed til at se depecherne, og at disse skreves af professionelle diplomater. Grev Knuths anmodning til L. om »så snart som muligt« at tage fra London til Haag fortolkes af R. (s. 180) som vidnesbyrd om Knuths tillid til L.s »talentfulde kræfter«. Men kan det ikke fortolkes som et ønske om at få L. væk fra London?

Den af mig i min afhandling givne vurdering ser jeg ikke nogen grund til at fravige. Men ingen vil benægte O. L.s redbonne iver efter at stå sit fædreland bi i nødens time i den konflikt, som han for øvrigt selv i betydelig grad havde været med at fremkalde. Heller ingen forbliver uberørt af den personlighedens charme, som også udfolder sig under hans »diplomatiske mission«.

HOLGER HJELHOLT

HÆRENS ILLEGALE VIRKE 1943–45

I 1960 kom det med udgangspunkt i dr. phil. Jørgens Hæstrups centralt placerede besættelsestidshistoriske værk »Hemmelig Alliance« til en overordentlig kritisk og fordømmende presseomtale af hærens illegale ledelse – den såkaldte Lille Generalstab – navnlig dens indflydelse på fordelingen af våben til modstandsstyrkerne i 1944–45. Videst gik et kommunistisk blad, hvis redaktør ved såvel byret som Højesteret dømtes for grove injurier mod en ledende officer i Den lille Generalstab – den daværende hærchef, generaløjtnant Viggo Hjalf. Den indklagede redaktørs advokat måtte naturligvis se det som sin opgave at få tegnet et så lidet flatterende billede af Den lille Generalstabs virke som muligt, og i vide kredse gjorde hans og andres kritik uden tvivl et dybt indtryk. Det har derfor stor interesse at se, hvorledes hærens indsats fremtræder og vurderes i den nyeste fremstilling af besættelsestidens historie, generalsekretær, cand. mag. Frantz Wendts skildring af perioden 1939–65 i det efteråret 1966 af Politikens Forlag udsendte 14. bind af »Danmarks Historie«.

For den, der stadig har et indtryk af den pressehætz, der fulgte i retsagens spor, vil læsningen af Frantz Wendts fremstilling nok give anledning til undren. For hans vurdering af officersindsatsen er overraskende

positiv. Dette forhold er imidlertid ikke nærværende kommentars emne. Sigtet er blot at berigtige et par ukorrekte formuleringer og at udbyde et par steder, hvor kortheden i fremstillingen har gjort denne mindre forståelig. I det følgende er anvendt samme overskrifter, som de pågældende underafsnit har hos Frantz Wendt.

DE UNDERJORDISKE MILITÆRSTYRKER. Det fremhæves side 190, at »den første alvorlige planlægning begyndte på de steder, hvor de danske officerer var interneret efter 29. august«. Denne vurdering er nok overraskende for mange, men især for de modstandsfolk, der dengang og senere har følt sig som modstandspionerer.

Baggrunden for Wendts vurdering: Den første *alvorlige* planlægning – må nok ses deri, at denne sidst i november havde ført til en *fast* illegal organisation, der omfattede op mod 1500 befalingsmænd, og som allerede i januar 1944 var udvidet til næsten den dobbelte styrke, hvori alle var *våbenøvede*. Wendt er naturligvis ikke blind for, at anden gruppedannelse var i gang på samme tidspunkt, men han har, og det fremkommer med rette, fremhævet resultatet af den militære indsats.

Wendt kommer øverst side 193 ind på den uvilje mod hærens officerer, der rådede i vide frihedskæmperkredse. I den forbindelse fremhæves især, at hæren – i modsætning til flåden, der delvis sænkede sine skibe – ikke 29. august havde forhindret tyskerne i at bemægtige sig våbenforrådene. Wendt rører her ved en opfattelse, der var almindelig langt ud over modstandskredse, men han nævner ikke, at flådens våbenforråd og alle andre depoter på land samt kystbefæstningsanlæg faldt uskadte i tyskernes hænder. Forskellen mellem hæren og flåden lå altså især deri, at hæren ingen skibe havde.

Side 196 omtales et møde 13. juli 1944 mellem en kreds af politikere og general Gørtz og hans illegale stab. Her benytter Wendt udtrykket »de våben, hæren havde købt i Sverige«, og nævner, at et af mødets resultater var en aftale om, at disse våben skulle fordeles ligeligt mellem hærens og Frihedsrådets grupper. Der er ikke tvivl om, at general Gørtz og hans stab – ligesom politikerne – mente, at sagen forholdt sig som af Wendt fremstillet. At de indledende skridt m. h. t. det omtalte våbenkøb var taget fra militær side, er også ganske klart og fremgår bl. a. af Jørgens Hæstrups »Hemmelig Alliance«, I, s. 263; men denne klare optakt til erhvervelsen af de 3000 svenske maskinpistoler tilslørede i høj grad derved, at det lykkedes Erling Foss i Stockholm april 1944 at overtage skibsreder A. P. Møllers forhandlinger om købet og hans garanti herfor (H. A., I, s. 266).

Wendt siger i forbindelse med omtalen af 13. juli-mødet, at tilknytningen mellem O-grupperne og M-grupperne blev endnu tættere herefter. At tale om tilknytning mellem de to slags grupper er ikke dækkende,

idet de af Den lille Generalstab organiserede grupper – O-grupperne – var M-grupper (militærgrupper) ligesom en lang række fra civilt hold organiserede grupper. Mødet fandt sted omtrent på samme tidspunkt, som Frihedsrådets M-udvalg (militærudvalg) skiftede navn til K-(kommando)udvalg, og havde bl. a. den betydning, at den overførsel af særligt kvalificerede befalingsmænd fra O-grupperne til de civile M-grupper, der var indledt allerede ved årets begyndelse, nu, da det civile organisationsarbejde var kommet i skred, intensiveredes (jfr. Vilh. la Cour: »Danmark under Besættelsen«, II, s. 105). Befalingsmændene skulle sættes ind i størst mulig udstrækning for at tilføre Frihedsrådets grupper militærteknisk viden og vejledning.

Som et udtryk for den stærke interesse for at slutte sig til de underjordiske styrker og for organisationsarbejdets effektivitet anfører Wendt på side 196, at M-grupperne i begyndelsen af april 1945 talte ikke færre end 43.000 mand. Dette er måske berettiget, men det er dog en kendsgerning, at tilslutningen til modstandshæren i 1944 var så træg, at man først ved årets udgang passerede tallet 25.000; den gennemsnitlige månedlige tilgang var i 1944 således godt 2000 mand, medens den i hver af 1945s tre første måneder blev 6000 for i krigens sidste måned at vokse til 11.000 mand. Ved befrielsen havde således mere end halvdelen af modstandshærens folk kun været tilsluttet styrkerne i 4 måneder eller mindre, medens O-grupperne havde mere end et år på bagen.

SVERIGE OG DEN DANSKE MODSTAND. I dette afsnit fremhæves med rette den uhyre betydningsfulde rolle, som dav. redaktør Ebbe Munck spillede i det danske modstandsarbejde i Sverige lige fra efteråret 1940 og frem til befrielsen. Men det er misvisende, når Wendt side 272 anfører, at Munck var »formidleren til det britiske militær af de yderst værdifulde oplysninger, det danske militære efterretningsvæsen under hele besættelsen fremskaffede om tyskernes styrker og bevægelser i Danmark og gennem de danske farvande«. Dette var naturligvis kun tilfældet, indtil de ledende efterretningsofficerer, dav. oberstløjtnant E. M. Nordentoft og orlogskaptajn P. A. Mørch, i september 1943 kom til Sverige og selv overtog formidlingen.

Allerede i afsnittet »Passiv Modstand« redegør Wendt (s. 80) for, at det danske militære efterretningsvæsen fortsatte sin fra allieret side højt værdsatte virksomhed også efter, at de ledende efterretningsofficerer i september 1943 måtte flygte til Sverige. Hertil føjer Wendt, at reserveofficeren, senere landsretssagfører, Svend Truelsen overtog og udvidede denne virksomhed.

Fremstillingen giver imidlertid et ufuldstændigt billede af forholdene, som nok henset til arbejdets kvalitet kunne have fortjent en lidt mindre kortfattet behandling. Gennem hele besættelsestiden fastholdtes den fra

militær side fra første færd anlagte linie, at efterretningsarbejdet i Danmark var en ren national indsats og derfor skulle gennemføres uden økonomisk støtte udefra. Arbejdet omfattede imidlertid ikke alene al efterretningstjenestes grundlæggende felt, indsamlingsvirksomheden, men tillige de videregående felter: vurdering og bearbejdelse af det indsamlede materiale samt dets præsentation bl. a. i oversigter. At den danske efterretningstjenestes resultater værdsattes så højt fra allieret side skyldtes netop, at denne videregående virksomhed stedse var på kompetente danske hænder.

I det lange løb kom d. 29. august til at betyde en væsentlig effektivisering af efterretningstjenesten – ikke alene hvad efterretningsstoffets mængde, men også hvad dets kvalitet angik. Under de vilkår, hvor arbejdet i Danmark foregik, kunne der stort set kun blive tale om en meget rå vurdering og bearbejdelse af stoffet, idet hovedkontoret i København – indtil maj 1944 under Truelsens ledelse – ekspederede hastende meldinger direkte pr. radio til London og efterretningsmaterialet som helhed mikrofilmet til hovedkvarteret i Stockholm. Her foregik således i krigens sidste 1½ år vurdering og bearbejdelse af det fra Danmark oversendte stof; hertil kom i øvrigt resultaterne af flygtningeafhøringer i de skånske sundbyer og det stof, der indhentes af officerer, der sendtes over Sundet af hovedkvarteret. I tiden november 43 til maj 45 omfattede det bearbejdede efterretningsstof, der præsenteredes for de allierede over den britiske ambassade i Stockholm, tæt ved 15.000 sider. Da Montgomery midt i maj 1945 besøgte Danmark, udtalte han, at den danske efterretningstjeneste havde været den bedste, der virkede i noget af de besatte lande – en konstatering, der nok burde være fundet plads til i Wendts fremstilling.

VÅBNENE KOMMER. Det anføres side 295, at det i forsommeren 1944 – før leverancerne med fly fra Storbritannien rigtig var begyndt – lykkedes Erling Foss i Sverige at købe 3000 maskinpistoler. Det er imidlertid de samme våben, hvorom det øverst side 196 hedder, at de af hæren var købt i Sverige for statsmidler. Begge disse udsagn er for så vidt rigtige, men fremstillingen fremmer jo ikke læserens forståelse.

En fuldstændig udredning af denne meget spgede våbensag skal ikke foretages her. Men det skal fastslås, at der altså ikke er tale om to forskellige våbenpartier; ligeledes, at efterretningsofficererne allerede i efteråret 43 på general Gørtz' vegne indledte forhandlinger om svenske våben, at disse forhandlinger fulgtes op med oversendelse af en særlig udsending (direktør Ole Lippmann), der skulle rede de økonomiske problemer ud, hvilket for så vidt lykkedes. Betingelsen fra svensk side var, at den senere statsminister, Vilh. Buhl, skulle garantere for de to millioner med sin underskrift, hvilket han imidlertid kviede sig ved. I

den situation tilbød skibsreder A. P. Møller i april 44 at tage til Stockholm og garantere over for en svensk bank, men da han kludrede med det, sprang Erling Foss til og overtog skibsrederens skriftlige garanti. Altså hærens folk arbejdede i månedsvis på sagens løsning og skaffede såvel våben som garanti, hvorefter Frihedsrådets mand i den 11. time sprang til og om man så må sige opnåede »håndslag«.

Der er det rigtige ved Wendts fremstilling, at Den lille Generalstab utvivlsomt dengang regnede med, at de svenske maskinpistoler »var hærens« – hvilket kan lette forståelsen af den senere udvikling, som i Wendts redaktion har fået følgende form (atter s. 295, midt): »Den danske hær og flådes hemmelige transportorganisationer sørgede i løbet af sommeren og efteråret 1944 for at bringe dem til Danmark og fordele dem til de ivrigt ventende grupper. Hovedparten gik dog til militærets egne O-grupper, hvad der vakte forbitrelse blandt de øvrige frihedskæmpere«.

Wendt postulerer altså her, at de 3000 maskinpistoler i et antal svarende til væsentligt over halvdelen kom O-grupperne til gode. Dette skal i øvrigt sammenholdes med, hvad der er anført side 196 øverst, hvor en aftale i juli 1944 mellem politikerne og general Gørtz refereres således, at våbnene »skulle fordeles ligeligt mellem hærens og Frihedsrådets grupper«. Wendt har naturligvis ikke grebet udtrykket »hovedparten« ud af luften. Det stammer sikkert fra »Besættelsens Hvem Hvad Hvor« (Politikens Forlag 1965), hvor det nederst i 2. spalte side 351 hedder: »Kun ganske få af disse våben nåede ud til de store københavnske sabotageorganisationer . . . Hovedmassen gik til O-grupperne, der som en del af modstandshæren var »ventegrupper« . . .«.

Den konstatering skyldes dr. Hæstrup og er langt mere håndfast end den fremstilling, som Jørgen Hæstrup så sig i stand til at bringe i Hemmelig Alliance, II, s. 94–96. Her nævner Hæstrup flere gange »den af K-udvalget fastlagte plan« uden så meget som at antyde dennes hovedtræk. Denne megen tale om plan skal sammenholdes med, hvad Hæstrup anfører få sider tidligere (s. 87–88). Her omtales bl. a. et møde i oktober 1944, hvor »man fastsætter et groft fordelingstal 2–3 for København-Sjælland og afstår fra alt indseende med finfordelingen«.

Hvorledes skete så denne »finfordeling«? Den skete ikke og kunne ikke under de foreliggende omstændigheder ske efter nogen detaljeret fordelingsplan. Forholdet er det, som Hæstrup i øvrigt ikke nævner, at »fordelingsgrundlaget« for Den lille Generalstabs transportsektion var håndfulde af adressesedler, som indsamledes på eller i forbindelse med K-udvalgets møder. På disse sedler stod adressen på den, der midlertidigt ville huse et, som oftest, mindre antal våben – ikke hvilke grupper våbene endelig havnede hos (meddelt af officerer, der gennemførte transporterne).

Hæstrup anfører som bevis på de »evidente våbensvindlerier« et par meget letbenede påstande fra april 1945 af faldskærmschefen i besættelsens sidste måneder, Ole Lippmann. Fra en rapport til London citerer Hæstrup (H. A., II, s. 96) følgende: »Når man tager i betragtning, at O-grupperne her i hovedstaden har 100 % dækning eller mere, og at en by som Korsør . . . tilsammen har 2 maskinpistoler plus en lang række lignende tilfælde . . .«. Hertil er at sige først, at Den lille Generalstab ikke havde ansvar for våbenfordelingen uden for Storkøbenhavn og altså ikke kan gøres ansvarlig for hverken Korsør eller »en række tilfælde af lignende art«. Dernæst – og det er langt alvorligere – Lippmanns påstand om O-gruppernes »våbendækning« var urigtig. Af O-gruppernes rapport om våbenfordelingen midt i april 45 til K-udvalget (der var fremlagt i den foran nævnte retssag) fremgår, at disse gruppers våbendækning på det aktuelle tidspunkt var 70 %, hvoraf 905 maskinpistoler.

Hvad der ligger bag Hæstrups stramning af anklagen mod Den lille Generalstab fra 1959 til 1965 er ikke godt at vide. En ny viden kan Hæstrup i hvert fald ikke have fået gennem fornyet studium af de rapporter, der beror i Hærens Arkiv. Heraf fremgår nemlig, at de 3000 maskinpistoler i september-december 1944 fordeltes således:

Til region 5 (Sjælland ÷ Kbhvn.)	900 stk.
– – 6 (Kbhvn.)	1100 –
– Jylland	150 –
– O-grupperne	850 –

Sagen er således den, at over 70 % af disse våben – altså hovedmassen – gik til civile grupper og ikke til O-grupperne. Det er beklageligt, at Frantz Wendt i sin i øvrigt dygtigt udformede fremstilling af besættelsens historie er blevet forledt til at fremsætte en påstand om Den lille Generalstabs våbentransporter, som efter alt at dømme ikke kan være rigtig.

HELGE KLINT

Anmeldelser

JENS ENGBERG: Kilder til dansk historie i engelske arkiver. Udgivet af Rigsarkivet. København 1968. [6 +] 200 sider. Indb. 18 kr.

Jens Engbergs bog er en fører til de engelske arkivers og bibliotekers righoldige samlinger af håndskrevne danica og dermed et vidnesbyrd blandt mange om en glædelig tendens i bogproduktionen og på andre felter til at imødekomme behovet for en lettelse af den tidskrævende fase af den historiske undersøgelse som går til orientering og indsamling af kildemateriale. Føreren der kombinerer indføring i de enkelte institutioners og fonds' historie, karakter, ordning og indhold med summariske redegørelser for indholdet af de enkelte relevante kilder, har ikke mange fortilfælde i dansk historisk litteratur. Beslægtet hermed omend med hovedvægten på den konkrete kildeformidling er William Dunn Macray's Report on the Royal Archives of Denmark, 1-3, London 1885-87 (i 2 også: Report on the Royal Library at Copenhagen), og G. W. Kernkamp's Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, 's Gravenhage 1903, begge særdeles nyttige værker som i lige grad har tjent udenlandske og danske forskere som vejvisere til de danske samlinger. Fra norsk side, men også vedrørende dansk historie, foreligger Olaf Broch's Arkivstudier i Rusland, Oslo 1928, og Oscar Albert Johnsen's Franske arkivstudier. Optegnelser fra Paris' centralarkiver, Oslo 1929, sidstnævnte med fyldige aktuddrag, og fra svensk side må fremfor alle nævnes den fortrinlige fører som Kungl. Krigsarkivet har udsendt som nr. 5 af sine Meddelanden, A guide to the materials for Swedish historical research in Great Britain, Sth. 1958. Den var resultatet af et holdarbejde og kom i stand sideløbende med et mikrofilmprojekt der har sikret svensk historisk forskning lettilgængelige kopier af de vigtigste kilder til svensk historie i engelske samlinger. Guiden gav prøver på hvad danske historikere kunne forvente at finde, og den har i høj grad været en forudsætning for dr. Engbergs arbejde. Det er dog en ikke uvæsentlig forskel at dr. Engberg selv har taget initiativ til og på egen hånd har måttet udarbejde den danske fører, men netop fordi han har kunnet støtte sig til den svenske guide og i flere tilfælde lade sig nøje med at henvise til nærmere oplysning heri, er dette handicap

at han har været ene om arbejdet ikke helt så stort som man umiddelbart kunne tro.

Desuden har han kunnet finde hjælp i et væld af andre hjælpemidler, frugter af en god gammel engelsk tradition for at publicere biblioteks-kataloger, arkivregistraturer, regestværker m.v. Det særlige heuristiske problem der knytter sig til fænomenet, at engelske embedsmænd og ministre har betragtet deres embedspapirer som privatejendom og derfor medtaget dem ved embedsafgang, er i nogen grad løst ved den værdifulde indsats som The Royal Commission on Historical Manuscripts har ydet gennem de sidste hundrede år. Kommissionen har siden 1870 offentliggjort oversigter over og udgaver af store dele af de kilder som opbevares (eller opbevaredes) i privateje, op mod 300 bind væsentlig omfattende kilder fra 16. til 18. århundrede, og den har siden 1945 under sig The National Register of Archives, et centralt serviceorgan hvortil der indsamles oplysninger om og registraturer over principielt alle samlinger af arkivalier og håndskrifter i England og Wales, som ikke er aflejringer fra centraladministration. Henvend 14.000 registraturer over offentlige og private samlinger er p.t. tilgængelige her, uden at dette iøvrigt er ensbetydende med at der i alle tilfælde eller under enhver form kan opnås adgang til det registrerede, og gennem de udsendte årsmeddelelser og accessionslister kan interesserede holde sig orienteret om institutionens virksomhed og arkivaccessionen i England. Dr. Engberg redegør s. 148 f. for disse misundelsesværdige forhold og passim for de mange andre hjælpemidler der har dannet basis for bogen. Fremgangsmåden har i arkiverne været at gennemgå de tænkeligt relevante saggrupper, i bibliotekerne m.v. at opsøge de danica som kan findes i kataloger og registre under danske navne eller under navne på englændere med danske forbindelser, f. eks. på engelske konsulere og gesandter i Danmark. Denne metode er ingenlunde sikker, bl. a. fordi man som det hedder s. 89 er henvist til at forlade sig på sine – altid ufuldstændige – historiske og biografiske kundskaber, men den er under de givne omstændigheder den eneste fremkommelige. Har man erkendt denne begrænsning samt hvad dr. Engberg ligeledes fremhæver, at de store samlinger nødvendigvis har måttet behandles mere summarisk end de små, hvor de få relevante aktstykker trækkes frem, er der ingen tvivl om at man ved en systematisk gennemgang og/eller fornuftig brug af navneregistret kan hente positive oplysninger og værdifulde impulser til nærmere undersøgelser i de beskrevne, meget omfattende samlinger. Det er en mangfoldighed af kilder der således lægges frem: regnskaber, logbøger, diplomatisk korrespondance i anseligt omfang, breve fra Oehlschlæger, H. C. Andersen, Rasmus K. Rask og Madvig, prise- og handelssager, historiske og geografiske eksposéer, private optegnelser, dagbøger ført af rejsende og af officielle repræsentanter, traktater, diverse

specialia som f. eks. s. 120 en redegørelse for religiøse tilstande i den danske flåde 1725, stambøger, kort, tegninger og akvareller. Kronologisk rækker indholdet fra et beskyttelsesbrev for »grev Absalon af Danmarks mænd« (s. 14) til breve fra historikeren H. A. L. Fisher skrevet under et Danmarksophold 1923 (s. 178). Registreringen omfatter både originale papirer og afskrifter, men dr. Engberg har naturligvis langt fra altid kunnet tage stilling til om akterne tilhører den ene eller anden kategori, heller ikke til spørgsmålet om de evt. skulle foreligge trykt et eller andet sted.

Foruden indholdet af de forskellige arkiv- og håndskriftfonds er visse rækker af kildeudgaver registreret, hvad der i mange tilfælde er nyttigt, men mellem andet bidrager til at give bogen et noget ujævnt præg. Da der ikke er udarbejdet en fortegnelse over de registrerede kildeudgaver, kan benytteren kun med vanskelighed gøre sig klart hvilke kilder bogen i grunden leder frem til. F. eks. registreres s. 38–41 Acts of the Privy Council of England, men ikke Register of the Privy Council of Scotland nævnt s. 163, og der ofres ca. 7 sider (s. 44–51) på en gennemgang af et så velbekendt værk som Rymer's Foedera, hvor det utvivlsomt havde været mere hensigtsmæssigt at trække andre mindre kendte, men dog vigtige publikationer frem, f. eks. den s. 176 anførte Calendar of the Clarendon State Papers som ikke er udnyttet i Regesta diplomatica historiæ Danicæ. At Rymer's Foedera overhovedet registreres er så meget mere ejendommeligt som dette værk faktisk allerede er registreret (og registreret bedre) i Regesta etc., tilmed på grundlag af den gode udgave trykt i Haag 1737–45, hvilken dr. Engberg med rette fremhæver på bekostning af den han selv har benyttet. Forsåvidt synes afsnittet at gøre mere skade end gavn. Det gælder også oplysningen midt på s. 45 om de fire breve fra Roger Ascham's brevbog. Den dokumenterer nødvendigheden af at man gør sig klart hvad der burde være mindet om under omtalen af engelsk kronologi s. 4: at engelsk nytår langt op i tiden regnes ikke fra 1. jan. men fra 25. marts. I overensstemmelse hermed skal f. eks. s. 45 brevdateringerne 18. febr. og 2. marts 1554 rettes til 18. febr. og 2. marts 1555 og 24. febr. 1556 til 24. febr. 1557 således som det også er sket i Regesta. Ulige mere værdifuld forekommer gennemgangen af manuskriptkommissionens publikationsrækker s. 122–48 at være. Man får derigennem et givende overblik over det ofte meget vigtige kildemateriale som skjuler sig her, selv om der også til denne gennemgang bør gøres et par bemærkninger. Men det er mest praktisk at lade disse og andre kommentarer, fortrinsvis vedrørende litteratur- og biblioteksbenyttelsen, følge bogens disposition:

Titlen havde været mere dækkende om der havde stået tilføjet »og biblioteker«, da mere end en trediedel af bogen beskæftiger sig med

håndskriftsamlinger i engelske biblioteker. Man kan naturligvis hævde at disse for en stor del kan udspecificeres i privatarkiver, men afgørende er vel at ingen uindviet nu vil finde på at søge vejledning om indholdet af de engelske biblioteker i bogen. Det er svigtende public relation.

S. 1–6 havde det næppe været overflødigt indledningsvis at nævne, at man allerede i den fortræffelige *Dictionary of National Biography*, London 1885 ff., finder henvisninger til utrykte kilder i biblioteker og arkiver, hvad der endnu kan have betydning når man søger besked om en engelskmands forbindelser med Danmark (se videre Engberg s. 149). I *Corrections and additions to the Dictionary of National Biography*, Boston 1966, er denne gode skik fortsat, så at man f. eks. s. 137 under Molesworth ud over enkelte nye positive meddelelser fra utrykt materiale får at vide, at »There are no dispatches from or to Molesworth at Copenhagen after June 1692«, en oplysning der i en given situation kan spare mange anstrengelser. Tilsvarende nytte som guide til trykte og utrykte samlinger yder *The Complete Peerage*, 1–13, London 1910–59, selv om den unægtelig omfatter en snævrere personkreds. Under alle omstændigheder burde *Bulletin of the Institute of Historical Research*, udg. af University of London, være nævnt. Dette tidsskrift har før noget andet meddelt løbende fælles oversigter over håndskriftsaccessionen ved de større institutioner og meddeler stadig løbende oversigter over manuskripter og dokumenter som udbydes til salg ved auktioner eller af antikvarboghandlerne. I *British Manuscripts Project. A checklist of the microfilms prepared in England and Wales for the American Council of Learned Societies 1941–1945*, compiled by Lester K. Born, The Library of Congress, Washington 1955, kan forskellige danica findes ved hjælp af person- og stedregistret, herunder enkelte forbigået af dr. Engberg. Ønskes mikrofilmkopier kan de rekvireres for en rimelig penge ved henvendelse til Library of Congress.

S. 59 mangler ved omtalen af British Museum en henvisning til *The British Museum Quarterly* som giver løbende orientering om den nyeste håndskriftsaccession.

S. 60 siges at der ikke synes at være breve fra danske i Hans Sloane's arkiv. Den smst. nævnte katalog anfører dog breve til og fra Hans Gram. Endvidere savnes s. 60–61 bl. a. omtale af Andreas Christiani: *Adversaria mineralium* (283 f. 184–218), Petrus Severinus (Sørensen): *Exercitationum liber 1567* og sammes *De febribus* (begge i 3005); intet af disse håndskrifter er »afskrifter af trykte arbejder«. Ligesom i det anførte Sloane 3415 findes der i 3416, en stambog, autografer af danske, således 1609–10 af hertug Ulrik og »Ant. Brahe, a dane residing in London«.

S. 75–79. Efter den s. 75 anførte katalog kan bl. a. følgende tillæg gøres om the Harleian Manuscripts: 29. juli 1590. K. af D. svar til de

skotske gesandter William Stewart og John Skene (4648 f. 21). – 1595. Breve vekslede mellem Henrik Rantzau og Joseph Scaliger (4935 nr. 49–50). – 1566–1637. Breve fra lærde mænd til Johs. Meursius samt enkelte til Johs. Pontanus (4936 passim). – [1590] K. James til Alexander, Lord of Spynie, dateret Kronborg (6986 f. 29). – 22. sept. 1610. K. af D. til K. James vedr. Sir John Selby (6986 f. 94). – 19. jan. 1587. Sir Tho. Wylkes til D. af England om tilbageholdelsen af K. af D.s sendebud til hertugen af Parma (6994 nr. 26). – 1586. Blad af stambog med tilskrift til William Pelham fra Henrik Rantzau (6994 nr. 33). – 31. dec. 1587. Henrik Ramel til Petrus Junius. K. af Skotlands råd (6994 nr. 59). – 1607. Breve fra Lady Arabella Stuart til K. af D., dronningen og prins Henry vedr. T. Cottings indtræden i dansk tjeneste (7003 f. 25). – Udat. Breve mellem Lady Arabella Stuart og Sir Andrew Sinclair (7003 f. 28). – 1. aug. 1593. Patent from K. James VI creating Nicholas Craig D.L.D. a peer of the realm (7004 nr. 10). – Udat. Brev fra Johs. Meursius (7011 nr. 61). – 13. april 1616. Brev fra Ole Worm til John Spelman (7011 nr. 64). – Udat. Breve vekslede mellem Th. Bang og P. P. Winding og G. J. Vossius (7012 passim).

S. 88–113. Efter de s. 88 f. anførte kataloger kan bl. a. følgende tillæg gøres om the Additional Manuscripts: 1763–68. Andrew Mitchell's korrespondance med Titley og Gunning i København og Woodford i Hamburg (6829). – 9. nov.–21. dec. 1751. Breve fra Titley i København til Solomon Dayrolle (15873 f. 24, 98, 116). – Maj–dec. 1766. Henvisningen s. 96 lin. 6 rettes til 21501 og 21503. – 1680–97. Brev fra Niels Slange 26. juni 1680 og J. Trelund 10. maj 1697 til John Covell (22910 nr. 209, 457). – 14. dec. 1786. Mellem Papers relating to the East India Company send to Mr. Eden anføres nogle danske klager vedr. handlen på Bengalen (34468 f. 2, 215). – 21. marts 1628 og 31. juli 1632. Breve fra Sir Henry Spelman til Johs. Meursius (34599 f. 99, 148). – 1630–40. Brevveksling mellem Ole Worm og Sir Henry Spelman (34599 f. 108, 146; 34600 f. 19, 35, 71, 74, 112, 181 og 34601 f. 2). – 1751–54. Nogle breve fra Titley til statssekretær H. V. Jones (35413–14, 35432 passim). – Add. 41667 f. 100 indeholder ikke som anført s. 109 »1829. Tre breve på Latin fra J. V. Madvig til . . Wilhelm Dindorf«, men som punkt 3 i katalogbeskrivelsen dels et latinsk brev fra Madvig til Dindorf 11. april 1829, dels et på dansk til N. L. Høyen 13. juli 1843.

S. 122–48. Vedrørende The Royal Commission on Historical Manuscripts er det rigtigt, at alle bind er forsynet med registre og at disse registre er forenet i store samlede registerbind, men det er misvisende at betegne dem som fuldstændige. Det har netop været anført som en alvorlig anke mod de samlede registre, at de udelukkende var akkumulerede på grundlag af de gamle enkeltbindsregistre som har været af varierende kvalitet og slet ikke alle så fuldstændige som ønskeligt var.

Hvor omhyggeligt man end bruger registrene kan man altså blive snydt. Kilderækkerne er så vidt det er muligt at skønne ud fra stikprøver stort set tilfredsstillende udnyttet af dr. Engberg, hvilket ikke udelukker at de – med eller uden registrenes hjælp – kan kæmmes for endnu nogle gode danica. Her skal nævnes: HMC 66: 1583. Lord Willoughby til Frederik II (16). – 4. marts 1587. Lord Willoughby til Danzay, den franske gesandt i Danmark (44). – 28. juni 1588. Samme til samme (156–57). – HMC 76: 23. juli–23. aug. 1808. Extract of a journal kept in Iceland by Andrew Mitchell (72–74). – 19. marts 1809. J. Savignac fra Reykjavik til Phelps & Co., bl. a. om Jørgen Jørgensen (84–86). – Iøvrigt gennemgås flere af HMC.s kilderækker ikke i det her omtalte afsnit men i anden sammenhæng, uden at der gøres opmærksom herpå. Der savnes således henvisninger til at HMC 60 registreres s. 164, HMC 67 s. 164 f., HMC 70 s. 160, HMC [72] s. 166 og HMC 75 s. 156–57.

S. 165. At National Library of Scotland, Edinburgh, blot helliges 6 linier taler tydeligt om bogens skæve proportioner. Via Catalogue of manuscripts acquired since 1925, 1–3, Edinburgh 1938–68, kan uden vanskelighed adskilligt hentes frem. F. eks.: 1607–17. Memorandum-book of Sir Daniel Dun indeholdende papirer vedr. skibe, købmænd og handel. [Da Dun (Donne) brugtes af den engelske regering i handels-sager og forhandlede med danskerne i 1602 har disse papirer muligvis interesse] (202). – 1693 brev fra Christian V, 1721 brev fra Frederik IV, 1761 brev fra Frederik V (592, nr. 1929, 1930, 1941). – 1825. To breve fra henholdsvis A. A. Feldborg og C. C. Rafn til Sir Walter Scott (868 f. 136–37). – 1791. Brev fra G. J. Thorkelin (968 f. 257). – Udat. Notater om og måske af Thorkelin (1711 f. 199–209). – Memorandum on the capture of Copenhagen (1847 f. 12). – 1805–09. Admiralty and government communications to Sir Alexander Cochrane, concerning . . . the capture and subsequent government of the Danish Islands of St. Thomas and St. John (2313). – 1805–09. Letters and papers concerning the reduction of the Danish Islands and Cayenne (2314–15). – 9. juni –20. sept. 1590. William Stewarts og John Skenes beretning om deres sendelse til England, Danmark og Tyskland (2912). – 1844. Brev fra prof. Frederik Møller til Allan Park Paton (3217 f. 25). – 1812. Brev fra G. J. Thorkelin til jarlen af Buchan, hvori han fortæller om Københavns bombardement 1807, ødelæggelsen af sit bibliotek og Fr. VI.s bestræbelser for at »restore the intellectual life of the city« (3278 f. 47). – 1822–30. Blandt Sir Walter Scotts papirer findes et brev fra K. L. Rahbek 1822 (3894 f. 197), breve fra A. Oehlschlæger 1822–24 (3894 f. 170; 3897 f. 104; 3898 f. 102) og fra Nordiske Oldskriftselskab 1825 og 1830 (3901 f. 37; 3913 f. 235). – 1845. En H. C. Andersen dedikation (3921). – Bibliotekets ældre samling af manuskripter er ikke registreret i nogen trykt katalog, men såvel Advocates' Mss. som The Den-

milne Mss. rummer utvivlsomt aktstykker af interesse for dansk historie. Vol. 28 i sidstnævnte fond indeholder 'Papers relating to Denmark, Sweden and the Low Countries' i James VI.s tid, se J. D. Mackie: *The Denmilne Mss. in the National Library of Scotland, Edinburgh 1928*, s. 22.

S. 172–78 registreres The Bodleian Library, Oxford. Dertil kan efter de s. 172 f. anførte kataloger gøres følgende tillæg: 3. maj 1626. Christian IV anbefaler Wilh. Below, gesandt ved det engelske hof, til George Villiers, hertug af Buckingham (Tanner 72 f. 123). – 1582. Lord Willoughby's legation til Danmark (Tanner 79 f. 158). – 2. juni 1583. Frederik II tilstår Moscovite company fri sejlads (Tanner 79 f. 199). – 12. okt. 1583. Fortolkning af overenskomsten mellem Frederik II og D. Elizabeth om fri sejlads til Rusland (Tanner 79 f. 204). – U. å. Mary Howard til Sir Andrew Sincler, K. af D.s råd (Tanner 82 f. 109b). – Nov. 1718–nov. 1719. Journal kept by George Prowse, midshipman, on board H.M.S. Cumberland . . including a voyage to Copenhagen and back (Rawl. A 299 f. 328 og ud). – 8. juli 1618 og 22. aug. 1628. Stambogsindførsler af henholdsvis Joh. Barnekow i Heidelberg og Jørgen Brahe i Oxford (Rawl. D 933). – 6. juni 1599. James I anbefaler Thomas Wenman til Christian IV (Rawl. D 1070 nr. 3:2). – 11. sept. 1593. Tyge Brahe til Peter Young (Rawl. 15626 f. 7). – 4. okt. 1538. Christian III til Henry VIII (Rawl. 15673 f. 1). – 1580'erne og 1590'erne. Thomas Smith's afskrifter af Peter Youngs korrespondance, bl. a. med Tyge Brahe 1586–93. Mange papirer vedrørende forhandlinger mellem Skotland og Danmark i slutningen af 1580'erne, herunder fra 1587 »a short discourse of our late negotiations in Denmark« af Patricius Vausius de Barnbarrache og Petrus Junius (Young) (Rawl. 15683). – En samling bestående af 153 skandinaviske, hovedsagelig islandske håndskrifter, erhvervet 1828 fra Finn Magnusen (nr. 20642–794).

S. 179 omtales universitetsmatriklen for St. Andrews universitetet, men denne ligger ikke som anført til grund for artiklen i *Personalhistorisk Tidsskrift* 1962.

S. 200 er ved et uheld ikke kommet med i en del af oplaget. Den manglende side kan rekvireres ved henvendelse til Rigsarkivet.

De anførte addenda og corrigenda er baseret på strejftog i enkelte trykte hjælpemidler til dels ledet af anmelderens personlige interesser, så der er absolut ingen grund til at antage at mulighederne for at finde relevante danica hermed er udtømt. Dr. Engberg understreger selv bogens ufuldstændighed (s. 2), og skønt det bør siges at utilstrækkeligt motiverede forbigåelser, ujævn redaktion og andre vidnesbyrd om en hastig arbejdsmåde efter anmelderens mening til tider bringer kvalite-

ten under grænsen af det acceptable, er det på den anden side klart, at der må slås af på fordringerne når enkeltmand sætter sig for med anvendelse af et rimeligt mål af tid og arbejdsindsats at håndtere så mægtigt et stof. Bogen rummer som nævnt mange positive oplysninger og tilskyndelser til videre efterforskning, og det må betegnes som en god gerning, at forf. ikke har henlagt sine notater blandt de dynger af forskerexcerpter som gennem de sidste par hundrede år har aflejret sig i arkiver og biblioteker, men har sat dem i form og formået Rigsarkivet til at lægge dem frem til almindelig nyttiggørelse.

Det er en væsentlig opgave at få etableret tilfredsstillende oversigter over kilder til Danmarkshistorien i udenlandske samlinger, for den sags skyld også i den efterhånden uoverskuelige mængde af udenlandske kildepublikationer. Denne opgave klares i det lange løb bedst, hvis den som det også sker i udlandet løses ved planlægning og samarbejde mellem historikerne. Der kan peges på tidligere dansk fællesindsats i denne retning, udarbejdelsen af Regesta, vaticanundersøgelserne og det ret omfattende arbejde som før 1. verdenskrig og i mellemkrigstiden blev udført af Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs manuskriptkommission. Sidstnævnte offentliggjorde bl. a. en Registrant over Breve fra og til danske i udenlandske Biblioteker (ved Lauritz Nielsen, 1934), men har også sat sig spor i en i Det kgl. Bibliotek tilgængelig, systematisk ordnet sagregistrant over udenlandske danica, som vistnok ikke er kendt efter fortjeneste, f. eks. kan der også her findes supplementer til dr. Engbergs arbejde. Kommissionens medarbejdere har naturligvis langtfra gennemgået alle samlinger og meget nyt kan være indgået i disse i løbet af de op til 50 år der er forløbet siden registreringen. Det ville være såre nyttigt om Jens Engbergs fører og Rigsarkivets danicafotografering af de store udenlandske arkivrækker kunne blive fulgt op af et bredt initiativ til en videre kortlægning af de talrige uregistrerede danica som stadig gemmer sig rundt om i verden, undertiden på helt uventede steder. En sådan vil ikke overflødiggøre, men utvivlsomt i mange tilfælde lette og udvide den enkelte historikers personlige orientering i det historiske råstof, måske også vise muligheder for at tage ikke hidtil dyrkede emner op.

HARALD ILSØE

WOLFGANG SEEGRÜN: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollen-
dung der nordischen Kirchenorganisation (1164). Quellen und
Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 51. Neu-
münster, Karl Wachholtz Verlag, 1967. 228 s. 33 DM.

Den foreliggende doktordisputats fra universitetet i Kiel er et forsøg på under en ny synsvinkel at samle de talrige bidrag til Nordens ældre

kirkehistorie i en syntese. Emnet er velvalgt, både fordi det er vigtigt, og fordi man i behandlingen af den nordiske kirkes tidlige historie hidtil har savnet en skildring, der stiller den pavelige politik i centrum.

I sin skildring af pavedømmets forbindelser med Norden opererer forf. med 4 hovedafsnit. I det indledende, der spænder fra de første missionærers virke til Harald Blåtands tid, behandles Nordens inddragelse i rigskirken ved oprettelsen af ærkesædet i Hamborg. At skildre den pavelige politik i disse århundreder er en utaknemmelig opgave alene af den grund, at der ingen berøring mellem paven og Norden kan konstateres med sikkerhed i tiden 864–ca. 1020.

Allerede dette afsnit viser forf.s omfattende orientering i den videnskabelige litteratur, men også en fremstilling, der skæmmes af alt for stor tillid til sene, berettende kilder. Således undres man over udelukkende på Heimskringlas autoritet at få oplyst, at Gorm den Gamle o. 920 gjorde sig til eneherre i Danmark (s. 43). Heller ikke Saxo kastes der vrang på. Forf. afviser ganske vist med rette at benytte hans skildring af Danmarks forhold til pavestolen o. 950 (s. 47), men har kort forinden (s. 43) anvendt hans beretning om en kirkeødelæggelse i Slesvig.

Det andet hovedafsnit omfatter tiden frem til Erik Ejegod og betegnes som forberedelsen af Skandinaviens løsning fra Hamborg. Frem til o. 1060 er fremstillingen domineret af de ovennævnte beretninger og deres vurderinger (således Saxos opfattelse af Magnus den Godes kongemagt i Norge), hvortil kommer nye som f. eks. Rydårbogen. De heraf vundne resultater er i bedste fald usikre. Man kan eksempelvis ikke bruge den i det 13. årh. affattede Rydårbog til at vise Knud d. Stores klostervenlige linie i Danmark (s. 65).

Væsentligere bliver skildringen imidlertid, når vi kommer frem i Sven Estridsens regeringstid. Pavens interesse i forbindelsen med den danske konge og i tråd hermed hans forsøg på at knytte Danmark til sig i et lensforhold belyses i et videre perspektiv, end man er vant til. Alligevel er det, som om forf. ikke fuldt ud gør sig de politiske realiteter klar. Når paven og den danske konge forhandler om et selvstændigt dansk ærkesæde, må det ske på bekostning af Hamborg. Forf. mener imidlertid, at ønsket om et dansk ærkesæde af Adalbert ansås for berettiget, men at det på den anden side var hamborgskirkens opgave at bevare rigsindflydelsen i Norden. Disse to modstridende hensyn lader sig forene i Adalberts plan om et patriarkat over Norden. Mon dog ikke Lauritz Weibulls opfattelse (Nordisk Historia II s. 451) af patriarkatsplanen som et dygtigt træk for at hindre et dansk ærkesæde passer bedre i den politiske situation. Modsætningen mellem Adalbert og Sven Estridsen lyser dog ud af Adams beretning (jfr. Aksel E. Christensen: Mellem Vikingetid og Valdemarstid, H. T. 12. rk. bd. II, s. 41 f.).

Som forspil til ærkebispedømmets oprettelse behandles først Knud den Helliges regeringstid og derpå i tilknytning til A. D. Jørgensen og Hans Olrik Danmarks formentlige afhængighed af modpaven, Clemens III, under Oluf Hunger. Det lykkes dog ikke efter anm.s mening forf. at udbygge de ældre forskeres tvivlsomme argumentation. Fremstillingen af Knud den Hellige bygger navnlig på helgenlegenderne og Saxo og er et eksempel på et ejendommeligt træk ved bogen. Skønt forf. kender hele den nyere, kritiske forskning – for Knud den Helliges vedkommende navnlig Curt Weibulls undersøgelser over Saxo – er han upåvirket af dens metodiske principper.

Forf.s kildebenyttelse demonstreres klart i skildringen af ærkebispedømmets oprettelse, bogens tredie og mest selvstændige hovedafsnit, hvis resultater i det følgende tages op til prøvelse. Der tages udgangspunkt i Saxos beretning om, at Erik Ejegod i begyndelsen af sin regeringstid rejser til Rom for at indanke sin sag som følge af en truende banstråle fra den hamborgske ærkebiskop, Liemar. Med hensyn til ærkebispedømmets oprettelse er Saxo i hovedsagen en sekundær kilde, hvis vigtigste forlæg er Knud Lavardlegenden (affattet tidligst i 1170) og Markus Skeggjasons Eriks drapa (skrevet kort efter Erik Ejegods død, om kildeforholdene se Curt Weibull, Saxo, s. 113–129). Visse dele er imidlertid primære, deriblandt beretningen om forholdet mellem Liemar og Erik Ejegod. Hvilken troværdighed kan der tillægges et sådant primært element i kilden? På forhånd må man være skeptisk over for en ellers ikke kendt oplysning hos en forfatter, der skriver ca. 100 år efter de begivenheder, han omtaler. I dette tilfælde viser en nøjere overvejelse endvidere, at Saxos oplysning må være forkert. Siden 1080 var Liemar af paven i Rom banlyst på grund af sin støtte til modpaven i Ravenna. Under disse omstændigheder kan kongen ikke have frygtet banlysning af Liemar og følt sig nødsaget til at appellere sagen til Urban II.

Saxos tilforladelighed tages imidlertid for givet og fører undersøgelsen på afveje. Forf. vil kombinere kongens første rejse hos Markus (i kilden omtales to rejser) med den første rejse hos Saxo (her omtales i alt tre rejser). Nu er det imidlertid svært at se, hvad de to beretninger har med hinanden at gøre. Ifølge Markus opnår kongen tilladelse til ærkesædets oprettelse, mens Saxo som nævnt beretter om kongens appel som følge af det truende ban. Derfor tyr forf. igen til Saxo, der meddeler, at kongen efter sin vellykkede første rejse til Rom på ny rejste derned og opnåede løfte om ærkesædets oprettelse. For at forstå, hvad der er sket, skal vi herefter kombinere Saxos to første rejser med Markus' første rejse. Resultatet skulle da blive, at der i Urban II's tid førtes indledende forhandlinger (Vorverhandlungen) om et dansk ærkesæde. Men Markus Skeggjasons beretning hverken kan eller skal bringes i

overensstemmelse med Saxos. Når Markus taler om, at kongen hos paven i Rom sikrede ærkesædets oprettelse, så er det efter anm.s opfattelse den samme begivenhed, som findes i *Necrologium Lundenses* beretning om, at kong Erik udvirkede palliet til kirken i Lund af pave Paschalis (1099–1118). Ingen af de to ældste beretninger taler om, at kongen har haft forbindelse med Urban II. De indledende forhandlinger o. 1096 hviler således alene på Saxos svage autoritet.

Sene beretninger skænkes i afhandlingen tiltro som ikke siden tiden før den 1. verdenskrig, og de kombineres i en skildring, der efter forf.s egen angivelse er den bedst mulige harmonisering af samtlige kilder (s. 122). En forudsætning for ærkesædets oprettelse var ifølge forf. enighed mellem statsoverhovederne om ærkebispedømmets udstrækning. Hos Snorre omtales et møde 1101 mellem de nordiske konger, men det fremgår ikke af kilden, om sagen har været berørt ved denne lejlighed. Går man derimod til lundekanniken Jon Tursens korte danske kirkekrønike fra 1565, finder man den ønskede oplysning om, at den svenske og norske konge gav deres samtykke til, at Lund blev ærkesæde. Skønt forf. er utryg ved denne beretning, nævner han dog muligheden af, at den bygger på en tabt kilde. Men Jon Tursen kan ikke tillægges nogen autoritet. Han bygger på Saxo, og hvad der meddeles derudover, er efter alt at dømme egne gætterier. Skulle han alligevel have brugt en tabt kilde, viser omtalen af rigsrådet (!), at den ikke kan have været af synderlig ælde og interesse i denne forbindelse.

Under flittig brug af Saxo skildres derpå den pavelige legats rejse til Norden, der fører til ærkesædets oprettelse. I den forbindelse fremsættes imidlertid en hypotese, der er overvejelse værd. Forf. mener nemlig at kunne datere ærkebispedømmets oprettelse til 1104 8. maj. Fundationsbrevet er ikke bevaret, men spørgsmålet er, om det alligevel kan tidsfæstes. I et paveligt mandat til de danske bisper af nævnte dato omtales Asser som ærkebiskop. Brevet, der kun kendes i regest, opfordrer til betaling af peterspenge, men har forinden omtalt andre forhold (»inter cetera«) og også i den forbindelse nævnt ærkebispem. Forf. mener, at det drejer sig om en bekendtgørelse til de danske bisper om, at Asser er blevet udnævnt til ærkebiskop. Mandatet er altså en notifikationskrivelse, der er sendt til bisperne, samtidig med at fundationsbrevet er gået til Asser. Heraf sluttes, at dette også har været dateret 1104 8. maj. Til støtte for hypotesen fremhæves, at det er normal pavelig praksis, at sådanne notifikationsbreve udsendes samtidig med det egentlige grundlæggelsesbrev. Selv om dette i og for sig er rigtigt, forekommer et sådant argument ikke anm. tilstrækkeligt overbevisende. Regestens »inter cetera« kan dog gå på næsten hvad som helst.

Begivenhederne omkring ærkesædets oprettelse står ikke efter denne bogs fremkomst i et klarere lys. Snarere er der kastet røgslør over be-

givenheder, der i forvejen var vanskelige at få overblik over (se dog Lauritz Weibull: *Nordisk Historia II*, s. 27–33, og *Dipl. Dan. 1. rk. II nr. 28*). Det er helt sikkert, at man ikke kommer uden om at gøre sig kildernes art klar, og det lader sig ikke nægte, at forf. anvender dem principløst. En af de yngste, Saxo, gøres til hovedkilde og søges forgæves bragt i overensstemmelse med de ældre kilder. Med denne holdning er han ikke berettiget til at afvise *Knytlingasagaen*, hvor den er i uoverensstemmelse med hans opfattelse, fordi det er en sen kilde (s. 111 f.). Det ville forudsætte, at han i øvrigt foretrak samtidige kilder for sene.

Pavedømmets betydning for Norden efter ærkebispedømmets etablering tolkes meget positivt. Der tegnes et billede af en institution ledet af høje, ideale forpligtelser, hvis gavnlige virke spores på vidt forskellige områder. Et hovedpunkt for forfatteren er det at understrege, at forbindelsen til Rom styrkede statsopbygningen i de enkelte lande. Denne sidste del af bogen indeholder ikke grundlæggende nye teser – i skildringen af Norges udskillelse fra Lund skatter fremstillingen således til A. O. Johnsens og O. Kolsruds fremstillinger. Men på visse, ikke uvæsentlige punkter er forf. nået til nye, gode resultater. Blandt flere ting skal her nævnes, at der fremføres stærke argumenter for, at Norge og Sverige i 1123 igen blev lagt under ærkesædet i Hamborg. Man kan også tilslutte sig påvisningen af, at det allerede i 1153 var legaten Nicolaus Brekespeares opgave at oprette et svensk ærkebispedømme på linie med det netop oprettede norske.

Taget under eet må det imidlertid siges, at bogen ikke indfrier forventningerne. Den kan nok tjene som indgang til en del ny litteratur, der har været ret upåagtet i Norden (dog savner man et index), den kan også løse enkelte problemer, men noget hovedværk om emnet er den ikke blevet. Dertil er fremstillingen i for høj grad præget af utidsvarende kildebehandling.

ESBEN ALBRECHTSEN

Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. København, Munksgaard, 1966. 338 s. 1 pl. 57,38 kr.

Festskrifter brukar inte alltid bjuda någon särskilt stimulerande läsning. Alltför ofta bär de prägel av »den stora byrålädsrensningen«. Det innebär inte något offrande åt skandinavistisk vänskapskult, om man säger att festskriften till Aksel E. Christensen definitivt inte tillhör denna kategori. Kvaliteten på de olika bidragen förefaller ovanligt hög och jämn, och flera av uppsatserna redovisar betydelsefulla vetenskapliga undersökningar. Tyvärr är det inte möjligt att inom ramen för en

recension presentera och diskutera alla inlägg på ett sådant sätt som i och för sig skulle ha varit motiverat. Man måste välja ut några för en mera ingående behandling, medan man i andra fall måste nöja sig med ett kortare omnämnande. Urvalet innebär dock inte någon värdesättning utan får närmast ses som ett uttryck för anmälares intresseinriktning.

Erik Kjersgaard tar i sin uppsats »Leding og landeværn« upp ett centralt tema i nordisk medeltidshistoria, nämligen frågan om den icke-adliga befolkningens eventuellt kvarstående försvarsplikt efter ledungsskatternas införande. Erik Arup hävdade ju 1914, att någon sådan skyldighet inte existerade, och att ledungsskatten utgjorde en avlösning inte bara för den offensiva krigsledningen utan också för plikten att delta i försvaret av det egna området. Denna uppfattning, »hvortil« – som förf. fint uttrycker saken – »inspirationen næppe lå i kilderne alene«, kom emellertid inte att stå oemotsagd. Bland kritikerna kan från dansk sida nämnas P. J. Jørgensen, Stig Iuul och C. A. Christensen, från svensk Allan Mohlin. Kjersgaard har nu sammanfattat och ytterligare fördjupat denna kritik, inte minst genom att dra in ett omfattande komparativt material såväl från kontinenten som från de andra nordiska länderna. Resultatet av hans undersökning blir, att en principiell försvarsplikt omfattande hela folket fanns kvar i Danmark liksom i de nordiska grannländerna medeltiden ut, när landet hotades av en invaderande fiende. Det allmänna folkuppbådet, som utlystes i ett läge av akut fara, satte alla frikallelser genom avlösning, privilegier etc. ur spel.

Om riktigheten av denna huvudtes kan man efter att ha tagit del av Kjersgaards argumentation knappast hysa någon tvekan. Vad beträffar de svenska förhållandena tycks förf. emellertid i någon mån ha överdimensionerat skillnaden mellan sina egna resultat och tidigare forskning. Som representanter för denna nämner han endast C. W. Ramstedt, som i sin avhandling Om krigs- och skatteväsendet i Svealandens lagar (1875) tog existensen av ett allmänt försvarsuppbåd under medeltiden för given, och Edvard Bull som tvärtom i anslutning till Arup förnekade tillvaron av en sådan försvarsordning inte bara i Danmark utan också i Sverige. Läsaren får därigenom snarast den uppfattningen, att Bulls åsikt skulle ha godtagits av den svenska forskningen och trängt ut Ramstedts mera välmotiverade uppfattning. Så är emellertid ingalunda fallet, vilket framgår av Hugo Yrwings artikel Landvärn i Kulturhist. lex. (ej citerad av förf.).

Uppsatsens största intresse tycks mig ligga i de perspektiv den öppnar för fortsatt forskning. Det är påfallande hur föga uppmärksamhet man inom allmäneuropeisk forskning tycks ha ägnat folkuppbådet roll i den medeltida krigsorganisationen. Här anmäler sig en rad frågor av stor

politisk och social räckvidd. Under vilka betingelser utbjöds det allmänna uppståndet? Vem bestämde när uppstånd skulle utlysas? Kunde den kungliga rätten att inkalla folkuppståndet överlåtas till en läntagare? I vilken utsträckning krävdes samtycke av de berörda folkmenigheterna själva? Det är lätt nog att finna lagbestämmelser som reglerar dessa förhållanden. I de svenska landslagarna föreskrevs t. ex., att om konungen behövde hjälp för att försvara riket mot utländsk här eller mot inrikes upprorsmän, skulle biskopen och lagmannen jämte sex hovmän och sex bönder i var lagsaga avgöra, vad hjälp landskapet ville eller kunde göra konungen (MELL, Kgb V:6, KrLL, Kgb IV:6). Men hur förhållandena gestaltat sig i praktiken kan avgöras först efter ingående undersökningar av diplommaterialet. Det kan i detta sammanhang förtjäna nämnas, att från svensk sida en sådan undersökning just nu pågår.¹

Niels Skyum-Nielsen har i »Kanslere og skrivere i Danmark 1252–1282« givit ett väsentligt bidrag till utforskningen av medeltida kanslipraxis i Norden. Genom tålmodig och skarpsinnig analys av tidens diplommaterial lyckas han teckna en detaljrik och väldokumenterad bild av verksamheten i Kristoffer I:s, Margareta Sambirias och Erik Klipping's kanslier. En huvudtes hos förf. är, att kanslerns betydelse i detta avsnitt av Danmarks historia bör kraftigt reduceras. Han konstaterar, att Niels Jyde, som var magister, 1267 fick efterträda biskop Niels av Viborg som kansler, trots att det inte sänkades lämpliga biskopar, och antar att orsaken varit att de kungliga helt enkelt inte önskade få en alltför inflytelserik man på denna post. Erik Arups beteckning för perioden 1267–82 »Niels Jydes regering« anser Skyum-Nielsen vara i högsta grad missvisande och frågar sig, »om Niels Jyde har været meget andet end en slags kontorchef under Erik Glipping og dennes regeringskreds«. Att detta är ett av de tillfällen, då Arup gjort sig skyldig till en slagordsmässig förenkling med otillräcklig täckning i källorna, förefaller uppenbart. Men frågan är om materialet ger stöd nog åt Skyum-Nielsens konträrt motsatta bedömning. Hans huvudargument tycks vara, att Niels Jyde nämnes som sigillvittne i ett påfallande litet antal av de under perioden utfärdade kunga- och drottningdiplomen. Det framgår emellertid av hans undersökning, att detta i varje fall inte behöver betyda, att kanslern inte varit närvarande och kunnat öva inflytande, då breven utfärdats. Man kan också diskutera själva grundförutsättningen för resonemanget, att det under medeltiden funnits en genomgående positiv korrelation mellan politiskt inflytande och vittnes-

¹ Fil. lic. Anders Bergström, Uppsala, har författat en otryckt lic.-avhandling »Studier i det svenska krigsväsendet vid medeltidens slut« och förbereder en doktorsavhandling om samma ämne.

besejling av kungaurkunder. Vem som skulle besejla torde i många fall ha berott på tillfälligheter eller formella överväganden.² Förf. noterar t. ex., att i kunga- och drottningurkunderna från åren 1267–82 förekommer drotsen som sigillvittne ojämförligt mycket oftare än kanslern och drar slutsatsen, att »drotsen rykker frem som en langt mere betydningfuld embedsmand«. Nu visar det sig emellertid, att övervikten till stor del beror på, att drotsen ensam tillsammans med kungen besejlat ett antal skydds- och privilegiebrev för kloster och städer. Eftersom det här gällde en slags lagstiftning, förefaller det högst naturligt, att just drotsen uppträder som vittne; vidare torde urkunder av denna typ, som traderats i de ofta välbevarade kloster- och stadsarkiven tendera att bli överrepresenterade i materialet. Några slutsatser om drotsens politiska inflytande kan man säkerligen inte dra av dem. Vad angår det komparativa materialet, så har redan Grethe Authén-Blom visat, att förf.:s uppfattning, att kanslern i Norge skulle ha varit en underordnad kungatjänare, inte håller streck. Det *kan* därför tänkas, att förf.:s karakteristik av Niels Jyde som »kontorchef« kommer att visa sig vara en tillspetsning inte så helt olik Arups »Niels Jydes regering«.

Erling Ladewig Petersens »Jordprisforhold i dansk middelalder« utgör ett osedvanligt synpunktsrikt och givande bidrag till diskussionen om den senmedeltida agrarkrisen, betydelsefullt inte minst genom de uppslag det ger för fortsatt forskning. I likhet med tidigare författare konstaterar Ladewig Petersen, att en radikal sänkning av jordpriser och landgille äger rum under 1300-talets lopp, vilket betyder att den s. k. agrarkrisen är en kris i första rummet för godsägarna. Men han fäster också uppmärksamheten på vissa förut mindre uppmärksammade faktorer som verkat i motsatt riktning, t. ex. att godsägarna som en följd av omläggningen från brytegårdar till arrendesystem slapp en del kostnadskrävande investeringar i byggnader, kreaturstam m. m. och att de med viss framgång sökte kompensera sig för landgillets fall genom att införa en rad s. k. »herlighedsavgifter«. Synpunkten förefaller väsentlig och borde kunna göras fruktbar också för forskningen i de svenska landboförhållandena. Det kan t. ex. knappast råda någon tvekan om att de många bestämmelserna i 1400-talets svenska stadgar om utökad byggnadsskyldighet för landbon bör ses som uttryck för en sådan kompensationssträvan. Resonemanget har väl sin begränsning: helt torde godsägarna inte ha förmått göra sig skadeslösa, eftersom jordprisets fall i så fall blir svårförklarligt. Men det kan mycket väl tänkas, att godsägar-

² Ett exempel på att en ren tillfällighet varit avgörande har vi i DD R. 2 bd 2 nr 286–87. Det gäller två så gott som helt likalydande privilegiebrev från Stralsund och Greifswald, utfärdade av Erik Klipping i Roskilde 20/3 1277. I brevet till Stralsund anföres »herr Niels kansler« som vittne, i brevet för Greifswald saknas vittne.

nas försök att på omvägar motverka landgillesänkningarna utgör en del av bakgrunden till tidens sociala konflikter.

Undersökningens tyngdpunkt faller emellertid på en senare fas av agrarkrisen, nämligen 1400–1500-talet, då konjunkturkurvan åter börjar peka uppåt. Med hjälp av en omfattande priskasuistik kan förf. fastslå, att jordpriserna i Danmark under perioden steg, om man utgår från det nominella myntet, och höll sig stabila, om man räknar om värdena i silver. Samtidigt höjdes kapitaliseringsnormen eller, annorlunda uttryckt, jordräntan sjönk. Dessa fenomen, som kunnat konstateras även i andra länder, har av tidigare forskare (bl. a. av rec.) vanligen antagits vara en följd av minskande utbud på jord. Ladewig Petersen avvisar väl ej helt denna förklaring men pekar också på andra tolkningsmöjligheter, främst det allmänuropeiska räntefallet under senmedeltiden, som inte står i direkt förbindelse med agrarkrisen utan i huvudsak är att hänföra till kreditmarknadens strukturella förändringar. Det har uppenbarligen funnits stora kapitalresurser som sökt placering. Av intresse är inte minst de socialhistoriska konsekvenserna. Det var fr. a. högadeln som var i besittning av det kapital som krävdes för att uppträda som köpare på en allt hårdare godsmarknad. Följden blev en social och ekonomisk skiktning inom adeln: stora godskomplex samlades hos några ledande släkter, medan de lågadliga ätterna decimerades. Samtidigt skedde en övergång till agrarkapitalistiska driftsformer med tyngdpunkt på export av spannmål och slaktboskap. På detta sätt skapades de ekonomiska och sociala förutsättningarna för adelsväldet. Som förf. själv framhåller, har framställningen på denna punkt en skissartad karaktär. Man hoppas livligt, att förf. skall få tillfälle att vidareföra sina forskningar på detta område, liksom att hans exempel skall stimulera till utforskning av motsvarande förhållanden i de andra nordiska länderna.

Två av bidragen leder sitt ursprung till ett forskningsprojekt (»øvelsesrække« som den mera anspråkslösa danska termen lyder) vid Köpenhamns universitet 1956–57, nämligen *Orla Vestergaard*, »Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning« och *Grethe Ilsøe*, »Dansk herremandshandel med hansekøbmændene«. Vestergaard finner, att termen »forkøb« inte som tidigare antagits är synonym med »landkøb« och alltså inte betyder köp av varor utanför städerna, utan är ett rent privaträttsligt begrepp, knutet till torghandeln. Detta terminologiska resultat får viktiga sakliga konsekvenser. De belägg på landköpsförbud man trott sig finna i äldre dansk handelslagstiftning visar sig ohållbara, och det är först i några stadsprivilegier från 1353, 1354 och 1360 som ett sådant förbud första gången uppträder. Detta markerar en viktig skiljegräns i dansk handelslagstiftning, som i det

följande kommer att karakteriseras av en strävan att monopolisera handeln för städernas borgare. Denna tendens kan t. ex. spåras i Erik av Pommerns förordning av 15 februari 1422, som dock enligt Vestergaard inte varit så epokgörande som allmänt antagits. Dess principer hade i själva verket föregripits i en rad privilegier utfärdade för enskilda städer.

När det gäller frågan, varifrån incitamentet kom till den stadsmonopolistiska handelspolitiken, fäster Vestergaard uppmärksamheten på att de första landsköpsförbuden uppträder i skånska stadsprivilegier och att de har en särskild udd mot de tyska »gästerna«. Han antar, att förbuden tillkommit för att hindra de tyska köpmännen på Skåne-marknaden att handla på den omgivande landsbygden till förfång för städernas borgare. Landsköpsförbudet skulle alltså ha sin upprinnelse i de speciella östdanska handelsförhållandena. Som en alternativ förklaringsmöjlighet har Grethe Authén-Blom framhållit, att den nya handelslagstiftningens grundprinciper drogs upp av Magnus Eriksson i ett privilegium för Malmö 1353, och att Magnus, som ju också var norsk kung, kan ha hämtat sina förebilder från norsk lagstiftning (NHT 1968 s. 178). Man bör dock i detta sammanhang inte glömma bort en ännu närmare till hands liggande möjlighet. Skånelandskapen var ju 1332–60 i union förenade med Sverige, och i den svenska handelslagstiftningen förekommer landsköpsförbudet från slutet av 1200-talet och framåt. Det möter i stadsprivilegierna för Jönköping 1284 och för Växjö 1342 samt i Magnus Erikssons stadslag (Kmb XXIII: 1, XXX: 1). Här finner man också den mot de tyska gästerna riktade tendens, som både Vestergaard och Authén-Blom lägger så stor vikt vid. Kbm XXX: 1 stadgar sålunda: »Engin gaestir ma vp a land fara eller ridha köp at driffwa eller skuld mana, wider bot XL marka . . .« Att med full säkerhet avgöra varifrån inspirationen kommit till den handelspolitiska nyorienteringen torde dock knappast vara möjligt.³ Ingenting hindrar ju, att *både* de speciella förhållandena i Skåne och svenska, ev. norska förebilder kan ha spelat in.

Den stadsmonopolistiska politiken riktade sig ursprungligen i första hand mot bönderna, men från och med 1400-talet finner man belägg för att man sökt inskränka även adelns handel till förmån för städernas borgare. Vestergaard trycker här framför allt på Christian I:s förordning av 30/9 1475, som enligt honom innebär ett försök att »med et slag« avskaffa godsägarnas handel och export. Av Grethe Ilsøes diplombelägg (s. 305 f) synes dock framgå, att förordningens grundtanke att

³ Sven Tägil understryker i en metodiskt viktig uppsats, Wegener, Raeder and the German Naval Strategy. Some Viewpoints on the Conditions for the Influence of Ideas (Cooperation and Conflict II, 1967) de utomordentliga vanskligheterna, när det gäller att på ett bindande sätt fastställa påverkan.

adeln endast skulle få handla »till sin gards oc bords behoff« ansetts äga giltighet i varje fall så långt tillbaka som 1442. Ur denna synpunkt ter sig förordningen knappast som ett nytt, revolutionärt steg utan snarare som en kodifikation av gällande rättspraxis. Det är inte heller lätt att i fortsättningen på denna punkt hitta några tvära brott i utvecklingen. T.o.m. Christian II:s borgarvänliga lagstiftning räknade med att adelns handel med egna landgillesprodukter och för den egna gårdens behov skulle vara tillåten. Att denna lagstiftning, som Vestergaard menar, skulle stå i »stärkste modstrid« till löftet i kungens handfästning av 1513 att adeln skulle ha rätt att handla med utländska köpmän, är i varje fall diskutabelt. Den outtalade förutsättningen bör rimligen ha varit, att tillståndet gällde adelns *legala* handel.

En helt annan sak är, att det i praktiken ofta var svårt att dra en gräns mellan handel för gårdens och bordets behov och förvärvsmässig köpenskap, och att bestämmelserna i verkligheten ofta överträdades. Grethe Ilsøes på ett stort brevmaterial baserade undersökning har med solida fakta underbyggt Arups gamla uppfattning, att senmedeltidens andliga och världsliga storgodsägare bedrev en omfattande, regelbunden handel med fasta köpmannaförbindelser i de nordtyska handelsstäderna.

Av de hittills behandlade uppsatserna har alla utom en varit inriktade på i vidaste mening sociala och ekonomiska förhållanden, om man så vill ett tidstypiskt fenomen. Men det betyder inte, att de gamla klassiska forskningsfälten ligger i träda. *Inge Skovgaard-Petersens* »Svend Tveskæg i den ældste danske historiografi. En Saxostudie« och *Svend Ellehøj*s »Omkring Knytlingas kilder« knyter an till den källanalytiska traditionen i dansk (och skånsk) historieforskning. I den förra uppsatsen lägger man märke till en intressant nyorientering som kanske också den är tidstypisk. Intresset, som i tidigare Saxoforskning främst inriktade sig på Saxo som berättelse, har förskjutits mot Saxo som lämning. Det gäller nu inte så mycket att besvara frågan, hur tillförlitliga Saxos uppgifter är, som att klarlägga hans »åndsform« och tidsbakgrund. Ett nytt bidrag till diskussionen om vederloven och den kungliga hirden utgör *Tage E. Christiansens* »Isti tres fratres. Broderlisten i Kong Valdemars Jordebog«. Åsikten att broderlistans förutsättningar skulle vara att söka inom den kungliga hirden avvisas, men frågan vad broderlistan egentligen är för något lämnas olöst i väntan på en komparativ undersökning mot allmäneuropeisk bakgrund. Slutligen har vi några bidrag av politisk-historisk karaktär, nämligen *Jørgen Qvistgaard Hansen*, »Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–1170«, *Kai Hørby*, »Øresundstolden og den skånske skibstold.

Spørgsmålet om kontinuitet«, och *Bent Jørgensen*, »Københavnstrakterne 1441 og deres tilblivelse«.

Tillsammansantagna utgör festskriftens samtliga uppsatser ett vittnesbörd om den mångsidighet och vitalitet som präglar dansk medeltidsforskning av i dag. En ny generation medeltidshistoriker har vuxit fram och står beredd att föra de gamla traditionerna vidare men också att bryta nya vägar. Om det är sant, att en akademisk lärares viktigaste uppgift är att stimulera till ny forskning, kan Aksel E. onekligen med viss tillfredsställelse se tillbaka på sitt verk.

LARS-ARNE NORBERG

SVEND AAGE HANSEN: *Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut. Nr. 6. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1964. 345 s. 32,25 kr.*

Den afhandling, som kontorchef i Det statistiske Departement, nu professor i Danmarks statistik og økonomisk historie ved Københavns Universitet Svend Aage Hansen forsvarede for den statsvidenskabelige doktorgrad den 14. januar 1965,¹ er i langt højere grad en statistikers værk end en økonomisk historikers. Dets værdi ligger i den anvendte statistiske metode, som de fleste historikere vil kunne lære af (i positiv såvel som i negativ retning), dets begrænsning i manglende kendskab til det originale kildemateriale samt – hvad der næppe er uden forbindelse hermed – i svigtende erkendelse af de benyttede datas varierende repræsentativitet. Det skal ikke påstås, at forf. har overset det sidste alt afgørende problem (jvf. f.eks. indledningen, s. 16, og summary, s. 281), men i de konklusioner, han drager på grundlag af de tilvejebragte data, er det skudt helt i baggrunden, og resultatet er blevet en autoritativ fremstillingsform, som navnlig for de ældre tidsrums vedkommende, hvor kildegrundlaget er sparsomt, står i skærende modsætning til den usikkerhed, som resultaterne i realiteten er behæftet med. Bogens styrke ligger derfor især i undersøgelsen af forholdene i 17. og 18. årh., hvor kildematerialet er mere dækkende, og de indvundne resultater følgelig kan betragtes med større tillid.

Hovedformålet for undersøgelsen har været »at søge adelens demografiske forhold afklaret, at få fastslået hvorvidt den gamle adel gik til-

¹ De officielle opponenter, professorerne Kristof Glamanns og Kaare Svalastogas oppositioner er trykt in extenso i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1965, hefte 3–4, s. 118–44. Nærværende anmeldelse gengiver i omarbejdet og suppleret form to oppositioner ex auditorio. To andre oppositioner ex auditorio indgår i Troels Dahlerups og Johan Jørgensens anmeldelse i *The Scandinavian Economic History Review* XIII:2, 1965, s. 190–93, og i Knud Pranges anmeldelse i *Jyske Samlinger*, Ny rk. VI:4, 1965, s. 423–34.

bage i antal, og i bekræftende fald, hvornår dette fandt sted, og hvad der var årsagerne« (s. 14). Forf. konstaterer selv, at han med denne problemformulering fortsætter linien fra Gustav Bang (Den gamle Adels Forfald, 1897) og Albert Fabritius (Danmarks Riges Adel, 1946); men medens Fabritius' undersøgelse lod slægten være enhed, er enheden hos Sv. Aa. Hansen det enkelte individ, ligesom tilfældet var i Gustav Bangs disputats. I modsætning til Bang har Sv. Aa. Hansen imidlertid søgt at bestemme det samlede antal af adelspersoner på givne tidspunkter indenfor den periode, der omfattes af undersøgelsen, dvs. tidsrumme: 1475–1720, forstået som adelsvældens storhedstid 1536–1660, udvidet med 60 år før og 60 efter. Hans arbejdsmetode og resultater på dette område vurderes i nærværende anmeldelses sidste del. Her skal kun fremhæves det efter mit skøn vigtigste resultat af den demografiske undersøgelse, nemlig påvisningen af den gamle adels stærke talmæssige tilbagegang efter 1660. Det er tvivlsomt, om forf.s forklaring af denne tilbagegang som resultat af voksende dødelighed og faldende ægteskabshyppighed er udtømmende,² men at den afgørende årsag til tilbagegangen var gruppens positionsforringelse, som bl.a. gjorde det vanskeligt for mange af dens medlemmer, især de militært ansatte, at stifte familie, må anses for bevist. Forf.s konklusion (s. 276): at nedgangen i den gamle adels antal snarere var en følge af enevældens indførelse end en forudsætning for denne, er således solidt underbygget, men det må ganske vist tilføjes, at den valgte definition af gruppen »gammel dansk adel« som den før enevældens indførelse officielt anerkendte, er alt for summarisk, når de konstaterede forhold indenfor gruppen skal sættes i relation til den politiske udvikling.³

I forhold til de tidligere adelshistoriske undersøgelser repræsenterer Sv. Aa. Hansens arbejde en væsentlig og velkommen udvidelse af undersøgelsesfeltet. Det er hans opfattelse, at »de demografiske problemer vanskeligt kan ventes løst isoleret fra deres sociale og økonomiske baggrund«, men at »de befolkningsmæssige fænomener tværtimod er så nært sammenknyttede med spørgsmål om økonomisk og social position, at nøglen til en forklaring af befolkningsudviklingen som regel først og fremmest må søges her« (s. 14).⁴ Grundlaget for adelens politiske magt opfattes følgelig som bestående af tre grupper af faktorer: økonomiske, sociologiske og demo-

² Jvf. Kaare Svalastogas påvisning (anf. sted, s. 141) af, at et stærkt stigende antal adelige kvinder i tiden efter 1660 ægtede ikke-adelige mænd, således at deres børn blev ikke-adelige.

³ Jvf. Albert Fabritius' bemærkninger om afgrænsningen nedenfor og Knud Pranges kommentar til spørgsmålet om embedsbesættelser i tiden 1660–1720, anf. sted, s. 429ff.

⁴ Gustav Bangs allerede af Thiset og Rubin anfægtede forklaring af den talmæssige tilbagegang som et degenerationsfænomen, forårsaget af hyppige giftermål mellem nærtbeslægtede, betragtes (s. 13) med rette som definitivt modbevist gennem Albert Fabritius' undersøgelser ('Indgiften i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede', Til Knud Fabricius, 1945).

grafiske, og i overensstemmelse hermed er fremstillingen disponeret således, at adelens erhvervsgrundlag og de sociologiske faktorer indflydelse behandles i henholdsvis kap. 2–6 og 7–8, hvorefter de demografiske forhold belyses i kap. 9–10. I videst muligt omfang er et statistisk grundlag søgt tilvejebragt. Forf. er sig bevidst, at hans behandling af spørgsmålene ikke er udtømmende, hvad alene det lange tidsrum, der omfattes af undersøgelsen, udelukker, og at der kun kan blive tale om »et forsøg på at fastlægge nogle hovedlinier i det kompleks af faktorer, der tilsammen danner adelens magtgrundlag« (s. 15). Derimod fremgår det ikke af problemformuleringen, om forf. har erkendt, at andre faktorer end de tre nævnte må tages i betragtning, for at adelsvældens grundlag kan beskrives tilfredsstillende. Jeg tænker især på ideologiske faktorer (som statsretlige anskuelser, religion og tradition), på tekniske (navnlig på det militære område) og på politiske (andre grupper, især hoffets, gejstlighedens og borgernes evne til at varetage egne politiske interesser). Den senere fremstilling viser dog, at forf. ikke helt har overset disse faktorer (jvf. f.eks. s. 108), men han synes at betragte dem som sekundære i forhold til de tre, han har valgt at samle opmærksomheden om.

Imidlertid er en undersøgelse af den gamle adels økonomiske og sociale stilling gennem det lange tidsrum fra 1475 til 1720 i sig selv en så vigtig og omfattende forskningsopgave, at en forsvarlig gennemførelse heraf ville have betydet en stor gevinst for dansk historisk forskning. Den store gevinst er udeblevet, hvad der hovedsagelig skyldes arbejdets grundskavank: den utilstrækkelige hensyntagen til kildematerialets repræsentativitet. Men en række mindre gevinster, som tilsammen repræsenterer en ganske net værdi, bør noteres.

Det konstateres med ubestridelig ret, at det var ejendomsretten til den privilegerede jord, der udgjorde det vigtigste økonomiske grundlag for adelsvælden (s. 17), og forf.s forsøg på at bestemme »godsgrundlaget« (kap. 2) er derfor af central betydning for arbejdet som helhed. Som grundlag for de statistiske undersøgelser på dette felt er der – som modstykke til individkortene over adelspersonerne – udarbejdet et kartotekskort for hver enkelt hoved- og ladegård med oplysning om godsets oprettelses- og evt. nedlæggelsesår, hartkornstørrelsen ved matrikuleringen 1688, hovedbygningens opførelsesår, ejerforholdet i en række udvalgte år og i øvrigt alle kendte data om ejerskifte. M.h.t. godsernes oprettelses- og nedlæggelsesår har forf. kunnet drage nytte af Gunnar Olsens disputats (Hovedgård og bondegård, 1957), men medens Gunnar Olsen næsten udelukkende baserede sin statistik på konkrete oplysninger om oprettelser og nedlæggelser, har Sv. Aa. Hansen lagt vægt på at opnå fuld overensstemmelse mellem opgørelserne af godsforskydninger og godsbestand, hvorfor det i en række tilfælde har været nødvendigt at supplere kildernes vidnesbyrd med slutninger. En gård betragtes f.eks. som oprettet »på det tidspunkt, hvor de første oplysninger om konkrete ejere

foreligger, uanset at det konkrete oprettelsesår ikke er kendt« (s. 24). Gårde, hvorom ikke andet end nedlæggelsesåret kendes, er holdt udenfor Sv. Aa. Hansens opgørelse. Disse forhold medfører naturligvis – foruden en vis usikkerhed i kronologien – en række afvigelser fra Gunnar Olsens tal, og det er sandsynligt, at Sv. Aa. Hansens tal kommer virkeligheden nærmest; men læseren er desværre afskåret fra at gå ud over hans tekst og foretage en detailleret sammenligning, da forf. her så lidt som på andre felter fremlægger sit grundmateriale og indskrænker sig til at meddele de nøgne tal i en række oversigtstabeller (bilag 1–12) og i et stort antal specialtabeller, som udgør fremstillingens skelet.

Disse tal er i hovedsagen baseret på oplysningerne i Danmarks Adels Aarbog, Traps Danmark, 4. udg., samt – da Sv. Aa. Hansen helt korrekt medtager de skånske landskaber indtil afståelsen – på Ahlenius og Kempes topografiske værk over Sverige. Navnlig på det sidste område er supplerende materiale inddraget, men kun trykt. At der heri ligger en begrænsning af undersøgelsens værdi er indlysende, men lige så indlysende er det vel, at en fuldstændig gennemarbejdelse af det utrykte materiale er en uløselig opgave for en enkelt forsker. Med større ret kan det bebrejdes Sv. Aa. Hansen, at han ikke – bortset fra helt generelle betragtninger (f. eks. s. 19) – har overvejet sine kilders ufuldstændighed og skævheder. 4. udgave af Trap er utvivlsomt mere fuldstændig for Jyllands vedkommende end for øernes, dens oplysninger om den senere del af perioden er mere fuldstændige end oplysningerne om den tidlige, og hele perioden igennem langt mere fuldstændige m.h.t. højadelens besiddelser end m.h.t. lavadelens. Ahlenius og Kempe tåler ikke sammenligning med Trap (hvad forf. har erkendt). Og mere specielt: den omstændighed, at Repertoriet standser ved 1513, har bevirket, at brevstoffet før dette tidspunkt er udnyttet langt mere effektivt end de senere breve i de let tilgængelige samlinger af data, som forf. har benyttet som kildegrundlag.

Sv. Aa. Hansens godsopgørelse er en optælling af de adelige hovedgårde samt de kongelige og gejstlige ladegårde på de på forhånd udvalgte tidspunkter, hvor hans kartotekskort er indrettet på at afgive information. Forf. erkender, at anvendelsen af hovedgården som tællingsenhed er behæftet med den svaghed, at »gårdene omfatter vidt forskellige størrelser fra 3–4 tdr. htk. til 250–300 tdr.« (s. 20), men vælger den dog i mangel af bedre. Hans optællinger viser for 2. halvdel af 17. årh. god overensstemmelse med Fridericias og Henrik Pedersens tal, og der er i det hele næppe grund til at tvivle på de foretagne beregningers nøjagtighed. En række interessante resultater er også nået, således konstateringen af tilbagegang i antallet af hovedgårde i tiden 1475–1530, påvisningen af, at Jylland og Skåne var adelens vigtigste ekspansionsområder i tiden 1530–1660 (det kan dog næppe overraske nogen), opgørelserne af holstenske og udenlandske slægters hovedgårdserhvervelser og efter 1660 tilsvarende opgørelser over »enevoldsadelens« og de borger-

lige proprietærers, herunder embedsmændenes ekspansion. Videre kan nævnes belysningen af godskoncentrationen (i ejendomsretlig henseende), omsætningen af hovedgårde (herunder tvangssalg) og de kvindelige ejeres placering.

Optællinger af hoved- og ladegårde er imidlertid i det højeste en meget grov indikator for størrelsen af »godsgrundlaget« og for krongodsets vedkommende direkte misvisende. Et tilfredsstillende billede af den samlede godsbesiddelse opnås kun, når bondegodset, der anslås at have udgjort mere end 90% af landets jord ved middelalderens slutning (s. 58), indrages i betragtningen. På dette kardinalpunkt præges Sv. Aa. Hansens fremstilling imidlertid af nogen uklarhed. Han henviser flere gange til Gunnar Olsens undersøgelser af hovedgårdsoprettelser på bekostning af bondegods, men synes ikke at have indset, at denne driftsmæssige side af sagen direkte influerer på den ejendomsretlige, når man følger den af ham valgte beregningsmetode. Ændringer i antallet af hoved- og ladegårde er givetvis under »adelsvælden« i langt højere grad udtryk for ændringer i driftsstruktur end for ændringer i den samlede godsbesiddelse, men adels- og krongodset lader sig ikke uden videre bringe på én formel i denne henseende. På adelsgodserne går udviklingen tydeligt nok i retning af stordrift, omend i meget moderat tempo. Også skatte- og tiendefriheden samt de økonomiske privilegier måtte virke ansporende for oprettelse af nye hovedgårde. På krongodset er udviklingen mere kompliceret. Tendensen til stordrift er snarest mere udpræget end på adelsgodset, men bestræbelserne går mere ud på at skabe store ladegårde end mange ladegårde. Der er talrige eksempler på, at mindre ladegårde forvandles til fæstegods, og i endnu flere tilfælde forvandles hovedgårde, erhvervet ved mageskifte, til kongelige vildtbaner. Sv. Aa. Hansen nævner selv (s. 25), at fluktuationer i kredsen af adelige hovedgårde i tiden 1550–99 i særlig grad synes at skyldes »oprettelser og nedlæggelser af enkesæder, jomfrusæder o.l., der i størrelse kun adskilte sig lidt fra bondegårdene«, og i tabel 4,3 (s. 84) giver han en oversigt over kronens afhændelse, bortmageskifte og nedlæggelse af de fra kirken inddragne hovedgårde, men end ikke disse iagttagelser har fået ham til at indse det tvivlsomme i den valgte fremgangsmåde. Resultatet er bl.a. blevet den helt fejlagtige opfattelse, at reduktionen i antallet af kronens ladegårde i tiden fra reformationen til 1600 og den omtrent lige så store vækst i antallet af adelige hovedgårde i samme periode er to sider af samme sag: »Hvad staten tabte, vandt adelen« (s. 20). Hvad optællingen af hovedgårde og ladegårde er værd som udtryk for henholdsvis adelens og kronens godsbesiddelse kan belyses med nogle tal fra midten af 17. årh. Efter forf.s opgørelse (bilag 1, s. 291) var der i 1650 791 adelige hovedgårde og 130 kongelige ladegårde i Danmark, men inddrages bondegodset i betragtningen, må det på grundlag af Fridericias beregninger anses for sandsynligst, at adelens andel af den danske jord ved denne tid udgjorde den

mindre halvdel, kronens (incl. gejstlighedens og selvejerbøndernes gårde) den større.⁵

I forhold hertil er det mindre væsentligt – i hvert fald med henblik på arbejdets formål – at Sv. Aa. Hansen synes at have temmelig uklare forestillinger om tidens driftssystem og om sædvanlig sprogbrug ved beskrivelsen heraf. Han taler s. 20 om den enkelte gård (dvs. hovedgård) som »driftsenheden«,⁶ s. 22 siges det, at »den skånske hovedgårdsdrift i noget højere grad end det var tilfældet i den øvrige del af landet havde karakteren af strøgodsdrift baseret på landgildeydelse som overvejende indtægtskilde«, og s. 41 karakteriseres på samme grundlag de skånske adelsgårdes driftsform som »stordrift«, idet de »havde dobbelt så mange underliggende bøndergårde, som hovedgårdene i de øvrige landsdele«. I den landbrugshistoriske faglitteratur anvendes udtrykket »hovedgårdsdrift« kun om driften af selve hovedgårdsmarken, og ved »stordrift« forstås normalt hovedgårdsdrift i stort format, altså dyrkning af store, sammenhængende arealer.

Resultaterne af den statistiske godsundersøgelse, ikke mindst konstateringen af det vekslende antal salg, danner grundlaget for Sv. Aa. Hansens periodeinddeling af den følgende behandling af den økonomiske baggrund for storlandbruget og konsekvenserne heraf for adelens position. Fire faser forekommer forf. tydelige: 1. Den senmiddelalderlige krise 1475–1520. 2. Prisrevolutionens og den økonomiske stabiliserings tid 1520–1600. 3. Adelsvældens slutfase med begyndende prisfald og voksende ustabilitet 1600–1660. 4. Sammenbruddets og den vedvarende agrardepressions tid 1660–1720. Hver fase får i fremstillingen sit kapitel (kap. 3–6).

Betegnelsen »senmiddelalderlig krise« for kap. 3 (tiden 1475–1520) er ikke i overensstemmelse med sædvanlig anvendelse af dette udtryk, skønt der indledningsvis meget rigtigt redegøres for den europæiske agrarkrise fra 14. årh., som betegnelsen plejer at dække. Men at der var tale om en kriseperiode for den danske lavadel skal ikke anfægtes, og Sv. Aa. Hansen leverer værdifuldt nyt stof til forståelsen af denne, samtidig med at han dog gør sig skyldig i adskillige misforståelser.⁷ Den helt mekaniske hovedgårdsstatistik, som leverer tal til nye tabeller i dette kapitel, giver på ny anledning til besynderlige konklusioner. »Adelens godstabs«, dvs. afgangen af hovedgårde fra adelen i det behandlede tidsrum, opgøres

⁵ J. A. Fridericia i HT 6. rk. II, s. 519. Vedrørende udviklingen på krongodset henvises til Gunnar Olsen, anf. arb., kap. IV.

⁶ Udtrykket »driftsenheden, den enkelte gård« er hentet fra Gunnar Olsen, anf. arb., s. 161, som herved forstår såvel bonde- som hovedgårde og i sidstnævnte tilfælde naturligvis tænker på den egentlige hovedgårdsdrift.

⁷ I den letsindige beregning s. 51 af udgiften til armbrøst og harnisk i relation til afkastningen af en middelstor herregård opfatter forf. gårdstørrelsen 20 td. hartkorn som betegnelse for »ejendommens årlige egenproduktion«, hvad der unægtelig gør den militære forpligtelse særdeles tyngende.

(s. 52f.) til i alt 159, men af disse blev 97 nedlagt, uden at der fandt noget salg sted, og langt de fleste af dem blev drevet videre som en eller flere fæstegårde i andre adelige slægters eje. Det samme gælder de 45, der blev nedlagt efter salg. Kun »et mindre antal, nemlig 17, afhændedes fra adelen til andre befolkningsgrupper«, oplyser forf. – men i tabel 3,4 optræder disse 17 under rubrikbetegnelsen »Heraf afhændelse uden samtidig nedlæggelse«, hvad der er noget andet, idet de således kun m.h.t. privilegier adskiller sig fra de 45, der blev nedlagt efter salg. Den tvivl, der herved opstår hos læseren, vejres dog bort af den følgende tabel 3,5 (s. 54), hvoraf det med al ønskelig tydelighed fremgår, at 25 af de afhændede hovedgårde erhvervedes af andre adelige, 27 af gejstlige og kun 10 af kronen. Men herved får betegnelsen »adelens godstab« unægtelig en meget speciel betydning. Hvad disse tabeller vidner om, er først og fremmest lavadelens statusforringelse, i mange tilfælde nedsynkning i bondestand. Gevinsten gik i hovedsagen til højadelen.⁸

Dette er Sv. Aa. Hansen udmærket klar over, og når hans fremstilling i denne forbindelse er blevet så forvirrende, skyldes det, så vidt jeg kan se, udelukkende den spændetrøje, som hans statistiske metode har pålagt ham. I øvrigt giver han et ganske malende billede af senmiddelalderens højadelige godssamler og storkøbmand, som får anderledes liv end den øvrige fremstilling, fordi forf. her i udstrakt grad bygger på andres undersøgelser, og tallene suppleres med rigtige menneskenavne.

Med fuld ret fremhæves den nye »kapitalistiske« ånd, som i hvert fald en gruppe indenfor højadelen var besjælet af. Hovedforklaringen finder Sv. Aa. Hansen i øksneeksporten, som i denne periode så småt kan belægges med tal. Af disse kender forf. ganske vist kun de af Allen og Christensen (Hørsholm) meddelte (s. 48), hvad der får ham til at understrege fremgangen i eksporten mere end rimeligt,⁹ men at der var tale om fremgang er sikkert nok. Mere betænkelig er den stærke stigning i priserne på øksne, som Sv. Aa. Hansen mener at have fundet dokumentation for (s. 47ff.), og som i hans fremstilling kommer til at fremstå som en økonomisk forjættelse i modsætning til de svingende, men i langtidstendensen stagnerende kornpriser. Hans hovedgrundlag er Emil Waschinskis meget angribelige slesvig-holstenske prishistorie, som benyttes kritikløst, og endnu værre bliver det, når et par tvivlsomme danske oplysninger an-

⁸ Om det er rigtigt, at »bøndernes besiddelser har været nogenlunde upåvirkede af disse voldsomme ændringer i jordfordelingen« (s. 56), får stå hen. Men det er ukorrekt at dokumentere påstanden om, at der først haves tydelige vidnesbyrd om større nedlæggelser af bøndergårde fra slutningen af det 16. årh., med en henvisning til Gunnar Olsen, hvis tal (anf. arb., s. 187 og 189) i denne forbindelse gælder hele anden halvdel af 16. årh. og kun omfatter nedlæggelse af hele landsbyer, idet han har anset det for håbløst at få et pålideligt udtryk for nedlæggelse af enkelte bondebrug.

⁹ I de fra Allen hentede tal for øksneeksporten fra Jylland 1509 (7.508 stk.), 1511 (7.802 stk.) og 1519 (17.661 stk.) mangler de to første år forårsmarkedet i Kolding, som 1519 tegnede sig for 4.344 stk.

vendes til at vise »endnu gunstigere prisrelationer for studene«. ¹⁰ Disse betragtninger over prisudviklingen er simpelthen værdiløse. En prisstatistik for øksne må på grund af varens stærkt svingende kvalitet baseres på et langt større talmateriale og en langt mere indgående analyse heraf, end det er nødvendigt for kornets vedkommende. Hertil kommer som en selvfølge, at de almindelige krav til kildematerialet om homogenitet gennem længere tidsrum må være opfyldt. M.h.t. øksnehandelen findes der mig bekendt ikke så tidligt noget dansk materiale, der kan opfylde disse krav – omend der findes flere enkeltstående priser end de af Sv. Aa. Hansen benyttede. Prisudviklingen på vore eksportmarkeder, Nordtyskland og Nederlandene, kan derimod følges, hvad der selvsagt er i høj grad relevant. Det kræver imidlertid et betydeligt arbejde med utrykte kilder, og det er forståeligt, at Sv. Aa. Hansen er vejet tilbage herfor. Men den kritikløse godtagelse af de spredte oplysninger, der har været til hans disposition, har medført, at han har konstrueret en nærmest eksplosionsagtig udvikling af øksnepriserne, som givetvis har meget lidt med den historiske virkelighed at gøre. Hamburgske hospitalsregnskaber, som er tilstrækkeligt omfattende til at tillade konklusioner og dertil på grund af specificerede oplysninger er af høj kvalitet m.h.t. de enkelte prisangivelser, viser i perioderne 1478–88 og 1510–ca. 1525 (regnskaberne for de mellemliggende år mangler) et stabilt prisniveau for øksne – hvoraf en del danske – på gennemsnitlig ca. 5 mk. lybsk (3–7 mk.) pr. stk. Først omkring 1525 indtræder en jævn prisstigning, som medfører at gennemsnitsprisen omkring 1550 er steget til ca. 10 mk., omkring 1575 til ca. 20 mk. og omkring 1600 til 40–50 mk. lybsk. ¹¹

Dette udelukker naturligvis ikke, at de rette folk også før 1525 kunne tjene gode penge på handel med øksne, men også kornet var genstand for spekulationshandel, og Sv. Aa. Hansens vidtgående konklusioner om de store fordele, som øksnehandelen bragte adelen i Jylland, Fyn og Skåne, medens adelen på den kornproducerende sjællandske øgruppe stod tilbage (s. 49f. og 59), er, om ikke helt misvisende, så dog givetvis meget overdrevne. Specialiseringen af landbrugsproduktionen i de forskellige landsdele var ikke slet så udpræget, som Sv. Aa. Hansens fremstilling giver indtryk af. Helt uholdbart – og anakronistisk – er det at ville se forringelsen af bøndernes stilling på den sjællandske øgruppe som et udslag af denne udvikling (s. 50). Derimod er det troligt nok, at udviklingen begunstigede højadelen langt mere end lavadelen (s. 51). Social

¹⁰ Jvf. om dette spørgsmål K. Glamann, *anf. sted*, s. 128f.

¹¹ Staatsarchiv Hamburg. Archiv des St. Georgs Hospitals. Kokenbücher oder Empfang- und Ausgabebücher. De angivne priser er nominelle priser i mk. lybsk. Prismaterialet fra St. Georgs Hospital er benyttet i H. Wiese und J. Böltz: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert* (1966), hvis tabel (s. 82) over 10-årige gennemsnitspriser på staldøksne (»Verkaufspreis an der Elbe«) kan sammenlignes med de ovenfor anførte. Den lave gennemsnitspris på 3,35 mk. i tiåret 1501–10 må dog bero på benyttelse af andet kildemateriale.

opstigning indenfor adelstanden var dog på den anden side langt fra udelukket. I det interessante afsnit om social mobilitet (s. 67ff.) redegør Sv. Aa. Hansen for muligheder og resultater.

I den følgende beskrivelse af udviklingen efter 1520 (kap. 4) er der i langt mindre grad end før tale om djærve hypoteser på løst grundlag. Den omfattende litteratur, tildels af høj kvalitet, som forf. nu kan basere sin fremstilling på, har ikke givet så vide rammer for dristige tolkninger som i det foregående tidsrum. Mest vellykket er afsnittet om statsfinanser og kredit (s. 104ff.), som måske nok rummer tvivlsomme punkter, men dog på overbevisende måde dokumenterer, at der efter den nordiske syvårskrigs afslutning 1570 fandt en afgørende ændring sted i de finansielle relationer mellem kronen og adelen, idet kronen frigjorde sig fra sin gæld og således omkring 1600 var blevet finansielt uafhængig af den danske adel, samtidig med at denne på grund af øget forbrug og binding af kapitalen i storbyggeri i stigende grad forvandlede fra en kreditor- til en debitorgruppe – Anders Sørensen Vedels bekendte udtalelse fra 1591 om at adelen gik »ad Kieler gade med hatten i hånden« citeres her (s. 110). Det er muligvis ikke overdrevet at se denne sanering af statsfinanserne som »det væsentligste grundlag for Christian IV's uafhængige styre, der først blev bragt til ophør ved hans indblanding i 30-årskrigen« (s. 107), i hvert fald er den en væsentlig del af baggrunden – og ironisk nok var det mænd fra højadelens rækker, især Peder Oxe og Christoffer Valkendorf, der gennemførte den.

Den økonomiske baggrund for denne udvikling ser Sv. Aa. Hansen, foruden i voksende forbrug og byggeri, først og fremmest i den omstændighed, at den danske adel i modsætning til den holstenske samlede al opmærksomhed om landbruget og trak sig ud af anden erhvervsvirksomhed (handel, skibsfart etc.). Undtagelser fra denne regel dannede dog en del af de danske adelige, der blev lensmænd i Norge. Den erhvervs-mæssige specialisering, bindingen af formuen og voksende passivposter, der var opsigelige med kort varsel og baseret på gensidige kautionforpligtelser, måtte nødvendigvis gøre standen sårbar i økonomisk henseende, konkluderer forf. med god grund.

I den detaljerede beskrivelse af forløbet findes dog en del kritisable punkter. Tilliden til Waschinskis tal spiller på ny forf. nogle puds og får ham til at opstille tabeller over øksnepriser i Holsten (s. 86 og 113), hvis meningsløshed man især i det første tilfælde ikke behøver at være sagkyndig for at få øje på. De spredte danske priser i nabokolonnerne har mere med virkeligheden at gøre. Overhovedet er redegørelsen for prisudviklingen et af Sv. Aa. Hansens svageste punkter. Det er rigtigt, at der i begyndelsen af 17. årh. spores et omslag i prisudviklingen for korn, men at dette »varslede afslutningen af den gyldne tid« (s. 87) er en urimelig påstand, da prisstigningen fortsatte efter det kortvarige tilbageslag (s. 112f. og bilag 21, s. 318), priserne på øksne ikke faldt, og øksneeks-

porten, som også i dette afsnit tillægges stor vægt, kulminerede i 1610'erne (jvf. s. 88 og 112f.).¹²

Den nærmere beskrivelse af adelens frigørelse fra de ikke-agrarere erhverv er heller ikke holdbar i enkeltheder. »Formodningen taler for, at det for størstedelens vedkommende er sket i 60'erne under Syvårskrigen«, siger forf. (s. 96) med særligt henblik på øksnehandelen. Men denne datering er givet alt for sen. Anklagen mod fru Sofie Lykke 1557 for ulovlig eksport af øksne og andre retssager fra 1550'erne, der anføres som vidnesbyrd om adelens handelsaktivitet forud for krigen, viser os kun nogle få, atypiske tilfælde. Havde Sv. Aa. Hansen konsulteret de bevarede toldregnskaber, ville han have set, at de danske borgere allerede i 1540'erne (hvor de sammenhængende rækker af regnskaber begynder) dominerede eksporten af danske staldøksne. Formodningen taler for, at dette har været tilfældet siden 1536. Sv. Aa. Hansen er dog til dels undskyldt på dette punkt, da de danske købmænds betydning for landets udenrigshandel i 16. årh. i almindelighed er blevet undervurderet; den helt urigtige påstand om, at opkøbet af korn og stude i 1590'ernes Danmark næsten udelukkende var i hænderne på enten Holland eller Hamburg (s. 97), er således baseret på Erik Arups Danmarks Historie (II, s. 611), hvor der ganske vist kun tales om hollændere. Den supplerende henvisning til to breve, hvoraf det ene omtaler en hamburger, der opkøber flæsk, det andet en hollænder, der opkøber malt, gør dog ikke sagen bedre, allermindst da det ene brev er fra 1573 (forf. har urigtigt 1570), det andet fra 1587.

Rimeligheden i at opdele den økonomisk historiske fremstilling omkring 1600 kan diskuteres. Sv. Aa. Hansens begrundelse for den valgte skillelinie er, så vidt jeg kan se, først og fremmest det kortvarige prisfald på korn i begyndelsen af 17. årh., som indleder en periode med »begyndende prisfald og voksende ustabilitet« (kap. 5) og således »varsler afslutningen af den gyldne tid«. Den sidste betragtning må være den afgørende, når det drejer sig om periodisering, for temporære prisfald på korn, tilmed af langt større omfang end krisesyntomerne i begyndelsen af 17. årh., er der flere af i 16. årh.s anden halvdel. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke det stærke prisfald på korn i perioden 1581–86, som ledsagedes af udtalte afsætningsvanskeligheder for øksneeksporten, har krav på større opmærksomhed, end der hidtil, også af Sv. Aa. Hansen, er vist forholdene i disse år. De må afgjort betegnes som en krise, hvad der atter kan forklare den voksende gældstiftelse, som Vedel registrerede i

¹² Efter Gregersens tal (som er hentet fra regnskaberne fra Toldsted ved Åbenrå) daterer Sv. Aa. Hansen (s. 113) kulminationen i øksneeksporten til 1617/18. Toppunktet nåedes imidlertid nogle år før, nemlig i 1612 (som mangler i Toldstedregnskaberne). Tal for eksporten i dette år er dog ikke Sv. Aa. Hansen ukendt, men han er kommet for skade at opfatte dette og andre tal for udførslen til lands fra kongeriget og Slesvig (Gottorp toldregnskaberne) som gældende eksporten fra Holsten (s. 87).

1591, og som vel ikke har været af helt ny dato på dette tidspunkt. Begyndelsen af den »ustabile« periode, hvor adelen levede over evne, bør altså muligvis skydes tilbage til ca. 1580, men kunne til gengæld passende afsluttes i 1640'erne, hvor prisstigningen er ophørt, og adelens økonomi – der længe havde været undergravet – begyndte at udvise stærkt depressive træk, så en ny og alvorligere fase kan siges at være indtrådt. Heller ikke den sidste, efter mit skøn væsentlige forværring af forholdene træder tydeligt frem i Sv. Aa. Hansens fremstilling, omend Alvoren af situationen i 1650'erne fremhæves (s. 145).¹³

I almindelighed må det dog siges, at Sv. Aa. Hansens redegørelse for adelens økonomi i 17. årh. er præget af langt større soliditet end skildringen af de forudgående tidsrum. Grundlæggende undersøgelser som H. H. Fussings af de jyske Rantzau-godser og Gunnar Olsens af kornavlens og kornhandelspolitikken danner sammen med Sofie Brahes regnskabsbog fundamentet for skildringen af tiden indtil 1660, og hvor der kan være tvivl om Sv. Aa. Hansens problemløsninger, er det som oftest en tvivl, der gælder hele forskningen på disse områder. Nævnes kan for søgene på at bestemme forrentningen af Rantzau- og Rosenkrantz-godserne (s. 120) og skattebyrdens vægt for bønder og adelige (s. 129f.). Der må ved besvarelsen af sådanne spørgsmål nødvendigvis blive tale om stor usikkerhed m.h.t. beregningsmetode og repræsentativitet, og Sv. Aa. Hansen er på ingen måde blind herfor, omend han skærer radikalt igennem. M.h.t. øksnehandelen, som fortsat er genstand for stor opmærksomhed fra forf.s side, må det siges, at hans benyttelse af tallene for eksporten til lands fra Jylland (s. 116f.) har fået ham til at understrege tilbagegangen for stærkt, skønt han er klar over søksporens voksende betydning. Om skildringen af den økonomiske udvikling 1660–1720 (»Økonomisk opløsning«, kap. 6) kan det i korthed konstateres, at kvalitetskurvens stigning fortsætter, og at dette afsnit giver et værdifuldt supplement og korrektiv til tidligere oversigter. Ikke mindst den velafvejede analyse af den betydning, som tabet af de østdanske provinser fik for den gamle adel, og redegørelsen for, i hvilket omfang forskellige sociale grupper erhvervede dens hovedgårde, har glædet nærværende anmelder.

Sammenfattende må det da siges, at Sv. Aa. Hansens beskrivelse af den gamle adels økonomiske baggrund er stor i fortrin som i fejl. Stor især ved forsøget på at tilvejebringe en statistisk dokumenteret syntese for det lange tidsrum, undersøgelsen omfatter, fejlfuld især på grund af manglende evne til at bedømme de benyttede datas repræsentativitet og anvende den fornødne kritik overfor den meget omfattende litteratur, der er udnyttet – og som der i øvrigt henvises til i et talkodesystem, der er til

¹³ Jvf. om disse og andre hermed forbundne spørgsmål E. Ladewig Petersen: 'Dansk adelig økonomi 1600–1660', Fortid og Nutid XXII, 1965; *The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660*, 1967 (fransk udgave i *Annales E.S.C.*, 1968); 'Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet', Hilsen til Hæstrup, 1969.

stadig irritation for læseren. Manglerne præger billedet i skildringen af den ældste periode, hvor kun læsere, som i forvejen er i besiddelse af nogen sagkundskab, vil kunne slippe igennem uden at få begreberne forvirret. Dyderne gør sig stærkere gældende mod slutningen af 16. årh. og dominerer fremstillingen af 17. årh.s forhold, hvoraf Sv. Aa. Hansen har givet os en analyse af høj værdi. Men på adskillige punkter er der også værdifuldt nyt at hente om de ældre tidsrum. Sv. Aa. Hansens disputats vil blive flittigt brugt af historikerne i de kommende år, både som metodisk jagtmark og som informationskilde.

SVEND ELLEHØJ

Vender vi os til de demografiske afsnit, så skal det straks fra begyndelsen fremhæves, at der er nedlagt et meget betydeligt arbejde i disse undersøgelser, og det skal også regnes forfatteren til fortjeneste, at han har stillet de rigtige spørgsmål og i det hele disponeret sit værk således, at det kan danne et frugtbart udgangspunkt for den fremtidige beskæftigelse med disse problemer. Adelsvældens grundlag er et inciterende værk, som forskningen gang på gang vil vende tilbage til – det ægger på mange punkter til modsigelse, det skal ikke skjules, men det vil forhåbentlig derigennem føre til, at de mange enkelte led af problemkomplekset tages op til selvstændig behandling. Det er vigtigt at understrege disse positive sider, når man som historiker er i den smertelige situation at stå tvivlende overfor det meste af, hvad der her er fremlagt, i hvert fald hvad angår tiden før 1660. Det havde været at ønske, at forfatteren i stedet for en omfattende behandling af hele det komplicerede spørgsmål og med alt for stor tillidsfuldhed til et andenhånds kildemateriale havde indskrænket sig til en større eller mindre række detailundersøgelser på primært grundlag og med vågen kritik overfor stoffet.

Hovedsvaghederne ved den demografiske del af den her fremlagte disputats er da to, dels kildematerialet i sig selv, dels forfatterens behandling af det. En samlet oversigt over de benyttede kilder findes s. 322–28. Det er en smuk liste på 327 numre. Karakteristisk nok findes der ikke her en henvisning til utrykte kilder, bortset fra oberstløjtnant Hirschs værk om danske og norske officerer, der ikke tæller med, fordi det jo faktisk er et trykmanuskript. Læser man bogen igennem, finder man heller ikke på denne måde utrykte kilder omtalt, bortset fra s. 229, hvor det røbes, at forfatteren har benyttet forskellige personalhistoriske samlinger i Rigsarkivet, navnlig Thisets adelsgenealogiske materiale, til belysning af de slægter, hvorover der ikke foreligger trykte stamtavler. Denne oplysning er dog måske snarere egnet til at vække uro end det modsatte, eftersom det materiale til de utrykte genealogier, der ligger i Thisets samlinger, er ganske ubearbejdet og ikke kan bruges uden en nøjere prøvelse i detaljer.

Det behøver ikke nogen nærmere dokumentation, hvis man heroverfor vil hævde, at bogen aldrig havde set lyset, hvis den skulle have været ba-

seret på et helt igennem primært grundlag, og det er naturligvis også klart, at mange af litteraturlistens numre uden videre vil kunne benyttes til formålet. Det fatale ligger i, at en fordybelse i den foreliggende bog efterlader det bestemte indtryk, at der ikke er gjort forsøg på nogen kritisk vurdering af de enkelte værker. Den oplysning, der er brug for, hentes frem, hvor den er at finde i det trykte stof uden hensyn til det pågældende arbejdes kvalitet iøvrigt. Der afsløres her en usædvanlig tiltro til, hvad skrøbelige historikere, både af fag og amatører, har befordret til trykken. Dertil kommer, at der er eksempler på, hvorledes forfatteren har pillet de linjer ud af et citat, som forekom ham brugbare i argumentationen, uden hensyn til om meningen hos den pågældende forfatter derved forskydes. Et eklatant eksempel herpå findes s. 217, hvor forfatteren anvender et citat fra Ditlev Ahlefeldts memoirer. Det omtales, at der også blandt medlemmer af adelen findes en ændret indstilling overfor ægteskabspolitikken, og det siges, at det kommer klart til orde hos en af tidens skarpe iagttagere, der dog ikke har nogen i realiteten helt venlig indstilling til spørgsmålet. Ser man stedet hos Ahlefeldt efter, viser det sig, at Ahlefeldt overhovedet ikke har ægteskabspolitikken i tankerne – det han taler om er anep prøven – og man kan ikke med den fjerneste ret udlæse det, citatet bruges til, når de citerede linjer læses i deres sammenhæng. Det er denne svigtende evne til at vurdere, hvad kilden indeholder, og hvad den kan bruges til, som gør læseren forstemt. Iøvrigt hænger den ændrede indstilling – som jo står i nøje forbindelse med de økonomisk-soziale forskydninger i samfundet – ikke sammen med, at slægtsstoltheden skulle være i aftagende; tværtimod. Pragtfuldere våbenanetavler end dem man finder i barokkens ligprædikener, skal man lede efter, og det bør ikke overses, at vi er på vej ind i Don Ranudos århundrede – ikke uden sammenhæng med de kongelige rangforordninger.

De to fornemste kilder til det foreliggende arbejdes statistiske tabeller er Traps Danmark og Danmarks Adels Aarbog. Om Traps brugbarhed som kilde for hovedgårdsoplysningerne er der talt ovenfor. Det havde været at foretrække, om forfatteren havde holdt sig til de kloge bemærkninger, Gunnar Olsen fremsatte i Hovedgård og bondegård. Det er ikke nok at tage et forbehold (s. 19), når man ikke udviser den resignation at afstå fra at læse noget ud af det ufuldstændige materiale.

Adels Aarbogen, som jo er hovedkilden for de demografiske afsnit, kan der derimod nok være anledning til at dvæle lidt ved her. Siden 1884 har denne årlige publikation bragt stamtavler over slægter, der tilhører den danske adel, og der foreligger nu med udgaven for 1967 83 bind, der rummer stamtavler for 719 slægter, hvoraf de 40 i to udgaver. Det vil sige, at bogstaveligt talt alle de betydende slægter er genealogisk klarlagt, vel at mærke så vidt som det på det pågældende tidspunkt har været muligt. Stamtavlerne er indtil 1917 udarbejdet af Anders Thiset, som jo sammen med H. R. Hiort-Lorenzen stiftede årbogen, derefter blev de til 1951 ud-

arbejdet af Louis Bobé og endelig siden da væsentlig af nærværende anmelder, der dog lejlighedsvis så langt tilbage som til 1933 har leveret genealogier til årbogen. Det ville være ubeskedent ikke at understrege, at den sidste af de tre stamtavleforfattere har haft det væsentlig lettere end de to første, fordi hver stamtavle, der er blevet færdig, har lettet mulighederne for de efterfølgende, og fordi de to vanskeligste grupper i alt væsentligt er behandlet af Thiset og Bobé. Den gamle danske adel, dvs. adelen før 1660 og især de store middelalderslægter var Thisets hovedfelt, ligesom det holstenske ridderskab, takket være de omfattende Ahlefeldt-studier, var Bobés. Min egen befatning med dette arbejde, ligesom de øvrige studier, adelen vedkommende, som jeg har været beskæftiget med, har medført, at jeg har et ganske godt kendskab også i detaljer til mine forgængeres arbejder, og jeg vil derfor ikke blive misforstået, når jeg om adelsårbogen som helhed siger, at det er et godt værk, eller at den, som dr. Henry Bruun har udtrykt det, ligesom bibelen forsvarer sig selv. Det arbejde, der er præsteret her gennem mere end 80 år, har, og som det forekommer mig med rette, da også været genstand for velvillig bedømmelse fra historisk side. Altså Adels Aarbogen er god nok, men det kommer i høj grad an på, hvad den skal bruges til, og hvordan den bliver brugt, thi ufejlbarlig er årbogen så sandelig ikke. Tværtimod har den store og åbnebare brøst, som hurtigt afslører sig for den nogenlunde stadige benytter. Disse svagheder fremtræder på to måder, nemlig dels som mangler ved udarbejdelsen af stamtavlerne, dels som svagheder i selve kildegrundlaget.

Hvad manglerne ved udarbejdelsen angår, så ligger de sjældent så klart for dagen som i Thisets stamtavle over Buchwald'erne fra 1913 eller Bobé's Gyldenstjerne fra 1926; heller ikke mine egne stamtavler er fri for fejltagelser. Svaghederne består dels i en naturligvis ikke lille række skrivefejl eller trykfejl – det er ikke de værste, for de er gennemgående til at få øje på – og dels ligger de i en svigtende udnyttelse af kildematerialet. Kilderne til den danske adels genealogi er så vidtspredte og så mangfoldige af karakter, at een mand ikke med anvendelse af hele sin arbejdskraft ville være i stand til systematisk at udnytte dem. Det er, med alle de svagheder det indebærer, Thisets uvisnelige fortjeneste, at han resignerede på dette punkt og ikke som Klevenfeldt og Benzon før ham blev stikkende fast i stofindsamlingens sump. At selv lettilgængelige kilder ikke altid er udnyttet fuldt ud ved stamtavleudarbejdelsen er også en kendsgerning, beklagelig, men ikke til at komme uden om. Eksempler herpå kan findes i Henry Bruuns afhandling om Bertouchs samlinger (Afhandlinger om arkiver, 1964), hvorfra det blandt andet kan anføres, at stamtavlen over familien Rømer i DAA 1950 ville være kommet op på mere end det dobbelte antal personer, hvis Bobé ikke havde glemt at undersøge Bertouchs korrespondance, da han udarbejdede den. Og man bør lægge mærke til, at familien Rømer er adlet i det 18. århundrede, altså i en tid, hvor vi

ellers er på nogenlunde sikker grund. Andre eksempler er ikke vanskelige at fremdrage.

Men når det går således med let tilgængelige kilder, hvor meget mere da ikke, hvor det drejer sig om stof, der skal graves frem af vanskeligt tilgængeligt kildemateriale, og hvor hver enkelt oplysning skal kritisk vurderes i sin sammenhæng med andre oplysninger? Som blot et par eksempler på, hvad der her hentydes til, men til gengæld ret prægnante, skal henvises til to artikler af Troels Dahlerup, begge i Adels Aarbogen, den ene i 1955 om de såkaldte Kongstedlund-Brun'er, den anden i 1963 om slægten Rodsteens oprindelse – det er lærerigt at sammenholde disse to afhandlinger med Thisets stamtavler i 1889 og 1911. Der kan også henvises til anmelderens artikel i årbogen 1958–59 om de to ligstensfragmenter fra Heils og Hammelev, hvor en nærmere analyse af våbenproblemerne viser, hvorledes Breide-stamtavlen, der foreligger udarbejdet af Thiset i 1889 og revideret af Bobé i 1942, fortsat må revideres. Og disse bemærkninger gælder ikke alene lavadelens eller de mindre betydende slægter, det er en given ting. Under arbejdet med en udgave af gamle danske domme er der fra en privat domssamling blevet fremdraget en rettertingsdom fra 1520 om Stensballegård, som fru Abele, der var enke efter Niels Munk, havde solgt til Niels Ludvigsen Rosenkrantz, hvilket salg fru Abeles broder Axel Nielsen Rosenkrantz protesterede imod og fik underkendt. En undersøgelse af stamtavlerne over Rosenkrantz og Munk viser, at det nævnte ægtepar ikke hidtil har været kendt, ligesom man ikke har vidst, at fru Abele har ejet Stensballegård. Først en nærmere undersøgelse vil kunne vise, om disse to virkelig er hidtil ukendte personer eller om det blot er tilfældigt opdigtede navne, som skriveren har anbragt i den nævnte dom.

Det er helt givet, som jeg i sin tid har skrevet om Bobé's arbejde med Adels Aarbogen, at dette ikke vil forblive urørt i detaillerne. Det vil gå med hans arbejde som med Thisets, og det vil gå på samme måde med efterfølgernes. Forskningen skrider stadigt frem, kilderne omvurderes, og nye kilder drages ind i efterforskningen. Der er intet odiøst heri. Det af Thiset hævdede og af Bobé videreførte princip: at spille kortene ud, har været nødvendigt og berettiget; først når det genealogiske materiale er gennearbejdet og fremlagt, kan det tages op til endelig revision – først når stamtavlerne er skrevet, kan de skrives.

Så meget om de mangler, der skyldes redaktørernes ufuldkommenhed. Tilbage står – og det er både generelt og specielt i relation til Adelsvældens grundlag – den alvorligste del, de mangler, der klæber ved selve materialet. Medens de første dog i tidens løb ved generationers arbejde med stoffet kan afhjælpes, så kan kildestoffet ikke suppleres. Vi vil aldrig nå til at kunne arbejde med et befolkningsstatistisk materiale, der kan måle sig med det moderne – hvad der er tabt, er tabt for stedse. En almindelig redegørelse for kildematerialet til den danske adels genealogi

vil føre for vidt her; kun i største korthed skal der peges på, at først århundreder efter kirkebøgernes indførelse kommer vi på nogenlunde sikker grund med hensyn til fuldstændighed i de genealogiske data, børnekuldernes størrelse osv., og jo længere vi kommer tilbage i tiden, jo mere indsnævres materialet, til vi tilsidst står alene med slægtbøgernes traditionsstof – svigefuldt som det er – og diplomstoffets tilfældige oplysninger om tilfældige mænd. Det er et talende vidnesbyrd om materialets ufuldstændighed, at forfatteren i sine »folketællinger« i tabel 9.5 (s. 233) først i 1580 når frem til paritet i kønsfordelingen.

Dette er den lidt uhyggelige baggrund for de demografiske afsnit, men før vi går nærmere over til at drøfte blot en enkelt tabel, er der en anden ting, som det vil være nødvendigt at påpege i forbindelse med kildebehandlingen. Der er her en vis tilbøjelighed til generalisering – eksempelvis s. 211, slutningen af kapitel 8.2 – og til en meget formel behandling af stoffet. Det er klart, at en vis formalisme er uundgåelig, når et stof skal rubriceres og stilles op i tabelform, men når tallene skal anvendes som led i en argumentation, må man naturligvis sikre sig, at de nu også dækker det de står for. Desværre er der ikke nogen redegørelse i detaljer for, hvad der gemmer sig bag tabellernes talkolonner, så det er ikke muligt at kigge forfatteren i kortene, men hist og her er der dog i teksten antydninger, som nok kan give anledning til tvivl om rubriceringens holdbarhed. Det hedder eksempelvis s. 221, at bevidstheden om den gamle slægtsadels fornemme position samt dens tilbageværende jordegods har virket fristende på den nye tids mænd, og ikke mindst i begyndelsen af enevælden. Som prominente eksempler nævnes derpå Christopher Gabel, der for at fremme assimileringssprocessen selv knyttede familieband til den gamle adel, idet af hans fire gifte børn, sønnen Frederik og tre døtre, de tre valgte partnere ud af gammel adelige slægter som Juul, Rantzau og Schult, medens kun een giftede sig ind i den nye adel, nemlig med den senere storkansler Conrad Reventlow. Ser man nærmere på de fire slægter, der her er tale om, så er Lilje-Juul'erne som bekendt en nørrejysk slægt, hvis ældst kendte mand forekommer 1285. Jørgen Rantzau tilhørte den udbredte holstenske adelsslægt, og den linje, han hører til, har vi regnet med til den danske adel siden 1520. Didrik Schult var søn af den Jørgen Schulte af bremsk adel, som 1642 blev naturaliseret i Danmark. Conrad Reventlow endelig blev ganske vist først i 1673 ved ophøjelsen i grevestanden formelt indrullet i den danske adels rækker, men han var dog søn af Christian IV.s tyske kansler og gehejmeråd siden 1632 Ditlev Reventlow, hvis fader Henning også havde været i dansk tjeneste.

Det falder svært at tage dette eksempel, som endda skal være særlig prominent, for gode varer som støtte for den nye adels ivrighed for tilknytning til den gamle slægtsadel med den fornemme position, og man må uvilkårlig spørge, hvad forfatteren vil forstå ved »gammel slægtsadel«. Skal man herved underforstå gammel dansk adel i den forstand, Thiset

og iøvrigt også jeg selv har taget dette begreb, så er Juul den eneste slægt, der kan komme på tale i den forbindelse. Reventlow og Rantzau er også gammel slægtsadel, men ganske vist holstensk – at Rantzau har tilhørt den danske adel siden 1520 og Reventlow har været fremmed adel i Danmark fra før 1632 kan der vist kun være en formel forskel på, og familien Schult(e) tilhører, på trods af den postulerede bremiske adel, nok nærmest samme sociale lag som Gabel selv. Den vurdering af slægtsforholdene, som dette eksempel giver udtryk for – Juul, Rantzau og Schult(e) regnes som gammel slægtsadel med fornem position, fordi de formelt tilhører den danske adelsgruppe før 1660, medens Reventlow bliver enevoldsadel, fordi han først er optaget i gruppen efter det famøse skæringsår – viser at de formelle betragtninger, der ligger til grund for rubriceringen i tabellerne, uden videre og rent mekanisk overføres i argumentationen, uden at der tages det mindste hensyn til, at overgangen også her er glidende – dog bortset fra de tilfælde, hvor det er glidningen der er brug for. Eksempel herpå kan findes s. 208, hvor der gøres opmærksom på, at Schack først blev naturaliseret 1658, fordi oplysningen her skal bruges til at demonstrere den gamle adels ringe interesse for majoraterne. Det bør understreges, at det er umuligt at trække nogen skarp skillelinje mellem den gamle slægtsadel med den fornemme position (som dog vel kun kan tænkes for så vidt angår rigsrådsslægterne) og den nye enevoldsadel.

Den samme usikkerhed i rubriceringen kommer frem i omtalen af majoraternes oprettelse (kap. 8.2) i medfør af grevernes og friherrernes privilegier af 1671. Det fastslås her uden videre, at den gamle adel lagde ringe ambition for dagen for at blive medlemmer af den nye højadel (s. 209). Det er ikke uden beklagelse, at anmelderen konstaterer, at det er en bemærkning i Danmarks Riges Adel, s. 50, som forfatteren har overtaget og givet en lille drejning. Jeg ville næppe idag have skrevet således, blandt andet fordi det forekommer mig, at Svend Aage Hansen klart har påvist, at den gamle adel ikke ejede gods nok til at komme i betragtning. Der tales (s. 208) om at nogle simpelthen afslog at lade sig opøje til grever og friherrer. Oplysningen herom er taget fra Edv. Holm: Danmark–Norges indre Historie 1660–1720, I, s. 38, men kan føres tilbage til den brandenborgske gesandts relation af 29. maj 1671 (Da. Mag. 4. rk. VI, s. 94), hvori han meddeler, at rigskansleren (Peder Reedtz) har afslået grevetitlen, men alligevel gerne vil have den, da han har hørt, at greverne skal have den højeste rang. Det hed sig, at han derefter havde fået den (hvad der ikke var rigtigt), medens Christen Skeel, der ligeledes gerne ville have titlen efter først at have sagt nej, ikke ville få den. »Nogle« indskrænker sig altså til to.

Den gamle adels tilbageholdenhed i almindelighed skyldes da utvivlsomt manglende økonomisk evne. Ambitionen var der i hvert fald intet i vejen med, da de første 26 ridderkors blev uddelt i 1671 efter Dannebrogordenens oprettelse. 2 af disse kors gik til udlændinge, 3 til hol-

stenere (herunder Conrad Reventlow), 3 til fremmed adel i Danmark (alle tyske) og 1 til den med våbenbrev benådede borgerlige ophavsmand til ordenen – Griffenfeld. Tilbage bliver 17, hvoraf 4 tilfaldt den nyere adel, herunder den i 1659 naturaliserede Frederik Ahlefeldt – de resterende 13 dekorerede, altså nøjagtig halvdelen, er alle af den gamle danske adel i egentlig forstand, nemlig: Banner, Bielke, Friis, Holck, Stjerne-Juel, Lilje-Juul, Krag, Parsberg, Pogwisch, Rosenkrantz, Skeel, Trolle og Vind. Jeg medtager udtrykkelig Otto Pogwisch her, idet han tilhører den ældre danske linje af den holstenske slægt.

Der fortsættes (s. 209) med en bemærkning om, at denne tilbageholdenhed medførte, at kongen med endnu større forkærlighed søgte emnerne blandt de tyske og holstenske adelsmænd, som han i forvejen betragtede som langt pålideligere støtter for enevælden. At man, formentlig fra højeste sted, har opfordret Reedtz og Skeel til at lade sig optage i grevelig stand, har vi den brandenborgske gesandts ord for – som ganske vist kan bero på løse rygter – og selvfølgelig kan der også tænkes tilsvarende opfordringer til andre. Vi ved blot intet som helst herom og må foreløbig gå ud fra, at den godsejer, der havde det fornødne hartkorn og ellers så sin fordel ved majoratsordningen, indgav ansøgning om titel og erektion i henhold til de emanerede love. Hvad var det så for tyske og holstenske adelsmænd? Forfatteren nævner Frederik Ahlefeldt, Frederik Wilhelm Wedell, Conrad Reventlow, Ulrik Adolph Holstein og Adam Christopher Knuth. Af disse var Wedell ubestridelig tysk, Frederik Ahlefeldt var af den holstenske slægt, men dog selv mere sønderjyde end holstener; at U. A. Holstein indrangeres blandt tyskerne er der næppe noget at indvende imod, han var vitterlig født i Mecklenburg, men var dog søn af en dansk oberstløjtnant og selv i dansk høftjeneste fra sit 14. år. Iøvrigt var han blevet friherre 8 år før Holsteinborgs erektion som grevskab. Men Adam Christopher Knuth, der 1714 blev greve til Knuthenborg, kan dog vist næppe med nogen ret regnes til tyskerne. Man ved ganske vist ikke, hvor han blev født i 1686 – det kan være i Slesvig, hvor faderen Eggert Christopher Knuth fra 1685 boede som amtmand over domkapitlets gods, det kan være på Meltz i Mecklenburg, som E. C. Knuth havde overtaget ved skifte efter sin fader i 1680, og det kan endelig være på Åsmarke, det senere Knuthenborg – men under alle omstændigheder var han formelt fremmed adel i Danmark i anden generation og i så henseende altså placeret omtrent ligesom Diderik Schult, der som tidligere anført af S. A. Hansen henregnes til den danske slægtsadel. Iøvrigt er det en ganske pudsigt finesse at konstatere, at erektionsbrevet for Knuthenborg af 19. april 1714 er opsat af Adam Christopher Knuths moder – den myndige og godskære Søster Lerche, og hende var der bestemt ikke noget tysk ved.

Det turde være klart, at den usikkerhed, der her er påpeget, også spiller en rolle for de demografiske slutkapitler. Der kan ikke være grund til at

gennemgå dem alle, men tager man som eksempel siderne 238 ff., især tabel 9.10 og konklusionen s. 241, kan der peges på noget afgørende og principielt ved disse afsnit. Forfatteren mener her at kunne påvise, at der er udprægede forskelle mellem befolkningsudviklingen for højadelen og den øvrige adel til gunst for den første gruppe. Højadelen's personal stiger med 8 pct. indtil Syvårskrigen, medens den øvrige adel falder tilsvarende, og selv efter den åreladning, som krigen medfører netop for højadelen's vedkommende, så bevarer den alligevel et folketal, der svarer nogenlunde til udgangspositionen, medens lavadelen falder 24 pct. Herudfra konkluderes der så s. 241, at den del af adelen, som har indtaget den laveste sociale position, også har stået svagest i henseende til demografisk reproduktion.

Det forekommer anmelderen sandsynligt – alt andet lige – at den økonomisk bedst stillede del af adelen også var bedre stillet med hensyn til reproduktionen, men at forskellen skulle være så enorm er en ganske urimelig antagelse, og det ses i hvert fald ikke, at der i fjerneste måde er ført bevis for det her. Tværtimod. Forfatteren har nemlig ganske overset det faktum, at takket være de adelige slægtbøger, som jo begynder rundt regnet 1550 – altså midt i den i tabel 9.10 omhandlede periode – så har vi, langt fra fuldstændigt, men dog nogenlunde, overblik over de højadelige slægters genealogi. Stigningen for højadelen's vedkommende, som jo forøvrigt i de absolutte tal ikke er betydelig, nemlig fra 327 mænd i 1500 til 364 i 1560, skyldes formentlig, at der nu i stamtavlerne er begyndt at figurere større børnekuld og flere af de i ung alder døde mænd og drengebørn. Lavadelens slægter ved vi derimod i realiteten meget lidt om hele perioden igennem. Men når det således er grundlaget, der svigter og for højadelen's vedkommende fører på afveje, så er det klart, at tabel 9.10 er ganske værdiløs. Den er en simpel konstatering af, hvad *vi ved* der har været af mænd i de pågældende år, forudsat at vi ellers har dødsdata for dem, hvad forfatteren jo selv gør opmærksom på, at vi i nogen udstrækning mangler. Men den siger intet om, hvad der *virkelig* har været af mænd i de pågældende slægter, og som følge heraf siger den heller intet om udviklingen, hverken for højadelen's eller for lavadelens vedkommende. Der kan ikke drages slutninger på dette grundlag. Hvad der er tabt, er tabt for steds.

Forfatteren omtaler (s. 223) med henvisning til Danmarks Riges Adel, s. 16, at jeg har argumenteret med, »at det sparsommere kildemateriale gør det vanskeligere at konstruere fuldstændige og pålidelige stamtavler« før 1536. Men det står der *ikke* hos mig. Der står: »I enkelte Tilfælde kan man naturligvis ogsaa for langt tidligere Tid opstille Slægternes Genealogi paa sikkert Grundlag, i langt flere Tilfælde kan man med større eller mindre Sikkerhed konstruere dem, men fuldstændige og paalidelige Stamtavler, der kan bruges som Grundlag for en statistisk Behandling,

begynder først paa denne og tilhører for Flertallets Vedkommende en langt senere Tid«. Den advarsel, der ligger heri, og som er begrundet i et fortroligt detaillkendskab til materialet, burde forfatteren ikke have siddet overhørig. Resignation er oftest smertelig, men det er nu engang den pris, der må betales for videnskabelige undersøgelser. Der vil altid være ting, der unddrager sig vor erkendelse.

Min disputats fra 1946 (Danmarks Riges Adel) er nogle gange brugt eller omtalt i det foreliggende arbejde, og jeg har ikke på nogen måde anledning til at klage over den behandling, forfatteren har givet mig – tværtimod. Det smerter mig ikke at kunne være tilsvarende overbærende. Kun et eneste sted polemiseres der imod, hvad jeg har fremført, men da dette til gengæld er imod den centrale these i min bog, må jeg have lov til at beslaglægge endnu nogle linjer til diskussion heraf.

Forfatteren refererer (s. 230), hvorledes jeg med støtte af K. A. Heiberg (det står ganske vist omvendt, og Heiberg har jo også ubestridelig prioritet) og Weinberg har hævdet, at indholdet af slægtsbegrebet som omfattende kun den agnatiske descendens i sig selv skulle indebære, at en således afgrænset population i tidens løb ville vise nedadgående tendens. Derefter hedder det, at min argumentation naturligvis ikke kan bestrides, hvorefter det fastslås, at den ikke vil have praktiske konsekvenser for spørgsmålet om adelens uddøen, idet argumentationen karakteriseres som havende skævt sigte.

Desværre må jeg påny konstatere, at forfatteren argumenterer på grundlag af et forkert citat. Jeg har intetsteds hævdet, at en således afgrænset population ville vise nedadgående tendens, for det ved jeg intet om. Jeg har kun påvist, hvad der sker, når man tager et ganske bestemt og veldefineret *udsnit* af en population. Min disputats går altså ikke ud på at vise, at den danske adel i sine samtlige mands- og kvindelinjer viser tendens til et aftagende medlemstal. Det der var problemet, da jeg påbegyndte mine undersøgelser, var at *slægterne* dør ud, og slægterne definerer vi som mandslinjerne. Kriteriet for udvælgelsen er som bekendt det agnatiske slægtsbegreb. Det er dette, vi normalt bruger, når vi på dansk taler om slægter. Og jeg mener med et tilstrækkeligt materiale at have godtgjort, at et befolkningsudsnit med dette kriterium tenderer mod uddøen. Da jeg tog spørgsmålet op, var det åbne problem, hvorfor den danske adel, bestemt som en række agnatiske linjer, uddøde, idet det er en kendsgerning, at slægterne forsvinder. Gustav Bang havde søgt forklaringen i degenerationsteorien, Pontus E. Fahlbeck mente, at det var den pris, den svenske adel måtte betale for den sociale opstigen, medens jeg mener at have påvist, at denne uddøen a priori ligger i den definition af begrebet slægt, som vi opererer med, og følgelig har almen gyldighed, er en nødvendighed for et hvilket som helst udsnit af en befolkning på dette eller tilsvarende grundlag. Hvis vi tænkte os, at den danske adelsgruppe

havde været afsluttet i 1536 med de 251 slægter, der da levede (tabel A i min disputats), så er der nu 400 år senere kun 17 slægter tilbage, dvs. 6,77 pct., men det er også det hele. Det vil erindres, at det videre blev påvist, at der af 593 borgerlige mandsstammer (fra midten af det 17. til midten af det 19. århundrede) kun var 182 eller 30,69 pct. i live. Jeg kom til det samlede resultat, når jeg regnede med hele adelen, at den fysiske død ramte 69,31 pct. borgerlige og 66,94 pct. adelige mandslinjer, og jeg sluttede heraf, at dersom der var nogen reel forskel, hvad jeg egentlig ikke tror på, så var denne begrundet i adelens bedre levevilkår. Mine undersøgelser viste, mener jeg, at fælles skæbne ramte den danske adel, danske ikke-adelige slægter og svenske adelsslægter eller med andre ord, at denne skæbne er fælles for alle slægter, defineret som anført. Den franske genealog Joseph Valynseele har udgivet en række fuldstændige efterslægtstavler for højere fransk adel; en optælling af de i hans værker: *Les princes et ducs du premier empire* (1959), *Les maréchaux de la restauration et de la monarchie de Juillet* (1962) og *La descendance naturelle de Napoléon Ier* (1964) viser, at af 42 mandslinjer er kun 10 i live, dvs. at antallet af uddøde linjer udgør 76,19 pct., altså væsentlig flere end i mit materiale, hvor det tilsvarende procenttal dog kun var 66,94 for adelen og 69,31 for borgerskabet. Af de 32 uddøde mandslinjer forsvandt de 31 senest i 3. generation, altså 96,9 pct., et tal der svarer forbløffende godt til det danske, som var 90,45 for adelige og 97,01 for borgerlige linjer. Det drejer sig her om en gruppe mennesker, der ikke har den fjerneste forbindelse med det danske materiale, og tallene bestyrker således påvisningen af, at der her er tale om et almengyldigt fænomen – dvs. om definition.

At det hele så er en fiktion, og at slægterne ikke dør ud, når vi blot er i stand til at følge dem tilstrækkeligt langt tilbage, fremgår jo klart af det klassiske eksempel med den oldenborgske kongestamme. Kendtes denne slægt ikke længere tilbage end til Frederik II, så var den uddød i mandslinjen med Frederik VII i 1863. Går man blot et led længere tilbage, så viser det sig, at Christian III.s mandslinje lever i bedste velgående. Og på samme måde ville formentlig den danske adels uddøde mandslinjer kunne konstateres i live, dersom vi kunne komme et passende antal led længere tilbage end det, der nu er udgangspunktet. Det ville så blot ikke længere være adel.

Det er med virkelig beklagelse, at anmelderen har set sig nødsaget til bogstavelig talt at slå en streg over alle Svend Aage Hansens forsøg på statistisk behandling af materialet, i hvert fald før 1660. Der er præsteret et meget betydeligt arbejde, men det fatale ligger i, at forfatteren har ment det muligt at nå til en syntese uden at agte på, at det nødvendige antal analyser endnu mangler. Den foreliggende bog rejser en række spørgsmål, som ikke alle lader sig besvare, men på mange punkter vil fremtidig forskning forhåbentlig komme et skridt videre end vi. Kan der

på det foreliggende grundlag etableres et samarbejde mellem statistikere, sociologer og historikere, vil meget være vundet, men foreløbig må man, hvad Adelsvældens grundlag angår, desværre lade sig nøje med et Ovid-citat: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas. ALBERT FABRITIUS

C. RISE HANSEN: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Bind 2. I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag. København 1968. lxxv + 365 s. 40,00 kr.

Gennem mange år har arkivar C. Rise Hansen jævnsides andre undersøgelser og publikationer plejet sin gamle kærlighed: studier over hoveriet i det 16. og 17. århundrede, med lensregnskaber som hovedkilde. Meget ærlig og i al sin kortfattede tidskarakteriserende m.h.t. den nu lidt ældre generations forskningsmuligheder i 1930'erne er hans motivering (i forordet) for sit værks sene fremkomst: »Andre opgaver og tilbud, der var økonomisk bedre underbygget, trængte sig på, siden tjenstligt arbejde«. Forinden havde R. H. dog bearbejdet udspisningsregistre fra Ringsted Klosters len, men ønskede at få afsluttet tilsvarende studier fra andre len, navnlig Skanderborg lens udspisningsregistre. Håbet bør opfyldes, det vil være af interesse at få bearbejdet et betydeligt jysk materiale til sammenligning med det sjællandske.

Man er Rise Hansen taknemlig for den fyldige »Indledning« (s. xi–lxxv), hvor han ikke blot belyser kilderne til hoveriets historie i tiden før 1660, men (til dels i tabelform) fremlægger og diskuterer de resultater, han er nået til på grundlag af Ringsted Kloster-materialet fra perioden 1570–1620. De nu publicerede *udspisningsregistre* (s. 3–348) har afgjort kulturhistorisk interesse, idet de illustrerer arbejdslivet fra uge til uge i regnskabsårene 1570/71, 1576/77, 1585/86, 1607/08, derefter 4 år 1610–14 og 3 regnskabsår 1617–20 (de tre førstnævnte regnskabsår dog kun i uddrag). Hvad han især tager sigte på, er naturligvis ikke opregningen af antal måltider eller af, hvor mange tønder mel, gryn, malt, humle, smør, flæsk, saltet kød og sild der blev fortæret i årets løb, men derimod de talrige oplysninger om husholdnings-, håndværks- og landbrugsarbejder udført fra år til andet, oplysninger, som med rimelighed kan motivere publikationen af alle disse registre. Hvad de indeholder af talmateriale er i alt væsentligt behandlet i indledningen, i fortsættelse af den udførlige redegørelse for de bevarede udspisningsregistre og udnyttelsen af disse.

I forordet præsenterer Rise Hansen sit arbejde som »en specialstudie og indledning til en kildeudgave, der foruden at søge hoveriets udvikling belyst også vil give et beskedent bidrag til belysningen af et klostres over-

gang til kronlen«. Det sidste har ikke ringe interesse, men anmeldelsen vil holde sig til hovedemnet: hoveriet på Ringsted Kloster. Næsten hele udspisnings-materialet fra denne periode publiceres, men det overrasker en smule, når registrene – bortset fra noter til »Indledning« – kun suppleres med oplysninger om udsæd og avl (se nedenfor) samt et lille udsnit af Ringsted herreds tingbøger 1640 og 1642 (Tillæg I–II). Kancelliets Brevbøger indeholder dog, som noterne viser, adskilligt til belysning af hoveriforhold på Sjælland.

Arbejdsbøger over udført hoveri synes ikke bevaret fra tiden før 1660, selv om fogderne vel må have gjort optegnelser om hoveriets fordeling på bønderne. Men af udspisningslister, som allerede C. Christensen (Hørsholm) havde kendskab til, fremgår det, at de hovgørende bønder (eller visse grupper af disse) fik 1, 2 eller (sjældnere) 3 daglige måltider på kronens slotte og ladegårde, og for Ringsted Klosters vedkommende er disse registre altså bevaret fra de ovennævnte regnskabsår i perioden 1570–1620, mens der fra de fleste andre år kun findes summariske oplysninger om udspisningen. Foruden de hovgørende (»bønder og arbejdere«) omfatter registrene det daglige folkehold samt håndværkere og endvidere fremmede på gennemrejse. Langt ned i 1500-tallet blev desuden mange fattige bospist. En kristelig og social funktion skjuler sig under det hyppige »Givet i Guds navn for porten«. Kongen og fyrstelige gæster nød indkvartering og bospisning. Det samme gjaldt adelige, der tillige opnåede videretransport.

De ældste registre omtaler ikke direkte bospisning af hovbønder. Endnu 1570/71 er det vanskeligt at udskille dem fra personer, der gør arbejde mod betaling. Mere specificeret og pålideligt er regnskabet 1576/77; her er klostrets daglige folk nævnt, og blandt dem, der er »udspist til arbejder udi klostret«, anføres uge for uge hovgørende, håndværkere, fanger, fattige, landgildeydende bønder m.fl. Lønningslister gør det muligt at udskille faste plovfolk, sædemænd, slagtere og lergravere; også 3 ålefiskere og nogle tærskemænd modtog løn, mens staldrensning og gærdesætning synes udført af hovarbejdere. De vedagende bønders antal kan næppe bestemmes nøjagtigt. Udspisningsregistrene efter 1600 er renskrifter af nu tabte forlæg, og fejl kan ikke altid kontrolleres. Nu er det faste personale og håndværkerne udskilt for sig, dog er der fejlplaceringer.

I 1585/86 fik klostrets hovbønder normalt 1 måltid pr. dag, mens en del personer, der hjalp håndværkere, fik 2 og klostrets faste folk i reglen 3 måltider om dagen eller 20 om ugen (ved særligt betroede opgaver var det samme tilfældet). Ugedagsmændene gjorde hveranden uge 1 dag og hveranden uge 2 dage hoveri. Assistance ved tilberedning af fødevarer gav en fortrinsstilling m.h.t. bospisning! Når der til mænd, der forfærdigede båse, blev givet såvel 3 som 2 måltider, en enkelt gang kun 1, kan man vel gætte på, at arbejdet ikke i alle tilfælde har strakt sig over en hel

dag. Hovbønder har altså udført lettere håndværkerarbejde. 3 måltider daglig kunne også være »lokkemad«. Da man i oktober 1618 manglede sæderug og satte hovbønder til tærskningen, der ellers var daglejerarbejde, fik de 3 måltider en uge igennem (s. xxxiv og s. 291). Det minder om visse brændevinstilbud til hovbønder, der udførte ekstra høstarbejde i det ellers bespisningsfrie 18. århundrede.

Klostrets husholdning var ret dyr, udgifterne lå allerede 1605/06 over rentekammer-taksten, og revisionen gjorde år efter år kritiske antegnelser, hvorefter skriveren måtte forsikre, at m.h.t. bespisningen såvel af bønderne som af klostrets daglige folk »skulle rammes kgl. majestæts gavn, det mest muligt kunne være«. Nedskæringer måtte gennemføres, men ejendommeligt nok var der efter et lensmandsskifte i 1615 en stærk stigning i antallet af måltider, før udspisningen 1619/20 helt ophørte, først ved avlingshoveriet og året efter også for de øvrige hoverigørendes vedkommende.

Da udspisningsregistre ikke anfører bøndernes navne, kan man ikke se, hvorvidt beboere fra bestemte landsbyer har haft specielle arbejder at udføre. R. H. har bemærket, at det efter 1600 ofte er et bestemt antal personer, der forretter visse angivne arbejder, som forekommer næsten hver uge, således er det hyppigt 4 mand, der kaster korn på lofterne, mens 4 bærer øl ned i kælderen efter brygning. Nogle arbejder udføres en bestemt ugedag, transporten af øl og sandkørsel til kælderen tiest en lørdag. Ugentlig bringes der brænde til bryggers, bagers og stegers, i sommertiden også brænde til maltgøring og om vinteren til opvarmning af værelser; borgestuen blev åbenbart først opvarmet i november. Om kvindelig arbejdskraft giver registrene en del oplysninger. Det siges ikke udtrykkeligt, at de har deltaget i høstarbejdet, men det er sandsynligt.

Kan udspisningsregistre give nogenlunde korrekte oplysninger om *hoveriets omfang*? Spørgsmålet er overordentlig vigtigt, også i metodisk henseende. Får man ikke pålidelig vejledning på dette punkt, er vi ladet i stikken, hvad udviklingen angår. Derfor bør de 14 tabeller, der skal illustrere hoveriets omfang på fra 6 til 11 tidspunkter (regnskabsår) indenfor 50-årsperioden, nøje studeres.

Tabellerne 6 og 7 viser henholdsvis avlingshoveriets og plishoveriets fordeling på årets måneder. Med udeladelse af oplysningerne bl.a. fra det meget ufuldstændige register 1570/71 får man følgende oversigt over *helårshoveriet i dage*:

	1576/77	1585/86	1607/08	1617/18	1618/19
Avlingshoveri	ca. 6400	4597	3261	3258	2940
Plishoveri	4202-4525	8254	5938	5145	6004
	10600-10925	12851	9199	8403	8944

Er det rimeligt at antage, at hoveriet i perioden 1586–1607 skulle være reduceret med henved 30 pct. (såvel for avlings- som plishoveri, hvor opdelingen 1576/77 iøvrigt må synes meget tvivlsom)? Rise Hansen kalder med god grund tallene for det samlede hoveri 1607/08 »opsigtstvækkende«. Han mener, at nedgangen navnlig falder på høsten, dog var kornhøsten særlig ringe i 1607. Hvis tallene for udsæd er rigtige, tyder de på nogen formindskelse af græsmarksarealet siden 1585. Forklaringen på det reducerede antal hoveridage søger R. H. iøvrigt i indførelsen af *hovmål* i denne periode. Ud fra oplysninger om forholdene andetsteds (Nyborg slot 1585, Børringe og Lindholm ladegårde samt Skanderborg len 1606 og Hagenskov len 1616), antager R. H., at der i den omtalte periode er sket en regulering af avlingshoveriet, idet hver mand har fået sit stykke af hovmarken at dyrke og sin andel af gærderne at holde vedlige. Dette forhold findes dog først omtalt ved Ringsted Kloster i 1640 (s. lx).

Det står Rise Hansen klart, at indførelse af *hovmål* næppe kan motivere hele den tilsyneladende nedgang i hoveridage, og at materialet indeholder mange usikkerhedsmomenter. I 1570/71 er de hovgørende åbenbart ikke blevet bespist, i hvert fald er de ikke indført i udspisningsregistret. Kan man derefter stole på, at så godt som alle er med 1576/77 og i senere registre? Kan 1 måltid pr. mand ikke undertiden antyde, at det kun drejer sig om halvdagshoveri? Når det gælder langægter kan hovbonden vel kun have fået et måltid ved starten, eventuelt atter et ved tilbagekomsten, hvis han har varer med fra købstaden. En række andre »tvivlsomme« forhold er dog væsentligere.

Allerede avlingshoveriets fordeling på månederne (tabel 6) giver indtryk af nogen usikkerhed. Da pløje- og høsttider kan variere ret stærkt fra år til år, overrasker det vel ikke, at april-dagetallet enkelte år kan nærme sig tallet for maj, som er den almindelige vårsædemåned, eller at juli visse år kan ligge over august, i 1617 endog med mere end det dobbelte antal hovdage. Men en nedgang på 36 pct. fra 1585/86 til 1607/08 for juli-august under eet er påfaldende stor. Mens udsædsmængden skulle være ret uforandret (Tillæg I), er arbejdsydelsen pr. td. udsæd efter R. H.s udregning overordentlig forskellig: for årene 1585, 1607 og 1618 2,7, 3,5 og 3,0 pløjedage pr. td. rug, men 1610 og 1612 kun henholdsvis 1,2 og 0,9 dage. De sidste tal er usandsynligt lave. Meget bedre er det ikke med tallene for forårsplojningen, hvor registre fra marts til maj kun er bevaret for 3 år og viser: i 1611 2,3 dage, i 1612 1,9 og i 1618 5,6 dage. Også tallene for efterårsplojningen er visse år »svage«, og med rette betegner R. H. derefter registrene for årene 1610/11–1613/14 som »ufyldestgørende og urigtige«. Men så bliver jo tabel 2 helt misvisende til belysning af avlingshoveriet. Også tallene for 1607/08, 1617/18 og 1618/19 indeholder »sikkert« fejl i enkeltheder, erkender R. H., men han vrager dem ikke: »... det er iøvrigt netop år, hvor der ikke spores særlig hensyntagen

til revisionens bestræbelser for at beskære omkostningerne ved bespisningen«. Hvad denne hensyntagen betyder, fremgår vel af, at der i perioden 1602–20 er 2 år, hvor summen af måltider er 12–13.000, 2 med 11–12.000, 1 med 10.600, 3 med 9–10.000, 4 med 8–9.000 og 1 med 6.500 måltider. – Er det ikke fuldkommen usandsynligt, at *det faktisk udførte avlingshoveri* – og det er dog *det*, man spørger om – skulle bevæge sig i en tilsvarende zig-zag-kurve?

Mistilliden til avlingshoveriets tal finder – som antydet – næring i tabel 2, der illustrerer opdelingen i arbejdsgrupper: gærdelukning varierer fra 99 til 454 årlige dage, pløjning fra 86 (et enkelt år 0) til 532, møgarbejde fra 120 til 836, høhøst fra 291 til 2633, rughøst fra 268 til 577 (men de fleste regnskabsår er tallene ufuldstændige), byghøst fra 240 til 892 (tre andre år henholdsvis 341, 326 og 736, men de øvrige år er materialet ufuldstændigt); for de mindre høstarbejder savnes tallene praktisk talt overalt. M.h.t. *plishoveriet*¹ (tabel 3) anmærker R. H., at »Arb. m. brændsel« ikke omfatter alt udført arbejde, i hvert fald ikke efter 1600 – og så varierer disse tal endda kun fra 1543 i 1585/86 til 2919 i 1607/08; de fleste år er dagetallet ca. 2100–ca. 2300. At håndlangerarbejdets omfang er yderst forskelligt fra år til år godtager man gerne, men det er mindre rimeligt, at »Arb. m. husdyrene« varierer fra 88 til 304 og »Slagtning« fra 40 til 298 (at »Husligt arbejde« 1576/77 kun står til 38 dage, kan man måske se bort fra, da de øvrige 9 regnskabsår varierer så beskedent som fra 309 til 495). Ved års-sammenligningen må det bemærkes, at »Hør- og hamparb.«, »Forskelligt« og »Ubestemmeligt« i 1585/86 ialt andrager nøjagtigt 3800 af 8254 dage (heraf sidstnævnte rubrik 3081), mens kun »Forskelligt« forekommer i enkelte senere regnskabsår. Det betyder, at de øvrige arbejdsgrupper i virkeligheden tilsammen år for år tegner sig for et større antal hoveridage end i 1585/86; det er navnlig tilfældet 1618–19. Det udelukker naturligvis ikke, at enkelte arbejder, f.eks. humleplukning, er svindende, men R. H. lader her formode, at visse registre i nogen grad svigter. Hvad angår hør- og hamparbejde, ændrede det åbenbart karakter derved, at materialerne blev uddelt til bønderne, der så skulle spinde hjemme, jfr. Kanc. Brevb. 27. maj 1614 og årsregnsk. 1618/19 (udgavens s. 303), hvis oplysninger iøvrigt ikke er respekteret i tabel 3.

Ifølge tabel 14, »Spanddagernes fordeling på plishoveriets arbejdsgrupper«, beslægtet »Arb. m. brændsel« de fleste år ca. 80 pct. el. mere af samtlige spandage, »Arb. m. korn« om ved 15 pct. og »Husligt arbejde« fra 1 1/2 til godt 3 pct. Sten-, tømmer- og jordtransport forekommer i forbavsende få år. Ved beregningerne over hoveriets årlige størrelse (i hovedgange pr. bonde) er *langægter* ikke medregnet. Efter registret 1585/86 kan der noteres 156 langrejser og *gående rejser* (antagelig

¹ Regnskabsåret 1570/71, der her kun har få poster, er ikke taget i betragtning.

husmænds), men de kan jo ikke uden videre sammenlignes med de 73 langægter i registret 1618/19 (jfr. s. lxxvii). Når oplysninger på dette punkt savnes gennem mere end 30 år, betyder det da, at bønderne *ikke* blev bespist med et måltid, når de kom tilbage fra rejsen? Det er jo helt usandsynligt, at langægter i mange år ikke skulle forekomme. Og må man ikke uundgåeligt frygte lignende udeladelser på andre områder? – Det er iøvrigt ganske interessant at se, at 50 langægter og rejser i 1585/86 gik til København, 40 til Korsør, 30 til Sorø, de fleste andre til ubestemmeligt sted, men 1618/19 gik 55 af 73 langægter til Køge, kun 4 til København, 2 til Slagelse og 12 til ubestemmeligt sted. Kornægterne i registrene var kun få, de fleste rejser gjaldt husholdningsvarer, især sild og anden fisk. »Der må imidlertid have været mange andre ægter med korn, tømmer, mursten, salpeterjord o.l., hvis antal slet ikke lader sig beregne« (s. lxxvii). R. H. nævner fadeburstransporterne, ægterne med skrivere, rejsende hofolk og med adelige (selv om klostrets postvogn her lettede bøndernes kørsler; Ringsted-borgere havde iøvrigt også pligt til at gøre ægter for klostret). Og han noterer, at det for visse år ikke er muligt at fastslå, hvor stor en del af avlingshoveriet og af ugedagsmændenes arbejde der var spanddage. På denne baggrund er det lidt underligt at se spanddagsprocenten anført: højest i 1607/08 med 64,7 pct., i tiåret 1610–20 svingende mellem 43,3 og 55,0 pct., mens der for de tidligste regnskabsår kun kan noteres 26–30 pct. Er disse relative tal noget som helst værd?

Tillæg I indeholder »Oplysninger om det udsæede og det indavlede korn på Ringsted Klosters ladegård« (1566–1619, diverse år). Når Rise Hansen s. lvii f. benytter disse tal, bl.a. til støtte for udspisningsregistrenes pålidelighed 1576/77 og 1585/86, må det betyde, at han stoler på tallene. Det ligger imidlertid sådan, at gennemsnittet for de 22 år, hvor såvel udsæd som avl af rug er anført (beregnet af R. H.), kun bliver 1,9 fold og tilsvarende for byg i 18 år 2,4 fold; havre (kun 4 år med 1,3 fold) kan ikke komme i betragtning. Til støtte for et høstudbytte på kun et par gange udsæden vil man måske anføre, at Gunnar Olsen i sin tid har regnet foldudbyttet på en række af kronens ladegårde i perioden 1610–60 (med mange lakuner) til 2,1 for rug og 2,7 for byg (Hist. Tidsskr. 10. rk. VI, s. 446). Han anfører dog samtidig udtalelser, der viser, at 2–3 fold ansås for dårlig høst, og fremhæver (anf. st., s. 447), at lensmændene var interesseret i at tegne et mørkt billede af deres udbytte af ladegårdsdriften, hvilket muligvis prægede deres tal. Hertil kunne føjes, at man jo ikke har sikkerhed for, at hele den angivne (opmålte) udsæd virkelig kom i jorden og endnu mindre for, at *al* indhøstet sæd blev aftærsket og opmålt (ikke blot megen havre blev fodret op i strået, til dels grønt). Bevarede bondeskifter fra Nordsjælland i tiden efter 1630 viser i hvert fald, at høstudbyttet af rug og byg almindeligt blev anslået til henved det dobbelte.

Af denne anmeldelses mange detaljer må det fremgå, at udspisningsregistre som kildemateriale til hoveriets historie er ufuldstændige og urigtige på mange punkter. Det har udgiveren ikke fortiet, men ved at meddele de mange tabeller risikerer han i høj grad at blive taget til indtægt for en opfattelse af udviklingen, som han ikke *kan* og formentlig heller ikke *vil* hævde (f.eks. ud fra tabel 13, der giver det umiddelbare indtryk, at en bondes gennemsnitlige hoveri blev halveret i de 30 år efter 1576/77). I stedet for både her og der at mane til forsigtighed med dette store, usikkerhedsfyldte materiale, hvad den statistiske udnyttelse angår, burde Rise Hansen åbent have erklæret, at om hoveriets udvikling i perioden 1570–1620 er vi *i hovedsagen* ikke bedre orienteret end før; jeg vil endda mene, at denne publikation øger forvirringen unødigt for læsere i almindelighed. De overordentlig mange interessante enkeltheder i udspisningsregistrenes kulturhistoriske mosaik skal prises, men hoveriets *omfang* på Ringsted Kloster kender vi stadig ikke. Er andre lens udspisningsregistre ikke mere overbevisende, må der for fremtiden gøres kortere proces ved behandlingen af dette materiale.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

SVEND LARSEN: Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I–II. Fynske Studier V. Udg. af Odense Bys Museer. Disp. Odense 1965. 315, 510 s. Ill. 90 kr.

I sammenligning med den ofte meget dystre skildring af det danske borgerskabs vilkår i 1600-tallet, som en ældre generation anlagde, har den nyeste forskning ikke blot kunnet fremlægge en langt større konkret viden, men også en betydeligt mere afbalanceret og nuanceret vurdering. J. A. Fridericia lagde hovedvægten på, at borgerstandens »fremblomstring« blev standset og ødelagt af krigene i Christian IV.s og hans efterfølgers tid, trods de spæde muligheder for materiel vækst, der havde været til stede ved århundredskiftet; kapitalmangel, udenlandsk konkurrence og mangel på en hjemlig industri bidrog ligeledes væsentligt. Fridericia fandt det endda nødvendigt at fremdrage de momenter, der kunde tale til undskyldning for, at Christian IV ikke greb det jydsk borgerskabs opfordring 1629 til at gøre op med det forkætrede adelsvælde.¹

Moderne forskning er tilbøjelig til at anlægge et noget mindre pessimistisk syn på borgerstandens (købmandsaristokratiets) økonomiske aktivitet, men har samtidig meget stærkt betonet de merkantilistiske – omend ikke dermed *ipso facto* borgervennlige – træk i regeringens politik

¹ J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie IV, 1896–1902, s. 65 ff., 331 ff., 489 f., 502, 615 f. En noget mindre barsk vurdering af situationen i sidste halvdel af 1500-tallet giver Wm. Møllerup, sst. III:2, s. 275 ff.

og det ofte meget intime samarbejde mellem staten og handelserhvervene (specielt i København). Endelig bør det ligeledes fremhæves, at vor tids forskning betoner de sociale skel i bysamfundene; den nye vurdering tager først og fremmest sigte på købstædernes kommercielle overklasse, hvis økonomiske styrke gav den baggrund for at rejse krav på politisk og social ligeberettigelse med adelen.²

Grundlæggerne af den moderne vurdering er Albert Olsen og – mere indirekte – Astrid Friis. Arbejdet med udforskningen af de danske købstæders og byerhvervs historie i 17. århundrede har allerede nu sat rige frugter, hvortil også dr. Svend Larsens værk hører; forfatteren fremhæver i sin indledning selv de personlige og forskningsmæssige impulser fra Albert Olsen, men på den anden side er han også på en række punkter nået udover dennes synspunkter. Værket følger sig på én gang smukt ind i den moderne forskningstradition og bringer værdifulde nye aspekter til. Det er derfor også tragisk, at museumsdirektør Svend Larsen ikke nåede at høste den naturlige anerkendelse for sit store værk; den filosofiske doktorgrad ved Århus universitet blev konfereret ham posthumt, og bogens udgivelse har måttet besørges af hans søn, amanuensis Knud Larsen og museumsdirektør Niels Oxenvad.

Dr. Svend Larsen har med sit store værk sigtet mod en undersøgelse af de fynske byers aristokrati, at beskrive og analysere »de kredse, hvoraf de fynske købstæders råd udgik i det 17de århundrede« med århundredeskiftet som nedre og købstadsforordningen 1682 som øvre grænse. Undersøgelsens formål er ikke primært bystyrets funktioner (selvom også disse inddrages i vid udstrækning), men navnlig rådsaristokratiets struktur og sammensætning, dets økonomiske og sociale aktivitet over bred front. Værket er i høj grad prosopografisk anlagt og kan nyde godt af alle de fordele, en sådan undersøgelsesmetode kan byde, når materialet som her er fyldestgørende og rigt facetteret.

Undersøgelsen af alle de aspekter, som inddrages i undersøgelsesfeltet, hviler derfor på, hvad der lader sig fremdrage – af vidt spredte kilder – om hver enkelt rådmand og borgmester i en række nordfynske købstæder; deres slægtskabsforhold udredes for »forældre og sødskende og disses ægtefæller, hustruens forældre og sødskende og disses ægtefæller, samt rådmændenes børn og svigerbørn« (s. 10); i alt inddrages således 8–900 personer, som gøres til genstand for systematisk behandling under forskellige synsvinkler. Kildematerialet hentes naturligvis først og fremmest i byarkivernes rige samlinger – skifter, tingbøger, skøde- og panteprotokoller, regnskaber osv. – men i den nødvendige udstrækning også i lensforvaltningens akter, hvorimod centraladmini-

² Jf. Svend Ellehøj, Christian IV.s tidsalder, Politikens Danmarkshistorie 7, 1964, s. 137 ff., 326 ff., 440 f.; Johan Jørgensen, Patriariat og enevælde, Hist. Medd. om København, årbog 1964, s. 75 ff.; jf. også Fortid og Nutid XXIII, 1963, s. 470 f.

strativt materiale ikke inddrages i større omfang. Resultatet af disse studier fremlægges i bilagene til afhandlingen (bind II), der således får en uvurderlig betydning for fremtidig forskning.

Det må have krævet et respektindgydende tålmod at gennemføre så enormt et mosaikarbejde, som der her er tale om, men man bør tilføje, at dette endda ikke er bogens væsentligste fortjeneste. Hele det store materiale analyseres – som det allerede er strejft – under en række forskellige og yderst centrale synspunkter, således at bogen også i den henseende får en meget central placering i udforskningen af det 17. århundredes historie. Den udmærker sig ved sin uhyre konkrete besvarelse af alle de spørgsmål, der stilles til kilderne, men problemstillingens smidighed har samtidig kun været mulig, fordi dr. Larsens definitionsapparat er så bredt, at det baner vejen for undersøgelser over langt bredere front end det hidtil har været tilfældet.

Fremfor at operere med det traditionelle patriciats-begreb – som er af tysk herkomst (Georg von Below), og som synes at have bundet synsfeltet til helt eller delvis fikserede slægtsklaner, hvorfra magistratsposterne rekrutteredes – har Svend Larsen efter de erfaringer, hans egne studier har givet ham, foretrukket den bredere betegnelse rådsaristokrati. Han bestrider ikke, at den tyske byhistoriske forskningsknappologier *kan* have haft gyldighed i Tyskland i middelalderen, men han bestrider med rette, at von Belows kategorier har direkte relevans for Danmark. Afvisningen har unægtelig væsentlig betydning, fordi patriciatsteorien vistnok især gennem Mackeprangs og Munchs studier havde vundet fodfæste her i landet. Karakteristisk nok synes kun Hugo Matthiessens fornemmelse for det konkrete materiale at have været tilstrækkelig stærk til at gennembryde denne konstruktion.

Rådsaristokratiet synes netop ikke at have været bundet til en fast afgrænset slægtsgruppe. Det er nok muligt, at den velkendte, fynske byadel på tidligere tidspunkter *kan* have rummet elementer i den retning, men tilsvarende tendenser spores ellers kun i et stagnerende bysamfund som Assens (s. 85 ff.; en lignende iagttagelse har Johan Hvidtfeldt gjort for Tønders vedkommende). Som hovedregel dokumenterer forfatteren, at rådsaristokratiet i (dengang) driftige handelsbyer som Odense og Nyborg tværtimod præges af stadige fluktuationer (kap. III). Bystyret rekrutteredes langtfra overvejende fra de gamle slægter, men fik stadig tilskud udefra, især åbenbart af personer, der havde haft tilknytning til lensadministrationen (og private godser) som fogeder eller skrivere, eller som tidligere havde ernæret sig som købmandstjenere; »svigersønner« af rådsaristokratiet inddrages med fuld ret i studiefeltet. Rådsaristokratiet, hvorfra magistratsposterne besattes, synes således snarest at have været byens økonomiske overklasse, købmandsaristokratiet, hvortil dygtighed og stræbsomhed også gav udenforstående ad-

gang. Resultatet bekræftes ved undersøgelser på grundlag af skiftematerialet af rådmandskredsens faste ejendom og løsøre og af dens placering i bysamfundet med udgangspunkt i skatteregistre (kap. V–VI).

Afslutningsvis redegør dr. Larsen for de strukturelle ændringer i bystyret, som udløses af den økonomiske stagnation efter midten af århundredet og af enevældens indførelse. Der spores en tydelig tendens til, at den unge generation af rådsaristokratiet opgav deres fædres profession til fordel for immaterielle erhverv, medens de tilbageblevne købmænd åbenbart bevidst unddrog sig magistratsposter. Portene åbnes således for den enevældige regerings indflydelse på bystyret, rådmandsposterne omformes til offentlige embeder, og centralmagtens indgreb var en kendsgerning allerede inden de nye former kodificeredes i købstadsforordningen 1682 28. januar.

Dr. Svend Larsen kommer herved – og formentlig med rette – i modsætning til dr. Munch, som havde hævdet, at lensmændenes kontrol med bystyret før 1660 havde hindret dets selvstyre, som først enevældens reformer og det direkte forhold til centralstyret gav virkelige udfoldelsesmuligheder.³ Forfatteren fastholder, at lensmændene med meget få betydningsfulde undtagelser ikke synes at have benyttet deres kompetence til aktive indgreb i bystyret, og at de fyenske byer – ligesom vi nu gennem dr. Johan Jørgensens studier ved, at det var tilfældet i København – fra første færd fik det autoritære styres kærlighed at føle.

Der kan næppe være nogen tvivl om, at dette synspunkt bør understreges med ganske særlig styrke. Konflikterne i Odense udsprang åbenbart bl. a. af de velkendte stridigheder om skatteligningen, som allerede 1632 havde givet anledning til interne sammenstød; allerede i 1660'erne endte konflikterne som bekendt med, at centralmagten afgjorde kompetencestriden mellem byøvrigheden og centralstyrets repræsentanter til fordel for de sidste. En bagatelsag om »nogen ørefigen« og magistratens dom over landsdommer Jens Lassen gav anledning til, at højesteret 1667 efter majestætenes ordre dømte hele magistraten i kongens nåde og unåde for at have grebet ind på centralstyrets enemærker; den højt ansete – men omstridte – borgmester Knud Jacobsen Blanckenberg blev afskediget i samme anledning.⁴ Enevældens principper tog således meget tidligt form; de gav næppe plads for det selvstyre, dr. Munch forestillede sig trods privilegiebestemmelserne 1661, og de indeholdt næppe heller noget altfor kraftigt incitament til at påtage sig byens ombud på de nye vilkår. På den anden side er det nok karakteristisk, at det nye styre banede vejen for samarbejdsvillige og

³ P. Munch, Købstadsstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør I, 1900, s. 77; Svend Larsen, s. 213 ff., 249 ff.

⁴ Svend Ellehøj i Højesterets Historie 1661–1961 I, 1961, s. 236–38.

entreprenante personer som Peder Børtning og landsdommerens broder, Niels Lassen.

Ændringerne i bystyrets organisation og sammensætning beror dog ikke blot på det nye styres indgreb, men formentlig i høj grad også på økonomiske forhold. Et af bogens mest centrale – og mest givtige – kapitler behandler netop rådsaristokratiets økonomiske grundlag, et andet »sammenbruddet« (kap. IV og IX), og begge fremlægger et uhyre omfattende, konkret materiale; hovedlinier og konklusioner syner ikke voldsomt i mængden af detaljer, men de fortoner sig ikke.

På grundlag af materialet i skifterne – som dækker det halve århundrede mellem 1630 og 1680 – har dr. Svend Larsen været i stand til at identificere to forskellige købmandstyper i de fynske købstæder, to typer som det siden også viser sig muligt at kombinere med studiet af rådsaristokratiets sammensætning. Den første af de to grupper beskæftigede sig fortrinsvis med handel og eksport af landbrugets hovedprodukter, øksne, korn og smør; denne gruppe synes overvejende at være rekrutteret af personer, som havde startet deres løbebane i lensforvaltningen eller på de adelige godser. Den anden hovedtype af købmænd deltog overvejende i importen og videreförhandlingen af kramvarer – overvejende fra Lübeck, Hamburg og Amsterdam – og synes at være udgået af gruppen tidligere købmandstjenere, som havde indarbejdet eller indgiftet sig i rådsaristokratiet. Identifikationen af disse to købmandstyper virker måske ikke umiddelbart overraskende. Tidligere fogeder eller skrivere havde jo på forhånd deres naturlige kontakter hos landbrugets storproducenter; det gælder – som den måske mest prominente – Thomas Brodersen Riisbrigh, der havde været knyttet til Odensegård i Holger Rosenkrans' lensmandstid, og som bevarede både den personlige og økonomiske forbindelse med Rosenholm. På tilsvarende måde kunde man hæfte sig ved, at en del af de forhenværende købmandstjenere var indvandrere fra Hamburg, Lübeck eller Westphalen, og at også de formodentlig har haft kontakter at bygge videre på.

Dr. Larsens iagttagelse er ikke destomindre ganske væsentlig, fordi den for første gang på så velunderbygget måde har kunnet fastslå både den sociale og den økonomiske struktur i købstædernes overklasse. Men disse undersøgelser kombineres tillige med en analyse af de konjunkturbestemte indflydelser på købmandsgruppen. Forfatteren konstaterer, at skiftematerialet efter 1660 tydeligt afspejler en anden og væsentligt mere beskeden handelsaktivitet efter dette skel end før, at kramhandlernes udenlandske kredit synes at være forsvundet efter midten af århundredet, og at man først i de sidste årtier af 1600-tallet påny finder skifter, hvis format og likviditet kan stå mål med de store købmandsskifter fra 1630'erne og 1640'erne. I det hele taget synes materialet fra denne periode mellem kejserkrigen og Torstensonfejden at tyde på solid vel-

stand og en økonomisk aktivitet, som er bemærkelsesværdig. Specielt på baggrund af den traditionelle tilbøjelighed til at sætte det endegyldige skel ved 1625 forekommer påvisningen af 1630'ernes velstand, som iøvrigt også synes at være kommet de økonomisk bedst funderede grupper af adelen til gode, mig at høre til bogens vigtigste resultater.

I en anden sammenhæng (kap. IX, s. 217 ff.) betoner dr. Svend Larsen imidlertid tillige – i bedre overensstemmelse med den traditionelle vurdering – den økonomiske lammelse, som fulgte i krigenes spor mellem 1625 og 1660, men uden altfor kategorisk at fastholde det økonomiske vandskel ved Danmarks indtræden i kejserkrigen. Men han lægger tillige afgørende vægt på et andet aspekt, købmandsgruppens afhængighed af adelens købekraft og likviditet. Det er fuldt korrekt, at vi i første halvdel af 1620'erne finder næsten overvældende vidnesbyrd om adelens likviditetsvanskeligheder; forfatteren fremdrager (s. 222 ff.) en række eksempler på, hvorledes adelige kom i gæld til købmænd for leverancer eller ved direkte lån, eventuelt begge dele. Han fremhæver, at borgerlige kreditorer kun havde ringe sikkerhed og stakket frist, når de måtte lade sig indføre i adeligt gods eller tage privilegeret gods som pant (oftest vel underpant); tilgodehavenderne på de fyenske herregårde omdannes fra »visse tilstandendes gæld« til »uvisse« fordringer. Efter 1660 forsvinder de adelige debitorer omtrent helt fra skiftematerialet (bl. a. vel fordi godsprivilegiernes begrænsninger af indførsel var faldet bort).

Dr. Svend Larsen er dog tillige opmærksom på, at den økonomiske stagnation først fra begyndelsen af 1640'erne går over i latent krise. Det er ubestrideligt rigtigt, at årene mellem 1618 og 1625 præges af akutte kriser af international rækkevidde; de blev utvivlsomt accelereret af landbrugskriser og kreditstramning under Christian IV.s krigsforberedelser. Krigsårene tærede naturligvis ligeledes hårdt på både adelens og købmændenes økonomiske ressourcer, og de første år efter krigen mærkes af pengeknaphed. Det er ligeledes rigtigt, at de fyenske købmænds andel i øksneeksporten (af flere grunde) svandt ind efter krigen (jf. s. 99 f.).⁵

På den anden side bør der nok tillægges forfatterens påvisning af velstand og økonomisk aktivitet i de fyenske købstæders overklasse i 1630'erne så stor vægt, at man nødsages til at rejse spørgsmålet, om ikke Danmarks neutralitet, krigsoperationerne i Tyskland og de svenske handelsrestriktioner i Østersøområdet har skabt betingelser for en kortvarig højkonjunktur indtil slutningen af 1630'erne eller de første år af det følgende årti. Der behøver ikke at være tale om noget generelt fænomen, men både de store købmandsskifter fra de fyenske købstæder og den omfat-

⁵ Jf. Jens Kolmos, Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede, Fynske Årbøger V:2, Odense 1955, s. 234 ff.

tende aktivitet, som periodens godsregnskaber afspejler, kunde tyde på, at landets økonomiske overklasse, byernes rådsaristokrati og de største adelige hartkornsbesiddere, har været i stand til at profitere af situationen.

Trods vor tids nybrud har både den byhistoriske og den adelshistoriske forskning – som i mange henseender må være to sider af samme sag – endnu lang vej, inden vi med fuld sikkerhed kan fastslå virkningerne af 1600-tallets konjunkturforløb med alle nuancer. Albert Olsens studier i 1930'erne har uomtvisteligt banet vejen for den moderne vurdering på dette område, men allerede nu kan man hæfte sig ved en række nye træk, først og fremmest den langt mere fremskredne nuancering af borgerskabets økonomiske situation og udvikling. I denne henseende er dr. Svend Larsens store værk af forskningsmæssig meget stor betydning; det fremlægger et overmåde omfattende nyt materiale og betydningsfulde nye synspunkter, ikke mindst på den økonomiske situation i 1630'erne. Men afhandlingen udmærker sig tillige ved sin usædvanlige stofmættethed og sin meget konkrete teknik; den hviler på et enormt kildemateriale, og den smidighed, hvormed dette stof behandles fra mange forskellige synspunkter, har tillige bragt nye resultater af stor vigtighed.

E. LADEWIG PETERSEN

ARNE STADE: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs Krigshistoria. Udg. af Militärhistoriska Avdelningen vid Kungl. Militärhögskolan som Carl X Gustaf-Studier 3. Militärhistoriska Förlaget 1967. Indgår som nr. 12 i Acta Universitatis Stockholmiensis. 448 s. 42,40 sv. kr., indb. 49,50 sv. kr.

Det stort anlagte fællesnordiske samarbejde om Carl X Gustafs krigshistorie er hermed resulteret i et tredje tykt bind, ovenikøbet en disputats. Det overrasker ikke kredsen omkring dette samarbejde, at Arne Stade (A.S.) er nået så vidt, da han har slidt med emnet fra 1957 i det mindste. A.S. er således en mand, der har et dybtgående kendskab til periodens krigshistoriske problematik, ikke mindst hvad angår de kildemæssige forhold. Han er godt rustet til opgaven, da han i sin person forener den svenske linieofficers uddannelse med et ordinært universitetsstudium.

Erik Jönsson Dahlberg (E.D.), født 1625, død 1703, er en af den svenske stormagtstids mest markante skikkelser. Rigt begavet som han var, lykkedes det ham at tjene sig op fra små kår til samfundets højeste top. Men ikke nok med det. Hans uhyre energi tillod ham at præstere meget mere end en strålende officersgerning indenfor den svenske fortifikationsetat. Det var ham, der var den drivende kraft i det enestående topo-

grafiske værk: *Suecia Antiqua et Hodierna*, og, som A.S. påviser, tillige i det officielle værk om Carl X Gustafs historie, Samuel Pufendorfs *De Rebus a Carolo Gustavo, Sueciæ Rege, gestis commentariorum libri septem* (Nürnberg 1696), oversat til svensk af Adolf Hillman under titlen: *Sju Böcker om Konung Carl X Gustafs Bragder* (Stockholm 1915).

Erik Dahlberg har haft direkte indflydelse på eftertidens opfattelse af denne vigtige krigsperiode, hvor magtforholdene så afgørende ændredes i Norden. Det var ham, der leverede de 114 kobberstik til righistoriografen Samuel Pufendorfs (S.P.) værk, hvorved Carl X Gustaf og hans mænds handlinger i højeste grad glorificeredes. E.D. var imidlertid også en særdeles aktiv historiker, som både samlede på primært kildestof og bearbejdede det. Og hele dette materiale stillede han til S.P.s disposition i 1681, hvorved righistoriografens arbejde utvivlsomt blev mere krigshistorisk præget end det ellers ville være blevet. Endelig var E.D. en meget duelig memoireforfatter, som det ses af hans berømte »Dagbog«. Den tryktes første gang i 1823 og har siden været optrykt i 1912 og 1962 (forkortet). Af E.D.s historiske arbejder har hidtil kun eet været trykt nemlig hans såkaldte »Diarium« (1655–60), i *Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet III*, Stkh. 1923, 77–132. Men hans krigshistoriske samlinger har i mere end 100 år været kendt og benyttet af historikerne (SRA. Krigshist. Handlingar XI:4).

Arne Stade er utvivlsomt blevet sat igang af den hårde debat, der rejste sig om E.D., efter at det var lykkedes Curt Weibull i 1948/49 at påvise, under henvisning til et beediget udsagn af E.D. selv, at han ikke var med på kongens og rytteriets berømte tog over Storebælts is d. 5/6. febr. 1658. Han fulgte blot infanteriet flere dage senere. Det var en nok så kedelig afsløring, når alle historikere hidtil havde troet på Dagbokens stolte ord, det talte om en kgl. befaling til E.D., som gik ud på »att jag nu skulle rijda föråth och wijsa wägen, som jag och giorde . . .«. Derved rejste der sig blandt svenske historikere en hård disput om E.D.s pålidelighed i det hele taget. A.S. har selv deltaget deri. De mange indlæg havde imidlertid en tilbøjelighed til at blive stikkende i problematikken omkring Toget over Bæltet. Det har øjensynligt udfordret A.S. til at udvide undersøgelsen til hele E.D.s virksomhed som historiker. Det har været et ganske overordentligt stort arbejde, men det har været ulejligheden værd og har givet mange værdifulde resultater.

Det er E.D.s historiske kildesamling, der står i centrum for A.S.s undersøgelse. Det har herunder stor interesse at få fastslået de enkelte skrifers tilblivelse og proveniens. Uden det er ethvert forsøg på at diskutere motiverne for E.D.s aktivitet håbløs. Udgangspunkterne er her to bevarede lister over samlingen, hvoraf kun den ene er dateret. Det er

»Förteckningen« over de skrifter, som E.D. sendte S.P.; den er dateret 1681. Den anden, »Specifikationen«, der ligesom den førnævnte indeholder 33 titler, kan indkredses ved hjælp af E.D.s korrespondance. Blandt skrifterne er der en svensk skibsliste fra Sundslaget d. 29. oktober 1658. Det er utvivlsomt den, som E.D. modtog i Paris engang i tiden 9. maj/27. juli 1668. Ældre kan specifikationen altså ikke være. Meget yngre kan den næppe heller være, mener A.S. på dette stadium af undersøgelsen (s. 35). Han kan nemlig ikke i specifikationen finde en relation om Sundslaget, som E.D. meget ønskede, og som A.S. mener, at han også modtog i Paris. Var dette rigtigt, burde specifikationen kunne dateres til 27. juli/11. sept. 1668, da E.D. forlod Paris. Dette tilbagevises imidlertid 244 sider længere fremme, hvor den sandsynlige affattelsestid sættes til 1673 p.gr.a. papirets vandmærker.

Dette spring i undersøgelsen forekommer af flere grunde forbløffende og forvirrende. For det første virker det lidet overbevisende, at E.D. skulle have modtaget den omtalte relation. At han ønskede den, er sikkert nok, og at han skrev, at han uden den ikke kunne færdiggøre stikket af slaget, er vist. Når man ser på det stik, der vitterligt blev fremstillet, føler man sig dog lidet overbevist om, at han virkelig også modtog den ønskede relation. På stikket er der ikke nogen tekst udover en svensk skibsliste (og den ved vi jo, at han havde fået). Men stikket er i sig selv en ren dekorationskomposition, der kun har meget lidt med slaget at gøre. Det hele tyder mere på, at E.D. har manglet relationen. Til denne indvending kan så føjes, at A.S. meget snart kommer til det resultat, at E.D.s motiv for sin materialeindsamling var kunstnerisk betinget og hang sammen med hans tegninger. Dette føjer sig for læseren smukt ind i den foreløbige opfattelse af en datering til 1668, hvor E.D. jo netop opholdt sig i Paris for at få sine tegninger stukket. Han skulle altså have bragt en relevant litteratur med sig til Frankrig. Det kedelige er blot, at mindst 7 af de 33 skrifter må være uden enhver interesse for tegneren E.D., noget A.S. undlader at gøre opmærksom på. Der er altså meget lidt hold i den foreløbige datering til 1668, den skader fremstillingen og forvirrer læseren.

Ved hjælp af de to lister (specifikationen fra (1668-) 1673 og förteckningen fra 1681) kan de bevarede akters tilkomsttid nærmere præciseres. Igen går A.S. igang med en foreløbig behandling af specifikations skrifter. Han tager, som han selv siger, nogle stikprøver. Med stor sikkerhed fastslås det, at E.D.s »krigsdagbok« (ikke at forveksle med dagbogen) er ført nogenlunde samtidig med begivenhederne. Den rækker kun fra d. 8. jan. til d. 17. nov. 1657. Den kunne man godt have tænkt sig at høre noget mere om. Et andet skrift stammer også fra E.D.s hånd. Det er den såkaldte »Essens berättelse«. Den synes at være blevet til under hjemrejsen fra Danmark, som generalmajor Johan von

Essen og E.D. foretog sammen på orlogsskibet *Mercurius* omkring månedsskiftet juli/aug. 1660. Den er nedskrevet af E.D. med blyant, hvad der i væsentlig grad bestyrker den opfattelse, at den er kommet til under særlige forhold, og den synes at være et Dahlbergsk referat af Essens fortælling. Flere andre skrifter er dog kommet E.D. i hænde på anden måde, nemlig ved bevidst indsamling fra hans side. Dette gælder således de 4 stenbockske skrifter, hvis forfatter er feltmarskal G. O. Stenbock. De omhandler alle den polske krig, og er sandsynligvis overgivet til E.D. i 1664. »Sparres berättelse« henføres til oberst Carl S.; en efterskrift gør det klart, at den er blevet skrevet til E.D. og efter opfordring fra ham. Den modtog E.D. sandsynligvis allerede i 1663. E.D.s bevidste indsamling af historisk materiale kom herved tydeligt frem. Alle de nævnte skrifter er optaget på specifikationen; men dette gælder ikke den sidste stikprøve: Oxenstiernas diarium, der må tillægges rigsmarskal Gabriel O., der døde i juni 1673. Den er rettet til E.D., hvorfor den senest kan være afsendt sommeren 1673. Følgelig sætter den en terminus ante quem for affattelsen af specifikationen.

Hvad var motiveringen for E.D.s bevidste indsamling af krigshistorisk materiale? Dette giver de anførte skrifter intet entydigt svar på. At kunstneriske hensyn har spillet ind, kan imidlertid direkte bevises af en notits i Rothoffs krigsdagbog, også et skrift, der er nævnt i specifikationen. I et marginalnotat bemærker E.D. ved en regimentsliste: »Måste ses i bataljen«. Typisk for A.S. siger han intet om, at bataljen må være det svenske-polske sammenstød d. 15. juli 1655, og at stikket heraf netop meget omhyggeligt medtager de svenske regimentsnavne (stik nr. 6, fra Parisperioden). Den side af sagen interesserer beklageligvis ikke kildekritikeren A.S. Et andet eksempel på nødvendigheden af efterretning, når et forlæg til stik skulle udarbejdes, finder A.S. i en brevveksling mellem E.D. og rigsdrosten Per Brahe lige efter E.D.s hjemkomst fra Paris. Ret beset drejer det sig her mere om at få en skitse over slaget ved Genevadbro d. 13. aug. 1657 end om en relation om slaget. En sådan findes da heller ikke nævnt i förteckningen. Den tilsendte skitse var tilstrækkelig, som det ses af stikket nr. 69 (stukket 1688 i Stkh.). Tilsvarende forhold gjorde sig gældende ved eksemplet Riga (stik nr. 45, fra Parisperioden). E.D.s store interesse for skitser ses alene deraf, at han hjemsendte en stor pakke fæstnings- og slag-planer fra Danmark d. 14. juli 1657. Mere overbevisende sammenhæng mellem relationer og stik er der i eksemplet Thorn (stik nr. 92, fra Stockholmsperioden); hertil kunne være føjet Trondhjem (stik nr. 91, fra Parisperioden, svarende til relationen nr. 29 i specifikationen).

Eksemplet Warszawa er virkelig et skoleeksempel på, hvor nødvendigt det kunne være for kunstneren at have grundig krigshistorisk orientering. På grundlag af oplysninger fra fremtrædende krigsdeltagere og

egne samtidige iagttagelser sammenstillede E.D. tre slagskitser (en for hver dag) i 1657 – og han udarbejdede senere en udførlig relation om slaget. Relationen ser ud til at være E.D.s første krigshistoriske fremstilling, da den givetvis bygger på andet end E.D.s eget erindringsstof. Relationen fik stor betydning for stikkene, hvis følgetekst viser nøje overensstemmelser med den. Eksemplet understreger imidlertid lige så stærkt relationens utilstrækkelighed. Skønt E.D. selv havde udarbejdet relationen om slaget, var det ham umuligt uden videre at rekonstruere tegningerne, efter at hertug Adolf Johan (kongens bror) havde forlagt dem, efter at have modtaget dem til låns. Dette sidste synes at have undgået A.S.s opmærksomhed. Alt i alt må det være berettiget at stille sig noget reserveret til den fremsatte tese, at E.D.s kunstneriske virksomhed har været den første drivkraft for hans krigshistoriske aktivitet.

Når A.S. er så ivrig for at trække E.D.s kobberstik ind i denne sammenhæng, virker det ikke så lidt overraskende, at han slet ikke efterprøver, om stik og kilder svarer til hverandre. Han forsøger desværre heller ikke at vurdere stikkenes værdi som situationsgengivelse. Det har således slået anmelderen, at teksten på stikket fra Nyborg (stik nr. 71, fra Paris-perioden), der gengiver angrebene på Bredals eskadre, taler om tre danske skibe, skønt eskadren omfattede 4. Det ejendommelige heri kommer frem, når man betænker, at E.D. selv har overværet begivenheden og formodentlig herunder lavet sin skitse. Hvorfor bøjede han sig ikke for de skriftlige kilders oplysninger? Svaret må vel være, at skitsen viste, at kun 3 af skibene var i ilden. Var dette den virkelige situation?

På baggrund heraf forekommer det anmelderen mere sandsynligt, at det, som A.S. gør til et bimotoent, i virkeligheden var den vigtigste side af sagen. E.D. har hele tiden følt, at en krigshistorisk fremstilling måtte være noget væsentligt i et kommende værk om Carl X Gustafs historie, og med den burde stikkene naturligvis stemme overens. I den retning peger da også den store aktivitet, som E.D. lægger for dagen omkr. 1663/64, da et kongebrev af 5. juni 1663 bragte et officielt værk om hans beundrede konge indenfor synsvidde.

I samme retning peger desuden A.S.s egne resultater ang. E.D.s diarium, omfattende årene 1655–60. Gennem en overordentlig skarp-sindig analyse fastslår A.S. nemlig, at vi ikke står overfor en samtidig marchliste, men at der er tale om et historisk arbejde fra E.D.s hånd. Listen er bevaret i 4 eksemplarer, hvis indbyrdes forhold der omhyggeligt gøres rede for. Det påvises med overbevisende kraft, hvilket eksemplar der forelå under E.D.s ophold i Paris (ex. 2, version 1), hvilket der overgaves S.P. i 1681 (ex. 1), og hvilket der overgaves kongen d. 16. juli 1695 (ex. 3). Det viser sig, at diariet har en tydelig sammenhæng med udarbejdelsen af Carl Gustaf-værkets to store krigskort over Polen og Danmark. Kvartersnumre på kortene findes også i diarierne. Nu er

kortene imidlertid begge stukket i Paris (stik nr. 5 og 57) sensommeren 1668. Havde diariearbejdet kun haft interesse i forbindelse med kortene, var der ikke meget mening i at arbejde videre med dem efter den tid. Men A.S. viser selv, at E.D. arbejdede meget intenst med diarierne helt op til 1690-erne. Der må altså være tale om andet end kartografiske grunde til disse anstrengelser, og de kan meget vel også række ned til tiden før de to krigskorts færdiggørelse.

Man må her først spørge om, hvad det egentlig er, E.D. foretager sig med diarierne fra eksemplar til eksemplar. Simplethen en overarbejdning, der synes at have sammenhæng med erhvervelsen af stadig nyt historisk materiale. Med en tilsyneladende aldrig træt energi har perfektionisten E.D. søgt at føre sit diarium ajour. Den væsentligste drivkraft hertil må have været en brændende historisk interesse, lad så være, at den ikke har været uden sammenhæng med ønsket om at befordre egen karriere. Men alene det, at en ingeniørofficer mener at kunne gøre sig bemærket ved historisk virksomhed, viser en højst usædvanlig indstilling. Det bør tillige i den forbindelse nævnes, at hans arbejde med storværket *Suecia antiqua et hodierna* viser en tilsvarende historisk interesse og indstilling, noget A.S. ikke synes at tillægge større betydning. Endelig kan man ikke se bort fra, at E.D. hele livet har følt en forpligtelse overfor den afdøde og beundrede konge. I alderdomsværket: *Dagboken*, som kun var beregnet for en snæver familiekreds, giver han en interessant oplysning, anført af A.S. i anden anledning. Det siges her, at Carl Gustaf straks ved E.D.s ankomst til hæren (sommere 1656) og adskillige gange siden befalede ham »medh flijt alt, hwadh notabelt uthij kriget förefalla kunde, [att] anteckna«. Dette kan have været anledningen til, at han begyndte at føre sin egen krigsdagbog, og det var et naturligt udgangspunkt for videre historisk virksomhed. Tegning af fæstninger og byer (og slag) var derimod en direkte følge af hans embede, som det fremgår af hans bestalling. E.D.s brændende historiske interesse synes åbenbar.

Den stadige ajourføring af diariet voldte E.D. de allerstørste kvaler, ikke mindst derved, at han følte sig forpligtet til at holde det i overensstemmelse med sine to krigskort. På disse kort var hærens marchruter indtegnet, og de forskellige natkvarterer var fortløbende nummereret. Vi ved ikke bestemt, hvornår kortene forelå rentegnede, men det synes at have været et stykke tid før deres gravering i Paris sensommeren 1668. Af en eller anden grund synes allerede rentegningen at have været bindende. I et meget interessant afsnit viser A.S., hvilke vanskeligheder nye og bedre oplysninger har forvoldt E.D. både før og efter 1668. Det har været så magtpåliggende for E.D. at opretholde overensstemmelsen mellem kort og diarium, at han ikke er gået af vejen for bevidst at vride fremstillingen trods bedre vidende. Men han stod jo

også her overfor en højst ubehagelig bunden opgave. Det kan dog ikke nægtes, at dette alligevel kaster et særegent lys over E.D.s virksomhed som historiker. Samtidig understreger det imidlertid, at det hele tiden må have foresvævet diarieforfatteren, at diariet og kortene (og vel de øvrige billeder med) skulle følges ad. Tanken om en krigshistorisk fremstilling med diariet som ryggrad må have foresvævet E.D.

Der er også andre tegn på, at E.D. har set sig selv som forfatter til den krigshistoriske del af det kommende Carl-Gustaf-værk. Han har faktisk gjort store tilløb til en sammenhængende fremstilling af krigene. Det er lykkedes A.S. at påvise, at ikke mindre end 6 store felttogsrelationer er skrevet af E.D., skønt han selv har henført fire af dem til andre forfattere. I modsætning til diariet er de skrevet på tysk, ligesom relationen om tredageslaget. De danner en stort set dækkende fremstilling af de militære begivenheder fra krigsudbruddet 1655 til svenskernes belejring af København aug. 1658. 5 af relationerne forelå udarbejdede inden 1673, da de figurerer i specifikationen. Den 6., omfattende perioden febr.–aug. 1658, synes først at være skrevet dette år, og den ser ud til at være afbrudt pludselig, da den ophører midt i en sammenhæng. Ved hjælp af sine tidligere indvundne resultater kan A.S. fastslå, at de to første relationer (Wittenbergrelationen (febr.–aug. 1655) og Jaroslawrelationen (febr.–apr. 1656)) forfattedes 1663/64, medens den tredje (Rakoczyrelationen (marts–juni 1657)) først forelå færdig noget senere, men inden Frankrigsrejsen 1667/68. De tre danske relationer (Frederiksodderrelationen (aug.–okt. 1657), Bæltrelationen (nov. 1657–marts 1658), og relationen om krigens genoptagelse (april–aug. 1658)) er skrevet efter E.D.s hjemkomst, men altså før eller i 1673. For den sidstes vedkommende gælder dette dog kun konceptet. Det forekommer i øvrigt uforståeligt, at A.S. ikke i denne sammenhæng finder anledning til at beskæftige sig mod E.D.s relation om stormen på København (10/11. febr. 1659). Den har form af et brev fra E.D. til hans tidligere foresatte, generalmajor C. Marderfelt, dateret d. 15. febr. 1659. Selvom relationen således ikke er en krigshistorisk fremstilling, men et samtidigt vidnesbyrd, har den da ligefuldt interesse både udfra et kunst- og krigshistorisk synspunkt.

Når A.S. kan fastslå relationernes affattelsestid ret nøje, hænger det sammen med, at kilderne til relationerne endnu er bevarede. Det er simpelthen de primærkilder, som E.D. selv havde samlet sammen. Af denne grund er de 6 felttogsrelationer stort set uden primærværdi, hvad det er en af A.S.s største fortjenester at have påpeget. Herefter skulle fremtidig misbrug af dem kunne undgås. Lidt primært stof indeholdes der dog i alle relationerne, undtagen Wittenbergrelationen.

Bevarelsen af E.D.s kilder gør det muligt at bedømme ham som historiker. Og det er en vigtig ting, da især hans polske relationer har

været kritikløst anvendt af historieskriverne. Resultatet er ikke umiddelbart smigrende for E. D., da A.S. uafviseligt kan påvise, at han mangler nøjagtighed i fremstillingen. Han føler sig ikke strengt bundet af sine kilder. Men værst er dog nok tendensen hos ham. Han overdriver svenskernes og især Carl Gustafs heltegerninger og nedvurderer såvel modstander som allieret. Særligt grelt kommer det frem i Rakoczy-relationen, hvor der ikke levnes ungarerne megen ære. Et karakteristisk træk hos E.D. er hans overdrevne tal på modstanderne og deres tab. Dette maner til varsomhed overfor det primære stof, som trods alt findes i relationerne.

Selvom E.D. således sætter den svenske konge i centrum i sine feltogsrelationer, så måtte helten dog prise sig lykkelig over at have haft følge af den trofaste tjener E.D. Ved flere lejligheder gjorde han sin herre fortræffelige tjenester, både i Polen og i Danmark. Det interessante i A.S.s undersøgelser på dette punkt ligger ikke så meget i, at de dahlbergske indsatser åbenbart overdrides (det har andre tidligere påvist), men derimod i konstateringen af, at fremstillingen af disse episoder faktisk synes at indeholde en virkelig sandhedskerne. At vridninger til E.D.s fordel må have forekommet mere tilforladelig, når relationerne udgaves for beretninger af andre end E.D., er indlysende. Dermed være dog ikke sagt, at dette har været grunden til den misvisende attribution, som nogle har ment. Det må jo afhænge af, hvad E.D. egentlig havde tænkt sig med sine relationer.

Spørgsmålet er ikke så lige til at besvare. Der er påvist en iøjnefaldende aktivitetsperiode hos E.D. fra 1663–67. Det gælder både hans samler- og skribent-virksomhed. Det er svært at være uenig med A.S. om, at den må have sammenhæng med de forhandlinger, som E.D. på denne tid førte om sine tegninger. Resultatet blev det tidligere nævnte kongebrev af 5. juni 1663, der foreslog en deponering af tegningerne imod »eet gott recompens«. Det er uvist, men tvivlsomt, om denne deponering fandt sted. Skrivelsen syntes at stille et Carl Gustaf-værk i udsigt, hvorfor A.S. forestiller sig, at det var for at befordre dette, at E.D. greb pennen. Med vort kendskab til E.D. forekommer det dog anmelderen mere sandsynligt, at det var for at præge dette. Desuden måtte en fremstilling vel kunne give håb om en yderligere recompens, måske som foreslået af H. Schück (Svensk Historisk tidsskrift 1968, I, 30) de donationer, der var givet ham af Carl Gustaf, og som formynderregeringen havde undladt at effektuere.

Det kunne se ud til, at E.D. trådte ind i en ny aktivitetsperiode i begyndelsen af 1670-erne. Det behøver dog ikke at betyde andet end at E.D. nu påny fik tid for tjenesten til at dyrke sit historiske studium. Det kan dog næppe afvises, at Carl XI's regeringstiltrædelse (dec. 1672) kan have spillet ind, som A.S. hævder. Den registrering af hans krigs-

historiske samling, som specifikationen er udtryk for, kunne have sammenhæng dermed. E.D. skulle efter dette have håbet på, at den unge konge ville sætte faderen det æresminde, som han (E.D.) så længe havde ventet på. Derfor gjorde han nu status over samlingen for sig selv og andre (kongen). Derfor gik han i gang med at fortsætte sin fremstilling. Hvad A.S. ikke forklarer, er den påfaldende afbrydelse, der slutter den sidste danske relation. Har den noget med dette at gøre? Det mener H. Schück. E.D. blev skuffet i sit håb om kgl. befordring af Carl Gustafværket, dengang Carl XI besøgte Malmø (20.–27. aug. 1673); derfor opgav han at fuldføre det arbejde, han befandt sig midt i. En mere naturlig forklaring synes det dog at være, at hans udnævnelse til fortifikationsetatens chef (9. sept. 1674) rent arbejdsmæssigt har hindret ham i at fortsætte. Og ikke længe efter brød jo tilmed krigen med Danmark ud. Men der er intet, som tyder på, at E.D.s historiske interesse var blevet svækket – tværtimod.

Dette sidste turde fremgå af hans interesse for S.P.s arbejde, der først for alvor synes at være kommet i gang nogle år efter krigen, skønt han udnævntes til rigshistoriograf allerede 1677. E.D. synes at have optrådt som katalysator, idet han overgav S.P. hele sin krigshistoriske samling d. 2. maj 1681. Han gjorde det på eget initiativ, da han selv synes at have fremkaldt et kongebrev herom. Det var i forbindelse hermed, at han udarbejdede den såkaldte förteckning på svensk. Det er ved den lejlighed, at der skete det mærkværdige, at han attribuerede 4 af sine 6 felttogsrelationer til andre forlængst afdøde personer. Det må dog fremhæves, at dette kun er sket i förteckningen, ikke på selve relationerne, der har ganske objektive titler. Hvorfor foretog E.D. denne mærkværdige henføring i förteckningen. A.S. er tilbøjelig til at forklare dette med, at det må være gjort for at føre S.P. bag lyset, for at E.D.s bedrifter naturligt kunne glide ind i rigshistoriografens fremstilling. Det må indrømmes, at forklaringen er nærliggende, omend ikke videre smigrende for E.D. Men den forudsætter rigtignok, at S.P. så også har modtaget »förteckningen«, og har forstået svensk. Den kan dog næppe være udfærdiget med S.P. for øje, når den er på svensk. Dette er jo så meget mere påfaldende, som alle relationerne er på tysk. Har förteckningen måske blot været en orientering for kongen, som skulle imponeres af de gode navne, som anført af Schück? Eller er det blot en erindrings-seddel til E.D.s eget brug? Disse sidste forslag synes mindre belastende for E.D. Endelig bør det vel tilføjes, at har det været E.D.s mening at føre S.P. bag lyset, så lykkedes dette ikke. Rigshistoriografen holdt sig i det væsentligste til de officielle krigsrelationer, hvori der ikke optrådte nogen E.D. De diskuterede attributioner har først ført en senere tid bag lyset.

E.D.s krigshistoriske forfatterskab er især blevet belastet af hans så-

kaldte »Dagbok«. Det er i den, han ganske uhæmmet skyder sin egen person i forgrunden, bliver den stolte førerskikkelse over Storebælt, en interessant gæst på Frederiksborg slot og en ivrig angrebstilhænger foran København. Dagbogens eksistens har været kendt i ca. 200 år, og den tryktes som sagt første gang i 1823. Den har haft umådelig indflydelse på opfattelsen af Carl Gustaf-tiden og på den svenske storhedstid i det hele taget, da den rækker helt frem til d. 21. okt. 1699. Ulykken er, at Dagbogen har været opfattet som et primært kildekrift. Det er imidlertid ikke nogen samtidig dagbog, og E.D. kalder den heller ikke noget sådant; men det er sandsynligt, at forfatteren i hvert tilfælde for tiden efter 1660 har støttet sig til mere eller mindre kortfattede almanakoptegnelser. Tidspunktet for den endelige udarbejdelse af Dagboken er vanskelig at præcisere, men A.S. giver gode grunde for, at det for største delens vedkommende (til og med året 1693) er sket i begyndelsen af 1690-erne og før maj 1694.

Det er selvfølgelig Dagbokens afsnit om årene 1654–60, der interesserer A.S. Tekstundersøgelsen giver her til resultat, at bogen er sekundær og især bygger på de tidligere nævnte arbejder fra E.D.s egen hånd: Krigsdagbogen og de 6 (8) felttogsrelationer. Det er jo kun rimeligt, ikke mindst, hvis han har manglet almanakoptegnelser fra tiden før 1660, hvad flere ting tyder på. På et meget interessant punkt er E.D. imidlertid blevet påvirket af S.P., hvad der er mere overraskende. Der er en iøjnefaldende overensstemmelse mellem Dagbokens og S.P.s Carl Gustaf-historie m. h. t. visse omstændigheder ved det andet krigsudbrud. Begge parter hævder således med overbevisning, at voldene omkring København var i en elendig forfatning. Dette ville være let forklarligt, om det blot kunne føres tilbage til benyttelse af fælleskilder, først og fremmest E.D.s egen relation om krigens genoptagelse, der som bekendt sendtes til S.P. i 1681, men også tidligere trykte fremstillinger (som A. M. Hjørrings Leyrs-Krantz (trykt 1660) og R. Manley's *The History of the Late Wars in Denmark* (trykt 1670)). Den kan ikke stamme fra relationen, der på dette punkt er lidet oplysende. Ved en meget indviklet, men fint gennemført analyse overbeviser A.S. læseren om, at S.P. uafhængig af A. M. Hjørring har nedvurderet voldsystemet af tendentiøse grunde. S.P. befandt sig nemlig overraskende nok indenfor voldene under belejringen, ansat som lærer for den svenske diplomat Coyets børn. Dette er en af historikerne lidet påagtet kendsgerning, selvom S.P. nævner det i sit historieværk. Tendensen skulle herefter skyldes det ubehagelige minde om den langvarige internering i forbindelse med harme over, at Carl Gustaf blev lokket bort fra en storm på den ufuldkomne fæstning. Det er fra S.P.s fremstilling, at E.D. har fået tanken om at kunne køre med hest og vogn over grav og vold lige ind i København, siger A.S. og sikkert med fuld ret.

Hvordan er dette muligt, når S.P.s værk først tryktes i 1696, og vi lige har oplyst, at Dagboken's Carl Gustaf-afsnit er renskrevet før maj 1694. Det hænger simpelthen sammen med, at E.D. i begyndelsen af 1690'erne havde fået til opgave kritisk at gennemgå S.P.s manuskript til Carl Gustaf-historien. Hvad han især havde at anke over, var S.P.s ringe udnyttelse af Frederiksdode- og Bælt-relationen. Denne undladelse betød, at E.D. så at sige var blevet uomtalt i det officielle historieværks afsnit om første danske krig. Forklaringen på, at S.P. havde undladt at udnytte denne del af det tilsendte materiale kunne ligge deri, at andet, ofte trykt stof var for hånden i rigelig mængde, og det var lettere at arbejde med end E.D.s håndskrevne beretninger. Men hvad forklaringen end var, resultatet måtte synes højst utilfredsstillende for E.D. Han fremførte da også nogle indvendinger, men med forbavsende ringe energi. E.D. må formodentlig have indset, at det ville være højst usmageligt, om han på det tidspunkt og i sin daværende stilling søgte at trænge sin person frem i et officielt værk. Til gengæld afreagerede han i Dagboken; han skød sig selv helt urimeligt i forgrunden i sin fremstilling af Frederiksdodes erobring (S.P. nævner slet ikke E.D. i den forbindelse), af Bæltovergangene (hvor S.P. dog i det mindste nævner hans isrekognosceringer), af Frederiksborgmødet (hvor han slet ikke var tilstede og derfor ikke nævnes af S.P.) og af begivenhederne omkring indledningen til Københavns belejring (hvor S.P. heller ikke nævner ham).

Hvorfor begik den højt estimerede fortifikationschef, feltmarskal og greve E.D. sådanne uhyrligheder i sin Dagbok? Var han blevet senil? A.S. tager ikke problemet op, men muligheden kan også straks afvises. E.D. når med dette værk et absolut højdepunkt i sin litterære virksomhed. Desuden udelukker de mange selvoplevede enkeltheder en sådan antagelse. Noget af forklaringen må ligge i den selvhævdelsestrang, som E.D. allerede havde lagt for dagen i sine felttogsrelationer, omend i mere modereret form. De direkte løgne i forbindelse med Storebælt-overgangen og Frederiksborgmødet, der i øvrigt hænger logisk sammen, synes at have en dybere årsag. A.S. påviser, at de virkelige begivenheder omkring Bæltovergangen følte af E.D. som hans livs store skuffelse. De bibragte ham et kompleks, i væsentlig grad rettet imod K. G. Wrangel. Nu var timen inde til at skrive historien, som den burde have formet sig. Og så må man ej heller forglemme, at Dagboken var et memoireværk, der kun burde læses af familiens kreds, hvor man var ivrig efter en god tradition. Det er jo trods alt heller ikke E.D.s skyld, at historikerne så tidligt fik fingre i værket og misopfattede det som et primært kildeskrift. At E.D. stadig udmærket kendte sandheden om Bæltovergangen kan tillige ses deraf, at han endnu en gang overarbejdede sit diarium i overensstemmelse med Dagboken. Det var den udgave af diariet (eksemplar 3), der blev overgivet Carl XI d. 16. juli 1695.

E.D.s indsats er trukket stærkere frem end tidligere – men han rider dog ikke i spidsen for den sejrige hær under Bæltovergangen, og der står intet om hans deltagelse i Frederiksborgmødet.

A.S. har ydet en enorm arbejdsindsats med sit disputatsarbejde, og han har bragt forbavsende klarhed og orden i det kaos, der hidtil har bestået omkring E.D.s krigshistoriske arbejder. Fra nu af skulle skrifternes historiske værdi og indbyrdes forhold ikke kunne misforstås. Det er et bemærkelsesværdigt resultat at få fastslået, at E.D.s relationer ikke er skrevet for at føre S.P. bag lyset, da de lå færdige længe før han kom ind i billedet. Det kan i det højeste være attributionerne, der kan have haft denne funktion – og det er jo en langt uskyldigere affære. E.D.s krigshistoriske arbejder har været båret frem af ønsket om at få krigsbegivenhederne tilfredsstillende behandlet i sammenhæng med hans illustrationsmateriale – lad så være, at også karrierehunger har virket ansporende på E.D. såvel som lysten til at sikre sig en plads i historien. E.D.s indsats som historisk materialeindsamler lægges klart frem, og hans mangler som historieskriver dokumenteres. De forklares forstående dermed, at E.D., som selv var aktiv i begivenhederne, måtte få en mere fremskudt stilling end rimeligt er – men det pointeres ofte, at historikeren også var behæftet med en veludviklet selvhævdelsestrang. Den løb dog kun helt løbsk i Dagboken, der på den anden side ikke var beregnet til offentliggørelse.

A.S.s værk er bygget uhyre logisk op; man følger ham gennem alle hans møjsommelige undersøgelser fra resultat til resultat. Det må i et kildekritisk arbejde som det foreliggende være en rimelig, ja nødvendig fremgangsmåde. Det skal dog ikke nægtes, at den er meget anstrengende for læseren. Der opstår på den måde mange afbrydelser (delvis meget lange) og sidespring, hvorved sammenhængen er svær at fastholde. Det fulde udbytte får man først, når man har lært bogen som en lektie. En fyldigere indholdsfortegnelse og et emneregister ville utvivlsomt have lettet arbejdet med bogen, men et sådant hjælpeapparat mangler desværre. Anmelderen er ikke helt enig med A.S. i alle hans resultater, som det skulle fremgå af det foregående. Derimod er han ganske overbevist om, at A.S. med sin disputats har leveret et kildekritisk standardværk om Konung Carl X Gustafs Bragder.

FINN ASKGAARD

FINN LØKKEGAARD: Det danske gesandtskab i Washington 1940–1942. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940–1942 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i Amerika. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. Disp. København, Gyldendal, 1968. 644 s. 83 kr.

Forfatterens arbejde indgår i den serie af publikationer, som er resultatet af det gruppearbejde, »Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie« gennemfører. Det fremgår af bogens indledning, at selskabet i sin oprindelige plan ikke havde forudset en behandling af forholdet til USA i besættelsesårene, men man kan kun være taknemmelig for, at det er lykkedes at indføje denne undersøgelse i programmet. Emnet har sin helt naturlige og indlysende plads i denne sammenhæng, og dets vigtighed er sådan, at det selvsagt må kunne bære et disputatsarbejde.¹ Bogen koncentrerer sig – som det til overflod fremgår af dens undertitel – om behandlingen af det danske gesandtskab i Washington på bred international baggrund; den bringer en værdifuld belysning af det besatte Danmark, således som det tog sig ud fra udlandet (ofte vel ikke altfor flatterende), og den bringer i højere grad end det hidtil har været tilfældet Danmarks okkupation ind i en international sammenhæng.

Dr. Løkkegaard præsenterer et stort og hidtil delvis ukendt stof om et centralt emne; bogen har sine synspunkter – om man vil: teser, som fremlægges allerede i indledningen – og undersøgelsen og synspunkterne gennemføres som helhed konsekvent. Men den giver dog samtidig – også på væsentlige punkter – anledning til diskussion og kritik, først og fremmest ud fra metodiske og fortolkningsmæssige synspunkter. Hertil kunde man føje, at flere grunde (derunder også bogens ydre fremtræden) nok kunde tale for, at forfatteren hist og her havde sparet lidt på blækket; bogens omstændelighed har på visse punkter ført med sig, at kilderne og emnets centrale skikkelse har taget magten fra forfatteren. Man kunde i samme forbindelse anføre, at undersøgelsens kronologiske afgrænsning nok er blevet for håndfast, men som helhed må det straks fremhæves, at bogen er en solid præstation.

Afhandlingen hviler – som allerede nævnt – på et meget omfattende trykt og utrykt materiale fra gesandtskabsarkivet og (i den udstrækning det har været tilgængeligt) fra State Department, men også i stor udstrækning på refererende kilder, mødereferater, dagbøger, beretninger og – i mindre grad – interviews. Mest fremtrædende er naturligt nok Kauffmanns »dagbøger og dagbogsoptegnelser fra ledende amerikanske

¹ Med de nødvendige formelle ændringer og med beskæring på enkelte punkter gengiver anmeldelsen den anden officielle opposition ved disputatsforsvaret på Odense universitet 31. januar 1969.

politikere og embedsmænd, Adolf Berle, Jay P. Moffat, Henry Morgenthau, Hugh S. Cumming o. a. Men kildematerialet synes ikke at være helt jævnt fordelt; på visse og endda centrale områder foreligger der ingen eller meget få dokumentariske kilder. Det gælder f. eks. besættelsesdagene, og det gælder ligeledes mange af de interne overvejelser i State Department, det hvide Hus og gesandtskabet. Her må begivenhedsforløb og sammenhænge rekonstrueres med større eller mindre sikkerhed på grundlag af berettende kilder. Selvom dr. Løkkegaards kildebennyttelse i almindelighed er nøgtern og sund, vil der nok kunne rettes kritik mod enkeltheder, også væsentlige.

Under alle omstændigheder havde det været rimeligt at tage mere udførlig stilling til kildeproblemer af denne art, når de meldte sig. Men man kunde tillige have ønsket, at forfatteren havde leveret en samlet oversigt over og analyse af sine kilder og den lange række principielle problemer, som såvel dokumenter og aktstykker som de refererende kilder rejser. Savnet forlener i hvert fald på en række punkter fremstillingen og fortolkningen med en autoritet, den ikke kan have. Dette indebærer ikke, at det vil være muligt at rokke ved hovedlinierne i forfatterens store kortlægningsarbejde, men det medfører, at fremstillingen får et overvejende præg af historisk rekonstruktion, at præmisserne, analysen og tolkningen af kilder og konkrete sammenhænge, visse steder kan og bør gøres til genstand for nærmere diskussion.

Det er med rette blevet fremhævet, at det såvel for den videnskabelige som for den almene opfattelse af besættelsestiden har været heldigt, at dr. Hæstrup grundlagde besættelsestidsforskningen, og at hans arbejde ikke blot præges af redelighed og nøgternhed, men også af hans evne og vilje til at fremhæve menneskets valgsituationer under så vanskelige vilkår.² Det er på tilsvarende måde den ulidenskabelige og detaljerede historiske rekonstruktion, som præger dr. Løkkegaards arbejde; hans bog savner ingenlunde synspunkter, men den vidner tillige om samme vilje til at fremlægge og afveje alternative og vanskelige beslutningssituationer. Det sidste punkt vender jeg senere tilbage til på to forskellige niveau'er; der kan dog være grund til allerede her at fremhæve denne problemstilling, fordi den også har været et ledemotiv i den løbende amerikanske diskussion om betimeligheden i USA's inddragelse i anden verdenskrig og ansvaret herfor, men her næppe altid gennemført med tilstrækkelig metodisk stringens. Såvel hos kritikerne som hos forsvarene af Roosevelts udenrigspolitik vil man finde endeløse og helt eller delvis futile spekulationer over, hvorledes det kunde være gået, hvis regeringskredsen i Washington havde handlet anderledes eller truffet

² Erik Stig Jørgensen i *Hist. tidsskrift* 12. r. III, 1968, s. 246.

andre beslutninger.³ Endelig synes den temperamentsfulde debat om ansvaret for krigen også at have bundet den amerikanske forskning i en problemstilling, som er noget skæv.

Spekulationer af denne art har ikke direkte sat sig spor i dr. Løkkegaards arbejde og heller ikke i hans vurdering af minister Kauffmann. Forfatteren støtter sig til de mest autoritative fremstillinger af USA's udenrigspolitik, som er anlagt efter moderate, internationalistiske anskuelser, Wm. L. Langers, S. E. Gleasons og Herbert Feis'.⁴ Selvom forfatteren naturligvis anskuer sit emne fra et dansk synspunkt, kan det være rimeligt at måle omfanget og betydningen af hans resultater ved en sammenstilling med Langers og Gleasons fremstilling og vurdering. Hvad angår situationen omkring Danmarks og Norges besættelse betoner de to amerikanske historikere, at Washington trods platonisk sympati for ofrene måtte undgå ethvert engagement (selv overfor Island og Grønland, hvor strategiske interesser ellers nok kunde tale for amerikansk stillingtagen) af hensyn til isolationisternes kritik, men først og fremmest for at undgå at give Japan et påskud til at gøre krav på en beskytterrolle overfor hollandsk Ostindien, når moderlandet blev besat. USA så sig nødsaget til med udgangspunkt i Monroe-doktrinen at føre en streng *hands off*-politik, såvel overfor Tyskland som Canada.⁵ Først slaget om Atlanterhavet, den totale tyske søkrigsførsel og den engelske pression for materiel bistand tvang i forårsmånederne 1941 USA til at revidere sin stilling til den vestlige hemisfæres forsvar, til at fremskynde virkeliggørelsen af *Lend-Lease Act* og til at gennemføre Grønlandstraktaten i april 1941.⁶

Med hensyn til linierne i og vurderingen af USA's udenrigspolitik afviger dr. Løkkegaard næppe fundamentalt fra Langer og Gleason, selvom forskydningen i USA's forhold til Grønland nu kan placeres sikrere og tidligere. Til gengæld gør de to amerikanske historikere naturligvis ikke meget ud af USA's forhold til de to besatte landes gesandter og regeringer. Afgørende nyt er det, at forfatteren inddrager dette aspekt, og at han som et af sine hovedsynspunkter mener at kunne skelne mellem en officiel og en uofficiel amerikansk holdning overfor Danmark og Kauffmann. Officielt accepterede USA's regering den danske og var af udenrigspolitiske og indenrigspolitiske grunde nødt til det, indtil den uofficielle anerkendelse af, at Kauffmann handlede på den ufri, danske

³ Jf. f. eks. Alton Frye, *Nazi Germany and the Western Hemisphere, 1933-1941*, Yale Historical Publications, Miscellany 86, New Haven and London 1967, s. 186 f.; jf. også den meget primitive forskningsoversigt s. 2 ff.

⁴ Wm. L. Langer & S. E. Gleason, *The Challenge to Isolation*, New York 1952; samme, *The Undeclared War, 1940-1941*, New York 1953; H. Feis, *The Road to Pearl Harbor*, Princeton 1950.

⁵ Langer & Gleason, *The Challenge to Isolation*, s. 424 ff., især konklusionen s. 434.

⁶ Langer & Gleason, *The Undeclared War*, s. 419 ff.

regerings vegne, i praksis slog igennem ved indgåelsen af Grønlands-traktaten og formelt i oktober 1941. Hertil må endelig føjes forfatterens redegørelse for og vurdering af Kauffmanns færden med betoningen af dennes anstrengelser for at genrejse Danmarks prestige overfor USA og de allierede magter samt behandlingen af hans anvendelse af *negotiorum gestio*-begrebet allerede fra første færd.

Anmelderen kan uden forbehold tilslutte sig dr. Løkkegaards vurdering af Kauffmanns motiver og af nødvendigheden af hans *goodwill*-politik. Men både fra et dansk og et internationalt synspunkt er det væsentligt for den samlede vurdering, om disse nye linier lader sig oprettholde; det gælder specielt den ambivalente, amerikanske holdning, sondringen mellem en officiel og en uofficiel holdning – dobbeltspil taler forfatteren om (f. eks. s. 47) – overfor Danmark og minister Kauffmann.

Man kunde til de komponenter, som forfatteren opregner som grundlag for formuleringen af USA's holdning i april dagene 1940, formentlig føje andre. Væsentligst er det nok, at dr. Løkkegaard i sin bedømmelse af den amerikanske regerings reaktion ikke har inddraget forholdet til Norge og heller ikke nævner Islands situation, som også hører hjemme i denne sammenhæng (jf. dog s. 30 f.). Uden at gå nærmere ind på Norges forhold eller forhandlingerne forud for besættelsen om amerikansk støtte til Norges neutralitet, kan vi konstatere, at den norske gesandt, A. Munthe af Morgenstjerne 12. april meddelte udenrigsminister Cordell Hull, at han ikke agtede at følge ordrer fra Quislings selvbestaltede regering i Oslo, men at han dog vilde forblive på sin post, hvad Hull accepterede, så længe han repræsenterede den legale, norske regering.⁷

Dette svarer helt til den dagældende og afsvækkede tolkning i Washington af Stimson-doktrinen, men det vilde trods alle uligheder mellem Danmarks og Norges besættelsessituation – noget den norske eksilregering som bekendt og med rette var sig fuldt bevidst – næppe være tænkeligt, at formuleringen af USA's forhold til Norge og dets gesandt ikke fik en positiv eller negativ indflydelse på udformningen af dets danske politik. I hvert fald synes der at være et vist slægtskab mellem Hulls accept af Morgenstiernes status og det standpunkt, USA formulerede overfor Kauffmann: først en åbenlys tysk krænkelse af den danske regerings suverænitet vilde medføre et brud.

Med hensyn til Island havde Kauffmann allerede 10. april notificeret Altingets beslutning om selv at overtage og udøve kongens myndighed. 12. april lod Hull sin juridiske rådgiver, Green Hackworth undersøge Grønlands og Islands forhold til den vestlige hemisfære og

⁷ Langer & Gleason, *The Challenge to Isolation*, s. 415 ff.; jf. *Memoirs of Cordell Hull*, New York 1948, s. 751 f.

deres statsretlige stilling i monarkiet. Hackworth konstaterede, at Islands stilling i monarkiet var sådan, at det kunde handle på egen hånd; man accepterede derfor ligeledes denne situation og etablerede diplomatisk kontakt.⁸ Det var klart, bemærker Hull i sine erindringer, at den danske konge, der var nazisternes fange, ikke kunde handle frit. Han føjer til, at det derimod ikke uden videre var indlysende, om Kauffmann kunde tale på den danske regerings vegne, men at han (Hull) og hans rådgivere enedes om, at Kauffmann under de herskende omstændigheder kunde det, om så regeringen i København, under tysk pres, måtte sige det modsatte. Vi følte, slutter Hull, at der intet var at tabe, hvis han ikke kunde, og alt at vinde, hvis han kunde.⁹

Det, Cordell Hull her sigter til, er møderne i State Department 12. april, hvor man – som vi nu ved fra bedre kilder – behandlede den akutte skandinaviske situation i sammenhæng. Det er om dette møde (hvori iøvrigt Assistant secretary of State Adolf Berle *ikke* deltog) at chefen for udenrigsministeriets europæiske afdeling, Jay P. Moffat noterer sig, at det strandede på Røde-kors-præsidenten, Norman Davis' dårlige humør.¹⁰ Det, vi ikke ved, er hvor stor vægt vi kan tillægge Hulls ræsonnementer, fordi vi ikke kan afgøre deres proveniens. Hulls erindringer fremkom i 1948 på et tidspunkt, da kritikken af Roosevelts udenrigspolitik nåede et højdepunkt; på de fleste punkter er hans konkrete efterretninger nu sekundære, og hans motiveringer præges af aktuelt defensorat, i denne sammenhæng navnlig ved at fremhæve sine egne fortjenester af at have formuleret og formet USA's kølige *hands off*-politik i den givne situation.¹¹

Selvom Langer og Gleason naturligvis først og fremmest støtter sig til det righoldige dokument- og dagbogsmateriale, synes dette kildestof stadig at være utilstrækkeligt for vurderingen af de interne overvejelser i regeringskredsen i Washington. Forfatterne er nok på det rene med meningsdivergenserne i Washington, men på den anden side synes deres vurderinger at stå i en vis gæld til Cordell Hulls memoirer. Som helhed er det således velmotiveret, at dr. Løkkegaard forbigår denne kilde til fordel for bedre materiale. Kun i den aktuelle sammenhæng synes Hulls erindringer at have en – omend begrænset – primær kildeværdi, og synes tillige at modsige Moffats dagbogsnotat. Hulls ræsonnementer over State Departments holdning i besættelsesdagene fremtræder umiddelbart noget bagvendt, og de røber en vis brist på konsekvens, men

⁸ Langer & Gleason, *The Challenge to Isolation*, s. 433 f., 430 f.

⁹ Hull, *Memoirs I*, s. 753 f.

¹⁰ Løkkegaard, s. 34 f.; desværre savnes dokumentation på dette punkt.

¹¹ Jf. vurderingen af Hulls fremstilling af USA's forhold til Japan hos Sv. A. Nilsson, *Förenta staternas inträde i andra världskriget*, *Statsvetenskapligt tidskrift* 1954, s. 349 og 363.

også en organisk sammenhæng i overvejelserne om de besatte skandinaviske landes situation, en sammenhæng, der verificeres af de samtidige akter.

Ser vi bort fra Hulls tekniske erklæring 9. april, der blot konstaterer, at man overvejer den nye situation, fastlægges USA's officielle position først ved præsidentens udtalelse ved *the Gridiron dinner* 13. april. Hull hævder selv – *per fas et nefas* – at han da havde dæmpet Rooseveltts harme over det tyske angreb.¹² Derimod er Rooseveltts erklæring næppe helt så uklar som dr. Løkkegaard mener (s. 35 f.), men det er ubestridelig rigtigt, at den måtte give Kauffmann anledning til at overveje, om han »uden videre kunde regne med en amerikansk underkendelse af regeringen i København«.

Erklæringen fastlægger simpelthen, hvad Løkkegaard kalder USA's officielle politik, men den giver tillige en vis dækning af den »uofficielle holdning«. Med en henvisning til USA's principielle linie udtaler Roosevelt sin misbilligelse af den ulovlige magtanvendelse og føjer til, at skal civilisationen overleve, må ikke blot de små landes integritet, men også deres uhindrede mulighed for selvbestemmelse respekteres af stærkere naboer.¹³ Man bemærker sig sondringen mellem integritet og respekt for suveræniteten, men udtalelsen implicerer først og fremmest, at USA må acceptere en gesandt, så længe han repræsenterer den legale regering, og når denne ikke udsættes for ydre pres – men heller ikke længere. I Norges tilfælde havde man overfor Morgenstjerne anerkendt, at regeringen Nygårdsvold opfyldte disse betingelser, men ikke Quisling. Med hensyn til Island kom man udover problemet ved – iøvrigt jo fuldt galt – at acceptere Altingets ret til at håndhæve suveræniteten. Noget lignende – men langt fra parallelt – kunde tænkes overfor landsfogederne på Grønland. Men Rooseveltts erklæring var så rummeligt formuleret, at den også kunde dække Danmarks specielle situation; her kunde underkendelsen først træde i kraft, når USA accepterede, at den tyske integritetskrænkelse gled over i krænkelse af suveræniteten.

Det er jo det velkendte, officielle standpunkt, som fastlægges her; lignende retningslinier finder vi imidlertid også i Kauffmanns samtaler med viceudenrigsminister Sumner Welles og Roosevelt 10. april; præsidenten var da formentlig blevet orienteret (og beroliget?) af Hull (s. 36 f.). Samtalen med Welles kender vi kun i Kauffmanns referat (og må derfor tage forbehold); selv herefter har Welles dog næppe sagt mere, end at man i sine overvejelser måtte indkalkulere, om den danske regering handlede frit; først hvis Kauffmann blev afskediget, vilde man ikke acceptere det. Rooseveltts udtalelser, som her kun kendes på anden

¹² Hull, *Memoirs I*, s. 751.

¹³ *Documents on American Foreign Relations II*, ed. by S. Shepard Jones and D. P. Myers, Boston 1942, s. 410; jf. Løkkegaard, s. 35 f.

hånd gennem en velvillig formidler (Adolf Berle), siger næppe heller andet; præsidenten forklarede Kauffmann, at man måtte tage undertrykkelsesfaktoren i betragtning. Men medens Welles advarede mod at provokere eller fremskynde et brud med København, tog Kauffmann i samtalen med Roosevelt uden videre sit udgangspunkt i, at den danske regering latent handlede under pres, hvad præsidenten altså elegant veg udenom.

Man kan således føle en vis usikkerhed overfor de udtryk, dr. Løkkegaard mener at kunne påvise for et uofficielt amerikansk standpunkt; flere af de uofficielle udtalelser rummer næppe mere, end hvad det officielle standpunkt kunde dække, når bruddet med København var en kendsgerning. Man må nødvendigvis spørge sig, hvor stor vægt vi kan tillægge Berles udtalelser 9. april.¹⁴ Der er ingen grund til at anfægte Berles referat af samtalen, men hovedvægten må lægges dels på, at Kauffmann søgte *a personal advice* og kun fik det i meget varsom udformning, dels på den indflydelse, rådet øvede på Kauffmann i de kritiske dage, jævnsides med det opmuntrende, der kunde lægges i finansminister Morgenthau spontane blokering af de danske og norske midler i USA. Omstændighederne kunde tyde på, at Berles og Morgenthau positive reaktion (i modsætning til Hulls) forud for 13. april beror på de meningsdivergenser, der bestod i regeringskredsen i Washington, mellem Roosevelt og hans *brain trust* – deriblandt Berle og Morgenthau – på den ene side og den formelle og tilbageholdende Hull og hans rådgivere på den anden.

Forskellige enkeltheder synes at bestyrke denne antagelse. Det gælder – som forfatteren selv betoner (s. 33 f.) – f. eks. Hulls krav om en *executive order* fra præsidenten til stadfæstelse af Morgenthau blokering af danske og norske pengemidler, netop for at forebygge isolationistisk kritik. Der ligger ligeledes en vis dobbelthed i, at Sumner Welles allerede 9. april lod en embedsmand udarbejde et Grønlandsmemorandum, der lagde hovedvægten på faren for tysk annekktion af suveræniteten, og som påpegede, at det overvejende var et politisk spørgsmål, om USA vilde henholde sig til den gængse, geografiske definition af den vestlige hemisfære (s. 61).¹⁵ 10. april kunde »The New York Times« påberåbe sig Kauffmanns autoritet for en udtalelse om, at denne og Roosevelt anså det for en selvfølge, at Grønland hørte til den vestlige halvkugle (s. 62). To dage senere lod Hull sin juridiske rådgiver undersøge Grønlands og

¹⁴ Jf. sst. s. 26 f. og 509 f. note 25. Jeg kan helt tilslutte mig forfatterens skepsis overfor Kauffmanns dagbog på dette punkt. Selvom man forsøger at eliminere dens tendens, som beror på skiftende standpunkter og »dagbogens« sene omredigering, harmonerer den ikke altfor vel med Berles referat af samtalen. – Om Berles forhold til Norge, jf. Langer & Gleason, *The Challenge to Isolation*, s. 415 f.

¹⁵ Jf. sst. s. 430.

Islands strategiske og statsretlige forhold, åbenbart først og fremmest for at kunne formulere en *hands off*-politik, der kunde holde England og Canada tre skridt fra livet. Samme dag leverede Hull overfor lord Lothian, den britiske ambassadør, den bredside, som mere end antydede denne form for *hands off*-politik (s. 62).

Omstændighederne kunde altså tyde på, at det vil være vildledende at formulere et for skarpt skel mellem officiel og uofficiel amerikansk holdning; betoningen af USA's ambivalente standpunkt synes at lade sig forfølge tilbage til Kauffmann selv. Det uofficielle standpunkt formulerer snarest de konsekvenser, man vilde drage af et brud med København, når en tysk suverænitetskrænkelse forelå, medens Kauffmann derimod anså tidens fylde for allerede at være indtrådt. Den uofficielle holdning er på dette tidspunkt næppe mere, end hvad Berle sagde til Morgenthau 11. april, at de to i fællesskab med Roosevelt og Kauffmann var »building a Denmark in our heads«,¹⁶ en idé der tog form i den mest aktive gruppe af den amerikanske regeringskreds. Det får derimod væsentlig interesse, hvorledes disse ideer påvirker Kauffmann, og omvendt, hvorledes han benytter disse ideer som grundlag for sit videre arbejde, en vekselvirkning, som er nødvendig for at bane vejen for *goodwill*-politikken og for at nedbryde den officielle holdning, Cordell Hulls trivielle »europæiske og japanske nødvendighed«.

I en række kapitler har dr. Løkkegaard udførligt behandlet alle de vigtigste incitamenters til udformningen af Kauffmanns standpunkt. Det gælder specielt vekselvirkningen mellem på den ene side dannelsen af Grønlandskommissionen, skibsforhandlingerne, de foresatte meningsforskelle i State Department, indtil Berle 27. april samlede alle grønlandske anliggender i sin hånd, og på den anden side Kauffmanns skiftende stemninger og standpunkter, indtil *negotiorum gestio*-begrebet udformedes efter midten af april, og indtil han omkring 23. april lagde sig fast på det principielle standpunkt ikke uden videre at parere ordre fra København (s. 38 ff. og generelt kap. II–III). Man savner dog i disse afsnit i nogen grad den nødvendige koordination af alle de relevante komponenter og en vurdering af Kauffmanns indsats. Visse steder kunde også problemstillingen have været skarpere formuleret, end den er blevet det.

Ganske vist var de danske pengemidler blevet blokeret på ubestemt tid, og Kauffmann forudså, at man kunde blive nødt til at leve af kryolit og kildevand. Det er – som forfatteren mener (s. 33 f., 44 f.) – dog nok sandsynligt, at økonomiske overvejelser ikke spillede den afgørende

¹⁶ From the Morgenthau Diaries II: Years of Urgency, 1938–1941, ed. by J. Morton, Boston 1965, s. 135; Løkkegaard, s. 33; jf. det engelske resumé s. 610 f., hvor meningsdivergensernes indflydelse klart og udtrykkeligt understreges.

rolle i gesandskabet; men et brud med København måtte uundgåeligt få konsekvenser for Kauffmanns arbejde i hele dets udstrækning, med mindre en anerkendelse af gesandtskabets uafhængighed – eventuelt dets status af eksilregering – kunde udvirke frigivelse af de danske konti. Udgangspunktet for en diskussion af alle disse linier og deres sammenhæng er på forhånd givet; det må både for Kauffmanns aktuelle færden og for historikeren være det officielle amerikanske standpunkt, inklusive dets alternative muligheder; det ejendommelige ligger i, at Kauffmann i denne situation opererer på to forskellige niveau'er, et praktisk politisk og et mere ideelt, udformningen af *negotiorum gestio*-begrebet. I det første tilfælde spillede Grønland og de oplagte skibe en afgørende rolle, i det sidste har sandsynligvis forestillingen om eksilregeringsstatus øvet indflydelse, hvor svag den juridiske begrundelse end var.¹⁷

Overfor vægten af Cordell Hulls manøvrer til varetagelse af USA's interesse i at undgå ethvert engagement (jf. s. 61 ff., 70 ff.), må Kauffmanns situation mellem to yderpunkter have tegnet sig mere end usikker. Han måtte i sine overvejelser stadig tage hensyn til USA's reaktioner overfor Norge og Island, og han måtte først og fremmest gøre sig klart, at anerkendte USA's regering de to grønlandske landsfogeders adkomst til at forvalte den danske suverænitet på Grønland, vilde han være sat ud af spillet og dermed også hans store politiske mål, genrejsningen af Danmarks prestige overfor de allierede magter. Skibssagen spiller givetvis en vigtig rolle i denne forbindelse, men der kan næppe være nogen tvivl om, at Grønlands placering måtte blive absolut afgørende for hans egen situation.

Interessen for Grønland i USA synes i denne periode, 13.–27. april, at have været hastigt voksende; dr. Løkkegaard betoner selv, at det svirrede med planer om køb, protektorat eller beskyttelse af forskellig art, og at Roosevelt åbenbart lod sig drage med af strømmen. Han erkendte offentligt, at han havde overvurderet den isolationistiske oppositions styrke, og 18. april erklærede han ligeledes offentligt, at han overvejede en eller anden form for amerikansk formynderskab overfor Grønland (s. 76 ff.), en ganske dristig afvigelse fra det da fem dage gamle officielle program. Men antiklimaks kom dagen derpå; for skønt Kauffmann – sikkert ikke ganske mod sin vilje – konstaterede, at Cordell

¹⁷ Det sidste moment er navnlig blevet fremhævet af den første officielle opponert, generalkonsul, professor, dr. Troels Fink, som betonede, at det vilde være praktisk umuligt at benytte *negotiorum gestio*-begrebet som legitimation for et uafhængigt gesandtskab, men som tillige understregede, at Kauffmann i april 1940 opererede med en embryonisk eksilregering. *Negotiorum gestio* kan kun udøves indenfor klare kompetencegrænser, som ikke bestod, og som Kauffmann netop ikke kunde lade sig nøje med. Professor Finks opposition vil fremkomme som anmeldelse i »Historie«.

Hull eftertrykkeligt manede de grønlandske landsfogeders anmodning om politisk og maritimt protektorat i jorden (det sidste ganske vist kun delvis), accepterede udenrigsministeren – hvad forfatteren ikke får tilstrækkeligt understreget – samtidig, at landsfogederne repræsenterede den danske suverænitet (s. 69 f., 87 f.).¹⁸ Kauffmann kunde derefter næppe tillægge Roosevelts gode vilje nogen absolut vægt, og var med andre ord lige vidt.

Dagen efter, 20. april, opsøgte Kauffmann da påny Berle, der tilskyndede ham til at formå de grønlandske landsfogeder til at anerkende, at gesandtskabet repræsenterede dem i USA, altså på en måde til at krydse Hulls planer; dette gennemtrufede Kauffmann ved sine dristige manøvrer de følgende dage (s. 84 ff., især s. 88 f.). Den 27. april forelå de to landsfogeders accept, og samme dag traf man i Washington den vigtige beslutning om, at alle grønlandske anliggender skulde henhøre under Berle, der dog skulde holde de øvrige departementer orienteret (s. 97 f., 82). Det er meget vanskeligt at komme det interne spil i Washington på nærmere hold. Hvad der kom ud af det, var vel snarest et kompromis, konsulatet i Godthåb og et *coast guard* skib, som både Hull og de to landsfogeder kunde acquiescere ved, og som også bød muligheder for direkte diplomatisk kontakt.¹⁹ Men samtidig gik Hull også med til, at Berle overtog de grønlandske anliggender, og at Kauffmann varetog Grønlands anliggender på fogedernes vegne. At Kauffmann kunde notere sig en gevinst, er nok rigtigt, men den har næppe været af det omfang, som forfatteren antager. Men samtidig kan der nok være grund til at hæfte sig ved, at Kauffmann allerede da og sideløbende med Grønlands-sagens praktiske udformning havde formuleret sit principielle standpunkt og *negotiorum gestio*-princippet (s. 45, 38 f.).

Selvom det er juridisk og reelt meget tvivlsomt, om *negotiorum gestio*-begrebet lader sig anvende på folkeretligt område, har det naturligvis stadig en historisk interesse at spørge om Kauffmanns hensigter med dets udformning. Alt tyder på, at princippet om uanmodet forretningsførsel har taget form i de kritiske dage omkring 20. april,²⁰ på et tidspunkt, da Hull underkendte hans kompetance og da ideer om protektorat eller køb verserede livligt. *Negotiorum gestio*-tanken spores første gang, da Kauffmann 17. april spurgte Sumner Welles om der forelå præcedens for at en uafhængig gesandts aktivitet kunde påkendes ret-

¹⁸ Jf. Hull, *Memoirs* I, s. 756, hvoraf det fremgår, at han ikke forstod sammenhængen, eller ikke ønskede at gøre rede for den.

¹⁹ Det sidste aspekt blev ved forsvaret ligeledes understreget af professor Fink og kommitteret, cand. jur. Aksel Svane. Troels Fink betonedede, at USA's interesse i konsulatet lå i at sikre, at *hands off*-systemet blev respekteret.

²⁰ Formentlig overfortolker forf. (s. 105) Kauffmanns erklæring 13. april i skibssagen; Kauffmann understreger selv udtrykkeligt, at han handler i kraft af sit mandat som gesandt. *Negotiorum gestio*-begrebet havde endnu næppe taget form.

ligt. Overfor Moffat udtrykte han negativt, men mere præcist, at hans handlinger ikke måtte være i strid med hans legale status; de måtte kunne holde for en domstols prøvelse (s. 38 f.). Men endnu mangler den faste form. Dr. Løkkegaard har sikkert ret i, at Bang-Jensen har været ideens ophavsmand, og at Kauffmanns samtaler – påny efter Berles tilskyndelse – med højesteretsdommer Felix Frankfurter og advokat Dean Acheson har ført ham til det afklarede *negotiorum gestio*-begreb; men sagen kunde nok have fortjent en nærmere analyse både fra juridiske og politiske synspunkter.

Negotiorum gestio-begrebet, der jo hører hjemme i obligationsretten (jf. s. 39), anerkendes almindeligt i moderne retspraksis. Af interesse for sammenhængen er det, at angelsachsisk ret i visse tilfælde forlanger ratifikation af handlinger, der er foretaget under uanmodet forretningsførsel, og at man her i højere grad end andetsteds lægger vægt på, at indgrebets nødvendighed og art – hvis der rejses tvivl eller indsigelse – afgøres af en domstol. Men det er meget tvivlsomt, om *negotiorum gestio*-princippet uden videre lader sig overføre fra obligationsret til folkeret, og selv da vil det stride mod normal praksis i internationale forbindelser, navnlig hvor stormagter er involveret.

Det kan vel ikke helt udelukkes, at Kauffmann byggede på naturretlige forestillinger på samme måde som man f. eks. vilde kunne antage, at Nürnbergprocessen måtte støtte sig til naturretlige ideer, fordi krigsforbrydere ikke kunde dømmes efter deres eget lands interne retsregler.²¹ Men en anden rekonstruktion af Kauffmanns tankebaner synes dog at være mere nærliggende. Skønt retslærde stadig strides om, hvorvidt folkeret og intern ret tilhører et universelt system eller to indbyrdes selvstændige systemer,²² er man i praksis inde på en analogi med privatretlige forskrifter om fuldmagt i diskussionen af folkeretligt gyldige aftaler. Det organ eller den person, der handler på statens vegne, sammenstilles med den fuldmægtig, der disponerer på fuldmagtsgiverens vegne. Kun i tilfælde af kompetanceoverskridelse fra fuldmægtigens side kan sagen give anledning til tvivl, men selv da vil trediepart under visse betingelser kunne erhverve en ret.²³

Disse almindelige regler gælder – forsåvidt de accepteres folkeretligt – kun, hvor fuldmagtsgiveren har sin fulde dispositionsfrihed. Men det vilde være nærliggende at antage, at udviklingen af *negotiorum gestio*-begrebet, der jo på tilsvarende måde af Kauffmann overføres fra obligationsret til folkeret, bygger på disse forudsætninger, netop udbygger teorien med udgangspunkt i, at fuldmagtsgiveren – *in casu* den danske

²¹ Jf. dog H. J. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 4. ed. New York 1967, s. 246 f.

²² Jf. A. Ross, *Lærebog i Folkeret*. Almindelig Del, 4. udg., 1961, s. 69 ff.

²³ Sst., s. 247–49; jf. mere alment Morgenthau, *anf. arb.*, s. 263 ff., 299 ff., 305 ff.

regering – ikke kan disponere frit, en slags forsøg på at legalisere en nødretlig situation i forlængelse af bestående international retspraksis. En sådan videreførelse af analogien er naturligvis ganske logisk, men juridisk og politisk straks overmåde tvivlsom. Man kunde forholdsvis let konstruere hypotetiske situationer, hvori en sådan begrebsdannelse indgår; man må i så fald se bort fra den formelle tvivl, men også fra, at USA's anerkendelse af dette program først og fremmest måtte blive et praktisk, politisk spørgsmål.

Det er næppe muligt at nå længere end til at antage, at Kauffmann har sigtet mod en formel status, der var langt mere generel end den, hans position som gesandt for de grønlandske landsfogeder kunde give ham, men som samtidig lagde det politiske initiativ i hans hænder. Det er sandsynligt, at han fra første færd har sigtet mod at opnå status af eksilregering for gesandtskabet.²⁴ Vanskeligheden bestod i at omsætte dette teoretiske – og i april dagene tillige urealistiske – begreb til accepteret politik eller til en konkret status.

Der foreligger altså åbenbart vekslende faser og indbyrdes inkomensurable aspekter i denne udvikling, men også et ganske raffineret spil, hvor meningsdivergenserne i den amerikanske regeringskreds spillede en væsentlig rolle, men hvor disse forskelle også har givet Kauffmann mulighed for at manøvrere; men på den anden side var hans andel i kompromisset 27. april trods hans – stundom meget håndfaste – manøvrer begrænset, og den ideelle fordring forblev foreløbig et fremtidsmål. Trods alle attentater lod USA's *hands-off*-politik sig naturligvis ikke anfægte på dette grundlag.

Dr. Løkkegaard er naturligvis klar over betydningen af divergenserne i den amerikanske regeringskreds. Han går senere (s. 326 ff.) mere udførligt ind i disse forhold, men analysen må desværre i høj grad bygges på ræsonnementer og sandsynlighedsgrunde, fordi kildematerialet endnu er for spinkelt. Men selv med den knappe viden, vi nu har, er der grund til at antage, at baggrunden i USA's udenrigspolitik og dennes samspil med Kauffmanns færd frem til indgåelsen af Grønlandstraktaten fremtræder lidt for entydig og problemløs. Fremstillingen af USA's revision af sin holdning til Grønland og forberedelsen af basespørgsmålet, indtil den afgørende beslutning træffes i februar 1941, støtter sig stadig til Langers og Gleasons vurdering af amerikansk udenrigspolitik, selvom andre forskeres synspunkter også inddrages (kap. VII, s. 302 ff.). På dette punkt må jeg dog begrænse mig til lidt mere almene betragtninger og helt afstå fra en løsning.

²⁴ Jf. ovfr. s. 261 note 17. – Kauffmanns cirkulærdepeche 20. april anvendte *negotiorum gestio*-begrebet som en selvfølgelighed, men giver næppe sikre holdepunkter for tolkningen af hans ideer; Løkkegaard, s. 39 f.

Dr. Løkkegaard fastslår, at den allierede katastrofe i Frankrig i forsommeren 1940 og Blitzkrigen tvang Washington til at revidere sine strategiske og politiske retningslinier. Hovedvægten havde hidtil – i overensstemmelse med Cordell Hulls synspunkter – ligget i det fjerne Østen; frygten for at indgreb i Stillehavsområdet og handelsforbud skulde få den fjernøstlige balance til at skride havde været afgørende. Man blev nu mere følsom for et muligt engagement i den europæiske krig. Men selvom man tidligt forudså et amerikansk forsvar overfor en mulig tysk-italiensk-japansk alliance, og skønt Roosevelt understregede Grønlands betydning, inddrog man stadig ikke øen i overvejelserne over hemisfærens forsvar (s. 143 ff.). Roosevelts interesser og klarsyn overfor State Department kan man blot notere sig; i første omgang nåede man i hvert fald ikke længere end til i Ivigtut at installere en kanon, som det viste sig at ingen kunde betjene.

Senere vender forfatteren tilbage til disse forhold og understreger påny Hulls overvejende frygt for at provokere en konflikt i det fjerne Østen (s. 319 f.). Han bemærker, at Hulls argumentation i efteråret 1940 måtte tage sig noget subtil ud, og – lidt selvmodsiggende – følger han til, at det »stadig væk (var) et hovedtræk i amerikansk udenrigspolitik at pacificere Japan for at kunne reservere kræfterne for Atlanterhavsområdet«. Trods den tysk-italiensk-japanske alliance 27. september, der direkte sigtede mod at neutralisere USA, lettede udfaldet af slaget om England situationen noget og også Hulls bekymringer over farerne i Stillehavet, men dog ikke mere end at »afdæmpningspolitikken« i Østen fortsat dominerede USA's udenrigske bestræbelser (s. 320 f.).

Det er disse ændringer, dr. Løkkegaard inddrager som baggrund for forskydningerne i USA's holdning overfor Grønland. Han nævner, at Adolf Berle endnu 27. august 1940 i sin dagbog opererede med det traditionelle *hands off*-system, og senere, at han – bl. a. under indtryk af de tyske aktioner ved Grønlands østkyst – overfor Kauffmann og landsfoged Aksel Svane 26. november nævnte muligheden af én eller anden form for amerikansk base på Grønland (s. 314, 317 f.). Der er altså, som forfatteren korrekt konstaterer, tale om en kursændring, men desværre behandles USA's militære planlægning, lovgivningen om oprustningen, destroyer-base-aftalen med England og den engelske pression for udvidet militær støtte i vinteren 1940/41 kun i forbindelse med forhandlingerne om de oplagte danske skibe i amerikanske havne (s. 263 ff., 269 f.); elementerne koordineres heller ikke i denne sammenhæng helt tilstrækkeligt.

Dr. Løkkegaard nævner naturligvis Havana-konferencen i juli 1940, garantien af Grønlands sikkerhed og Roosevelts henvendelse til kongressen 16. maj i forbindelse med værnepligtsloven (s. 143 f., 155 ff.).

Roosevelt fremhævede ved denne lejlighed nødvendigheden af strategisk omvurdering i USA efter Blitzkrigen og understregede faren for fjendtlige luftangreb på Atlanterhavskysten, men forfatteren burde nok have citeret en smule mere udførligt. »Såkaldt uigennemtrængelige befæstninger eksisterer ikke længere«, fastslog præsidenten; det vilde blive nødvendigt at opbygge et luftforsvar, der kunde gå løs på angribere, inden de fik mulighed for at sætte sig fast i stærke baser »within the territory of American vital interests«. ²⁵ Man kan notere sig, at Roosevelt ikke beskæftigede sig med sø- og luftforsvaret af Stillehavsområdet, kun med Atlanterhavskysten, men allerede her finder vi de første spor til den glidning, som i september – men inden tremagtsalliancen – førte til Roosevelts omformulering af *hands off*-systemet; »vi betragter Grønland som en del af den vestlige halvkugle og (kan derfor ikke) godtage nogen operation, som betyder en permanent besættelse eller ændring i territoriets status«, sagde han til Berle. ²⁶ Sondringen mellem integritet og suverænitet er gået i glemmebogen.

Man kunde i periferien anføre, at skønt Hitlers monumentale uvidenhed om USA foreløbig gjorde hans spæde projekter til luftkasteller, ²⁷ kan der være grund til at antage, at man i Washington har været på det rene med, at Tyskland senest i foråret 1941 måtte effektivisere søkrigsførslen for at bryde Englands modstand. Og man kan ligeledes formode, at man har gjort sig klart, at en total u-bådskrig vilde ramme ikke blot de amerikanske hjælpetransporter, men også handelsflåden. At Raeder netop i vinteren 1940/41 overfor den tøvende *Führer* forkyndte nådesløs u-bådskrig også mod USA kunde man naturligvis ikke vide, men nok forvente. Og u-bådskrigen 1917 spillede jo fortsat en væsentlig rolle i den politiske og historiske diskussion; der foreligger da også vidnesbyrd om frygt i USA for ny tysk u-bådskrig, og til overflod benyttede Winston Churchill som bekendt enhver anledning til at holde erindringen om første verdenskrig vedlige.

Af ikke mindre væsentlig betydning for denne sammenhæng er Roosevelts og hans nærmeste rådgiveres interesse for Atlanterhavsstrategien; den spores inden tremagtsalliancen i september 1940 og vokser sig netop stærk i efterårets løb, samtidig med at man systematisk nedbrød neutraliteten i dette område. Det er sandsynligt, at den historiske diskussion i USA i for høj grad har været bundet af revisionisternes postulat, at Roosevelt bevidst havde vildledt sine landsmænd og bevidst havde provokeret angrebet på Pearl Harbor i december 1941 for at kunne

²⁵ The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt IX, no. 48; Løkkegaard, s. 143 f.

²⁶ Langer & Gleason, *The Challenge to Isolation*, s. 687 f.; Løkkegaard, s. 312.

²⁷ Jf. S. Friedländer, *Prelude to Downfall. Hitler and the United States 1939–41* London 1968, passim; Frye, *anf. arb.*, s. 131 ff.

tage kampen op mod de europæiske og asiatiske diktaturer.²⁸ Selvom Sven A. Nilsson i sin behandling af emnet overvejende beskæftiger sig med USA's forhold til Japan frem til Pearl Harbor, har han sikkert ret i, at den amerikanske forsknings problemstilling har været delvis skæv, og at den indbyrdes afhængighed af USA's Stillehavs- og Atlanterhavspolitik efter at Tokyo var blevet knyttet til aksen Rom-Berlin må have spillet en afgørende rolle. Roosevelts regering kunde ikke disponere frit i Atlanterhavspolitikken, men måtte tage Japans traktatmæssige forpligtelser i alvorlig betragtning.²⁹

Det er rigtigt, at Roosevelt indledte omformuleringen af *hands off*-systemet allerede i sommeren 1940, inden tremagtsalliancen forelå. Det er også rigtigt, at Cordell Hulls »afdæmpningspolitik« må tage sig endnu mere sophisticated ud på denne baggrund, men i praksis mistede hans problemstilling (som han iøvrigt selv senere gennem sine memoirer har overført til den historiske traditionsdannelse) meget af sin aktualitet. I regeringskredsen synes reaktionerne på tremagtsalliancen i starten at have været modstridende; krigsminister Stimson opfattede traktaten som bluff, og Hull prædikede fremdeles total passivitet, men af Stimsons dagbog 4. oktober fremgår det, at man da var klar over, at Tyskland med traktaten bl. a. vilde bremse den amerikanske bistand til England,³⁰ navnlig da Hitler jo hidtil havde været særdeles tilbageholdende overfor USA. Formentlig kunde man således tolke traktaten som et varsel om den forestående totale søkrigsførsel i Atlanterhavet. Foreløbig foretog man sig intet; det forestående præsidentvalg spillede nok en rolle, men man undlod også den sidste og afgørende embargo på olieleverancerne til Japan. Først i december-januar 1940–41, da der indløb uofficielle japanske følere, som tilbød at prisgive tremagtsalliancen mod amerikansk anerkendelse af *status quo* i det fjerne Østen, indledte man de diplomatiske forhandlinger, som – trods en forbigående krise – førte til de velkendte amerikanske anstrengelser for at formå Japan til at opgive traktaten, netop for at få friere hænder i Atlanterhavsområdet.³¹

Langers og Gleasons problemstilling er på denne baggrund formentlig for ukompliceret. Og det er – som dr. Løkkegaard har kunnet dokumentere – urigtigt, når de hævder, at Grønlandssagen hvilede vinteren over, fordi effektiv krigsførsel alligevel var udelukket. Tværtimod må det sikkert understreges, at omformningen af *hands off*-systemet og den

²⁸ Jf. E. C. Murdock, Zum Eintritt der Vereinigten Staaten in dem zweiten Weltkrieg, Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte IV, 1956, s. 93–114; Sv. A. Nilsson, anf. arb., s. 339 ff.

²⁹ Jf. konklusionen sst., s. 363.

³⁰ Langer & Gleason, The Undeclared War, s. 20 ff., 34 ff.

³¹ Jf. sst., s. 312 ff.; Nilsson, anf. arb., s. 356 ff., 364.

forestående, intensive søkrigsførsel måtte give Grønland en absolut central placering i Roosevelts udenrigspolitiske overvejelser allerede i efteråret 1940; i denne henseende repræsenterer forfatterens fremstilling af efterårets forhandlinger altså en væsentlig landvinding, også i internationale perspektiver.

I november forhandlede Berle med Kauffmann og Svane, og 26. november formulerede Berle, formodentlig under indtryk af Roosevelts overvejelser, tanken om baser under én eller anden form, selvom man først i februar 1941 påny tog tanken op overfor Kauffmann, og selvom Berle først 7. februar satte Hull ind i sagen (s. 317 ff., 331 ff. og 327). Dr. Løkkegaard konstaterer blot, at Hull gik ind for Berles forslag; selv siger Hull intet andet, end at man i foråret 1941 overvejede sagen i departementerne og det hvide Hus.³² Forfatteren konstaterer ligeledes, at det er umuligt at fastslå, hvornår og i hvilket omfang Kauffmann blev informeret om baseforhandlingerne (s. 329 f.), og man kunde her til føje: om de interne amerikanske overvejelser, som forfatteren må rekonstruere ud fra sandsynlighedsgrunde, der – som det vil fremgå af det foregående – næppe kan være helt fyldestgørende. Om Kauffmann ved vi blot, at han i en senere beretning, som unddrager sig kontrol, hævder, at Berle fra tid til anden berørte problemerne; på den anden side holdt Kauffmann også landsfoged Svane på afstand med en bemærkning om, at »vi jo nødigt ligefrem (skulde) invitere« til amerikansk aktivitet (s. 330 f.).

Det er overvejende sandsynligt, at de amerikanske overvejelser påny har måttet tage hensyn til Kauffmanns situation og til kompetenceforholdet mellem denne og de grønlandske landsfogeder, der – som Berle havde udtrykt det under forhandlingerne i november – »repræsenterer et frit Danmark, i en vis forstand er regenter, der viderefører den sande, danske suverænitet« (s. 317). Givet er det, at dette spørgsmål havde vital betydning for Kauffmanns situation og for hans dispositioner. Men Kauffmann kunde heller ikke godt være uvidende om de ændrede perspektiver i USA's udenrigspolitik siden tremagtsalliancen. Under alle omstændigheder vilde det være rimeligt at anskue regeringens og gesandtskabets overvejelser om Grønland og om anlægget af baser indtil traktaten i april 1941 på baggrund af en mere nuanceret vurdering af samspillet mellem de aktuelle asiatiske og europæiske komponenter i USA's udenrigspolitik efter september 1940.

Selv med støtte af de bedste eksisterende fremstillinger af USA's udenrigspolitik synes problemstillingen altså at være blevet lidt for entydig. Diskussionen og analysen af forspillet til Grønlandstraktaten afhænger jo også af tolkningen af problemerne i USA's udenrigspolitik. Derimod kan man kun komplimentere dr. Løkkegaard for hans omfat-

³² Hull, *Memoirs* II, s. 935 f.

tende diplomatariske analyse af Grønlandstraktaten og dens forarbejder. Uden her at gå ind på diskussionen af Kauffmanns – ikke altid lige nænsomme – forhold til de to grønlandske landsfogeder, forekommer den egentlige tolkning af traktaten (s. 337–62) mig at være et af bogens bedste afsnit. Noget lignende gælder fremstillingen af de danske og tyske reaktioner på traktaten og af den amerikanske anerkendelse af Kauffmanns status som uafhængig gesandt (s. 375–402, 468 ff.); blot kunde man tilføje, at havde Kauffmann forestillet sig, at gesandtskabet skulde have formel status af eksilregering, stod virkeligheden næppe mål med idéen. Det var bl. a. dette Morgenstjerne i januar 1942 fastslog, da han – efter ordre fra Tryggve Lie – protesterede mod invitationen til Kauffmann til at underskrive Atlanterhavsdeklarationen (s. 489 f.).

Det vil altid være vanskeligt – og under alle omstændigheder uretfærdigt – at samle sin vurdering af en bog på en enkelt formel. Dr. Løkkegaards værk hviler først og fremmest på et overordentligt omfattende historisk rekonstruktionsarbejde; det kortlægger for første gang et centralt område i besættelsestidens danske historie på international baggrund, og det inddrager alle de relevante aspekter i undersøgelsesfeltet. Men en undersøgelse af denne art stiller tillige meget store krav til smidig problemstilling og intensiv analyse, før vurderingen af begivenheder og personer lader sig forme. Forfatteren har i høj grad rejst problemer og anlagt faste synspunkter, men hist og her synes arbejdet også at savne en vis koordination og sammenhængende analyse. Selvom dr. Løkkegaards arbejde med kilderne og hans tolkninger visse steder stiller læseren lidt usikkert, og skønt han næppe helt har kunnet gøre sig fri af Kauffmanns begrebskategorier, har han et meget klart blik for de specielle og vanskelige vilkår, besættelsen stillede denne overfor. Alle disse faktorer peger stadig frem mod bogens hovedvægt på den historiske rekonstruktion, men dr. Løkkegaards værk er samtidig en solid og stimulerende præstation.

E. LADEWIG PETERSEN

LENI YAHIL: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Oversat til dansk fra hebraisk af WERNER DAVID MELCHIOR. København, Gyldendal, 1967. 502 s. 85 kr.

Nazisternes systematiske tilintetgørelse af jøderne i Europa ramte det besatte Danmark natten mellem den 1. og 2. oktober 1943, men som det vil være almindeligt bekendt, uden at Eichmann og hans folk høstede særlig mange laurbær herfor. Således lykkedes det kun Gestapo at arrestere 464 jøder, mens resten eller ialt 7220 undkom til Sverige. Den mirakuløse flugt over Øresund, der midt i ulykken og det nazistiske racevanvid

blev en åbenbaring i lige mål for ofrene som for deres hjælpere, har i efterkrigstiden flere gange lokket udenlandske skribenter og filmfolk, der uforbeholdent har ladet sig begejstre af oktoberdagens humanitære kraftindsats – et desværre ret enestående europæisk fænomen på baggrund af den udbredte passivitet hvormed befolkningerne i de fleste andre okkuperede lande så de jødiske medborgere blive slæbt til kreaturvognene. Samtidig har imidlertid også de historiske forskningscentre på det sidste rettet blikket mod nazisternes mislykkede aktion i Danmark for om muligt herigennem at nå frem til svaret på det overvældende og altdominerende spørgsmål om, hvorfor det overhovedet var muligt af sætte *die Endlösung* i værk. Problemstillingen finder vi igen i det mest betydningsfulde værk til dato, Leni Yahils *Et demokrati på prøve*, der i 1966 blev forsvaret som disputats ved det hebraiske universitet i Jerusalem, og som i 1967 udkom på dansk.

Dr. Yahils bog, der er skrevet med en umiddelbar og medrivende entusiasme for redningsmændene og deres dåd, indledes med et kort omrids af jødernes historie i Danmark. Der sættes her skel ved århundredeskiftet, da flygtningestrømmen fra øst satte ind og tilførte den hensygnende »gammeldanske« menighed nyt liv. Især fremhæves her de øst-europæiske jøders betydning for standsningen af den vidt fremskredne assimilering og for den religiøse og kulturelle besindelse som i de følgende årtier kan iagttages i København. Det er da også blandt emigranterne fra Rusland og Polen at vi finder de fleste og ivrigste zionister, og det er her at vi i trediveerne noterer os de skarpeste iagttagere af antisemitismen mod syd og ser den første og stærkeste vilje til at sætte redningsaktionerne i gang. Om de danske myndigheders indvandringspolitik hedder det kort og godt at den ikke udmærkede sig fremfor andre landes, eller sagt med andre ord: man keredede sig kun lidt om flygtningene og skøttede først og fremmest sig selv!

Dr. Yahils fremstilling genspejler i dette afsnit den standende diskussion mellem assimilationsjødernes og zionisterne om ansvaret for katastrofen – et af bogens temaer, som udvikles nærmere i et følgende kapitel om jødernes stilling under okkupationen. Der gives her et overbevisende billede af menighedens kompromisløse tilslutning til forhandlingspolitikken og dens faste vilje til at undgå ethvert skridt der kunne bringe den danske regering i forlegenhed og provokere tyskerne ud i aktion. Derfor bekæmpede de jødiske organisationer alle tilløb til en illegal aktivitet indenfor samfundets rammer, ja, man modsatte sig endog selv den mindste forberedelse til flugt. Alene en gruppe unge aktivister blandede zionistiske landbrugspionerer nægtede at lade stå til og tog skæbnen i deres egen hånd, men deres planer blev afsløret, og de blev ved politiets hjælp belært om den rette vej. Dr. Yahil er selv af zionistisk observans og kan ikke stå neutral i denne konflikt. Netop i Danmark hvor jøderne havde

nået de største resultater i emancipation finder hun således i oktober 1943 det stærkeste bevis for at tilpasningen og assimileringen ikke er nogen farbar vej til ligestilling og »normalisering« for det jødiske folk. Denne vej kan kun gå over Israel (s. 334–35). »Ret beset var og forblev jøderne i Danmark hele tiden et objekt – et objekt for forfølgelse og et objekt for redning, et objekt for andres politiske afgørelser – tyskernes afgørelser og danskernes afgørelser« fastslår hun i sin konklusion (s. 336). Mange jøder vil være uenige med hende på dette punkt, og det er tvivlsomt hvor overtydet de vil føle sig af bogens videnskabelige argumentation.

Ud fra en dansk læsersynsvinkel tilhører ovennævnte og lignende generelle betragtninger imidlertid udenværkerne, for bogens saglige tyngdepunkt ligger i fremstillingen af jødespørgsmålets stilling i den tyske okkuperingspolitik fra den 9. april 1940 og frem til deportationen 3½ år senere. Det er også set fra videnskabeligt hold her den egentlige forskerindsats ligger med inddragningen af hidtil ukendte aktstykker fra Auswärtiges Amts og SS-organisationens arkiver og med en dybtgående analyse af omstændighederne omkring den rigsbefuldmægtigedes tvetydige stilling i krisedagene og hans bekendte telegram af 8. september, nr. 1032, der anbefalede at gennemføre *die Endlösung* i Danmark. Hertil får vi i tilgift i et appendix et stykke udenrigsministeriel institutionshistorie med hovedvægten lagt på understatssekretær Luthers og Abt. »Deutschland«s placering og virke samt yderligere omkring tyve siders redegørelse for dr. Bests karriere inden ankomsten til Danmark. Stykket er et forsøg på at kaste lys ind over dr. Bests gådefulde manøvre i septemberdagene gennem en »faktisk, ideologisk og psykologisk« analyse af hans tankesæt og karakter, og det meste af stoffet præsenteres her for første gang på dansk. Men det er klart at essayet kun kan være begyndelsen. I hvert fald vil de færreste føle sig tilfredsstillet af en så enkel psykologisk forklaring som at nøglen til Bests karriere bør søges i sublimeringen af et aldrig overvundet pubertetskompleks (s. 357). Heller ikke SS-generalens personlige holdning til antisemitismen kan endnu siges at være tilstrækkeligt belyst, og det er i hvert fald næppe særlig givtigt at forsøge at isolere hans mulige »teoretiske« antisemitisme fra hans praktiske udøvelse heraf. Dr. Best var en funktion af et autoritært system og må vel nok først og fremmest anskues i lyset heraf (se f.eks. generelt T. W. Adorno o.a., »The Authoritarian Personality«, N.Y. 1950). Forrest i undersøgelsesbilledet står dog fortsat en nøje granskning af det politiske forløb i september- og oktoberdagene. Jeg vil i det følgende komme nærmere ind herpå.

Selve jødeaktionen og dens forpurring samt flugten over Sundet til Sverige og tilværelsen her og i Theresienstadt skildres indgående på bogens sidste 200 sider. Kapitlerne er overvejende sammenskrevet på grundlag af allerede kendte publikationer men med et vist tilskud fra modstandsarkiverne og af beretningsstof. Størstedelen af fremstillingen vil

således ikke være ny eller overraskende for et dansk publikum, men det er nyttigt at vi nu har fået en fyldig og samlet oversigt over hele emnet. Det noteres at fremstillingen af jødernes stilling i Sverige og deres generelle holdning til modstandskampen har ført til en særdeles skarp polemik mellem bibliotekar Jul. Margolinsky (»Jødisk Orientering«, april 1967) og forfatterinden (»Information« 1.6.67). Striden drejer sig om den kritik der allerede var fremme i tiden mod jøderne for i eksilet at unddrage sig de fælles forpligtelser i kampen mod nazismen (f.eks. ved at holde sig tilbage fra Brigaden), en kritik der igen har givet Leni Yahil anledning til forskellige refleksioner over de antisemitiske strømninger blandt flygtningene i Sverige og sidenhen efter kapitulationen i Danmark. Årsagen finder hun i den almindelige krigspsykose (s. 314 og 323), men samtidig fremsætter hun også som en generel opfattelse at da danskernes holdning mere bundede i en »frihedselskende befolknings kærlighed til demokratiet end til jøderne«, bortfaldt den ubetingede solidaritet med de jødiske landsmænd, da skæbnefællesskabet sprængtes efter flugten (s. 314). Forklaringen virker ikke særlig overbevisende, og tilbageslutningen til 1943 fra – synes det – en betydelig overdimensionering af stemninger i 1944/45 er i alt fald uden grundlag i kilderne. Om redningsaktionen hedder det endelig generelt at den skabte den brede folkelige basis for modstandsbevægelsen (s. 204), og et andet sted at den direkte betød vendepunktet i overgangen fra passiv til aktiv modstand (s. 245; se også s. 223); ja, for at der ikke skal være tvivl tillægger Leni Yahil tyskerne en stille undren over at et så »stiltfærdigt, pænt og omgængeligt folk« kunne rejse sig imod dem bare på een nat (s. 204 og 243). Trods jødeaktionens utvivlsomt betydelige stemningsskabende funktion og dens afgørende rolle i udviklingen af det illegale rutenet kan dr. Yahils betragtninger ikke bære. I hvert fald turde det have bragt lidt mere balance i vurderingerne med en henvisning til stemningsekspllosionen og generalstrejkerne i augustdagene, der involverede nok så mange personer i direkte konfrontation med Værnemagten som jødeflugten. Men her skorter det simpelthen dr. Yahil på kontant viden.

Det forekommer rimeligt at en udlænding der giver sig i kast med et stykke dansk historie og som ikke mindst p.g.a. sprogvanskelighederne må slide bravt i det for at tilegne sig den nødvendige baggrundsviden bør have en vis margin for misforståelser og fejl. Den læser ville være en snæversynet pedant som ikke gerne betalte en sådan pris for at få nye, forfriskende synspunkter og hidtil ukendt materiale ind. Det må da også siges at dr. Yahil har brug for en sådan margin, for bogen er fuld af fejltagelser og mangler især for de politiske afsnits vedkommende og afslører fra tid til anden en stærk usikkerhed i bedømmelsen af fundamentale besættelsesforhold og -sammenhænge. Ser vi bort fra oplagte dateringsfejl (s. 54, 56 og 116) og andre skønhedspletter (s. 117 og 452) samt forskellige sprog-

forbistringer (s. 126 og 345) skyldes de fleste misforståelser Leni Yahils vanskeligheder med at holde den nødvendige distance til sine skriftlige forlæg. Hun er for afhængig af dem til at kunne bestemme deres tendens og formår derfor ikke at afbalancere de forskellige udsagn mod hinanden. Med en henvisning til Mogens Fogs forord i »Frit Danmarks Hvidbog« omtales noteudvekslingen efter den 9. april således som »aftalen« (s. 46) og senerehen ligeud som den »underskrevne aftale« (s. 145); Staunings og Scavenius' taler bekræfter i forfatterindens øjne at de to statsmænd havde »nogen sympati« for Tyskland (s. 46), mens den legale presse med en generel henvisning til Bindsløv Frederiksen karakteriseres som »modig, udholdende og disciplineret« (s. 400); samtaler med Frode Jacobsen og adgang til hans beretning gør denne til den tidlige modstands egentlige arkitekt (s. 205–06), uden at Dansk Samling eller Frit Danmark for slet ikke at tale om kommunisterne overhovedet nævnes. Af og til skorter det også på indenadslæsning. Om rigsdagsvalget i marts 1943 hedder det således, at dets formål var at samle befolkningen omkring regeringen og at dette også blev opnået (s. 114); og senere kan man direkte læse, at befolkningen tilkendegav sin modstand mod besættelsesmagten ved at stemme på regeringen (s. 244). Det turde være en af de få udlægninger der ikke blev anlagt på valgresultatet, endskønt dette blev kommenteret mere forskelligartet end noget andet valg både før og siden, og Hartvig Frisch, hvis »Danmark besat og befriet« her er kilden, siger da også noget andet (s. 301).

Eksemplet er imidlertid kun et blandt flere på at dr. Yahil har vanskeligt ved at lodde dybden i den kløft som kampen for eller imod forhandlingspolitikken skar gennem befolkningen og helst alene noterer sig samlingen og fællesskabet – et forhold der ikke kan undgå at få vide konsekvenser for hovedkonklusionen. Således hedder det også udjævnende om Scavenius' rolle den 28.8.43 at han, trods det at han var den fremmeste repræsentant for samarbejdslinjen, »ikke tøvede med at stille sig i spidsen for folkerepræsentation og regering i krisens time og selv afbryde samarbejdet« (s. 110), en helt misforstået opfattelse af statsministerens holdning, der var dikteret af den erkendelse at regeringen ikke havde magtmidler til at opfylde de tyske krav og derfor måtte gå af, men som iøvrigt fortsat tilstræbte et »samarbejde« med regeringen i Berlin. Det er da også kun denne manglende erkendelse af de indrepolitiske brydninger som kan få Leni Yahil til at aflæse et stemningsskred fra Alsing Andersens såkaldte »chauvinistcirkulære« den 2. september og indtil den »selvsamme« person få uger senere kastede sig ind i redningsaktionen for jøderne (s. 244); for der er intet modsætningsforhold mellem de to handlinger; »chauvinistcirkulæret« var rettet mod de *indre* fjender, kommunisterne og de ultranationale, og blev forsvaret så sent som på den socialdemokratiske kongres i sommeren 1945, mens et angreb

på jøderne – som stærkt understreget af Leni Yahil selv – fra første besættelsesdag ville have råbt vagt i gevær til politikerne. Hele dette vigtige kompleks er imidlertid behandlet meget overfladisk i bogen.

Ellers noterer man sig for hovedlinjerne mindre betydningsfulde men iøvrigt ret væsentlige misforståelser som at dr. Yahil lader Terboven støtte sig til Quisling (s. 22), endskønt han modarbejdede ham, at Ni-mandsudvalget uformidlet gøres til den vigtigste faktor i det politiske liv (s. 46), at Leni Yahil lader den »skjulte ministerkrise« i sensommeren 1941 udspringe af kommunistinterneringen (s. 54), skønt denne var uden påviselig betydning for fremstødet mod Scavenius, og at hun lader dr. Best den 27.10.42 få samme instrukser af Hitler som v. Hanneken en måned tidligere (s. 111), skønt disse faktisk var væsensforskellige. Om den modstandspolitiske situation i sommeren 1942 hedder det endelig, at sabotagen stadigvæk øgedes ligesom den britiske hjælp til den danske modstandsbevægelse, mens det i virkeligheden forholdt sig således at sabotagen først lige var så småt begyndt, at den direkte hjælp fra London på dette tidspunkt bestod af et par afmægtige faldskærmsagenter med besked fra S. O. E. om ikke at foretage sig noget som helst, og at modstanden endnu så langt fra kunne bære titel af bevægelse men i højden kaldes opposition.

Dr. Yahil benævner flere steder i sin bog jødespørgsmålet som *vejrhanen* i det dansk-tyske forhold (s. 51, 53 og s. 105). Det er efter min mening et uheldigt udtryk, fordi billedet let kan fremkalde associationer om at nazisternes holdning til jøderne skulle virke som en fintmærkende registrator for selv den mindste smule modvind i besættelsesrelationerne – og det er jo ikke tilfældet. For ikke een af okkupa-tionsårenes kriser til og med august 1943 var udsprunget af antijødiske trusler eller foranstaltninger, og både første og sidste gang vejrhanen drejede sig i sit hængsel var natten til den 2. oktober 1943. I Leni Yahils konklusion hedder det da også at problemet aldrig blev »det store og afgørende spørgsmål i begivenhedernes midtpunkt« og at der aldrig blev »forhandlet eller trukket tov om det« (s. 84). Langt præcisere er forfatterinden derfor, når hun sammesteds karakteriserer jødespørgsmålet som *prøvestenen* på forholdet mellem besættelsesmagten og den danske regering (s. 51 og 84), fordi hun dermed klart har defineret jødernes uindskrænkede retsstilling som et af de tre store princip-punkter i forhandlingspolitikken overhovedet. Her var regeringen kompromisløs, det vidste man i Berlin, og så længe man dér ønskede 9. april-ordningen opretholdt, kunne racisterne ikke røre de forhadte i Danmark. Der er således her tale om et omvendt proportionalt forhold mellem jødespørgsmålets *ideologiske* betydning og den rolle det *faktisk* kom til at spille i den løbende politik.

Til trods for denne slutning, som også er Leni Yahils, konstaterer

man i hendes fremstilling af de tre første besættelsesår en udtalt tendens til at overdimensionere antisemitismens plads i den praktiske politik. Om Telegramkrisen kan man således læse, at den troligt ledsagedes af jødespørgsmålet »ligesom alle andre politiske krisesituationer« (s. 78 og hertil s. 54). Imidlertid nævner dr. Yahil foruden denne fra 1942 kun Antikominternkrisen fra året før, og i ingen af de to tilfælde kan dokumentationen overbevise om at der var en reel fare på færde. Tværtimod har man for Antikominternkrisens vedkommende svært ved at tolke de samtidige kilder som andet end et stort dementi af at man i Berlin skulle have besluttet at rejse jødespørgsmålet i Danmark (s. 53–67). Alligevel taler Leni Yahil om at initiativet blev taget af »ekstreme kredse« der tog sigte på at fremkalde »vidtrækkende beslutninger« og en »drastisk ændring« af situationen (s. 61), en påstand der er uden bund i kilderne. Ganske vist henvises der her til telegrammer fra henholdsvis v. Renthe-Finks og v. Grundherr's hånd (note 53), men deres baggrund er stemningskrisen i Danmark efter choquet ovenpå pagtindgåelsen, og de siger intet som helst om radikale fremstød i Danmark eller i Berlin. Så er der mere hold i fremstillingen af begivenhederne året efter (s. 69–79), hvor det ikke kan betvivles at de danske jøders skæbne drøftedes på allerhøjeste sted, Auswärtiges Amt, men hvor det fortsat er uhyre vanskeligt at bedømme, hvor kandestøberierne og de tomme trusler holder op og realpolitikken begynder. I hvert fald forekommer det helt ude af trit med proportionerne som her at tildele drøftelserne i Berlin katastrofens omfang (s. 75). Spørgsmålets reelle betydning tør vel også udlæses deraf, at man overhovedet ikke ser det nævnt under Telegramkrisens konferencer i oktober, hvor der ellers blev gjort status over Danmark, så det forslog. Årsagen til at dr. Yahil i disse afsnit har mistet kontrollen over stoffet ligger imidlertid tydeligvis i hendes makkerskab med den tidligere rigsbefuldmægtigede, v. Renthe-Fink, der i sit livs aften har bidraget til historievidenskaben med tre store memoranda om sit politiske virke i Danmark. Disse beretninger, hvis klare formål det er at finpudse den renthe-finkske glorie ved at male fanden på væggen i Berlin, benytter Leni Yahil med forbavsende ukritisk sans, hvilket kan undre så meget desto mere, som hun senere affærdiger en fuldstændig tilsvarende kildegruppe som værdiløs, nemlig efterkrigsudtalelserne fra dr. Best (s. 119). Afhængighedsforholdet af den tidligere gesandt kan give sig nok så barokke udslag, som når denne f. eks. uimodsagt kan bedyre at han anbefalede at man finansierede D.N.S.A.P. som det »mindre onde« (s. 60), eller når han senere vil hævde, at hans voldsomme fremstød overfor Scavenius den 24.8.42 vedrørende stemningsfaldet og sabotagen i virkeligheden skal læses som en art redningsaktion for jøderne (s. 72).

Det er dr. Yahils grundsynspunkt at først v. Renthe-Fink og efter ham

dr. Best under forhandlingspolitikkenes nødvendighed gjorde hvad de kunne for at bremse og sabotere de antisemitiske udspil fra Berlin. Opfattelsen er så veldokumenteret, at den ikke behøver nærmere kommentarer, og den anførte kritik har da heller ikke taget sigte på at rokke herved. Netop på denne baggrund er det imidlertid, at dr. Bests initiativ den 8. september forekommer så inkonsekvent og gådefuldt. Selv hævdede han i retten at telegrammets formål i virkeligheden var at standse den jødeaktion som han havde fået at vide var på vej ved at pege på de katastrofale konsekvenser den ville få, og han henviste yderligere til at han, da aktionen blev uundgåelig, direkte havde advaret jøderne gennem sin fortrolige, den skibsfartssagkyndige, Duckwitz. Byretten fæstede imidlertid ikke lid til denne forklaring, men holdt sig til ordlyden af telegrammet og dømte Best til døden. Men da sagen kom for landsretten, havde forsvaret fundet frem til et kronvidne, v. Sonnleithner fra v. Ribbentrops Bureau, der kunne bekræfte at det var ham der umiddelbart før den 8. september telefonisk havde givet dr. Best en underhåndsmeddelelse om Hitlers beslutning; han kunne yderligere henvise til at han for at gardere sig samtidig havde oplyst Auswärtiges Amt herom, og at telegrammet måtte findes i arkiverne dér. Resultatet blev at Best frikendtes for at have anstiftet jødeaktionen og i 1950 fik reduceret sin straf til tolv år. Dr. Bests version og v. Sonnleithners og Duckwitz' udsagn er i det store og hele blevet godtaget af de historikere der har arbejdet med emnet (se f. eks. H. Frisch III, s. 48–50, og J. Hæstrup: Til landets bedste, s. 134–138), uden at man iøvrigt har søgt at efterprøve tyskernes forklaringer nærmere. Det er derfor dr. Yahils store fortjeneste at hun for første gang systematisk har gennemgået aktpakkerne i Auswärtiges Amt for at få afdækket hele den tyske baggrund for aktionen og bestræbelserne har da heller ikke været forgæves. Således har hun f. eks. fundet v. Sonnleithners telegram, der imidlertid viser sig ikke at være fra den 7. eller 8.9. men derimod er dateret så sent som den 18., hvorved grundlaget for historien om underhåndsmeddelelsen falder væk. Hertil kan kun yderligere påvises at hele sagsbehandlingen i ministeriet tager sit udgangspunkt i dr. Bests fremstød den 8.9., således at der skulle være meget stærke indicier for at aktionen faktisk udløstes af det famøse telegram. Forklaringen på dette desperate skridt finder Leni Yahil da i den rigsbefuld-mægtigedes bestræbelser på at generobre sine tabte positioner fra v. Hanneken efter den 29. august, fordi han kunne regne med at en aktion mod jøderne ville skaffe ham de store politistyrker til landet som var nødvendige for at afbalancere Værnemagtens indflydelse. (At Best i forlængelse heraf skulle have forsøgt at underlægge sig hele det militære efterretningsapparat er en lapsus, der skyldes Leni Yahils forveksling af Geheime Feldpolizei med Abwehr (s. 125–126); men GFP

var kun en del af efterretningsvæsenet, nemlig dettes eksekutive organ). Jødedeportationen blev således kun et påskud for det egentlige mål, der gjaldt magten i Danmark (s. 333), og derfor kunne den også roligt saboteres (s. 136–137). Alligevel tør man ikke følge dr. Yahil, når hun konkluderer at Best – og *han alene* – var ansvarlig for at jødeaktionen kom i stand (s. 119). Trods alt var forholdet næppe så enkelt. Danmark var i 1943 det eneste besatte land, der endnu ikke var blevet ramt af *die Endlösung*, og det må efter den 29. august have stået den rigsbefuldmægtigede klart, at aktionen nu kunne ventes hver dag. Den norske historiker Sverre Hartmann vil da også i en kommentar i »Kristeligt Dagblad« den 5.10.68 hævde at planerne for en aktion mod de danske jøder var i fuld udvikling allerede i august måned, og selvom det ikke har været muligt at efterkontrollere hans kilder – der nævnes således en situationsberetning fra Armeoberkommando Norwegen den 30.8. – tyder de i hvert fald på, at Leni Yahils ord ikke er de sidste der er sagt i denne sag.

Når flugten over Øresund lykkedes, spillede flere faktorer ind, hvoriblandt det ringe antal jøder, det neutrale Sveriges nære beliggenhed og samtlige tyske instansers modvilje mod aktionen hører til blandt de fremmeste; hertil kommer så den bevidste vilje i befolkningen til en virkelig kraftindsats for at hjælpe. Om afvejningen af disse faktoreres rolle i flugtbilledet er der sagt forskelligt. Dr. Yahil lægger imidlertid afgørende vægt på den sidste forudsætning, der figurerer i hendes komponentskema som »det danske folks særlige karakter med dets moralske niveau og kærlighed til frihed og demokrati« (s. 22). Det er da hendes hovedsynspunkt, som bogen skal bevise, at det tyske overgreb blev en udfordring til demokratiet, og at befolkningens reaktion viste at det »humane demokrati« bestod sin prøve (s. 341). Vi vil gerne tro hende, men må dog samtidig konstatere at hendes undersøgelse ikke har bragt spørgsmålet mange skridt nærmere sin løsning, for den går kun på overfladen. Således tales der uhyre generelt om at det danske folk var dybt forankret i demokrati og menneskelighed (s. 48), ubestemt om danskerne som et »normalt« folk i modsætning til de »unormale« tyskere (s. 330) og vildledende om at ledelsen kunne stole ubetinget på hver enkelt borger (s. st.) og at den nationale disciplin blev opretholdt uden nogen form for tvang (s. 47) – udtryk og begreber som snarere hemmer end fremmer en virkelig forståelse af den generation som dr. Yahils bog er blevet en hyldest til.

HANS KIRCHHOFF

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

ARNE ODD JOHNSEN OG GUNNAR CHRISTIE WASBERG: Norsk militærhistorisk bibliografi. Forsvarets krigshistoriske Afdeling/Gyldendal norsk Forlag, 1969. 373 s. 51,45 kr.

Værket bygger i første række på det omfattende kartotek over militærhistorisk litteratur, som den ene af redaktørerne, dr. phil. Arne Odd Johnsen, tog initiativet til, da han først i 60'erne som statsstipendiat gjorde tjeneste ved Forsvarets krigshistoriske Afdeling. Førstebibliotekar dr. phil. Gunnar Christie Wasberg har forestået bibliografien endelige redaktion med universitetsbibliotekar Tom Arbo Høeg som medhjælp.

Ved udvælgelsen af litteraturen til bibliografien har man lagt følgende forståelse af begrebet norsk militærhistorie til grund: Det omfatter såvel Norges krigshistorie som det militære forsvars organisation og virksomhed i fredstid. I tilknytning hertil har det været naturligt at medtage bl. a. biografier over højere militærpersoner, nordmænd i fremmed krigstjeneste, militæres indsats på civile felter og centrale publikationer om skyttesagen i Norge; m. h. t. den dansk-norske fællesflåde har man kun registreret værker af særlig interesse fra et norsk synspunkt. Uden for bibliografien falder bl. a. litteratur om udenrigs- og forsvarspolitik, om civilbefolkningens stilling og forhold i krigstid og norske forfatters værker om militære emner, som ikke i alt væsentligt gælder Norge.

Bibliografien omfatter perioden frem til og med 1945 – litteraturen er dog ført à jour til 1965 med enkelte værker fra 1966–68. Man har registreret såvel bøger som tidsskriftartikler, og enkelte avisartikler er taget med. Ud over norsk og vigtig dansk litteratur er der medtaget en del værker af særlig interesse bl. a. svenske, engelske og tyske. Anmeldelser er udeladt.

Værket, der omfatter godt 5600 »numre«, er forsynet med et udførligt personregister samt nødtørftige sted- og sagregistre. Indholdsfortegnelsen, der også fremtræder på engelsk, har 14 afsnit: Indledning – om bl. a. militærhistorisk forskning – Norsk krigshistorie, Udkommanderingerne til Skåne (1848) og til Slesvig (1849–50), Neutralitetsvagt, Militære foranstaltninger i 1905, Forsvaret som etat, Borgervæbning, Militær lokalhistorie, Biografisk litteratur, Nordmænd i Den danske Livgarde, Nordmænd i den dansk-norske fællesflåde, Nordmænd i fremmed krigstjeneste, Bidrag fra militær side til udviklingen af civile samfundsområder og Skyttesagen i Norge.

Afsnittene er naturligt nok af højst forskelligt omfang; størst er afsnittene om Forsvaret som etat med 122 sider (godt 1200 »numre«) og om Norges krigshistorie med 108 sider (godt 1800 »numre«). Mindst er afsnittet om udkommanderingerne med kun 8 »numre«. Det er bemærkelsesværdigt, at afsnittet om

bidrag til den civile samfundsudvikling omfatter 50 »numre« og 16 emner, spændende fra idræt over veje og jernbaner til videnskab.

Udgiveren har i sit forord udtalt det håb, at bibliografien vil blive til hjælp og glæde for militært interesserede, og at den vil inspirere historikere til nærmere klarlæggelse af, hvad det militære forsvar har betydet for det norske folk gennem tiderne – nationalt som samfundsmæssigt. Det forekommer anmelderen, at værket er ypperligt egnet hertil – og tillige til inspiration for de andre nordiske landes officielle militærhistoriske virksomhed. Men værket er desuden et talende vidnesbyrd om den målbevidsthed, hvorved der arbejdes i Forsvarets krigshistoriske Afdeling og om den støtte fra såvel faghistorisk som fra norske bevillende myndigheders side, som virksomheden nyder godt af.

Ikke alene den norske, men nordisk militærhistorisk virksomhed har med Norsk militærhistorisk Bibliografi modtaget et såre nyttigt arbejdsredskab – de øvrige nordiske landes militærhistoriske institutioner følger forhåbentlig snarest og med samme smukke resultat det norske eksempel.

HELGE KLINT

Bibliographie zur alteuropäischen Religionsgeschichte 1954–1964. Bearbeitet von PETER BUCHHOLZ. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung, hrsg. von KARL HAUCK. 2. Band. Schriftenreihe des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1967. xxxiii + 299 s. 45 DM.

Hvis man skal tro denne bibliografi, er der i årene 1954–64 udsendt ikke mindre end 5298 skrifter og afhandlinger om oldeuropæisk religionshistorie. Og så er de klassiske græske og romerske religioner endda ikke medtaget. Undertitlen begrænser området »zu den antiken Rand- und Nachfolgekulturen im aussermediterranen Europa unter besonderer Berücksichtigung der nichtchristlichen Religionen«. Ydermere har redaktøren på grund af manglende sprogkundskaber følt sig tvunget til at se helt bort fra den litteratur, som er udsendt på slaviske sprog. Og endelig har han givet op over for vrimmelen af arkæologiske skrifter; litteratur om gravhøje og grave er som hovedregel kun optaget, når den omhandler hele gravpladser eller fyrstelige grave. Der er vel forskel på folk.

Med alle disse begrænsninger bliver tallet 5298 næsten uhyggeligt stort. Skrives der virkelig så meget om de oldeuropæiske religioner? Det gør der bestemt ikke. Det virkelige tal er langt mindre, men redaktøren har slet ikke magtet at afgrænse sit emne på rimelig vis. Bibliografien indeholder foruden religionshistorien tillige et omfattende, men ret tilfældigt og ganske usystematisk udvalg af almenhistorisk, sproghistorisk, arkæologisk og topografisk litteratur, hvis tilknytning til religionen det ofte er svært at øjne. Medens arkæologisk litteratur af primær religionshistorisk interesse som nævnt er udeladt, optræder der således et helt afsnit om *Probleme und Methoden der Erforschung von Bodendenkmälern*; dets 47 numre omhandler så lidet relevante emner som dybhavsarkæologi og naturvidenskabelige målemetoder inden for arkæologien. Heller ikke den kronologiske afgrænsning er fastholdt konsekvent. Hvad har Admiralitetsskyrkan i Karlskrona dog at gøre med oldeuropæisk religionshistorie?

Bibliografien er med redaktørens ord ordnet historisk-geografisk. Den anvendte opstilling er som helhed god, og der findes et udmærket forfatterregister. Til gengæld er bogens *Ergänzendes Sachregister* rent ud sagt ikke meget værd. Det kunne være blevet et nyttigt hjælpemiddel, men er alt for summarisk, og ved nogle få stikprøver konstateredes grimme mangler, fejl og inkonsekvenser. Det virkede pudsigt at se fem afhandlinger om Helgö i Mälaren rubriceret under *Wasser*. Men det var mindre morsomt at konstatere, at en tilfældigt bemærket afhandling om offerkilder (bibliografiens nr. 4322) ikke var optaget i rubriken.

Bibliografier er altid nyttige. Det gælder også den foreliggende bog, og den overskuelige typografiske opstilling gør det til en fornøjelse at blade i den. Redaktøren skal også roses for den stort set uforvanskede gengivelse af bogtitlerne. Men bibliografien ville unægtelig have vundet i overskuelighed, såfremt tættekammen var taget i brug.

OLAF OLSEN

WALTER DEETERS: *Quellen zur Hof- und Familienforschung im Niedersächsischen Staatsarchiv in Stade. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung Heft 24. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968. 151 s. 16 DM.*

Dette nye bind i rækken af det Nedersaxiske arkivvæsens publikationer henvender sig naturligvis først og fremmest til slægts- og lokalhistorikere, idet det sogn for sogn gør rede for hvilke skattelister, jordebøger, landmilitruller m. v., der står til rådighed for hver enkelt lokalitet. Kirkebøgerne, der i Tyskland opbevares ved embederne, er ikke medtaget; dem kan man finde registreret i Fritz Garbe: *Die Kirchenbücher in der Evangelisch-luth. Landeskirche Hannovers, Hannover 1960*. Henvisningerne er yderst detaljerede bl. a. for derved at undgå overflødig gennembladning og deraf følgende slid på arkivalierne. Opstillingen er klar og overskuelig, og forordet giver kort, men god vejledning, herunder en advarsel om jordebøgers mulige afhængighed af ældre forlæg. I betragtning af den periodevise nære forbindelse mellem dette område og Danmark bør man være opmærksom på dette hjælpemiddel.

JOHAN JØRGENSEN (†)

C. T. SMITH: *An Historical Geography of Western Europe before 1800. Geographies for Advanced Study, ed. S. H. BEAVER. London, Longmans, 1967. xviii + 604 s. Ill. 65 sh.*

I en tid hvor den stigende specialisering gør sig gældende såvel mellem de enkelte fag som indenfor fagene, hører det til sjældenhederne at møde forskere, som har mod og arbejdskraft nok til at gå ud over deres egne specialer og tilmed kombinere forskningsmetode og studieobjekter fra flere fag. Samtidig er der et stort behov hos lærere, studenter og lægmænd for litteratur, der formår at vurdere, videregive og sammenkæde resultaterne fra de mangfoldige detailstudier i en større sammenhæng. C. T. Smiths bog imødekommer helt disse ønsker.

Historisk geografi er en gammel disciplin. Især i England og Frankrig er der lang tradition for, at geograferne også har beskæftiget sig med fortidens geo-

grafi. At faget i perioder har været i miskredit især hos historikerne, er forklarligt, eftersom der har været en tydelig tendens blandt fagets dyrkere, særlig veludviklet i Tyskland, til at ville forklare hele historien ved en geografisk determinisme. Det virker derfor befriende, at C. T. Smith er overordentlig forsigtig med at give geografiske årsagsforklaringer, og direkte advarer mod en sådan på felter, hvor geograferne ellers har boltret sig, som f. eks. Romerrigets stræben efter »de naturlige grænser«. Ligeledes fraviger forfatteren en anden tradition, nemlig at bruge megen plads på en definition af hvad historisk geografi er, men lader bogen være en bred skildring af de geografiske aspekter af den økonomiske udvikling.

Når man på 600 sider skal fremstille dette emne for hele Vesteuropa (inklusive Skandinavien men desværre eksklusive England) fra forhistorisk tid og indtil år 1800, må der naturligvis ske en kraftig udvælgelse af stoffet. Og forfatteren fremdrager derfor sammen med den almindelige fremstilling en række perioder og emner, der i forvejen er særligt behandlede i case-studies. Det viser sig at være en imponerende speciallitteratur, som Smith således har benyttet, rækkende fra forhistorisk arkæologi over stednavneforskning til det 18. århundredes økonomiske historie, skrevet på samtlige vesteuropæiske sprog (undtagen de skandinaviske), og selv helt nye værker (frem til 1965) er benyttet, så bogen er absolut up-to-date.

Naturligvis vil specialister indenfor enkelte historiske perioder eller geografiske regioner kunne finde fejl i fremstillingen. Men gennemgående behandler forfatteren de benyttede forskningsresultater kritisk og giver mange steder nyttige principielle kommentarer til metodernes anvendelighed og et overblik over forskningens udvikling (især s. 119–23 om mulighederne for at rekonstruere folkevandringer og bosættelse ved hjælp af stednavneforskningen, s. 195–96 og 261–68 om typologien ved beskrivelsen af marksystemer og landsbytyper).

Som de øvrige bind i denne serie er bogen velillustreret med kort, diagrammer og fotografier. Men det er dog beklageligt, at man ikke kan anbringe de mange virkelig gode fotografier blot nogenlunde i relation til teksten, så man ikke som f. eks. på s. 78 skal læse om det romerske transportsystem og på den modsatte side se et luftfoto af tyske landsbyer, eller på s. 270 læse om landsbytyper og samtidig se på et luftbillede af Île de la Cité.

De tegnede kort og diagrammer er gennemgående af høj kvalitet, omend visse af kortene ved reproduktionen er blevet lovlig små, hvorved detaljerne går tabt. Her skal blot fremhæves diagrammerne på s. 206 og 256, der meget instruktivt forklarer relationerne mellem de enkelte produktionsgrene indenfor henholdsvis tovangs-, trevangs- og det traditionelle mediterrane landbrugs-system, diagrammer som sikkert vil blive gengivet i mange lærebøger.

Desværre er der ved kortene en formel mangel, der kan udvikle sig til et irritationsmoment hos den, der vil bruge bogen som et grundlag for videre studier. Af bogens 91 kort og diagrammer er de 28 helt uden kildeangivelse. Det er tydeligt, at nogle af disse er tegnet og konstrueret af forfatteren selv, men det fremgår ikke hvilke. Ved andre 11 er nok angivet et forfatternavn, men de pågældende navne findes ikke i de litteraturlister, der er opført som noter efter hvert kapitel, så den ivrige læser kan få noget besvær med at identificere værkerne.

Til trods for disse mindre mangler fremtræder bogen som et udmærket eksem-

pel på de frugtbare resultater, der kan opnås ved studier i sådanne grænseområder mellem to fag, og der er ingen tvivl om, at universiteternes studerende indenfor såvel kulturgeografi som økonomisk historie både kan og bør anvende bogen som et nyttigt supplement til de gængse fremstillinger.

KARL-ERIK FRANDSEN

ALMINDELIG HISTORIE

G. R. ELTON: *The Practice of History*. Sidney University Press, London, Methuen, 1967. viii + 178 s. 25 sh.

Elton ønsker at påvise at historieforskning er en »autonom« videnskab, som ikke behøver at læne sig til nogen eller noget, hverken nu eller i fremtiden. Dvs. påvise er så meget sagt; det bliver hævdet, påstået og til tider råbt ud. På smudsomslaget står: »The author describes it modestly as 'a manifesto rather than a treatise' . . . and what he says is always stimulating, often pungent, sometimes fierce«. Men i det lange løb forsvarer man nu engang sin sag dårligst ved at slå i bordet og hæve stemmen, selvom man med rette er blevet træt af at se på sine kollegers spagfærdige, til tider rent defaitistiske holdning over for nabovidenskaberne, for slet ikke at tale om de »eksakte« videnskaber.

Allerede i forordet gør Elton det klart, at han tager afstand fra de filosoffer, som analyserer den historiske tænkning, fra sociologer og historiografer, som analyserer historikere, og fra de historikere, som lejlighedsvis søger at retfærdiggøre deres job under henvisning til nytteargumentet. Han går ud fra som givet på forhånd, at historiefilosofi ligefrem er en hindring for den praktiske udøvelse af faget. Han medgiver dog »that there are some sensible books on these subjects«, f. eks. af W. H. Walsh, P. Gardiner og W. B. Gallie. Men han forklarer karakteristisk nok ikke *hvad* der efter hans mening gør disse bøger »sensible«. Helt bortset fra den arrogance hans holdning er udtryk for, gør han sig skyldig i det der er værre: han afskærer sig selv fra muligheden for at nå frem til et præcist begrebsapparat og fra at placere sit fag i relation til andre videnskaber.

Ud fra bogens titel og forordet forventer man unægtelig den »praktiske« historikers bidrag til konkrete problemers løsning; det er vel ikke urimeligt at forvente nogle kildekritiske og almen-metodiske staldtips fra forfatteren til »The Tudor Revolution in Government«s eget lille husmandssted.

Men det bliver der ikke noget af; vi får at vide (s. 64f.) at historisk teknik (som snart er hvad vi forstår ved historiske hjælpevidenskaber, snart nærmest lig med kildekritik) og historisk metode ikke er det samme. Historisk metode er »no more than a recognized and tested way of extracting from what the past has left the true facts and events of that past, and so far as possible their true meaning and interrelation, the whole governed by the first principle of historical understanding, namely that the past must be studied in its own right, for its own sake, and on its own terms«. Det kunne jo være rart nok at få at vide hvad Elton så lægger i dét, men vi bliver øjeblikkelig henvist til de almindelige lærebøger i historisk teknik (her hovedsagelig i betydningen kildekritik).

Resten af bogen, som er delt i hovedafsnitene: Purpose, Research, Writing

og Teaching, går med forbløffende uklare betragtninger, blandet med skarpe udfald mod kendte kollegers mere eller mindre elementære brølere. Det er trættende og lidet opmuntrende læsning.

Elton har – nærmest demonstrativt – overset at en bog om historieforskningens praksis i sig selv jo nødvendigvis må være et teoretisk værk og derfor ikke på forhånd kan frasige sig den teoretiske kunnen.

JAKOB PASTERNAK

KJELL KUMLIEN: Clios väg. Historisk forskning och historieskrivning genom tiderna. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Bonniers, 1966. 206 s. 19,50 sv. kr.

Denne bog kunne og burde have udfyldt et stort savn i den nordiske historio-grafiske litteratur. Den er på sin vis et pionérarbejde – hvilket forfatteren i sit forord er sig fuldt bevidst. Siden Steenstrup (1915) har ingen i Norden forsøgt sig med en oversigt over den samlede vestlige verdens historiografi. Kumlien prøver ikke alene dette, men forsøger også at sætte den nordiske historiografi ind på den almindelige europæiske baggrund.

Historiografens historie er ikke nogen nem disciplin. Man kan samle sig om et enkelt områdes, en enkelt bevægelses, en enkelt persons historiografer; det vil som regel blive til et udsnit af den historiske kildekritiks historie over et givet tidsrum, set i brændpunktet af et enkelt emne – med gode muligheder for en præcis beskrivelse. Eller man kan forsøge at dække et enkelt eller nogle af de førende lande, kronologisk og/eller systematisk opstillet. En ren systematisk opstilling efter emner vil falde fra hinanden i enkeltafhandlinger; en ren kronologisk må have den historiske metode og det historiske grundsyn, historiefilosofien, og dets udvikling i centrum. Her er hovedfaren overforenkling og vaghed, størst naturligvis i den korte fremstilling med det pædagogiske sigte. Her bliver det sædvanlige dilemma: at skrive lidt om mange eller mere om få. Hvis man som Kumlien vælger det første, står og falder bogens værdi med om man virkelig er i stand til at give en præcis karakteristik på få linjer. Kumliens behandling af de enkelte forfattere er af meget ujævn kvalitet. Eksempelvis kan nævnes, at omtalen af Saxo er ret intetsigende, af Voltaire i og for sig oplysende, men næsten intet giver om hans metode, det samme gælder Erslev, hvis interesse for metoden Kumlien ellers fremhæver. Herbert Butterfield bliver lige nævnt i forbindelse med Toynbee (s. 185), som han sættes i bås med, hvilket er direkte misvisende. Vagheden kulminerer med behandlingen af en så central figur som Leopold Ranke, hvis metode blot får følgende ord med på vejen (s. 124): »Den kritik, som Ranke här riktat mot denne (Guicciardini), har visserligen sedermera befunnits överdriven . . ., men bildar ändå epok i historievetenskapens historia genom påvisandet av vilka svagheter, som kan vidlåda även en historiker eller skriftlig berättare, som är samtidig med de skildrade händelserna«. For de historiestuderende, som bogen jo er beregnet for, ville det unægtelig være oplysende, hvis Kumlien havde ofret nogle linjer på *hvilke* svagheder der er tale om.

Det er denne vaghed og almindelige mangel på præcision m. h. t. de enkelte forfattere som gør bogen mindre brugbar som lærebog. Derimod er de almene

baggrundsbeskrivelser oftest gode (se f. eks. s. 114–122), hvilket gør at den som historiografisk idéhistorie har sin berettigelse, ligesom det nordiske stof som helhed er passet godt ind i den almen-europæiske sammenhæng.

JAKOB PASTERNAK

FRIEDRICH MEINECKE: Werke. Band VII. Zur Geschichte der Geschichtsschreibung. München, R. Oldenbourg Verlag, 1968. xxxviii + 486 s. 44 DM.

Med dette 7. bd. afsluttes den udgave af Meineckes arbejder, hvis 6 tidligere bd. er omtalte i H. T. 12 r. I, s. 498ff. Nærværende bd. har ligesom bd. IV (Zur Theorie und Philosophie der Geschichte) den særlig med Tysklands historie i det 19. årh. fortrolige professor Eberhard Kessel som udgiver.

En helt nøjagtig grænse mellem disse to bd. eller mellem bd. 7 og bd. 2 (Politische Schriften und Reden) er det næppe gørligt at drage, men det har heller ikke så overvættets betydning. Det afgørende er, at der nu ved »den samlede udgave« gives en let tilgængelig mulighed for at sætte sig ind i Friedrich Meineckes historiske (og politiske) virksomhed og udvikling i så langt et spænd af tid som fra Bismarcks sidste kanslerår til tiden efter 2. verdenskrigs afslutning. I nærværende bd. stammer det ældste bidrag fra 1886, det sidste fra 1951, da M. var 89 år gl. (d. 1954).

Efter en 30 s. stor, fortrinlig indledning ved udgiveren følger Meineckes egne, i 5 grupper opdeltte arbejder: 1. »Allgemeines und die eigene Stellung in der Geschichtsschreibung«. 2. gruppe omhandler Ranke og Burckhardt, 3. den nationalpolitiske historieskrivning (Droysen, Sybel og Treitschke), 4. handlende statsmænds historieskrivning (Radowitz, Bismarck, hertug Ernst af Sachsen-Coburg-Gotha og fyrst Bülow) og sidste gruppe »Die zeitgenössische Geschichtsschreibung«. Denne saglige inddeling medfører, at bindet, læst i sammenhæng, giver os M.s opfattelser til meget forskellige tider. Som baggrund for læsningen af de enkelte stykker bør man nok repetere sig, hvor M. på det tidspunkt virkede – som arkivar i Berlin, som professor skiftevis i Strasbourg, Freiburg og Berlin. En væsentlig del af arbejderne er først trykt i Historische Zeitschrift, som Meinecke redigerede fra 1896 (reelt 1893) til 1935, da den nazistiske bevægelse tvang ham bort (sml. indledningen s. xxvff. og H. T. 11. r. VI, s. 418f.). Fra denne redaktionsvirksomhed udsprang, som prof. Kessel betoner, både impulser og forpligtelser til adskillige af M.s artikler, selvsagt bl. a. til »mindeord« (Nachrufe) og nekrologer.

Af de tre nævnte nationalpolitiske historikere havde M. som ung student hørt J. G. Droysen forelæse over historiens metodologi og encyklopædi (udg. 1936 under titlen »Johann Gustav Droysen: Historik« af Rudolf Hübner på grundlag af D.s egne optegnelser). Af Treitschke hørte han kun en enkelt forelæsning, men indsugede med begejstring indholdet af dennes hovedværk »Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert«, hvoraf 1. bd. udkom 1879. Med direktøren for de preussiske statsarkiver, H. v. Sybel, kom han i nærmere forbindelse ved ansættelsen i 1887 i Geheimes Staatsarchiv. Allerede i 1893 overtog M. reelt redaktionen af Historische Zeitschrift. Ved Sybels død 1895

foreslog han Treitschke som efterfølger. Treitschkes død allerede det følgende år bevirkede, at Meinecke da også formelt overtog redaktionen.

De mindeord, som M. da skrev i H. Z. over Treitschke, hører nok til de stærkest rosende, han nogen tid har skrevet. Han var, skriver M., »einer der herrlichsten Männer, die über deutschen Boden je gewandelt sind, hochsinnig, feurig, glaubensstark, furchtlos und grossmütig . . .«. Foruden dette »Nachruf« indeholder bd. 7 M.s længere afhandling om »Treitschke und die deutsche Burschenschaft« samt hans anmeldelser af udgaven af Treitschkes så indholdsrige og fængslende breve.

Skønt M. efter 1. verdenskrig fæstede blikket på de uhyggelige perspektiver, forherligelse af staten som magtvæsen åbner, bevarede han sin beundring for Treitschke, hvis rige natur omfattede så mange andre sider end nationalistisk magtdyrkelse. Det lå sikkert bag den interesse, han i tyverne viste mit arbejde om Treitschke, som han gjorde mig den store tjeneste at læse igennem i ms. Helt tilfreds med det var han ikke. Måske tør jeg anføre nogle af hans ytringer i brev til mig: »Die beiden Naturen in ihm [Treitschke], der leidenschaftliche Willensmensch mit seiner Neigung, die Dinge und Menschen entweder schwarz oder weiss zu sehen – und der Künstler, der alle Farben des Lebens noch leuchtender sieht als der gewöhnliche Sterbliche – das giebt ja so grelle Kontraste auch in seinem eigenen Wesen, dass sie oft schwer zu deuten sind. Und dann sein Kontrast von leidenschaftlichem Nationalismus und tiefem und wirklich »sittlichem« Humanitätsgefühl, aus dem er nie herausgekommen ist . . .«.

I gruppen »De handlende statsmænds historieskrivning« omhandler det længste stykke hertug Ernst af Koburg-Gothas memoirer: »Aus meinem Leben und aus meiner Zeit« (anmeldelser i »Deutsches Wochenblatt« 1888–90). Hertug Ernst, der falder igennem som »handlende« statsmand i det øvrige selskab: Radowitz, Bismarck, Bülow, var – ligesom broderen Albert – »slesvig-holstener« om en hals. Hans memoirer er fyldt af uhyrlige påstande, kolporterede af partiet. Om beslaglæggelsen af Augustenborgernes godser efter oprøret skriver han således (II, s. 37), at siden 30-årskrigen er intet så folkeretsstridigt som den hændt i Europa. Man kan ikke rose, at M. her (s. 244) godtager de krøniker om handlingsforløbet i tilblivelsen af London-protokollen af 2. august 1850, som den slesvig-holstenske politiker Karl Lorentzen (Der Londoner-Traktat vom 7. Mai 1852. Berlin 1863) eller den sachsiske diplomat grev Vitzthum von Eckstädt (St. Petersburg und London in den Jahren 1852–1864. II. 1886) bringer til torvs (sml. min »British Mediation in The Danish-German Conflict 1848–1850«. II, 1966, s. 222 ff.).

M.s beundring for en historiker som Treitschke afholdt ham ikke fra at lade sig påvirke af eller skue op til Tysklands i 1886 døde største historiker, Leopold von Ranke, trods dennes fra Treitschke så forskellige åndstype. I afsnittet »Ranke und Burckhardt« er den første artikel om Ranke fra 1891, flere andre fulgte, medens den 1. om Burckhardt stammer fra 1906. Mon ikke M.s foredrag fra 1948 om »Ranke und Burckhardt« er 7. bd.s kostbareste perle? Det er en fængslende sammenstilling af disse så ulige historikere – statshistorikeren med lyssynet, kulturhistorikeren med den dybe pessimisme. En sammenstilling, der som undergrund har nazismens og den 2. verdenskrigs rystende oplevelser.

Af bindets sidste afsnit er det naturligt nok de lidt længere nekrologer og

afhandlinger, der interesserer mest. Navnlig må fremhæves den overmåde smukke nekrolog over Alfred Dove (d. 1916), M.s kollega i Freiburg, hvorom han i sin 2. afhandling: »A. D. und der klassische Liberalismus im Neuen Reiche« (1925) skriver: »Et fuldkomnere og skønnere menneske har jeg ikke set«. I denne afhandling citerer M., hvad Dove efter 1870 krævede af staternes forhold til evt. i dem inkorporerede dele af fremmed nationalitet: pleje af disses modersmål i skole og kirke og retten til at bruge det i offentlige og personlige forhold. Dove kunde også tænke sig en genafståelse af en del af Nordslesvig til Danmark. M. tager ikke afstand fra Dove, men betoner tværtimod (s. 399), at på det tidspunkt var regeringernes magtpolitik endnu ikke fordærvet af »demagogi og nationalisme«. – Før 1. verdenskrig havde han ganske vist hævdet, at Slesvigs nationale skæbne var »endgültig« – et for en historiker næppe heldigt ord – afgjort (Radowitz und die deutsche Revolution. 1913. S. 251). Af en samtale med M. i 20'erne erindrer jeg, at han fremhævede det tyske flertal ved afstemningen i Tønder by. Da jeg nævnte det omliggende danske land, sagde han: ja, så er spørgsmålet, »wessen Kind« byen skal være.

I nogle af de nekrologer, som pligt eller venskab foranledigede M. til at skrive, viser han sit vidtstrakte kendskab til historiske interesseområder, der lå hans egne fjernt. Således i nekrologen over Theodor Ludwig (d. 1905), der havde dyrket badensk lokal- og agrarhistorie, og som var kollega med M. i Strasbourg. Eller i nekrologen over middelalderhistorikeren Fritz Vigener (d. 1925), der var medudgiver af H. Z.

Man finder i den her omtalte gruppe også M.s indlæg i opgøret med Karl Lamprechts kollektivistiske historieopfattelse. I øvrigt indeholder hele bindet på mange forskellige steder rige bidrag til forståelse af M.s egne opfattelser af forskning, videnskabsorganisation og historieskrivning og om disses skiftende kår i det lange tidsrum, M.s virksomhed omfattede. Hvordan kårene var under nazismen (som under andre diktaturer), fremgår bl. a. af M.s »Geleitwort« (1934) til H. Z.s 150. bd. og Treitschkes 100-årsdag. Dets form er – i flere tilfælde foranlediget af forlaget – noget tilpasset det 3. rige. Efter 2. verdenskrig ønskede M. den ikke genoptrykt, da den »mir heute nicht mehr ganz genügt«. Det følgende år (1935) førte M. i H. Z. et værdigt forsvar for vennen Hermann Oncken, som nazisten Walter Frank voldsomt havde angrebet i sit skrift om, hvad den nationalsocialistiske revolution krævede af historieskrivningen – krav, hvis opfyldelse vilde slette dens karakter af videnskab. Sådanne krav var M. ude af stand til at rette sig efter, han, der havde sluttet den nævnte artikel i 1934 med evangelistens ord: »Sandheden skal gøre jer fri«.

Om man nu i historien med Droysen evner at se »Guds forsyn« eller med Ranke nøjes med at skue eller ane »guddommelige planer«, får stå hen. Men jeg vilde gerne tænke mig, at historiens muse har holdt sin skærmende hånd over Fr. Meinecke, ladet ham overleve det 1000-årige riges fald, givet ham endnu nogle år som lærer og forsker og sagt ham: dette er lønnen, thi du har været mig en god og tro tjener, en af mine bedste.

HOLGER HJELHOLT

Comité français des Sciences historiques: Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940–1965) I-II (med fortløbende paginering). Volumes offerts par le Centre national de la Recherche scientifique [1965]. lxiv + 519 s. 40 F.

Værket blev udarbejdet til og uddelt på den internationale historikerkongres i Wien. Bind I indeholder en indledning om den aktuelle franske historieforskning, en udførlig beskrivelse af den højere uddannelse i faget ved og udenfor universiteterne (formodentlig nu forældet) samt af forskningens organisation og hjælpemidler, med oplysninger om de 75 vigtigste forskningsinstitutioner og en liste over 90 tidsskrifter, hvori kun de 13 største lokalhistoriske er medtaget. Bind II er en bibliografi over 6460 selvstændige skrifter der er udkommet fra 1940 til sommeren 1964. Tidsskriftafhandlinger er altså ikke medtaget, mens forfattere af forord til andres bøger omhyggeligt anføres. Det meste af dette er nyttigt til orientering og godt at slå op i, men indledningen, *L'Historiographie française contemporaine: tendances et réalisations*, er i høj grad læseværdig. Jean Glénisson, en af udgiverne af de pavelige middelalderbreve vedrørende Frankrig, giver her på et halvthundrede sider en såvidt en udenforstående kan skønne i det store og hele vellykket, omend en smule ensidig karakteristik af det kvarte århundredes franske historieforskning, med hovedvægten på Annaleskredsen og dens medkæmpere. Læsere der er fortrolige med Lucien Febvres *Combats pour l'histoire* (som Jean Glénisson citerer flittigt) og Marc Blochs *Apologie pour l'histoire* vil kende en del af synspunkterne; mange af dem forekommer os nu så selvfølgelige at vi har glemt hvorfra vi har dem. Men Jean Glénisson fremstiller dem overskueligt, med tydelig sympati, men ikke helt uden kritik, og han gør et forsøg på at sætte den nye retning ind i en historiografisk sammenhæng. Det er ikke lykkedes helt. Han hævder at kontinuitet og en rolig udvikling karakteriserer de sidste hundrede års franske historiografi, men det fremgår ikke af hans redegørelse, selv om han gør det klart at Annalesskolen har forbindelse med Henri Berr, den historiske synteses talsmand, og at de gamles kritiske metode stadig gælder, hvad bl. a. Georges Lefebvre har betonet. At forf. fremhæver skolens fællestræk på bekostning af forskellen mellem dens højtbevagede ledere, er derimod rimeligt i en så kortfattet fremstilling, og han vedgår det selv.

Bevægelsen begyndte i 1920'erne. 1929 grundlagde Marc Bloch og Lucien Febvre tidsskriftet *Annales d'histoire économique et sociale* som organ for kampen mod den herskende politiske historie, *histoire événementielle, positiviste*, mod de lærde udgiverarbejder og detailundersøgelser og mod den historieteorie, som har fået sit klareste udtryk i Langlois' og Seignobos' *Introduction aux études historiques* (1898). De blev på flere punkter støttet af forskere udenfor gruppen, først og fremmest Georges Lefebvre. Omkring 1940 havde den nye retning iflg. forf. sejret, og nu dominerer den i det mindste set udefra fransk historieforskning. Dens førstemand er Fernand Braudel, dens organ *Annales*, siden 1946 med undertitlen *Économies. Sociétés. Civilisations*, og dens hovedsæde den 1949 grundlagte VI. sektion under *École pratique des Hautes Études*. Sektionen er vokset med rivende hast og er nu delt i talrige forskningscentre for alle mulige grene af samfundsvidenskaberne, økonomisk og social historie, sociologi, psykologi, etnologi, for studier af massekommunikation, af en lang række ikke-europæiske kulturområder

O. S. V.

Efter sejren har bevægelsen tabt en del af sin oprindelige aggressivitet og urimeligt polemiske holdning mod betydelige historikere af anden observans, og nogle af Lucien Febvres mest outrerede synspunkter får nu næppe stor tilslutning. Det er symptomatisk at Braudel har opgivet hans krav om at historien skal dominere *les sciences de l'homme*. Braudel ønsker i stedet at historien under det nære samarbejde mellem disse videnskaber skal give de andre sans for den historiske tid, et begreb han har analyseret i *Histoire et sciences sociales, la longue durée* (Annales 1958), et af Annalesskolens interessanteste bidrag til historieteorien. Men mange af skolens fællestræk er i hovedsagen bevaret: relativismen, som Lucien Febvre gav et tilspidset udtryk (»historien eksisterer ikke, der eksisterer kun historikere«), reaktionen mod det gamle objektivitetsbegreb og mod den gamle teoretiske adskillelse mellem de »sikre kendsgerninger« og deres bearbejdelse, fortolkningens og hypotesens fremtrædende plads i teori og praxis. Man interesserer sig for konjunkturer og strukturer, og inspireret af François Simiand og tildels af Marx lægger man i det hele taget megen, ofte overvejende vægt på økonomisk og social historie; den sidste indbefatter studiet af kollektive meninger og psykiske holdninger samt kollektiv politisk adfærd. Men man tror ikke på en ensidig økonomisk determinisme eller på at en anden enkelt faktor bestemmer det historiske forløb, og man tillægger frie menneskelige handlinger en vis ikke ubetydelig indflydelse. Det udelukker at man opfatter den historiske udvikling som lovbundet, og Annalesskolen bliver angrebet fra marxistisk hold for sin relativisme og »idealisme« (forf. gør iøvrigt opmærksom på at meget få fremtrædende historikere er marxister). I princippet anerkender skolen en vekselvirkning mellem politiske, kulturelle, økonomiske og sociale faktorer, og vil i sine forklaringer og synteser tage hensyn til dem alle. Det forudsætter at man – således som allerede Henri Berr ønskede – samarbejder med de andre samfundsvidenskaber, og det er da især nødvendigt hvis man følger Braudel og gør hele kulturer, deres udvikling og sammenspil til det egentlige studieobjekt. Kontakter er også etableret, ikke mindst i sektion VI. Det er iøvrigt karakteristisk for fransk historieforskning at forbindelsen med geografi er relativt gammel, med økonomi relativt ny.

Mod skolens ensidige forkærlighed for den historiske syntese (som er tydeligere i dens teori end i dens publikationer) og dens nedladende holdning til lærde udgiverarbejder og detailstudier, har Georges Lefebvre og andre forlængst protesteret, og behovet for nye kildeudgaver anerkendes nu almindeligt, ikke mindst af middelalderforskere og socialhistorikere og økonomiske historikere som Labrousse. Men på andre punkter har skolen en opfattelse som anmelderen finder uheldig og skadelig. Lucien Febvre og hans disciple taler meget om at man skal studere »mennesket«, der ustandselig ændrer sig fra kulturepøke til kulturepøke; men det betyder mennesket som gruppevæsen. For skolen som helhed og navnlig for dem der ser historien under Braudels store synsvinkel har den enkelte personlighed og de politiske begivenheder i almindelighed ringe interesse. I hvert fald i teorien. I praxis er det svært for en historiker altid at holde sig køligt på afstand af de enkelte mennesker man møder i kilderne, og forf. minder om at Braudel og især Lucien Febvre trods teorien er stærkt optaget af enkelte historiske personer og deres psykologi. Det urimelige i med vort slægtleds erfaringer i tankerne at reducere individernes og de politiske handlingers

betydning næsten *ad nullum* har også fremkaldt en reaktion. Forf. nævner en artikel af Bernard Guenée i *Revue historique* bd. 232 (1964). Men de som ønsker fyldigere besked om hvordan betydelige forskere i Frankrig nu tænker om disse ting, gør klogt i også at læse J.-B. Duroselles afsnit i hans og Renouvins *Introduction à l'histoire des relations internationales* (1964) eller Raymond Arons *Dimensions de la conscience historique* (4. udg. 1964). Også hos H.-I. Marrou, hvis historieteori på hovedpunkter står Annalesskolens nær, kan man finde værdifulde kritiske bemærkninger (*De la connaissance historique*, 4. udg. 1964). Han fremhæver bl. a. at reaktionen mod den gamle *histoire événementielle* er et generelt fænomen, begyndt før Annalesskolen og ikke begrænset til Frankrig. Alligevel har skolens bedste mænd fremført dens frugtbarste synspunkter så begejstret, veltalende og overbevisende, at nogle af os betragter den som det mest inspirerende fænomen indenfor europæisk historieforskning i vor tid.

POVL BAGGE

Tools and Tillage. A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Edited by AXEL STEENBERG, ALEXANDER FENTON and GRITH LERCHE. Copenhagen, G. E. C. Gad. Vol. I:1.1968. 64 ss. Ill. Subskription 3 \$.

Det er professor Steensbergs International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements i Brede, der sammen med Videnskabernes Selskabs kommission til udforskning af landbrugsredskabernes og agerstrukturernes historie (L. L. Hammerich, Fridlev Skrubbeltang, Axel Steensberg, J. Troels-Smith) har påbegyndt udgivelsen af ovennævnte engelsk- og tysk-sprogede tidsskrift.

Det foreliggende første hefte beskæftiger sig overvejende med plovhistorie – se især František Šach's klassifikation af førindustrielle plove og Ulrich Bentzien's rapport om arbejdet med at tilvejebringe en international plovbibliografi – men efter planen skal tidsskriftet bringe orientering om udforskningen af såvel landbrugsredskaber som agersystemer og agerdykningsmetoder m. v. i alle aspekter, også f. eks. de filologiske. Det er hensigten på disse felter at bringe stof fra alle verdensdele (og alle perioder), men dog først og fremmest at behandle emner med relation til Europa.

Tools and Tillage tilsigter på et specielt område at bygge bro mellem mange videnskaber. Man må oprigtigt håbe, at det vil lykkes at få specialister fra et flertal af dem i tale. Der har længe været behov for et tidsskrift, der kunne tage denne opgave op.

SVEND GISSEL

M. J. C. VILE: *Constitutionalism and the Separation of Powers*. Oxford, Clarendon Press, 1967. vii + 359 s. 50 sh.

M. J. C. Vile er en af Englands ledende amerikanister og har i denne bog paataget sig at give hvad han beskedent kalder et overblik over udviklingen af de forskellige magtadskillelseteorier i 17., 18. og 19. aarhundrede, efter først at

have kastet et blik paa deres baggrund i Platon, Aristoteles, Det Gamle Rom, og Middelalderens filosofi (især Thomas Aquinas).

Under gennemgangen af forfatningskampene i 17. aarh.s England omkring problemet konge/lovgivningsmagt og i forbindelse med en inciterende analyse af Instrument of Government 1653 slaar han fast at den fuldkomne magtadskillelse mellem lovgivende, udøvende og dømmende magt fører til kaos eller diktatur. En partiel overlappning mellem de første to, i henseende til funktion og personel, viste sig nødvendig, og netop »restaurationen« i 1660 ses som forsøg paa at opnaa en »balance« som senere med The Glorious Revolution 1688 blev fastere etableret idet balancen blev teoretisk underbygget med Lockes forfatter-skab og forfatningsmæssigt nedfældet i Act of Settlement 1701. Om Locke slaas det fast at han i det væsentlige opsummerede tanker som var fremført i 1640–50'erne. Hans »federative power« havde man gerne set analyseret yderligere og f. ex. bragt i forbindelse med den udvikling som er sket i det 20. aarh. af præsidentsystemet i USA, af premierministersystemet i England, og de Gaulles system i Frankrig. Under analysen af Montesquieu vises det hvorledes Montesquieu blev indviklet i selvmodsigelser som følge af sin trang til at forene sin franske patriotisme med sin beundring for det »engelske« saakaldt »blandede« system som han havde faaet beskrevet af Bolingbroke (hvis status som tænker Vile opvurderer, ligesom Blackstones senere blir det). I gennemgangen af de amerikanske forfatningsdebatter i 1770–80'erne viser Vile beundringsværdig belæsthed, ikke mindst i skildringen af Pennsylvaniens situation og i hans fremhævelse af James Wilson. Vile konkluderer at den amerikanske revolution, ligesom den tidligere engelske i 17. aarh., viste den fuldkomne magtadskillelse som operationelt umulig. Ogsaa i USA kom der en »restauration«, nemlig den nye forbundsforfatning 1787, hvor magtadskillelsen fik et komplement i checks and balance systemet. Det nye ved det amerikanske system var at »blandet« regering med partiel overlappning af regeringsgrenene nu blev frigjort fra det klasse-mæssige. I gennemgangen af Frankrigs udvikling vises hvorledes den amerikanske løsning paa balance ikke kunne gennemføres under den franske revolution, og at »restaurationen« først kunne komme med de Gaulles Femte Republik.

Det er en hovedtanke i bogen at med opkomsten af den »positive« stat i 20. aarh. er det blevet fortsat vanskeligere at sammenkoble magtadskillelses-princippet med princippet om konsolidering (»harmonisk«). Dette vises i analyserne af Progressivismen i USA og af det fortsat udviklede parlamentariske kabinetssystem i England. I den forbindelse præsteres der givtige nyvurderinger af Bagehot (som skarpt nedvurderes), af Woodrow Wilson (som opvurderes), af Herbert Croly (som hos Vile blir en af dette aarhundredes store politiske kritikere), og endelig en meget selvstændig analyse af den nyere politiske videnskabs stadig mere raffinerede vokabular, som vises ikke at være uden svagheder. Vile hører til dem der kvier sig ved begrebet »power«, og behavioristernes »politiske proces« viser han er et diffust begreb. Han slutter sig til dem som vil genindføre institutionsbegrebet i politologien, og han mener videre at det institutionelle magtadskillelsesprincip som fremsat af en James Madison maa fastholdes og forsøges teoretisk nydefineret om ikke den monolitiske, totalitære, og arbitrære magtudfoldelse – uden tilgodeseen af »loven« og »forudsigelses-princippet« – skal blive følgen af de sociale kræfters pressen paa i retning af

koordination. Han tror ikke at den Madisonske »balance« i dag kan faa andet end et »expedient« modstykke i den balance som kan opbygges mellem partier, pressionsgrupper, etc. I den forbindelse havde man gerne set en analyse af Galbraiths *American Capitalism* (1952) om »countervailing powers«, saa meget mere som den muligvis har været en inspiration bag Viles bog. Og hele spørgsmaalet om Pragmatismens filosofiske status skulle vel ogsaa have været attackeret.

Det er klart at en saa ambitiøs bog, dens kundskabsfylde og metodiske stringens til trods, blir saarbar overfor kritik, netop fordi den er saa omfattende i sit sigte. Saaledes havde man gerne set netop en institutionsteoretiker tage stilling til det kontroversielle spørgsmaal om den præsidentielle organisationsforms betydning for det amerikanske partisystem overfor premierministersystemets betydning for det engelske partisystem med opløsningsretten som formentlig parti-disciplinerende dimension. (Forf. er lige ved at komme ind paa problemet i forbindelse med den 3. og 4. franske republik). Og netop fordi han offerer megen opmærksomhed paa samspillet mellem den almindelige politiske historie og de politiske ideers artikulation, kunne man maaske ogsaa have haabet at han ikke saa puristisk skulle styre uden om økonomi og økonomisk teori.

Det er en inspirerende bog – med adresse til historikere (med særlig interesse for analytisk idéhistorie), til statskundskabsfolk (med interesse for brobygning til historie og filosofi), og til amerikanister (med interesse for amerikansk politologi i anglo-amerikansk sammenhæng). Dernæst har den adresse til vore kulturdebatører.

ERIK ARNE HANSEN

RODERICK NASH: *Wilderness and the American Mind*. New Haven and London, Yale University Press, 1967. x + 256 s. 58 sh.

Bogen slutter sig til saadanne allerede klassiske bøger fra 1950'erne og 1960'erne som R. W. B. Lewis, *The American Adam*, Henry Nash Smith, *The Virgin Land*, Leo Marx, *The Machine in the Garden*, Roy Pearce, *The Noble Savage*. De ligger alle indenfor den gamle inspiration fra Frederick Jackson Turners »frontier« thesis, for saa vidt som de repræsenterer modifikationer af det Turnerske agrar-kompleks. De er hovedværker i amerikanernes bestræbelser i aarene efter 2. verdenskrig paa at naa til selvbesindelse og finde ud af hvad der er specifikt amerikansk i amerikansk historie og tænkemaade. De er inspirerende, men kalder paa skepsis ved genlæsning. De er alle orienteret mod den del af idéhistorien man kunne kalde den sociale eller politiske ikonologi. Det er saaledes en vanskelig emneverden at operere i, den kræver stort udsyn, sikkert iudicium m. h. t. detaljen, og ikke mindst en ferm fremstillingsevne, om den skal virke intellektuelt plausibel. Roderick Nash begynder med at indkredse »wilderness« begrebet som leksikalsk identificeret i *Beowulf* (wild-deor), det ikke-tæmmede dyr (eller natur) som har raa kraft i positiv som i negativ retning. Derefter følger en begrebsmæssig jagt paa »vildmarken«, »ødemarken« i Bibelen og diverse religionshistoriske værker. Lovejoys og Boas' studier over Primitivismens historie inddrages. Der gøres ophold ved New England-Puritanernes »natur«

opfattelse og siden ved Romantikens og Transcendentalisternes optagethed af den uberørte natur som guddommelig og helsebringende, i polar modsætning til det civilisatoriske imperativ om med plogen at underlægge sig »naturen«.

Midtvejs i bogen blir fremstillingen interessant idet den erkender det 19. aarh.s nationalisme som samfaldende med kulden af det amerikanske »wilderness«, og endnu mere interessant blir bogens sidste halvdel som samler sig om naturfredningsarbejdet som det politiseres frem til lovgivning, fra 1860'erne og fremefter. Bogen bygger her paa arkiver, skiftende tiders kulturdebat, samt en række upublicerede dissertations. Mod slutningen, under omtalen af L. B. Johnsons lovgivning om The National Wilderness Preservation System 1966 naar forfatteren at faa omtalt Stewart L. Udall, indenrigsminister 1961-69 og forfatter til *The Quiet Crisis* (1963) om den hvide mands behandling af naturen i den nye verden.

Naturfredning har især i det 20. aarh. været et politisk emne med sprængstof i, og netop den side skulle forfatteren maaske have koncentreret sig mere om. Nu har han valgt at belyse emnet i idéhistorisk sammenhæng, og bogen er blevet udpræget multi-disciplinær, tydeligt nok baseret på imponerende belæsthed. Naar den ikke kommer paa højde med de i indledningen nævnte værker af beslægtet type skyldes det bl. a. at forfatteren ikke fører de mange analyser (f. ex. fra litteraturen) som han gaar igang med helt igennem. Man kan sige at pladsen gør den slags uoverkommeligt, men just derfor faar bogens idéhistoriske anlæg et facilt præg.

ERIK ARNE HANSEN

OLDTID OG MIDDELALDER

P. V. GLOB: Danske Oldtidsminder. 3. reviderede udgave. København, Gyldendal, 1967. 272 s. Ill. 74,55 kr. Indb. 85,80 kr.

I begyndelsen af 1930-erne, da den ældre populærvidenskabelige skribentvirksomhed om Danmarks forhistorie var kørt træt, udgav Johs. V. Jensen sit hidtil skarpe angreb på dansk arkæologi. Det skete i essaysamlingen Paa danske Veje, og om sigtet kunne der ikke herske tvivl: Johs. V. Jensen ville en »Arkæologiens Humanisering«. Dansk arkæologi skulle besinde sig på den tid, da faget endnu var ungt, endnu ikke var blevet »kgl. Videnskab og et Stikkeri«. Man havde, mente Johs. V. Jensen, af lutter interesse for detailproblemer glemmt den første, friske tid. Man havde gjort arkæologien til specialforskning på spredte områder, indtrængende og udadelig ganske vist, men uden flugt. Endelig havde man glemmt sit egentlige formål: arkæologien i landet. Ikke blot var fredningen utilstrækkelig, der savnedes også oplysning. »Er der Folk, der har Hænderne for fulde til at komme til andre efter Oplysning, saa skal man komme til dem dermed. Det er Arkæologiens Opgave«, mente digteren, »en Arkæologiens ABC med Oplysninger om Gravformerne og nogle af de vigtigstes Beliggenhed i Landet vilde ikke være Børnelærdom for de fleste, men temmelig nyt«.

Johs. V. Jensens angreb på »Enevoldsregimentet i Prinsens Palæ« faldt midt i et tidsopgør, hvis bitterhed kan forekomme en eftertid med andre idealer noget

fremmed. Opgøret hang sammen med et generationsskifte, som bl. a. efter årsskiftet 1932–33 medførte en reorganisering af dansk arkæologi; i 1937 kom den nye fredningslov, i 1938 påbegyndtes udgivelsen af Johs. Brøndsteds omfangsrige oversigtsværk *Danmarks Oldtid*, og endelig kom i 1942, 11 år efter Johs. V. Jensens skrift, den arkæologiens ABC, som digteren havde efterlyst: P. V. Glob's *Danske Oldtidsminder*. Bogen genoptryktes i 1948 i let ændret form og er endelig i 1967 genudgivet i en revideret og betydelig udvidet udgave, sidste gang med et Johs. V. Jensen citat på titelbladet. Uforandret gennem alle tre udgaver har *Danske Oldtidsminder* været tænkt »som en vejviser, en fortæller om de spor fra oldtiden, man møder på færd gennem landet«. I korte oversigter har den skildret »de vigtigste forløb af oldtidens forskellige afsnit, de skiftende kulturer og deres forudsætninger samt påvirkninger og indvandring fra det fremmede, hvor dette kan ses af de jordfaste oldtidsminder«.

Bogen omhandler således på knap 300 sider de mere end eet hundrede tusinde monumenter, af arkæologerne betegnet oldtidsminder, der er kendt fra Danmarks forhistorie. Men forfatteren indskrænker sig ikke hertil, levende og med en intuition, der alene er udviklet af oplevelse, skildres disse monumenter i deres landskabelige ramme, og det er i beskrivelsen af dette danske kulturlandskab, at bogens virkelige styrke ligger. Fremstillingen rummer mere end arkæologisk fagvidenskab, når forfatteren f. ex. betragter et sjællandsk sølandskab med dets udstrakte stenbestrøning, som da indlandsisen smeltede bort, hvor i forårstiden legioner af små, hvide anemoneblomster titter frem – stedet får da for læseren det samme præg, som den lille rypelyng gav det i tundratiden.

Fotografierne i bogen er et kapitel for sig. Størsteparten er optaget af forfatteren selv, mange er bevaret fra 1. udgaven men en forbedret tryksteknik lader dem nu komme helt til deres ret. Det er billeder af høj kvalitet, gang på gang bringer de romantikere som Lundbye og Dankvart Dreyer eller fynboer som Johs. Larsen og Syberg i erindring, netop de kunstnere, der bevidst optog monumenter fra oldtiden til kunstnerisk behandling. »Fotografiet tjener til Dokument, i Mangel af bedre«, skrev Johs. V. Jensen i et af de nævnte essays, »hvor en Redegørelse som ikke er gaaet gennem en Personlighed foretrakkes«. Det dækker ikke illustrationerne i *Danske Oldtidsminder*. Fotografierne er her både dokumentation og samtidig udtryk for videnskabsmandens dybe, personlige forankring i et specielt dansk natursyn.

Sammenligner man med de ældre udgaver, ses det, at teksten næsten overalt er udvidet betydeligt. Nye videnskabelige opfattelser er indarbejdet, og et omfattende forskningshistorisk materiale er føjet til teksten, overalt kun til gavn for helheden. I afsnittet om de neolitiske tider, hvor befolkningen fra at være snyltere på naturen ved agerbrug og kvægavl går over til et organiseret samarbejde, er fremstillingen betydeligt afklaret takket være de sidste årtiers forskning. I et par velskrevne kapitler læser man om dysse- og jættestuebyggeriet, det mest iøjnefaldende udtryk for denne første bondetids økonomiske ekspansionskraft. Fascinerende og her vist fremsat for første gang er teorien om, at denne første bondekulturs kollektive samfundsform har været moderretslig. P. V. Glob finder bl. a. støtte for sin teori i den prioritet, kvindesmykker har i gravene i forhold til andre sager og argumenterer yderligere for sin tanke gennem skildringen af »den store modergudinde«, hvis øjne han finder på jættestuernes lerkar. Side

78 tales direkte om »den kvinde, der stod i spidsen for jættestuefolket«. Der er således tale om en sociologisk begrundet forklaring på modsætningsforholdet til den enkeltgravskultur, Glob opfatter som faderretslig. Det stiller den iøvrigt meget levende og dramatiske skildring af enkeltgravskulturen og dens indtrængen i Danmark i et nyt lys, og man fornemmer, at denne næsten klassiske problematik i dansk arkæologi endnu rummer meget diskussionsstof. Hvilken overbevisning man end er af, P. V. Glob's fremstilling er i hvert fald fængslende læsning.

Mest i overensstemmelse med de tidligere udgaver er nok kapitlerne om den danske bronzealders højsommervejrlig. Man glædes fortsat over skildringen af de store gravhøje, der »ligger i rækker hen over åsene, bryder og forstærker de blide linier i istidens morænelandskabs vældige bølger«, monumenter over en særegen og talentfuld kultur. Man glædes over de fine iagttagelser af højenes placering i det åbne land, over fremhævelsen af det bevidste samspil mellem kultur og natur. Men endnu en gang slås man af det mærkelige forhold, at et og samme kildemateriale kan danne udgangspunkt for tolkninger af denne kultur både som en aristokratisk overklassekultur og som en simpel bondekultur uden større sociale forskelle. P. V. Glob hælder som sine forgængere Sophus Müller og Johs. Brøndsted til den første tolkning, ser overklassen som efterkommere af enkeltgravsfolket fra stenalderen og taler om en talrig underklasse, som har passet jord og husdyr, jagt, fiskeri og håndværk. Blot er vi stadig efter mere end 100 års bronzealderforskning ikke nået til at påvise sporene efter denne underklasse.

I et særskilt kapitel finder man en gennemgang af bronzealderens skålgruber og helleristninger. I det store hele er teksten den samme som i 1948-udgaven, ved grundig læsning finder man dog en række tilsyneladende ubetydelige ændringer. I 2. udgaven læser man f. ex. »med agerbrugets og kvægavlens indførelse kom nye religiøse forestillinger til landet« – i 3. udgaven er sætningen blevet til »med metallet og de handelsfolk og smede, der bragte det, kom nye religiøse forestillinger til landet«. Det giver en forskel fra den yngre stenalder til bronzealderens begyndelsestid. Så små disse ændringer end synes, så giver de dog fornemmelse af, at man med forventning kan se frem til P. V. Glob's kommende bearbejdning af det omfattende og religionshistorisk uhyre vigtige kildemateriale fra Danmarks bronzealder.

Med begyndelsen af jernalderen skifter mindesmærkerne karakter, kun i ringe omfang er det nu højene og stenkamrene, der tæller, nu er det hyppigere mere uanseelige men til gengæld mere talende fortidslevn. Talrigt nyt stof er føjet til, afsnittet om gravene er f. ex. udvidet med Ibn Fadlans farverige skildring af en sydrussisk brand-bisættelse i vikingetid. Afsnittet om Jelling har også fået nyt format, det samme gælder Slots Bjergby høje, som måske er udvidet noget unødvendigt. I kapitlet om jernalderens bosættelse læser man, at etableringen af det danske jernaldersamfund må ses som betinget af overgangen til lokal jernproduktion. Mange jyske landsbysamfund kunne nu gøre sig uafhængige af de gamle (bronzealder-) herskerklasser, på øerne var der dog stadig tale om herrefolk, der herskede over en talrig underklasse, en kulturmodsatning, som iflg. P. V. Glob først udlignes i yngre romersk jernalder. Det er nok et spørgsmål, om en lokal produktion på grundlag af myremalm sætter så tidligt ind i den ældre jernalder, at den kan være den direkte årsag til forskellen i kildestoffet.

Synspunktet synes heller ikke opretholdt helt konsekvent, for senere (s. 209) spørges efter de boliger, som tidens stammehøvdinge og stormænd (også de jyske?) har haft. Tilbage står dog, at man har vanskeligt ved at søge ejermændene til tidens rige import i de relativt simple langhuse, som forskningen gennem de sidste 40 år har fremdraget på dansk område. Her må man håbe, at udgravningen af de større, samlede bopladsanlæg kan give et mere nuanceret indblik i den sociologiske baggrund for den ældre jernalder i Danmark.

Det konstruktive i tidens kultur fremhæves fint gennem skildringen af en lang række anlæg, bl. a. Borremose og vikingeborgene for at nævne to kronologiske yderpunkter. I afsnittet om Jelling noterer man sig med interesse teorien om skibssætningen under sydhøjen, den teori havde man gerne læst mere om. Man glædes over en lang række fine iagttagelser i forbindelse med udsmykningen på den store Jellingsten og placeringen af flere af de betydelige runestene som f. ex. Glavendrup på Fyn. Der er over skildringen af de danske jernaldersamfund op til vikingetiden en tiltalende atmosfære af nøgternhed. Her er ingen tale om »tågernes årtusind«, om jernalderens dystre, skyede tusmørke, om et samfund der forsummer i regn, kulde og misvækst. Uvilkårligt erindrer man sig modsætningsforholdet mellem de to digteriske skildringer af Danmarks jernalder, Johs. V. Jensens og Martin A. Hansens. P. V. Glob's tilknytning til den førstnævnte er indlysende.

Afsluttende finder man et meget læseværdigt kapitel »lønlige oldtidsspor«, om de naturhelligdomme, der som et net engang har dækket landet: hellige lunde, kilder og moser. Endnu engang er det et inspireret natursyn, der bærer skildringen af de magter, der sikrede samfundets trivsel og lykke. Et tiltalende hensyn har forf. vist den læge læser ved i slutningen af bogen at vedføje en litteraturliste dels over de kulturhistoriske fænomener fra forhistorien dels over litteraturen om oldtidsminderne i landets forskellige egne.

I skildringerne af oldtidens tre store hovedafsnit ligger meget diskussionsstof, men de egentlige indvendinger, der kan rejses, er meget få. Kirke Søby depotet er ikke som hævdet i forbindelse med kildekulten fra ældre bronzealder, men fra slutningen af yngre bronzealder. Den ældre jernalders begyndelse ligger næppe heller som foreslået omkring år 400 f. Kr. men snarere 100 år tidligere. Enkelte andre indvendinger er allerede nævnt. De meningsforstyrende trykfejl er også meget få: bopladsgrupperne s. 54 skal nok være bopladsgruber. Først og fremmest er det dog det helhedssyn, der bærer bogen, der fængsler. Når Johs. V. Jensen flere gange har været nævnt, er det for hans helt naturlige indflydelse på en generation af danske forskere, der bl. a. i 1940 hædrede deres arkæologiske læremester, Johs. Brøndsted, med et festskrift med den Johs. V. Jensensk klingende titel »Fra Danmarks Ungtid«. Mere end nogen anden var vores største skildrer af dansk natur den, der kom til at stemme litteraturen om forhistorien om i en anden toneart. P. V. Glob er nok den, hos hvem påvirkningen satte sig de dybeste spor. Hans bog »Danske Oldtidsminder« er en dybt indlevet skildring af natur og kultur i et særpræget dansk billede, hvis landskaber præger sig i erindringen således, at man ofte ikke kan skille mellem digteren og arkæologen. I talrige diskussioner har man siden inden for en generation med andre engagementer hørt arkæologien udskille belletristikken, digtningen udskille arkæologien, ingen vil vedkende sig slægtskab. I P. V. Glob's bog mærkes

intet skisma, derimod nok den grundholdning, at i den populærvidenskabelige litteratur er det videnskabelige bevis brugeligt, men ikke nok. Forhistoriens lange perioder med det enkelte menneske forsvindende lille og flygtigt, årtusinder slettet af menneskelig erindring bliver således til fascinerende og nærværende læsning, når rammen f. ex. er et landskab, der i forårstiden er et flammeende bål af blomstrende gyvel, mens en krydret harpiksram duft breder sig fra porsebuskenes grønne ris og skjuler det meste af mosefladen.

JØRGEN JENSEN

MÅRTEN STENBERGER: Det forntida Sverige. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1964. 870 s., 336 fig. 135.- sv. kr.

Professor Mårten Stenbergers bog om svensk arkæologi har været imødeset med store forventninger. Man har virkelig savnet en nyere orientering over den svenske forhistorie; ganske vist har en række kolleger tidligere udsendt oversigter, som led i større værker eller som selvstændige skrifter, men de har enten været lagt meget populært an eller været stærkt præget af forfatterens personlige problemstilling, således at det var svært at danne sig et enkelt billede af Sveriges komplicerede oldtidshistorie.

Med sine mere end 800 sider reel tekst og sine talrige illustrationer skulle den nye bog have al mulig udsigt til at indfri forventningerne. Lad det være sagt med det samme: bogen er nyttig for både fagfolk i snæver forstand, for nabovidenskaberne og som introduktion for dem, der blot søger orientering i et spændende emne. Man må beundre den arbejdsindsats, der ligger bagved, især når man ved, at forfatteren samtidig har måttet klare andre og store opgaver både af undervisningsmæssig og videnskabelig art. Den slags sammenfatninger skal netop skrives sent inden for en forskers produktion, for her bør nedfældes summen af mange års arbejde med et genstridigt stof og med store problemer.

Bogen er blevet en sammenfatning af fund og forskning fra det vidtstrakte land, endda med hidtil upubliceret materiale. Også de forskellige landskaber med deres ofte helt afvigende kulturhistoriske præg kommer til orde, omend det nok har været svært at tage ligelig hensyn til dem alle. Forfatteren søger at give en sober og forsigtig (ofte måske vel forsigtig) skildring, der starter med de første spor af menneskelig bebyggelse i skyggen af den vigende istid for henved 12.000 år tilbage, og som arbejder sig gradvis frem mod den gryende middelalder. Opgaven er krævende; blandt fagets folk har det ofte været diskuteret, om det efterhånden var muligt for en enkelt mand at beherske det hele. Det sagde man allerede for godt en menneskealder siden, når der i Danmark taltes om en afløser for Sophus Müllers klassiske »Vor Oldtid«. Men først gjorde Brøndsted kunststykket efter for Danmarks vedkommende; fornylig har vi fået en aldeles fortrinlig orientering over finsk arkæologi (Ella Kivikoski: »Finlands förhistoria«, 1964). En norsk pendant er under udsendelse (Anders Hagen), og som sagt er det nu også lykkedes for Mårten Stenberger med den her omtalte bog. Det ville være urimeligt at begynde en direkte sammenligning mellem disse fire nationale arkæologi-værker; hver bør ses og vurderes for sig, om ikke

for andet så på grund af ulige arbejdsvilkår og opgavernes forskellige sværhedsgrad. Det bør man særlig tænke på, når talen er om Sverige, fordi råstoffet er så ujævnt overleveret, problemerne her er så mangfoldige, og fordi landet helt enkelt er så meget større end noget af de andre.

For nabodiscipliner og for de interesserede læsere bør det positive ved den nye svenske bog understreges, selv om det ovenfor er gjort i ret kortfattede vendinger. Måske ville bogen have vundet ved nogen forkortning, især inden for de afsnit, som handler om den senere jernalder. Bevares, fundstoffet er her meget rigt, og forfatteren er gennem sine egne forskninger særlig kyndig i tiden fra ca. 400 til ca. 1000 e. Kr. Men når dette forholdsvis korte afsnit af den samlede svenske oldtidshistorie skal have næsten halvdelen af det store sideantal, mister bogen i nogen grad karakter af en let tilgængelig orientering. Der er for mange detaljer, og for mange fund er opregnet. Måske netop i kraft af sin store viden kunne forfatteren have givet os den oversigt, som er så hårdt tiltrængt her. I den sammenhæng må det anføres, at forfatteren på et enkelt felt har overladt pennen til en medarbejder, idet docent Pär Olsén har skrevet tre korte afsnit om den yngre jernalders kunst; de er anbragt hver for sig, men på rigtig plads. Også jernalderens kunsthistorie er et stort og indviklet emne, men det kan, som her, fremstilles kort og klart.

Bogen vil selvsagt også blive anvendt som håndbog for fagstuderende i og uden for Sverige; ja, der er vel ved planlægningen tænkt fuldt så meget på studenternes behov. Derfor ville en anmeldelse f. eks. i dagspressen kunne afsluttes med den allerede skitserede karakteristik, idet man her henvender sig først og fremmest til de øvrige kategorier af læsere. En anmeldelse i et fagtidsskrift bør også tage sigte på bogens anvendelse ved egentlige studier. Navnlig i Sverige – men tillige i de nordiske nabolande – vil den ved de mange kortvarige uddannelser i arkæologi blive en art bibel. Tilmed må dens omfang forårsage, at et tilsvarende antal sider blandt anden faglitteratur fjernes fra boglisterne, om ikke studiet for hver enkelt skal forlænges med flere måneder.

Allerede i starten vil man finde, at det store kronologi-skema (s. 12) på en hel række punkter viser uoverensstemmelser med bogens tekst. Hertil kommer, at forfatterens terminologi vil volde visse vanskeligheder, når især de yngste studerende får fat i andre oversigter fra Nord- eller Mellemeuropa. Således er skellet mellem palæolitikum og mesolitikum lagt et andet sted end der, hvor det gennem mindst 15 år nogenlunde énstemmigt er placeret, nemlig samtidig med overgangen fra sen-glacial til postglacial tid, ca. 8000 f. Kr. (Palæolitikum er forøvrigt noget misvisende betegnet som »ældre stenalder«, et navn, der i nordisk arkæologi længe har været fælles for palæolitisk og mesolitisk tid).

Medens forfatteren for disse fjerne tider opretholder en ellers forladt terminologi, har vi for bronzealderen en helt ny inddeling, idet der foruden »ældre« bronzealder indskydes en »mellemste bronzealder« mellem »ældre« og »yngre« bronzealder. Dette mellem-afsnit skal begynde et sted i Montelius' III periode (hvor?) og således omfatte dens senere del samt periode IV. Nu er en håndbog normalt ikke stedet til at indføre nye terminologiske begreber, og slet ikke når der ikke argumenteres fagligt for deres berettigelse. Den »mellemste bronzealder« vil sikkert volde læserne vanskeligheder, da man ikke genfinder den i de øvrige

nordiske lande og heller ikke har mulighed for at få den klart placeret i forhold til den mellem-europæiske udvikling. Blandt bogens udbredelseskort viser to (fig. 80 og 93) bronzealderens bebyggelse i Sverige, men disse kort er udarbejdet efter det sædvanlige skema med blot én ældre og én yngre bronzealder-periode. Der stilles i sandhed store krav til svenske bifagsstuderende, om de skal klare dette.

De to udbredelseskort over bronzealderens bosættelser giver forøvrigt anledning til yderligere en indvending af principiel art. Man har på kortene valgt at fremhæve de gravfund, som er videnskabeligt undersøgt, d. v. s. resultater af især den sidste generations arbejde. Kortene giver derfor udtryk for en jævnere spredning af bebyggelsen, end rimeligt er. Her må man være opmærksom på, at riksantikvarieämbetets bronzealder-gravninger er fordelt jævnt over det meste af Syd- og Mellemsverige. En kortlægning af samtlige bronzealderfund, gamle som nye, ville give et helt andet billede, nemlig en overvældende rigdom i de sydligste provinser. Ikke bare inden for bronzealderen er Mellemsverige indirekte eller direkte favoriseret, enkelte steder endog i en sådan grad, at hele Sveriges oldtid ses ud fra dette selvvalgte centrum. Behandlingen af rigets perifere områder kan give anledning til misforståelser. Selv om der mange steder er tale om et dansk-skånsk kulturområde, finder man dog hist og her (eks. s. 168) den lidt gammeldags formulering, at Skåne slutter sig til det danske kulturområde. Skånske forskere har dog efterhånden fundet det rimeligt at udtrykke det således, at der hverken i oldtiden eller middelalderen er større skel mellem Skåne og Sjælland end mellem de øvrige gammeldanske landskaber indbyrdes.

Medens vi taler om skånske fund og kulturforhold, får man af og til det indtryk, at forf. under sin skriven har opdaget, at bogen var ved at blive for stor og ganske øjensynlig har foretaget en række forkortelser. Hvorfor det så synes hovedsagelig at være gået ud over Syd- og Vestsverige og i langt mindre grad over det uppsvenske og gotlandske materiale, er sværere at forstå. (Hvor er forøvrigt det mærkelige førromerske våbenfund fra Tidevad i Västergötland henne? Eller det store hallandske bronzedepot fra Harplinge?)

For en fællesnordisk betragtning ville det have været fuldt forsvarligt, ja rimeligt, om forfatteren havde medtaget Bornholm, således at øen bidrog til at belyse udviklingen i Østskåne. Kulturhistorisk hører Bornholm og denne del af Skåne lige så intimt sammen som Åland og Uppland-Södermanland. Åland er visse steder medtaget i bogen, men Bornholm er ganske udeladt både i tekst og på kortene. At ingen af øerne i dag hører til det svenske rige, er vel i denne forbindelse underordnet.

Overgangstiderne, stenalder/bronzealder og senere hen bronzealder/jernalder har voldt vanskeligheder, og det skal indrømmes, at der her er særlige problemer. Men nøjere kendskab til de sidste års forskning i Danmark omkring den førstnævnte tid ville nok have fjernet en del af problemerne. Det må desværre konstateres, at skildringen af den tilsvarende overgang mellem bronze- og jernalder er blevet så uklar, at kun specialister inden for dette felt kan forstå, hvad forfatterens mening egentlig er. Også her er der i ny tid sket væsentlige ting i nordtysk, skånsk og dansk forskning, som afgørende kunne have bidraget til en klaring af forholdene, selv om anmelderen udmærket er klar over, at en anden svensk kollega i de samme år har gjort sit til at komplicere billedet. I det hele

taget kan man nok undre sig over, at kulturforholdene i det nuværende Danmark er omtalt så yderlig kortfattet, hvorimod forf. ofrer hele kapitler på Skyter, Kelter, Romere og andre europæiske folkeslag, hvor kontakten til selve bogens emne, den lokale svenske kulturhistorie synes noget spinkel (eller måske forudsættes bekendt af læseren). – Blot to detaljer til sidst. På kortet fig. 143 er Gundestrup flyttet til den gale ende af Jylland, medens Hallstatt-gravpladsen og Hallstatt-kulturen (i nyere betydning) er rykket alt for langt tilbage i skildringen af svensk bronzealder.

Om billedmaterialet: Der er mange nye fotografier af mindesmærker og af oldsager, og de er af høj kvalitet. Så meget mærkeligere er det, at bogens tegninger i de fleste tilfælde blot er omtegninger af ældre, af og til dårlige billeder, (hvad en anmelder i *Fornvännen* 1967 har bemærket). I nogle tilfælde er disse omtegninger klart ringere end forbillederne, som let lod sig reproducere direkte; særlig grelt virker det ved de palæolitiske flintredskaber fra Segebro, hvor B. Centerwall's originale tegninger ikke bare rammer flintens karakter så fint, men gør redskaberne mere forståelige ved f. eks. at afbilde vanskelige stykker fra to sider; i den nye bog er kun den ene tegning gengivet.

Synes læseren, at anmelderen er kværlulant eller blot knurrevorn, vil han blot foreslå, at man nøjes med at se på første halvdel af recensionen. Det vil også kunne forsvares.

August 1969 har Mårten Stenberger udsendt en kortere og mere populær skildring af Sveriges forhistorie, »Sten – Brons – Järn« (Bonniers, Stockholm). Det bør da nævnes, at flere indvendinger mod den større bog fra 1964 i ovenstående anmeldelse ikke gælder den nye version; her er foretaget adskillige rettelser i en retning, som mange vil kunne bifalde.

C. J. BECKER

GEORGE E. MYLONAS: *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966. xvi + 251 s. Ill. \$ 18.50.

Med George E. Mylonas' store, smukt udstyrede bog foreligger der nu en afløser for forfatterens ældre, stærkt efterspurgte arbejde »Ancient Mycenae«, men samtidig også en bog, som måske for første gang overflødiggør Chrestos Tsountas' klassiske værk »The Mycenaean Age«, der første gang udkom på engelsk i 1897.

Målet for arbejdet har været at give en bred fremstilling af den mykenske kulturrepøke, først og fremmest set fra hovedbyen Mykene, centret i det vigtigste mykenske kulturområde Argos, en lokalitet forfatteren har førstehåndskendskab til som mangeårig udgraver. Skildringen er samtidig gennemført under hensyntagen til vidnesbyrderne fra de øvrige centrale fundsteder på det græske fastland. Bogen er derved ikke blot blevet en dybtgående fortolkning af forfatternes egne undersøgelser i Mykene men fremtræder også som en for den arkæologiske litteratur usædvanlig velformuleret syntese af en kulturrepøkes talrige aspekter. Den mere end 200 sider store fremstilling er meget letlæselig, trættende polemik er helt undgået, og synspunkterne er overalt båret af et kildekendskab, som kun få besidder.

Efter et kort oprids af den mythologiske baggrund, som senere i adskillige sammenhænge får tildelt afgørende betydning, gives en række sammenfattende skildringer af de vigtigste mykenske borganlæg: Tiryns, Mykene, Athen og Gla. Med særlig interesse læser man den udtømmende skildring af Mykene, hvor udgravningerne begyndte allerede før midten af forrige århundrede. I denne sammenhæng fremtræder anlægget imidlertid i et helt nyt lys. En lang række stratigrafiske og kronologiske problemer kan nu betragtes som endeligt afklarede, et arbejde, der først og fremmest er professor Mylonas' fortjeneste som udgraver. Bemærkelsesværdigt er det bl. a. at teorien om et »oprindeligt citadel«, anlagt på toppen af akropolen i mellemhelladisk tid, nu må forlades. Forsvarsanlæggene i kyklop-murværk synes først at have deres oprindelse i sen-helladisk tid (LH III A 2, nordmuren). Afsnittet rummer desuden talrige andre vigtige enkeltheder, som tidligere kun har været tilgængelige i græksprogede udgravningsrapporter. Gennemgangen af de øvrige borganlæg som Asine, Midea og Malthi-Dorion kan synes noget kortfattet. Som helhed ville disse mindre anlæg dog næppe kunne kaste nyt lys over den mykenske byggeskik.

Et efterfølgende kapitel beskæftiger sig med andre arkitektoniske anlæg som paladser og privathuse. En række nye synspunkter anlægges her bl. a. på megaronkonstruktionen i Tiryns, derimod rummer afsnittet om Pylos ikke meget nyt, det er afsluttet før fremkomsten af den endelige udgravningspublikation. Kapitlet afrundes med en fin lille studie over mykenske vejanlæg og aquadukter, et nyt og meget frugtbart forskningsområde.

I afsnittet om den mykenske gravskik indtager skildringen af skaktgravs-cirklerne ved Mykene naturligt en vigtig plads; størsteparten af materialet er dog kendt på forhånd fra tidligere fremstillinger, først og fremmest forfatterens egne. Ud over dette er der dog tale om en vigtig, sammenfattende karakteristik af fællestrækkene inden for de forskellige gravformer. Med rette påpeger forfatteren enheden i gravskikken og understreger tillige en vigtig skelnen mellem begravelsesriter og dødekult, idet det påpeges, at sidstnævnte ikke udøvedes i mykensk tid.

Kapitlet om religiøse forhold i den mykenske verden viser sig at være en dybtgående analyse af forholdet mellem minoisk og mykensk religion. Fremstillingen gennemføres med en velgørende skelnen mellem kildestoffet fra det mykenske og det minoiske kulturområde og afsluttes med en sammenfatning af vidnesbyrderne fra linearskrift B tabletterne.

Et efterfølgende, velskrevet og instruktivt kapitel omhandler en række forskellige aspekter af den mykenske kultur. En overraskelse er det imidlertid, at den kommercielle aktivitet i oversøiske områder ofres så ringe opmærksomhed; dette store forskningsområde kunne have fortjent en bredere omtale. Skildringen af den sociale og økonomiske organisation bag den mykenske verden bliver derved noget spinkel.

Af bogens samtlige kapitler er det, der omhandler afslutningen på den mykenske kulturrepøke, nok den mest fængslende læsning. Med sikker hånd gennemfører forfatteren en diskussion af de mulige årsager til, at den næsten hektiske, kulturelle aktivitet på det græske fastland i sent 13. århundrede tilsyneladende afsluttes med et kulturfald, iagttageligt ved en fuldstændig ændring af hele fundbilledet. Meget velanbragt kritik bliver her rettet mod teorierne om den

såkaldt »doriske vandring«, om den »illyriske invasion«, om »folkene fra havet« og lignende snævre, svagt funderede tolkningsforsøg. Det er et afgørende og længe ventet opgør med en række ældre og nutidige forskerskoler, der her bliver gennemført. Selv om forfatterens henvisninger til overleveringerne, Aigistos' drab på Agamemnon og de syv mod Theben er inspirerende læsning, så har hele afsnittet dog sin primære styrke i en kritisk og meget kyndig gennemgang af fundstoffet fra en række af de næsten 400 kendte fundsteder, som i denne periode enten forlades eller ødelægges, en gennemgang, som understreger, hvor spinkle vidnesbyrd arkæologerne står over for, og hvor svagt dokumenterede iagttagelserne på de enkelte fundpladser er. Der kunne måske rejses en række indvendinger mod forfatterens store tiltro til overleveringsstoffet, dog er det værdt at bemærke, at dette aldrig udnyttes på bekostning af den arkæologiske argumentation. Meget af stoffet i den foreliggende bog er kendt på forhånd, men overalt er synspunkterne forfriskende velunderbyggede. De næsten 250 sider tekst er uden tvivl den indtil i dag mest læseværdige sammenfatning af en af de mærkeligste og mest storslåede epoker i Grækenlands kulturhistorie.

JØRGEN JENSEN

ÉDOUARD WILL: Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J. C.) I-II. Annales de l'est. Publiées par la Faculté des Lettres et des Sciences humaines de l'Université de Nancy. Mémoires 30 og 32. Nancy 1966–1967. 369 + 564 s.

At skrive den hellenistiske verdens politiske historie fra Alexander den Stores død i 323 f. Kr. til indlemmelsen af Ægypten i det romerske rige i året 30 f. Kr. er forbundet med uhyre vanskeligheder. For størstedelen af perioden mangler vi en pålidelig og sammenhængende litterær fremstilling. Spredte notitser fra sene kilder må som oftest suppleres med vidnesbyrd hentet fra det epigrafiske og numismatiske materiale. Alligevel bliver resultatet tit spredt og tilfældigt; de store lakuner i vor viden, især i det 3. århundredes historie, træder frem med pinagtig klarhed.

Under disse vanskelige forhold har Will ydet en imponerende indsats. Hans værk giver en klar og overskuelig fremstilling af emnet. Problemerne lægges frem uden omsvøb og diskuteres indgående i lyset af forskningens nyeste resultater. Wills kendskab til den relevante videnskabelige litteratur er uhyre omfattende; selv de mest obskure epigrafiske og numismatiske publikationer har han gennemarbejdet.

Fremstillingen er delt op i 4 afsnit: 1. tiden 323–276 f. Kr. (ca. 100 sider), 2. 276–223 f. Kr. (ca. 250 sider), 3. 223–164 f. Kr. (ca. 300 sider), 4. 164–30 f. Kr. (ca. 170 sider). Bind II afsluttes med en nyttig oversigt over de litterære kilder samt et index til hele værket. Som det fremgår af sidetallene er hovedvægten lagt på perioden ca. 276–164 f. Kr. Den egentlig fremstillende text er delt op i små, let overskuelige afsnit, der hver ledsages af sine kildehenvisninger samt en »bibliographie complémentaire et notes« til erstatning for textnoter. Heri foregår den egentlige videnskabelige diskussion. Wills grundindstilling som for-

sker må nærmest betegnes som moderat-konservativ, en såre almindelig holdning blandt vore dages oldtidshistorikere, der lægger vægt på soberhed og balance og ser med mistro på det overdrevne hypotesebyggeri.

Vanskeligheden ved den hellenistiske periodes historie er jo imidlertid, at uden en vis brug af hypoteser kan vi ikke udarbejde en klar udviklingslinie, fordi de sikre holdepunkter er så få. På dette punkt kunne Will efter min mening godt have vist lidt mere dristighed. Det er jo dog legitimt at operere med hypoteser, når de blot karakteriseres som sådanne. Naturligvis er det også historikernes opgave at rydde op i lageret af forældede hypoteser, og det gør Will ganske effektivt.

Der kan ikke være nogen tvivl om, at Wills værk er et af de vægtigste bidrag til Hellenismens historie, som er trykt i de senere år. En omfattende fremstilling af den politiske historie var et desiderat, og den klare opbygning af Wills bog gør den let at bruge, også for studenter. To semestres arbejde med bogen har overbevist mig om, at dens konkrete oplysninger næsten altid er udtømmende og tilforladelige.‡

OTTO MØRKHOLM

E. BADIEN: *Roman Imperialism in the Late Republic*. 2nd edition. Oxford, Basil Blackwell, 1968. xii + 117 s. 25 sh.

Få ord er vel i dag så mangetydige som begrebet imperialism. Skønt det oftest misbruges i den quasipolitiske moraliserende jargon, er det dog vist klart for de fleste historikere, at imperialism er et højest flertydigt fænomen, som bestandig må modificeres og defineres. Inden for den romerske republikks historie har vi nu i Badians lille bog fået et nyt og særdeles spændende diskussionsindlæg, oprindelig en forelæsning ved University of South Africa i 1965, derefter udsendt til en lille kreds og nu endelig i december 1968 udgivet i revideret form. Badians første hovedværk *Foreign Clientela* (1958), der tidligere er omtalt her i anden sammenhæng (Hist. Tidskr. 12. rk. II, s. 403f.), beskæftigede sig også væsentlig med romersk udenrigspolitik indtil år 70 f. Kr. I denne nye bog er synspunkterne skærpede og perioden er udstrakt til Caesars diktatur. ¶

Udgangspunktet er opfattelsen af den romerske nobilis og hans sociale stilling. Hans image krævede militær gloire og clientela. Dette er ifølge Badian drivkraften i romersk ekspansion langt ned i 2. årh. f. Kr. Det barbariske vesten blev annekteret i en lang række grusomme krige, der gav anledning til en endeløs række af triumftog. Det civilicerede hellenistiske øst blev gjort til clienter af den romerske stat og romerske adelige. Kun nødtvungent, når det ofte ufikse romerske diplomati ikke slog til, skred man til annektering i den hellenistiske verden. Badian tror ikke på en egentlig økonomisk drivkraft bag denne udvikling. Krigene havde ikke til formål at beskytte romerske handelsinteresser, der var få og ubetydelige. Bogens kapitel 2 gør grundigt op med Rostovtzeff, der i den romerske ekspansion i 2. årh. så et sidestykke til den klassiske engelske imperialism. Det påvises med en række brillante eksempler, hvorledes romerne næsten regelmæssigt undlod at udnytte de økonomiske muligheder, der lå i den territoriale ekspansion. Først med Gracchernes forsøg på at ordne forholdene

i provinsen Asia med finansiering af indre reformer for øje begynder billedet langsomt at ændre sig, men senatet som corporation er længe modstander af egentlig annektering, da dette giver den enkelte nobilis for stor indflydelse. Misundeligt vogtede senatorstanden på, at ingen blev for stor. Også ridderstandens tidlige økonomiske ekspansion neddaterer Badian – for så vidt med god ret som de fleste kilder hertil er fra en senere periode. Meget af den ældre forsknings skøn beroede på en tilbageslutning.

Det store omsving i romersk imperialismen sætter Badian til republikkens sidste kaotiske årtier. Det er de store feltherrer med personlige hære, der afstikker politikken, først og fremmest naturligvis Pompejus, der som ganske ung pacificerer Spanien og i 60'erne ordner de romerske provinser og clientelastater i orienten. Caesar gør ham kunststykket efter i 50'erne ved erobringen af Gallien, og talrige mindre kendte generaler er lærevillige elever. Samtidig får ridderstanden uanede muligheder for økonomisk infiltration og forstår at udnytte dem. De tunge skatter og afgifter, der pålægges, må byer og fyrster låne til ågerrenter, og kapitalen stilledes til rådighed af den romerske overklasse, der derefter gennem provinsadministrationen inddrev gældsposterne – evt. med våbenmagt. Ikke blot de annekterede områder, provinserne, måtte betale. Også de frie stater, anerkendt som *amici populi Romani*, købte denne status dyrt. Om Pompejus siges det meget præcist, at han i 62 f. Kr. vendte tilbage fra orienten ikke blot som sejrherre, men også som faktisk ejer – eller i alle fald som hovedaktionær. Gælden blev næppe nogen sinde betalt i kontanter, men snarere i form af den loyalitet, der gjorde, at Pompejus' lejr i borgerkrigen mod Caesar talte adskillige kontingenter fra hellenistiske og orientalske fyrster.

Ikke blot overklassen – senator- og ridderstand – havde økonomisk gevinst ved den nye form for imperialismen. Plebs fik sin del i form af store subsidier, delvis anvendt til billigørelse af korn. Midlerne hertil kom direkte fra provinserne. Det tydeligste eksempel herpå er annekteringen af Cypern i 56 f. Kr., vedtaget af folket for derved at finansiere Publius Clodius' kornlov. Alle tre stænder havde således direkte interesse i den uhæmmede udsugning af det romerske imperium i republikkens sidste fase, men forfatteren sendaterer hele denne udvikling, der placeres i den egentlige borgerkrigsperiode.

Badians nye bog er ikke blot rig på generelle synspunkter, men også fyldt med skarpsindige fortolkninger af enkelte politiske begivenheder og situationer. I forhold til hans »Foreign Clientela« er det en skærpet og udvidet fremstilling af aspekter i romersk udenrigspolitik, skrevet af en af den prosopografiske skoles betydeligste forskere. Godtager man bogens synspunkter, må 2. århundredes Rom betragtes som langt mere gammeldags end Rostovtzeff gjorde det, hvorved den nye epoke, der indvarsles ved Gracchernes reformer og fuldbyrdes i republikkens sidste årtier, står i langt stærkere kontrast til ældre romersk tradition. Herved bliver nødvendigheden af den revolution, der ender i det augustæiske principat, yderligere understreget. Såvel i dette større perspektiv som i selve fremstillingen er Badians bog en betydelig landvinding inden for oldtidshistorien.

JENS ERIK SKYDSGAARD

JOSEPH JAY DEISS: *Herculaneum. A City Returns to the Sun*. London, Souvenir Press, 1968. xv + 174 s. Ill. 35 sh.

Der findes mange bøger om Pompeii og Herculaneum beregnet for den dannede almenhed. At skrive for dette imaginære publikum synes betydelig vanskeligere end at nå månen! Man må forvente af lægfolk, at de ikke blot ønsker en livfuld skildring og pæne billeder, men også gerne vil have virkelig besked. Når man recenserer denne i øvrigt udmærkede bog, forekommer det rimeligt at fremdrage et par irriterende detaljer, der gør den besværlig, for ikke at sige umulig at benytte, hvis man vil forberede et besøg i den berømte ruinstad. Man finder en udmærket grundplan af den udgravede zone, men forfatteren – eller forlaget – har omhyggeligt ladet udradere de enkelte huses numre, som genfindes f.eks. på det identiske oversigtskort i den udmærkede italienske guide af A. Maiuri. Heller ikke i teksten giver forfatteren de enkelte huses numre. Det er således ganske umuligt at finde det beskrevne hus såvel på planen som i selve byen. Da der i øvrigt kun bringes ganske få grundplaner i forbindelse med teksten, kan man slet ikke danne sig noget indtryk af de enkelte huses størrelse, rumfordeling eller beliggenhed. Dette er en fatal mangel, som gør bogen ubrugelig som udgangspunkt for et nøjere studium, medmindre brugeren selv vil gøre sig den ulejlighed at jævnføre forfatterens beskrivelse med den italienske guides eksakte plan og referencer.

Dette må så meget mere beklages som bogen i øvrigt indeholder mange nyttige oplysninger, ikke mindst af lærdomshistorisk art om de skandaløse udgravninger og kunstplyndringer af f. eks. teatret og Pisonernes villa. En enkelt lapsus bør vist rettes. Oldtiden kendte næppe ris som daglig ernæring, og planten dyrkede vist ikke i Norditalien, således som forfatteren hævder det.

Værdifuldt er det, at der er tilføjet en kort bibliografi, hvor læseren kan finde yderligere oplysninger. Oftest publiceres forskningsresultaterne i lokale tidskrifter, som det kan være vanskeligt at finde uden præcis henvisning. Bogen må i det hele siges at give et ajourført billede af den forunderligt velbevarede oldtidsstad, men nægtes kan det ikke, at man af og til kan ærgre sig over, at teksten ikke er væsentlig bedre og præcisere. Bogen om Herculaneum er endnu ikke skrevet.

JENS ERIK SKYDSGAARD

FERGUS MILLAR with D. Berciu, Richard N. Frye, Georg Kossack and Tamara Talbot Rice: *The Roman Empire and its Neighbours*. The Weidenfeld and Nicolson Universal History 8. London, 1967. xii + 362 s., 3 kort, 39 plancher. 55 sh.

Den verdenshistorie, som Fischer Bücherei i Frankfurt a. M. er i færd med at udsende i 35 billigbøger, fremkommer nu ogsaa i engelsk udgave fra forlaget Weidenfeld & Nicolson. Udstyret og dermed prisen er højt hævet over den tyske udgaves, men ellers synes der at være tale om et fælles projekt.

Bind 8, der er redigeret og for størstedelens vedkommende skrevet af den engelske historiker Fergus Millar, dækker perioden fra Augustus' død i 14 e. K. til Diokletians tiltrædelse i 284. Denne ældre romerske kejsertid faar ofte en sted-

moderlig behandling i større historiske værker og staar sikkert for mange som et lidt kedsommeligt vedhæng til de mere farverige republikanske og augustæiske tidsaldre eller en slags stilstand før de stormfulde omvæltninger, der fandt sted i det fjerde og femte aarhundrede. Fergus Millar, der har arbejdet grundigt med perioden bl. a. i forbindelse med sin fortjenstfulde monografi *A Study of Cassius Dio* (Oxford 1964), opfatter den imidlertid som mere dynamisk. Hans fremstilling samler sig om »den proces, hvorved et hedensk rige, regeret fra Rom, uden brud paa den historiske kontinuitet udviklede sig til et kristent rige, regeret fra Konstantinopel«, og det er hans hovedtese, »at de grundlæggende sociale og administrative ændringer, som muliggjorde dette, havde fundet sted før udgangen af det tredie aarhundrede« (s. xii). Processen forløber paa tre planer: dels vikler selve kejserdømmet sig ud af de republikanske institutioner og traditioner, som Augustus havde fundet for godt at ikklæde det, og opbygger nye og rigsomfattende, dels flytter rigets tyngdepunkt sig i flere henseender fra Italien til den græske righalvdel, og endelig vokser den kristne kirke med sin selvstændige organisation og sine egne traditioner. Forfatterens skildring af udviklingen følger en gennemført analytisk disposition; efter en indledning, hvor temaerne anslaaes, følger hovedkapitler om Rom og senatet, kejsermagten og de skiftende dynastier, regering og administration, forholdet mellem stat og undersaatter koncentreret om byerne, om hær og grænser, de enkelte rigsdele og, som en afsluttende syntese, om det tredie aarhundredes krise. Faren ved en saadan disposition af stoffet er erfaringsmæssigt, at forfatteren forfalder til abstraktioner og upræcise sædeskildringer, men Millars fremstillingsform er forbilledlig konkret, og læseren lades intet øjeblik i tvivl om, at det er virkelige, oftest navngivne mennesker og steder, der tales om, ligesom der ogsaa – efter mulighederne i et værk af denne karakter – er gennemført en bred dokumentation, som yderligere støttes af de glimrende udvalgte, delvis utraditionelle illustrationer. Ogsaa kronologien er stadig fastholdt, men det havde dog nok været en yderligere hjælp, hvis bindet havde indeholdt en egentlig aarstalsliste.

Efter Millars hovedafsnit følger i overensstemmelse med hele værkets plan nogle korte, supplerende kapitler om de nærorientalske og europæiske grænsfolk og -kulturer. Professor Frye fra Harvard skriver om Partheriget og den sassanidiske omvæltning i Persien, den rumænske arkæolog Berciu om dakerne før Trajans erobring og Mrs. Talbot Rice om de sydøsteuropæiske nomader. Endelig giver professor Kossack fra Kiel en klar og koncentreret oversigt over germanernes historie og kultur indtil folkevandringernes begyndelse i det tredie aarhundrede. Alle bidragene medvirker til at gøre bogen til den bedste mig bekendt foreliggende indføring i denne afgørende periode af Roms historie.

TORBEN DAMSHOLT

G. L. KEYES: *Christian Faith and the Interpretation of History. A Study of St. Augustine's Philosophy of History.* Lincoln, University of Nebraska Press, 1966. xi + 206 s. \$ 5,95.

At Augustin er en af de største skikkelser i europæisk aandshistorie, er en saa almindelig kendt sandhed, at den sjældent efterprøves. Siden hans død i det

belejrede Hippo Regius i 430 har skiftende generationer af teologer og filosoffer, kirkepolitikere og historikere beskæftiget sig med tanker og problemer, der ogsaa var hans, og som undertiden ad dunkle og snirklede veje, undertiden ved en direkte tilbagevenden til den store læremester er blevet overtaget og omformuleret efter de skiftende tiders normer. Betydningen af denne mere eller mindre bevidste afhængighed af Augustins aandelige arv er efterhaanden kommet til at staa den moderne Augustinforskning saa klart, at den trebinds publikation, som udsendtes af den internationale kongres i Paris ved hans 1600 aars fødselsdag i 1954, programmatisk fik titlen *Augustinus Magister* (ikke at forveksle med hans gamle katolske titel af *doctor*, kirkelærer). I denne moderne, dialektiske forskning udveksler katolikker, protestanter og humanister med forskellige faglige forudsætninger og interesser synspunkter for at bidrage til en fuldere forstaaelse af Augustins personlighed, hans stilling i samtidens kultur (hovedværket er her H.-I. Marrous *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 3. udg. 1958) og hans deltagelse i dens debat. Ved en saadan betragtningsmaade falder ogsaa den dialektiske karakter af Augustins filosofi og teologi i øjnene. Mange af hans positioner, som det i tidens løb har voldt stor vanskelighed at indpasse i et sammenhængende system eller udlede af en enkel formel, henter netop deres mening af en given polemisk situation samtidig med, at de naturligvis er replikker i et indre opgør. Spændvidden af denne moderne forskning fremgaar tydeligt af det fortræffelige udvalg, der sammen med en systematisk og delvis kommenteret bibliografi er udgivet af Carl Andresen under titlen *Das Augustinus-Gespräch der Gegenwart* (Köln 1962).

G. L. Keyes, som iflg. omslaget til den bog, der her kortelig skal anmeldes, er professor i antikkens historie i Toronto, staar ganske uden for denne forskning, som han efter bogens litteraturliste at dømme ogsaa kun delvis kender. Hans interesse for Augustin er ikke historisk, men historieteoretisk. Udgangspunktet for det opgør med Augustins forhold til historien, som bogen indeholder, er derfor ogsaa en stillingtagen til hans erkendelsesteori, der diskuteres indgaaende paa baggrund af en bred læsning i moderne filosofers behandling af de samme spørgsmaal. Forfatteren tilslutter sig stort set Augustins radikalt skeptiske position, der ikke anerkender egentlig viden om noget bortset fra jeg'ets direkte selverkendelse, men i alle andre forhold karakteriserer den menneskelige erkendelse som »tro«. Naar Augustin derimod i samme aandedræt taler om direkte erkendelse af Gud, opfatter Keyes det som et udslag af mystik, og hovedanklagen mod Augustin i resten af bogen gaar ud paa, at han paa dette ufilosofiske grundlag reserverer de kristne dogmer en særlig grad af sikkerhed, der tillader ham at vride og vende alt kildemateriale for at faa det til at passe med en forudfattet teori om tilværelsens indretning, for historiens vedkommende den »guddommelige komedie«, der begynder og slutter i evigheden, og som Augustin udfolder i sit bekendte store skrift *De civitate Dei contra paganos libri XXII*. Forfatterens konklusion er derfor, at »whatever one may think of St. Augustine's religious faith as an expression of Christianity, it was, and can still be, disastrous for the study of history considered as anything more than material for the elaboration of an edifying 'Noble Lie'« (s. viii).

Mod G. L. Keyes' opfattelse af Augustins »historiefilosofi« kan der efter min mening rettes flere væsentlige indvendinger. For det første er det næppe frugt-

bart at skelne, som forfatteren gør det (s. 83 f.), mellem tre former for historievitenskaber: ren, anvendt og apologetisk. Den anklage for at udøve den sidstnævnte form, der her udslynges mod Augustin, kan formentlig rettes mod de fleste historikere ikke blot fra tidligere århundreder og savner derfor pointe; forestillingen om en »ren« historieforskning, udøvet af »men of open mind« er og bør forblive et ideal. Men man kan tilføje, at anlagen rammer Augustin saa meget mindre, som han ikke var historiker. Forfatteren synes at mene, at alle mennesker har en »historiefilosofi« (s. vii), men heraf at slutte, at alle mennesker saa er historikere og bør bedømmes som saadanne, ville være meningsløst. *De civitate Dei* er nok et delvis apologetisk værk, men det er ikke historiskrivning, lige saa lidt som Augustins *Confessiones* er selvbiografi i almindelig forstand. Begge værker henter deres indhold inden for rammerne af hans teologi, og læst anderledes end som kristen forkyndelse under særlige former er de i grunden uforstaaelige. I *De civitate Dei*'s tilfælde er denne forkyndelse appliceret paa historien som kategori.

Ifølge kyndige katolske studier findes der ikke mystik i egentlig forstand i Augustins tænkning, og det ser ud til, at Keyes ikke har opfattet hans erkendelsesteoretiske udgangspunkt rigtigt. Da dette imidlertid (som rigtigt forstaaet af Keyes) er helt centralt for den videre tilegnelse af Augustins filosofi og teologi, kan han ikke undgaa at følge et vildspor. Augustins »opdagelse« af jeg'ets eksistens adskiller sig nemlig fra Descartes', hvor det alene bestemmes som et uundværligt led i den rationale proces, idet den førstnævnte – som kan siges at have indført subjektivitetsbegrebet i europæisk filosofi – samtidig finder tre egenskaber ved jeg'et: eksistens, erkendelse og engagement (hvis man med det sidste begreb kan sammenfatte de ikke-kognitive livsyttringer, der bl. a. indgaar i, hvad Augustin forstaaer ved tro og villie, og som han kalder *amor*). Beviset for dette jeg er fremstillet i flere skrifter, f. eks. *De civitate Dei* XI, 26 f.: *mihī esse me idque nosse et amare certissimum est . . . Si enim fallor, sum etc.*: men netop i dette jeg's trefoldige væren bestaar efter Augustins dogmatik menneskets gudbilledlighed – eller anderledes sagt, hans filosofiske gudsbegreb er indbegrebet af denne treenige subjektivitet. Derfor beskæftiger Augustins filosofi sig i modsætning til den antikke ikke med verden, men alene med Gud og jeg'et eller »sjælen«, som han siger. Skriftet *De civitate Dei*, der handler om Guds suveræne handlen med menneskeheden fra skabelsen til dommedag, er derfor ogsaa paa en gang teologi og antropologi og trods paastande om det modsatte uden spor af dualisme; det, der afgør det enkelte menneskes tilhørsforhold til gudstaten eller verdensstaten, er dets *amor Dei* og *amor sui*, den første menneskenes bestemmelse ved skabelsen, den anden deres skæbne efter syndefaldet. Saaledes forstaaet er dette mere berømte end læste værk – kort og moderne udtrykt – en forkyndelse af mødet mellem tid og evighed, baade i historien og i den enkeltes eksistens.

Den betydning, skriftet *De civitate Dei* og Augustins teologi overhovedet fik for europæisk historietænkning og historieskrivning, er en anden og som bekendt uhyre central sag for historieforskningen, men den vedkommer emnet paa en anden maade, nemlig idet det som indledningsvis sagt maa høre med til et opgør med Augustin at gøre sig klart, i hvor høj grad ens egne forestillinger f. eks. om »verdenshistorien« eller om »fremskridtet« er bestemt af arven fra

ham. Det gør Keyes ikke, og hans bog er overhovedet ikke den bedste indføring i Augustins tankeverden; men den er ganske tankevækkende for den læser, som mener at have forstaaet ham bedre end forfatteren.

TORBEN DAMSHOLT

WILLIAM J. BRANDT: *The Shape of Medieval History. Studies in Modes of Perception.* New Haven and London, Yale University Press, 1966. xix + 177 s. 43 sh.

ROBERT W. HANNING: *The Vision of History in Early Britain. From Gildas to Geoffrey of Monmouth.* New York and London, Columbia University Press, 1966. xiv + 271 s. 56 sh.

Begge disse amerikanske afhandlinger forsøger at skildre middelalderlig tænkemåde ud fra en undersøgelse af specielt engelsk historieskrivning; Brandt lægger dog vægten på en senere periode end Hanning, og der er væsentlige forskelle i deres problemstilling.

Mest ærgerrig er Brandts selve perceptionen, d.v.s. den umiddelbare iagttagelse af fænomener og deres sammenhæng, vil han belyse, idet han går ud fra den overbevisning at middelaldermennesket tænkte på en helt anden måde end man gør nu. Han kunne for så vidt have brugt andre kilder end de historiske skrifter, men har valgt disse, fordi de er skrevet af folk uden geni, fordi de ikke har litterære forlæg, og fordi de beskæftiger sig med fundamentale relationer og deres umiddelbare opfattelse kun er forstyrret af deres teologiske synspunkter eller klassefordomme der er lette at udskille. Desuden kan disse to forstyrrende elementer nemt holdes ude fra hinanden, idet man praktisk talt kan henføre alle krøniker til enten en klerikal gruppe eller en aristokratisk, hvoraf den første er skrevet på latin, den anden på modersmålet.

Efter at have ryddet grunden på denne originale måde opstiller Brandt en model for perceptionen på basis af »fysikerne« Isidor af Sevilla, William af Conches og Albertus Magnus. Den består i at alle naturfænomener opfattes disparat, forandring og bevægelse er uforklarlig, strukturer og processer ukendte begreber. Dette grundsynspunkt nuanceres efterhånden, så at man skelner mellem tre forskelligartede og uafhængige led i en begivenhed: grund, udgangssituation – handling, der opfattes som en forstyrrelse af den bestående orden – følge, ny situation.

Modellen prøves nu på en række steder hos de klerikale og aristokratiske historikere, især repræsenterede af henholdsvis Matthew of Paris og Froissart. Resultatet bliver med de variationer som forskellene i tid og genre indebærer, og uden smålig hensyntagen til om der er tale om øjenvidneskildringer eller andenhåndsberetninger, at de middelalderlige krøniker ikke opviser eksempler på andet end overfladisk og usystematisk forståelse af verdens gang, navnlig var opfattelsen af personligheden som et konglomerat af egenskaber, altså ikke som en struktur, en hindring for indsigten i motiverne til handlingerne.

Det er altsammen meget »sophisticated« og adskillige steder ikke blot ufrivilligt komisk, men forholdet til virkeligheden er yderst usikkert. For det første er der intet gjort for at sikre at de citerede passager er repræsentative for hver-

ken forfatter, »genre« eller periode. For det andet er det en anakronisme at lægge naturiagttagelsen til grund for en undersøgelse af historisk erkendelse i middelalderen, og for det tredje er Brandts kendskab til faglitteraturen så beskedent at induktiv metode forbyder sig selv. For eksempel har Jacques Fontaine i værket »Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique« (1959) påvist at Isidors »Ethymologiae« ikke er en naturbeskrivelse, men en systematisering af al den viden han rådede over for at skaffe sig indblik i Guds virke på jorden – derfor hørte sådanne besynderligheder som pelikanen der nærer sine unger med sit hjerteblood med. Ordningen var bestemt af retorikkens krav, altså en anden, men derfor ikke mindre gennemtænkt systematik end den moderne erkendelsesteorier opererer med. En anden hovedindvending er, at der mellem krønike-forfatterens perceptioner og os, hans læsere, ligger den sproglige formulering han har givet sin opfattelse. Trods Brandts påstand var denne formulering ofte bestemt af litterære forbilleder, og den var altid præget af en undervisning – altså en systematisering af viden – der begyndte med et fremmedsprog, latin, og i vid udstrækning inddrog citater fra de kanoniserede forfattere, således at en foreteelse tit ikke var repræsenteret ved et ord, men ved en hel vending i elevens bevidsthed, hvilket jo nok kunne påvirke formuleringen af egne oplevelser. Det er derfor et spørgsmål, om man overhovedet kan trænge ned til de tilgrundliggende perceptioner i den middelalderlige litteratur, men det kan i hvert fald ikke ske uden indsigt i denne litteraturs tekniske forudsætninger.

– Hannings resultater er mere overbevisende, fordi han er bedre orienteret i forskningen af sit emne og derfor kan operere ud fra en mere præcis og relevant problemstilling end Brandt. »The Vision of History«, historiesynet, eller med hans egen definition: den måde hvorpå de studerede historikere, Gildas, Beda, forfatterne til *Historia Brittonum* og Geoffrey of Monmouth, identificerer et historisk emne med en almenmenneskelig problematik, er hans objekt, og ved at lægge de fires behandling af samme emne til grund, nemlig det keltiske Brittanniens fald, har han etableret et godt sammenligningsgrundlag.

Udgangspunktet tager Hanning i en redegørelse for den patristiske historieopfattelse, specielt Eusebs. På to områder kom Euseb til at øve en afgørende indflydelse på den tidlige middelalders historieskrivning: han omarbejdede de forsøg, der fra hellenistisk tid var gjort for at skabe en syntese af de forskellige landes historie, til et kronologisk system hvis idé-grundlag var at alle begivenheder i fortid, nutid og fremtid, fra skabelsen til dommedag, havde sin bestemte plads i frelsesplanen, hvoraf fulgte at historien kunne tjene til direkte kristelig oplysning (danske læsere kan finde en indgående redegørelse for systemets tilblivelse i Olof Linton: *Synopsis Historiae Universalis*, Københavns Universitets festskrift, 1956). I sit *Vita Constantini* gav Euseb et praktisk eksempel på sin lære, idet han skildrede Konstantin den Store som en ny Moses der førte sit folk frem til frelsen. Sammenligningen sker ikke explicit, men ved at f. x. slaget ved Pons Milvius fremstilles i citater fra 2. Mosebogs skildring af israeliternes overgang over Det røde hav, hvorved det markeres at begivenhederne hører til inden for samme kategori, Konstantin og Moses er som folkeførere af samme type. Denne metode, typologien, der spiller en meget stor rolle i Det nye testaments forhold til Det gamle, og som Euseb altså anvender på sin egen tid

og Romerrigets historie, er hans anden vigtige gave til eftertidens historikere. Derimod hævder Hanning at Augustins opposition mod Euseb, hans benægtelse af at man kan drage slutninger om Guds veje fra samtidens og fortidens begivenheder – bortset fra de bibelske – ikke fik nær så stor indflydelse. Selv om Augustins anliggende var menneskets situation under evighedens synsvinkel, undervurderer Hanning nok hans betydning for historieskrivningen, og Bernheims »Mittelalterliche Zeitanschauungen« er da heller ikke opført i litteraturlisten; men under alle omstændigheder er der med redegørelsen for Eusebs indsats peget på de konstituerende træk i en af den ældre middelalders interessanteste historiografiske genrer, nationalhistorien, ab origine gentis. Heri spiller ledende personligheder kun en rolle forsåvidt de fremmede eller modarbejdede folkets sande interesser. Hanning betegner den positive type som »a social hero«: ikke privat fromhed, men aktiv virksomhed for andre er kriteriet.

Med denne fremstilling af den tidligere kristne historieopfattelse har Hanning dannet sig en nøgle der lukker op for den første britiske historiografi – både den keltiske munk Gildas' klageskrift fra ca. 550 og den angelsaksiske munk Bedas triumferende kirkehistorie præget af Eusebs historieteologi og typologiske mønstre.

Gildas, der levede på en tid da romerne havde trukket sig ud af Britannien og germanerne stadig vandt terræn, så hvert nederlag som en straf fra Herren, fordi briterne, ligesom det gamle Israel, havde siddet hans formaninger overhørig. Romerne har en positiv rolle i De excidio et conquestu Britanniae, de repræsenterer kulturen, ordo, og ved dem forkyndes kristendommen; en af heltene Ambrosius Aurelianus er romer, en historiografisk efterkommer af Eusebs Konstantin. Gildas selv træder frem: som Balaams æsel vil han prædike mod synd og ondskab, og han opfordrer de britiske fyrster til at drage lære af landets historie og frelse deres folk.

I løbet af det 6. og 7. århundrede blev briternes ø til England og angelsakserne til en af tidens betydeligste kulturationer. Gregor den Stores virksomhed for missionen i England lagde grunden til et samarbejde med Rom, der gav den angelsaksiske kirke førerskabet over den keltiske og med tiden endda kræfter til missionsvirksomhed på kontinentet blandt frisere og saksere. På denne baggrund skrev Beda sine historiske skrifter; i De temporum ratione indpassede han Englands historie i verdenskrøniken på grundlag af nye kronologiske beregninger, og i hovedværket Historia ecclesiastica Anglorum skildrede han angelsaksernes sejr over kelterne med Gildas som kilde, men med en videreførelse af dennes tanker: var briterne det gamle Israel der selv havde forvoldt deres undergang, så var angelsakserne det nye der ikke blot adlød loven, men opfyldte den. Skildringen af synoden i Whitby i 664 betoner specielt den britiske formalisme med hensyn til påskeberegning og tonsur, medens det romersk-angelsaksiske synspunkt støttes af mange bibel-citater, der til sidst vinder northumbrernes konger for det sidste parti. Blandt Bedas helte er missionærerne – dog ikke kelternes apostel, St. Alban, hvem Beda i modsætning til Gildas kun skildrer som en personligt from mand, virksom ved sit personlige eksempel – og ikke mindst den senere kanoniserede northumbriske konge, Oswald, hvis adkomst til helteglorien er at han som en »vir Deo dilectus« befrier sit folk

fra en britisk tyrann. Hanning påpeger at Bedas opfattelse af ret kristenliv som en virksomhed for samfundet bl. a. kommer til udtryk i den rolle der tillægges musik som opdragende faktor, hvadenten det er i romersk liturgi eller som ledsagelse af Cædmøns gendigtninger af de hellige skrifter på modersmålet.

Bedas værk er en for alle tider fremragende historiografisk bedrift, autoritativ for senere forsøg på at skildre Britanniens fald. Da kelterne kom til orde i det mærkelige værk der kaldes *Historia Brittonum*, måtte de lægge *Historia ecclesiastica Anglorum* til grund, men de prøvede også at komme bag om Bedas og supplere ham ved en ny fortolkning af Gildas' og Bedas stof og hvad der ellers kunne tilvejebringes af kildemateriale, f. x. opdagelsen af stamfaderen Brutus, der med Æneas var draget fra Troja for at grundlægge nye riger. Resultatet blev efter Hannings opfattelse et nyt og ærerigt billede af den britiske fortid, men også et brud med den hidtil rådende teologiske historieopfattelse.

Nu er *Historia Brittonum* ikke nogen enhed, men foreligger som forskellige redaktioner af en broget stofsamling, der dels er keltiske sagn, dels og væsentligst lærde konstruktioner. Den mest omfattende redaktion tillægges traditionelt Nennius, en keltisk munk fra beg. af 9. årh., en periode der var præget af en »keltisk renæssance« især i Nord-Wales, men det kan ikke afgøres, om det er Nennius eller en af de andre redaktører der har ansvaret for de indslag af keltisk nationalisme hvori Hanning finder den afgørende fornyelse i forhold til den tidligere engelske historieskrivning. Han finder sådanne indslag i de historier der på forskellig vis udnytter nedstamningen fra Brutus: i én fremstilles briterne som arvtagere af Roms storhed, i en anden er de det livsduelige nye folk, der bryder op af afsky for det gamle samfunds fordærv. Også om kong Guorthigirn, der af lidenskab for sakserhøvdingens datter lod sakserne få fodfæste i landet, findes flere anekdoter, hvoraf nogle understreger at kongens personlige skændighed fremkaldte Britanniens fald, andre derimod skiller hans skæbne ud fra nationens – ifølge dem blev han afsat og vandrede i sin sidste tid om uden at finde hvile noget sted i sit land. Heri sporer Hanning en opfattelse af at tyranner kan væltes uden national anger og bod: »In short, the parallel levels into which individual and society are placed in the theology of history are not considered parallel at all in secular political thought«. En anden episode hvori drengen Ambrosius, der siden skulle bevirke en midlertidig britisk fremgang over for sakserne, profeterer briternes afgørende rejsning, tolkes som udtryk for at den kristne eskatologi er blevet erstattet med en national.

Med rette er disse teorier formuleret med forsigtighed i 'The Vision of History in Early Britain' – *Historia Brittonum* er en vanskelig kilde. Men fortolkningen er ikke i sig selv urimelig, og den støttes af at mange træk, først og fremmest den antiromerske tendens og opfattelsen af en modsætning mellem kongen som individ og samfundet, overtages fra *Historia Brittonum* og bearbejdes videre i det sidste af de behandlede værker, Geoffrey of Monmouth's *Historia regum Britanniae* fra ca. 1140. Imidlertid synes der at være tale om en overfortolkning, når Hanning af dette forhold vil udlede et interessefællesskab i keltisk nationalisme mellem Geoffrey og forfatterne til *Historia Brittonum*. I betragtning af *Historia regum Britanniae*'s centrale placering i den middelalderlige litteraturhistorie er det måske tilladeligt at behandle dette problem lidt mere indgående.

† Som bekendt skildrer Geoffrey of Monmouth Britanniens historie fra Brutus' grundlæggelse af riget til dets fald med kong Arthurs regering som det strålende højdepunkt, men også som det afgørende vendepunkt, idet et oprør bryder ud under Arthurs sejrige kampe i Gallien og Italien. En central skikkelse er troldmanden Merlin der på overnaturlig vis griber ind i begivenhederne, så de senere får deres rette forløb til den fremtid han kan forudse, men ikke ændre: i midten af værket profeterer han om de sidste tider, der skildres som et kosmisk kaos, hvilket Hanning fortolker således: »The impersonal universe which has presided over the rise and fall of kingdoms will lose control of itself and history will dissolve into nothingness«. I denne vending har Hanning udtrykt kærnen i sin opfattelse af Geoffreys historiesyn: nationen stiger til storhed og synker igen til forglemmelse, historiens gang er cyklisk og fører ikke frem til noget mål, og meningen med at skrive *Historia regum Britanniae* i det 12. årh. er ved hjælp af et stof der tillader stor digterisk selvstændighed – Hanning regner ikke med keltiske Arthur-sagn som kilder til Geoffreys værk – at minde samtiden om at også normannernes herredømme en skønne dag vil stå for fald, ja, at briterne en dag igen bliver herrer over deres ø.

At Geoffrey's litterære virksomhed var samtidsrettet, er med stor grundighed påvist af Heinrich Pähler i dissertationen »Strukturenuntersuchungen zur *Historia Regum Britanniae* des Geoffrey of Monmouth«, Bonn 1958, og videreført af Walter F. Schirmer i »Die frühen Darstellungen des Arthurstoffes«, Köln 1958, begge værker benyttet af Hanning. Det fremgår af disse tyske afhandlinger at Geoffrey benyttede en historisk fremstillingsform i tidens bedste stil til at give sin formaning om at opgive borgerkrig og undertrykkelse og samle kræfterne i arbejdet for fædrelandets storhed større vægt. I sine dedikationer har han henvendt sig til tidens ledende kredse, der jo var normanniske, og han synes ikke personligt at have foretrukket noget af de folk der levede på øen frem for de andre – tværtimod er det et fast træk i hans beskrivelser af gode perioder i landets historie at i dem levede indbyggerne fredeligt sammen, hvert folk i sit område. Pähler har kunnet udpege disse momenter i flere forskellige »lag« af teksten, og heroverfor har Hannings fortolkning liden vægt, så vist som den øjensynlig er indlæst: Hanning mener at Geoffrey er inspireret af et sted i Henry of Huntingdons *Historia Anglorum*, hvori der tales om at normannerne har begyndt at møde vanskeligheder, og at der er en guddommelig plan i briternes, saksernes og normannernes successive herredømme; men antagelsen støttes ikke på nogen dokumentation i form af påvisning af sproglig eller strukturel lighed mellem det pågældende sted i *Historia Anglorum* og *Historia regum Britanniae*. Ej heller er der grund til at lægge vægt på Geoffrey's pro-britiske udtalelser, for de hører med til emnet og er sandsynligvis inspireret af *Historia Brittonum*.

Det er i sig selv ikke usandsynligt at Geoffrey of Monmouth anså historiens gang for cyklisk, for det er en tankegang med dybe rødder i den antikke historiskrivning som spillede en stor rolle for de anglo-normanniske historikere. I det hele taget markerer det 12. årh. et brud med den teologiske historieskrivning, og Hanning har nok ret i at illustrere det nye med en gennemgang af Orderic Vitalis' skildring af Vilhelm Erobrerens død, der røber en dyb splittelse mellem beundring for den store indsats, det store menneske, og rædsel for hans

magtmisbrug og ensomhed i og efter døden. Nation og individ befinder sig ikke på samme plan hos Orderic, William of Malmesbury, Henry of Huntingdon og – mindst af alle – hos Geoffrey. I *Historia regum Britanniae* er nationen hovedpersonen, den handlingen følger, men værkets værdi ligger i de mange episoder der udmaler stoffet for dets egen skyld – derfor fik det i Wace's gendigtning, *Roman de Brut*, en så overordentlig stor betydning for den litterære udvikling i Europa: Geoffrey grundlagde Arthur-digtningen. Inspirationen til dette nye historiesyn var utvivlsomt normannernes store fremgang sammenholdt med deres personlige mangler; der var ikke realistisk grundlag for at se dem som Guds udvalgte folk, hvortil for Geoffreys vedkommende den nationale tendens i *Historia Brittonum* blev føjet.

Hanning har trukket nye linier gennem et grundigt bearbejdet arbejdsfelt og har derved haft held til at aftegne en historiografisk genre, nationalhistorien, og for at markere udviklingens stadier har han sammenholdt de fire engelske værker med samtidige europæiske eksemplarer af genren: Gildas belyses af den gallske munk Salvians *De gubernatione Dei*, Beda af Gregor af Tours' *Frankerkrønike*, *Historia Brittonum* af Paulus Diaconus' *Longobarderhistorie* (ikke nogen givende sammenligning) og Geoffrey of Monmouth som sagt af den samtidige anglo-normanniske historieskrivning. *The Vision of History in Early Britain* er et imponerende vue over et langt og problemfyldt forløb og en særdeles velskrevet bog. Men på eet væsentligt punkt forekommer det mig at man kan rejse samme indvending mod Hannings som mod Brandts værk, al kvalitetsforskel til trods: begge anvender næsten udelukkende induktiv metode. »Es gibt geistesgeschichtliche Tatsachen« som det er udtrykt af Helmut Beumann, en af de førende europæiske forskere i middelalderlig historieskrivning. Sådanne kendsgerninger er forfatterens brug af sit kildemateriale, valg af litterære forbilleder, af stilistiske virkemidler, værkets komposition, og hvad der ellers kan tænkes at være udtryk for forfatterens personlige, bevidste aktivitet. Arbejdet med at udlede den slags oplysninger præger en hel skole inden for moderne forskning; dens sigte er vel egentlig ikke så forskellig fra de to amerikanske historikeres, men dens metode er anderledes og dens resultater er sikrere.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

Mediaeval Scandinavia. Vol. 1. Odense, Odense University Press, 1968. 239 s.
§ 10.

Der står en imponerende forsamling bag det nye tidsskrift for middelalderstudier som Odense Universitet nu lancerer: i redaktionskomiteen sidder foruden den »udøvende« redaktør, afdelingsleder Hans Bekker-Nielsen, tre Odense-professorer, Søren Skovgaard Jensen, Niels Åge Nielsen og Erling Ladewig Petersen, samt professor Peter Foote fra London, og de støttes af et »Advisory Board« hvis medlemmer kommer fra ti lande – endelig påkaldes i forordet Odenses »skyttsånder« Odin og Aelnoth! Disse to herrer synes at påvirke artikelvalget i det første bind, således at Aelnoth skriver sig for de indlæg der behandler forbindelsen mellem Norden og de britiske øer, især Michael Chesnutts påpegelse

af parallelle motiver i irsk og norrøn fortællende prosa, medens Odin nok har haft en finger med i spillet da Edwin Bonsack i »Wieland and Þórvarðr« forsøgte at råde navnekenningerne i nogle eddadigte – resultatet unddrager sig i hvert fald anmelderens bedømmelse.

Princippet for artiklernes rækkefølge er ikke umiddelbart indlysende; lad mig benytte mig af min usikkerhed til at gennemgå dem i systematisk orden: problemer vedrørende skrift og runer, håndskrifter, tekster som kilder og historisk syntese.

Tre artikler beskæftiger sig med runologiske emner. R. Derolez henleder opmærksomheden på kontinentale »runica manuscripta« med nordiske særtræk, og Niels Haastrup demonstrerer den senmiddelalderlige skoles opdeling af alfabetet i grafisk-genetiske grupper og antyder at et lignende princip kan ligge bag runernes ordning i »ætter«, hvilket måske kan vise sig at være nøglen til gåden om runernes oprindelse. Endelig fortæller Aslak Liestøl om den verden der har åbnet sig ved fundet af ca. 550 rune breve under udgravningerne i Bergen. Træstykker med runeindskrifter synes at have været i almindelig brug til korrespondance gennem hele middelalderen og i alle sociale lag. De anførte eksempler bestyrker nu ikke den sidste påstand, for de to breve der ligger for ca. 1300 stammer begge fra samfundets øverste kredse. Men Liestøl har nok ret i at det må være sådanne runekævlere der omtales i Gesta Danorum, uden at oplysningen i Amlets historie: »Breve indskåret i træ var almindelige dengang« derfor behøver at være en senere interpolation. For Saxo og hans publikum har rune breve sikkert været noget gammeldags og fremmedartet; derfor kunne bemærkningen tjene til at give Amlets historie et autentisk præg.

Fra skriften til tekstoverleveringen går vi med Ole Widdings temperamentsfulde indlæg om dateringen af Rauðúlfs þáttr. Der forekommer her den påstand at håndskrifter »usually« dateres efter de mest arkaiske træk i dem, hvilket Widding naturligvis tager afstand fra. Men er det virkelig rigtigt? Jeg venter en rasende protest fra de nordiske filologer. Ellers må der her være stof til en lige så omfattende enquête som den der i dette nummer vies udtalen af det oldnordiske sprog – der er måske endda mulighed for større variation i argumenterne!

I »Styrmir's hand« tager Lars Lönnroth håndskriftstudiet som udgangspunkt for en drøftelse af et vigtigt historiografisk problem, kildegrundlaget for Sturlungasaga. Han påpeger at Viðeyklosterets dødebog, som han forsøger at rekonstruere, har haft et udvalg af navne og begivenheder der tyder på tilknytning til kredsen bag Sturlunga. Selve identifikationen af en af håndskriftets skrivere med abbed Styrmir Kárason der udtrykkelig angives som hjemmelsmand for en meddelelse i sagaen er svagt underbygget, men den er jo, som forfatteren selv siger, også kun en kuriositet. Iøvrigt er argumentationen godt opbygget, Lönnroth bevæger sig med passende forsigtighed på det sprøde kildemateriale, og sigtet mod en afmytologisering af Sturlungatiden – der jo er sagaskrivningens glansperiode – kan man kun tilslutte sig. Der er i denne artikel fremført et håndgribeligt eksempel på Lönnroths teori om gejstlighedens betydning for den islandske kultur som han tidligere har fremført i sin afhandling »Tesen om de två kulturerna« i Scripta Islandica 15 (Stockholm 1964). Så polemisk denne afhandling end er, har den dog en forudsætning i Sigurður Nordals »Sagalitte-

raturen« (Nordisk Kultur VIII: B) der med udpræget historisk sans har understreget den genetiske sammenhæng mellem de forskellige faser af den litteraturhistoriske udvikling, bl. a. at en oversættelsesperiode indleder den egentlige sagaskrivning. Her må vi vel også søge inspirationen til Hans Bekker-Nielsens, Thorkil Damsgaard Olsens og Ole Widdings »Norrøn fortællekunst«, der påviser europæiske forbilleder for mange islandske genrer. Emnet er angrebet fra modsat hold, fra den europæiske litteraturs side, i Anker Teilgård Laugesens meget imponerende syntese »Middelalderlitteraturen« (København 1966). Værdien af denne betragtningsmåde ligger ikke så meget i bekæmpelsen af det selvtilstrækkelige insulære, som i at den giver os mange flere redskaber i hænde til at skaffe os en realistisk forståelse af sagalitteraturen.

Derimod kan man se hvordan det går når man tager teksterne på ordet, uden at bekymre sig om den sammenhæng i hvilken de er blevet til, af Karl Wührers »Die dänischen Landschaftsrechte als Quelle für die ältesten dänischen Rechtsverhältnisse«. Der fremdrages her en række paralleller mellem Tacitus' Germania og de danske landskabslove. Af disse overensstemmelser mener forfatteren – idet muligheden af litterær afhængighed afvises uden videre – at man kan slutte, dels at Tacitus »durchaus glaubwürdig ist«, dels at sagindholdet i landskabslovene rækker tilbage til vor tidsregnings begyndelse. Det kan man ikke.

På denne baggrund har Aksel E. Christensens »Denmark between the Viking Age and the Time of the Valdemars« lidt af en mission i tidsskriftet, idet denne artikel, som det vil være Historisk Tidsskrifts læsere bekendt fra den danske version, demonstrerer hvor rigt facetteret et billede der kan gives af selv en kildefattig periode når man behersker forskningsdiskussionen, selv om man afstår fra fristelsen til at bygge hypoteser på hypoteser. Også Knut Helles redegørelse for de engelsk-norske forbindelser i det 13. årh. viser historiens mangesidighed, og så mangler der endda eet emne som Helle i en anden artikel (Sjøfartshistorisk årbok 1967) har taget op i samme forbindelse, nemlig de skibstyper der formidlede forbindelsen. Man beklager denne udeladelse; der havde her været en anledning til at komme ind på et af de mest spændende områder i den aktuelle skandinaviske middelalderforskning.

For er det ikke også »Mediaeval Scandinavia«s opgave at give et alsidigt billede af forskningsvirksomheden i de nordiske lande? Anmelderrubrikken er i hvert fald et udtryk for denne intention, så vist som den behandler bøger om mange forskellige emner, også ikke-nordiske, og udenlandske forskere såvel som skandinaviske har bidraget til den. Også her kan tidsskriftet øve en pædagogisk indsats ved at vise eksempler på den fine angelsaksiske anmeldertradition, f. x. er B. F. Findlays to recensioner et mønster på streng, men urban kritik og på at saglighed ikke forhindrer en naturlig, personlig udtryksmåde.

Der kunne nok nævnes bøger og emner der ikke er kommet i betragtning blandt anmeldelserne, men meget kan vel indhentes i kommende numre. Under alle omstændigheder er denne afdeling langt mere repræsentativ end de egentlige artikler der set under ét har slagside til den norrøne litteratur. Det betyder dog mindre at de enkelte bind er ensidige, blot man på længere sigt er opmærksom på at tidsskriftet både skal dække middelalderproblematikken i almindelighed og den aktuelle forskning.

Der er et virkeligt behov for en sådan kontaktmulighed med et ikke-nordisk

publikum. Derfor må også det sproglige niveau sikres, f. x. ville det være rart om man kunne undlade at kursivere ordet milieu, eller finde et engelsk ord for dette nødvendige begreb, og det er upraktisk at der citeres på dansk i Mogens Ørsnes' iøvrigt så givende anmeldelse af Klindt-Jensens og Wilsons bog om vikingetidens kunst, som oven i købet også er udsendt på engelsk.

Forventningerne til Mediaeval Scandinavia var store på forhånd. Det første bind, smukt udstyret og opsat, men med mange trykfejl, har ikke skuffet, men skærpet dem.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

P. A. MUNCH: *Norrøne gude- og heltesagn*. Revidert udgave ved ANNE HOLTSMARK. Oslo, Universitetsforlaget, 1967. 351 s. 15 no. kr.

Vist var P. A. Munch en stor historiker. Men det er alligevel forbavsende at se et af hans ungdomsarbejder genudsendt som lærebog i 1967. *Nordens gamle Gude- og Helte-Sagn* stammer fra 1840. Den nye udgave er bogens sjette (og ikke den fjerde, som det siges i forordet, eller den femte, som det hævdes på omslaget). P. A. Munch besørgede selv nye udgaver i 1847 og 1854 og ændrede og udbyggede begge gange de kommentarer, som ledsagede hovedtekstens referater af sagn og myter. I A. Kjærs udgave fra 1880 indføjedes et afsnit om stednavnenes vidnesbyrd om den gamle religion, skrevet af O. Rygh, men iøvrigt foretoges kun moderate ændringer. Magnus Olsen gik i 1922 mere radikalt til værks. P. A. Munchs tekst blev omskrevet på nutidsnorsk, ofte ret frit, kommentarerne blev forandret en del, og Magnus Olsen erstattede O. Ryghs bidrag med et større tillæg om stednavnene, som han selv skrev. Den foreliggende udgave, ved Anne Holtsmark, følger for hovedtekstens vedkommende nøje Magnus Olsens udgave, men kommentarerne under de enkelte afsnit er omarbejdet fuldstændigt og forsynet med fyldige litteraturhenvísninger.

Trods P. A. Munchs klare og myndige fremstillingsform kan det ikke undgås, at bogen i dag virker noget forældet. I 1840 var studiet af den nordiske religion endnu i sin vorden, og P. A. Munchs indsats var her som på andre områder pionerens. Men mere end hundrede års intense studier af den nordiske mytologi, drevet af videnskabsmænd fra hele verden, har unægteligt ændret et og andet, og i den foreliggende udgave må kommentarerne nødvendigvis i nogen udstrækning fremtræde som korrektioner af hovedteksten. Forældelsen har også ramt Magnus Olsens tillæg fra 1922, og det er ubegribeligt, at man har gengivet dette afsnit helt uden ændringer eller kommentarer.

Når nyudgaven alligevel ikke føles uvedkommende, tilfalder æren alene den lærde kommentator. Professor Anne Holtsmark har tidligere stivet forældede bogværker af med sin pen. I 1957 gjorde hun genudsendelsen af første bind af Fredrik Paasches norske litteraturhistorie berettiget ved en fremragende kommentar. I anmærkningerne til P. A. Munchs tekst demonstrerer hun endnu engang sin imponerende indsigt i den norrøne litteratur og suveræne beherskelse af mytologien, og hun giver læseren et storartet overblik over forskningens nuværende stade. Derfor – og alene derfor – kan nyudgaven anbefales varmt til enhver, som ønsker at sætte sig ind i den gamle nordiske religion og dens overlevering.

OLAF OLSEN

WALTER ULLMANN: *The Individual and Society in the Middle Ages*. Baltimore, Maryland, The Johns Hopkins Press, 1966. xii + 160 s. \$ 5.00.

Forf. – fra 1966 professor i middelalderlig kirkehistorie ved universitetet i Cambridge – har i denne bog udgivet nogle forelæsninger inden for en emnekreds, som han tidligere har behandlet i større fremstillinger, specielt *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (London 1961) og *A History of Political Thought: The Middle Ages* (Penguin Books, London 1965). Hans mål er at vise, hvordan den enkeltes stilling i samfundet ændres i løbet af middelalderen fra undersåt til borger.

Frem til det 13. årh. er individets stilling bestemt af dets tilhørsforhold til kirken. Loven var givet ham af dem, Gud havde sat *over* ham, han måtte i kraft af sin tro adlyde den, uden selv at have været med til at give den. Den enkelte havde ingen rettigheder, men var undergivet sine overordnede myndighed, der ifølge Paulus stammede fra Gud. Karakteristisk for dette »descending or theocratic theme of government« er, at folkets samtykke er erstattet af dets tro, ingen kunne kræve herskeren til regnskab.

Når opfattelsen af individets stilling i samfundet ændredes fra det 13. årh., har det ifølge forf. dels sin forklaring i den offentlige virksomhed, der udførtes i samfundets brede lag, dels i den feudale styreform. I landsbyerne og købstæderne ses en form for selvstyre, der som forudsætning har en idé om individernes lighed og nødvendigheden af deres samtykke. Hos dem ligger den oprindelige magt, vi har at gøre med »the ascending theme of government«. Betydningen af den feudale praksis og ret ligger i, at de kontraherende parter på begge sider har rettigheder og pligter. Feudalismens indvirkning på udviklingen af tanken om individets rettigheder undersøges specielt i England med udgangspunkt i artikel 39 i Magna Carta. I en afsluttende forelæsning skildres den med humanismen fremtrængende anerkendelse af det naturlige menneske. Opdagelsen af de aristoteliske teorier vakte interessen for menneskets individualitet, men en forudsætning for disse teoriers succes var den allerede eksisterende feudale praksis.

Bogen er af den type, der imponerer ved sin klarhed og sine blændende perspektiver. I tid dækker den mere end 1500 år, og ubesværet bevæger forf. sig fra bibelen til den amerikanske uafhængighedserklæring. Den er let læst og uafsladeligt fængslende. Alligevel lades der efter læsningen tvivl tilbage. Alt fremsættes som soleklare sandheder. Der er ingen diskussion af de indvendinger, der tidligere har rejst sig mod forf.s resultater (se foruden anmeldelser i forskellige fagtidsskrifter XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Actes du Congrès, s. 115–19). Der arbejdes med enkle kategorier (the descending and the ascending principle of government, the abstract thesis, the practical thesis, the humanistic thesis), hvori stoffet presses ind, og der generaliseres på en utilladelig måde. Eksemplerne på feudalismens betydning er hentet fra England, hvis forhold ikke er identiske med fastlandets.

Men det står fast, at bogen er vedkommende og dertil aktuell, så vist som der den dag i dag findes regeringer, der indprenter lydighed som den fornemste borgerdyd, og mennesker hvis rettigheder er lige så ringe, som Ullmann mener, de var i hele Europa før det 13. årh.

ESBEN ALBRECTSEN

CARL STRANDBERG: Zur Frage des Veräußerungsverbotens im kirchlichen und weltlichen Recht des Mittelalters. Skrifter utgivna av Institutet för rätts-historisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt Bibliotek. Band XI. Stockholm, A.-B. Nordiska Bokhandeln, 1967. 226 s. 25 sv. kr.

Udgangspunktet for denne Uppsala-disputats, der 1967 forsvarede for den theologiske doktorgrad, er det i flere svenske landskabslove optrædende forbud imod, at kgl. majestæt afhænder kronens rettigheder, dvs. at en svag monark sælger, bortgiver eller pantsætter krongods m. fl. kgl. indtægtskilder, regaler osv. uden at modtage tilsvarende værdier igen. Ifølge ældre opfattelse (f. ex. Rosén: *Kronoavsvöndringar*, 1949) var der her tale om et ældgammelt retsinstitut, der ligesom paalagde de kgl. besiddelser (Uppsala öd) med »tabu«, hvorved man hindrede, at de nogensinde kunde gaa ud af kongeslægten's eje. Her tager Strandberg fat paa et nøje studium af kilderne, og naar – ikke mindst via omdatering af flere af de relevante lovtexter – frem til, at dette forbud i egentligste forstand først dukker op sidst i 13. aarhundrede, og her følger han Rosén i den nærliggende hypotese, at der i forbindelse med Magnus Ladulås' kroning 1276 har været anvendt en ny kroningsed, dvs. at den nye formular har indeholdt det nyopdukkende forbud. Tilmeld viser henvisninger til udlandet, at ogsaa her optræder tilsvarende bestemmelser først omkring dette tidspunkt, saaledes i England efter 1290, i Frankrig 1318 og i Tyskland 1309, medens ældre eksempler (f. ex. Ungarn 1220, hvilket indgaar i kanonisk ret = c. 33 X, II 24, og Danmark 1240 = Bullarium 302) alene stammer fra det pavelige kancelli og følgelig ikke har samme relevans som bestemmelserne fra den verdslige lovgivning.

Derimod giver disse eksempler et fingerpeg om bestemmelsens proveniens, og da det 13. aarhundrede repræsenterer den internationale kirkerets sejrige fremmarch Europa over, gaar forfatteren dernæst i gang med at undersøge det tilsvarende forbud imod at afhænde kirkegods i haab om ad denne vej at finde frem til kilden for den verdslige lovgivnings bestemmelser herom. Først analyseres Gratians Dekret, hvor Strandberg indtager det standpunkt, at den vældige opblomstring af kirkeretten skyldes den forudgaaende genoplivning af romerretten og ikke omvendt, og efter en uhyre detailleret gennemgang af samtlige steder, hvor et saadant forbud nævnes i dekretet, tages nu fat paa Gratians kilder, hvorved bestemmelsens forudsætninger findes i den gregorianske kamp-tid. Endelig afsluttes dette afsnit af en gennemgang af de vigtigste efterfølgere, det vil i hovedsagen sige Hostiensis' bidrag hertil.

I arbejds sidste del vender Strandberg derpaa tilbage til Sverige for nu at undersøge alienationsforbuddets optræden i svensk kirkeret og -administration, og i forskellige afsnit behandles spørgsmaal som kirken som selvstændigt rets-subjekt, præsters testationsret (dvs. den snart optrædende adskillelse mellem præstens embeds- og privatgods), kirkeværger (desværre meget kortfattet, men dog tilstrækkelig udførligt til, at recensenten finder nyt materiale til sin i Kulturhistorisk Leksikon udtrykte opfattelse, at disse først optræder i Nordeuropa sidst i 13. aarhundrede) m. m., herunder det delikate problem om sanktioner imod evt. overtrædelser af dette forbud, og som det næppe overraskende resultat naar han frem til, at den svenske kirke (i den udstrækning det beskedne kilde-

materiale tillader konklusioner) i tiden omkring 1300 i hvert fald rent formelt har stræbt efter at overholde den internationale kirkerets bestemmelser.

Selvom læseren sine steder kan have en vis tvivl om berettigelsen af dette i nyere svensk kirkeretsforskning efterhaanden almindelige princip konsekvent at sammenstille svensk *praxis* med international *teori* (bl. a. tages der overhovedet ikke stilling til, hvor forskelligt jordejendomssager processuelt behandlede Europa over: som i England Common Law-domstolene ufravigeligt hævdede deres monopol, fastholdtes i hvert fald i dansk senmiddelalder tilsvarende, at jorddele alene hørte under de verdslige retter), repræsenterer dette arbejde i sin beundringsværdige grundighed et betydeligt skridt frem. Det er i udpræget grad retsteoretisk; om f. x. alienationsbestemmelsernes fremtrængen i Norden (ogsaa i Norge og i Danmark, hvis rigere kilder overhovedet ikke er inddraget i arbejdet) kunde staa i forbindelse med, at en mere bevægelig økonomi havde medført, at jord i langt større udstrækning end tidligere kom paa det frie marked (jfr. hertil de danske landskabsloves forsøg paa at give slægten forkøbsret), er en problemstilling, der ganske falder udenfor forfatterens synsvinkel.

Tilbage sidder læseren med det indtryk, at en svensk disputats primært har til formaal at dokumentere præces' lærdom og skarpsindighed, og paa denne baggrund kan man fuldt ud gratulere dr. Strandberg med veludført arbejde.

TRØELS DAHLERUP

GORDON LEFF: Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. An Institutional and Intellectual History. New Dimensions in History, Essays in Comparative History. New York, London, Sydney, John Wiley & Sons, 1968. xii + 332 s. Ill. 75 sh. Paper 31 sh.

Der findes allerede en lang række oversigter over middelalderens åndshistorie; Gordon Leff har tidligere udgivet een sådan i Penguin Books (Mediaeval Thought, 1958). Hans nye bog adskiller sig på fordelagtig vis fra sine forgængere ved at lægge et andet – og væsentligt – synspunkt til grund for fremstillingen. Leff forsøger nemlig at skildre middelalderens åndsliv i sammenhæng med de institutioner, hvortil det var knyttet. Dette synspunkt er naturligvis ikke nyt i sig selv, men det er nyt i en oversigtsfremstilling som denne. Som ramme for fremstillingen har Leff valgt middelalderens to måske berømteste lærdomsinstitutioner: universiteterne i Paris og Oxford. Han sammenfatter selv sit forehavende på følgende måde (s. v): »I have been concerned, on the one hand, to show the connections between the academic structure – faculties, syllabuses, teaching methods, and so on – and the intellectual activities that took place within it, and, on the other, to assess what was distinctive to each university within a common urban, institutional, and doctrinal framework«.

Det må indledningsvis fastslås, at bogen i store træk tilfredsstillende løser de to opgaver, den har sat sig, men at den ikke er lige pålidelig i alle detaljer. Fremstillingen falder naturligt nok i to dele, et »institutionelt« (s. 1–184) og et »doktrinalt« afsnit (s. 185–309). Tyngdepunktet ligger klart i det første afsnit. Vi får her en fortrinlig skildring af det, man kunne kalde åndslivets sociologiske

side: universiteternes opståen og statutter, deres forhold til verdslige og gejstlige myndigheder (herunder et adækvat resumé af Aristoteles-receptionen), striden mellem tiggerordenerne og de sækulære magistre, universiteternes struktur, deres curriculum (her bør man dog til supplement rådføre sig med J. Isaac, *Le Peri hermeneias en l'Occident* (Paris 1953) og for Oxfords vedkommende med to artikler af J. Weisheipl i *Mediaeval Studies* 26 (1964) og 28 (1966)). God besked gives også om eksamensformerne og om det akademiske år. Dette afsnit kan anbefales som den vel hidtil bedste oversigt over disse emner, velafbalanceret og med et sundt jugement.

Kommer vi derimod til et andet punkt, som Leff også nævner i sin program-erklæring, nemlig undervisningsmetoderne, træder visse svagheder for dagen. De forskellige undervisningsformer skildres for så vidt korrekt, men fremstillingen er et rent resumé af hvad vi allerede har vidst længe. Der gøres intet forsøg på at udbygge vor viden eller sætte den i et nyt perspektiv. Således gøres der ikke noget forsøg på at give en præcisere analyse af de normale disputationer ved artistfakultetet; en sådan analyse, i analogi med Glorieux's undersøgelse af teologernes Quodlibet, er stadig et desideratum. Til nu foreligger kun ansatser til en sådan analyse, f. eks. i F. Pelsters artikel: *Thomas von Sutton OP i Zeitschrift für katholische Theologie* 46 (1922). Meget kunne utvivlsomt vindes ved en analyse af de talrigt overleverede sophismata, den litterære genre, hvor den oprindelige mundtlige form er bedst bevaret.

Leff gør heller ikke noget forsøg på at skildre de mundtlige disputationers indflydelse på den litterære form og dermed på den videnskabelige metode. Det er et væsentligt element for forståelsen af skolastiske tekster, at man erkender deres funktion i og for undervisningen. Næsten alle skolastiske tekster er direkte opstået af undervisningen og kan senere igen anvendes i undervisningen – man kan jo her finde anvendelige argumenter til en forestående disputation. Dette er hovedårsagen til, at skolastiske quaestiones om samme emne ofte er så forbløffende ens, og til at man derfor ikke kan lægge megen vægt på de indledende argumenter, når det gælder om at bedømme en forfatters standpunkt. Disse argumenter er nemlig – som en analyse af sophismata viser – slet ikke fremført af den magister, som giver svaret på problemet, men af hans studerende eller tilhørere. Det er også værd at understrege, at denne anvendelse af en »dialektisk« metode uvilkårligt medfører en bestemt holdning til argumentationen og dermed den videnskabelige metode: man lægger mere vægt på at overbevise de faktiske tilhørere end på en deduktiv sagsfremstilling. (Dette synspunkt er antydet i to væsentlige artikler, der ægger til videre arbejde med denne sammenhæng, nemlig L. Oeing Hanhoff, *Die Methoden der Metaphysik im Mittelalter*, *Miscellanea mediaevalia* II (Berlin 1963), s. 71 ff., og A. Giuliani, *L'élément »juridique« dans la logique médiévale*, *Logique et Analyse* n. s. 6 (1963), s. 530–570). Konklusionen om dette afsnit må være, at Leff her giver os anvendelig, men ikke fyldestgørende besked.

Det »doktrinale« afsnit er nok bogens svageste. Her må jeg dog straks gøre det forbehold, at afsnittet om universitetet i Oxford og dets naturvidenskabelige indstilling er fremragende og giver en oversigt, man ikke finder magen til i andre tilsvarende fremstillinger. Derimod er afsnittet om Paris (måske bortset fra skildringen af striden om tiggerordenernes fattigdomsideal) ikke særligt

anbefalelsesværdigt. Her træder bogens svagheder for tydeligt frem: der er – og det gælder tildels for hele bogen, der synes lovlig hurtigt sammenskrevet – alt for mange sjuskede og upræcise sætninger, for mange trykfejl, og for få bibliografiske oplysninger. Alvorligere er, at man i dette afsnit mærker meget lidt til den nyeste forskning. Særlig klart viser dette sig i diskussionen af den latinske »averroisme« og fordømmelsen i 1277. Disse sider kunne lige så godt være skrevet for 10 år siden med dens emfatiske fremhævelse af, at »averroismen« i virkeligheden var hedenskab. Den nyeste forskning har vist, at dette billede er alt for ensidigt. (Den bedste sammenfatning af diskussionen giver G. Fioravanti i artiklen: *Boezio di Dacia e la storiografia su l'Averroismo. Studi Medievali*, 3a serie, VII, fasc. 1 (Spoleto 1966), s. 283–322).

Som afslutning vil jeg anføre en række positive fejl eller grovere undladelser, stort set alle fundet i dette afsnit. Listen gør dog ikke krav på at være komplet.

S. 73: ved omtalen af peciae-systemet savner man omtale af den vigtigste monografi om emnet: J. Destrez, *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIème et du XIVème siècle*, Paris 1935.

S. 123 n. 9: For den »nye« grammatik i 12. og 13. århundrede henvises blot til Paetows fremstilling fra 1910. Det resulterer i en næsten katastrofal fejlvurdering af den middelalderlige linguistiks intention på s. 124. (For litteratur til dette emne og en rimeligere vurdering må jeg henviser til min *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, 1967).

S. 123: Af Donat læste man i middelalderen kun *De barbarismo!* Det er simpelthen forkert, da a) Donatus minor stadig brugtes som lærebog i elementær latin og som sådan blev forbillede for senmiddelalderens første grammatikker på modersmålet (jvf. E. Ising, *Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen*, Berlin 1966) og b) Donatus maior og minor ustandseligt citeres i alle middelalderlige grammatiske tekster.

S. 139: *Liber sex principiorum* er a) ikke forfattet af Gilbertus Porretanus (*L. Minuo-Paluello i Aristoteles Latinus I*) og b) handler den (bl. a.) om de sidste 6 kategorier, ikke de første seks.

S. 141: Inddelingen af filosofien i *rationalis*, *naturalis* og *moralis* stammer ikke fra Boethius, men går i hvert fald tilbage til stoikerne og muligvis til Theophrast.

S. 141 n. 32: Det samme dokument er udførligt behandlet af Steenberghen i *Siger de Brabant, Les philosophes belges XIII*, 1942, s. 414 ff.

S. 193 & 196 n.: Det er ikke rigtigt, at David af Dinants skrifter ikke er bevaret. De er udgivet af M. Kurdzialek i *Studia Mediewistyczne III* (Warszawa 1963). Fundet af teksterne er allerede offentliggjort af Birkenmajer i 1933 (*Revue neoscholastique de Louvain* 35, s. 220 ff.).

S. 195: Det er for snævert at kalde Adam of Buckfield logiker. Han var Aristoteles-kommentator og har kommenteret næsten alle aristotelske skrifter, dog ikke særligt mange logiske.

S. 207: Det er forunderligt, at Leff skriver: »Shyreswoode wrote *the Syncategoremata* and *the Insolubilia*« (min fremhævning). Shyreswoodes traktater om disse emner var hverken enestående eller autoritative; for øvrigt er den nævnte traktat *De insolubilibus* næppe af Shyreswoode. Videre nævner Leff, at begge disse skrifter handler om tilsyneladende uløselige problemer (d. v. s. logiske

antinomier), men det er en sandhed med modifikation. Syncategoremata indeholder læren om de logiske funktorer; herunder behandler man ofte de logiske antinomier, der er knyttet til de logiske funktorer.

S. 231: Her gentages myten om, at Boetius de Dacia blev indkaldt for inkvisitoren Simon de Val. Denne myte bygger på en konstruktion, som er blevet tilbagevist af Dondaine (*Le manuel de l'inquisiteur 1230–1330. Archivum Fratrum Prædicatorum* 17 (1947), s. 186 ff.). Den sidste undersøgelse af problemet skyldes S. Skovgaard Jensen (*On the National Origin of the Philosopher Boetius de Dacia. Classica et Mediaevalia* 24 (1963), s. 232–241).

Disse kritiske bemærkninger må dog ikke overskygge bogens positive sider, som de blev fremhævet i anmeldelsens første del. Leffs bog giver os den hidtil bedste korte fremstilling af Pariser og Oxforders universitetets ældste historie, og en glimrende fremstilling af een side af den doktrinale udvikling ved Oxforders universitet. Man skal blot bruge bogen, og især dens sidste halvdel, med nogen forsigtighed og skepsis over for detaljerne.

JAN PINBORG

Norges nedgang. Senmiddelalderen. Norske historikere i udvalg. Med bidrag fra danske og svenske forskere. IV. Ved ANDREAS HOLMSEN og JARLE SIMENSEN. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. 419 s. 15 no. kr.

Som det fjerde bind »norske historikere i udvalg« har professor Holmsen og videnskabelig assistent Jarle Simensen udsendt dette om Norges nedgang i senmiddelalderen, et emne der i mere end hundrede år har optaget sindene. Den umiddelbare anledning til dette initiativ er vel nok de utilstrækkelige biblioteksressourcer, som har været en hindring for enhver universitetsundervisning, men udvalget af afhandlinger tegner samtidig den ofte meget indgående og intense debat i norsk historieforskning i skarp profil.

Bogen indledes med et udvalg af diskussionen om unionspolitikken med repræsentanter af meget forskellig type fra alle tre lande (fra Danmark Henry Bruun og Aksel E. Christensen). Dette afsnit afrundes af Johan Schreiners fastholden af (s. 97), at man ikke bør »ignorere slike trekk . . . som synes å vitne om en særnorsk politikk overfor unionskongedømmet« efter Skyum-Nielsens påvisning af, at vi ikke med sikkerhed kan afvise, at norske stormænd deltog i beseglingen af unionsudkastet 1397. Tilsvarende aftrykkes Halvdan Kohts meget anerkendende – men samtidig stadig søgende – vurdering af dr. Bruuns undersøgelse af Kalundborg-vidissen 1425, der »førte . . . unions-brevet frå Kalmar som ei levande makt inn i det politiske livet«, hvorledes dets aktuelle funktion end skal tolkes (s. 102). Debatten holdes stadig åben.

Diskussionen ledes derefter over i Norges »indre politikk og organisasjon« i senmiddelalderen; linierne føres fra Mikael Lies studier 1907 over »lensprincippet i Norden« frem til helt centrale, moderne studier som Jens Arup Seips behandling af lagmandsinstitutionen og lagtinget og Lars Hamres fremstilling af den norske ærkebispes stol i senmiddelalderen. Nedbrydningen af den selvstændige norske retsorganisation og dens grundlag i stænderorganisationen og ærkebispesædets kamp mod den hastigt voksende danske kongemagt (og dens repræsentanter) bliver her ganske naturligt hovedmotivet.

Det tredje og afsluttende afsnit behandler Norges økonomiske nedgang i senmiddelalderen med Schreiners problemstilling som centrum. Schreiners indlæg følges op af hans diskussion med Andreas Holmsen og Sverre Steen om tolkningen af tilbagegangen. Endelig aftrykkes – hvad der er værdifuldt – diskussionsindlæggene fra den nordiske historikerkongres i Bergen 1964 om ødegårdsproblemet i senmiddelalderen; den norske debat får således skandinaviske perspektiver.

Den praktiske nytte af afhandling-samlinger som denne er hævet over enhver tvivl; det kan kun skrives udgiverne til fortjeneste, at de har taget initiativet (som nok burde følges op). Men der er tale om langt mere end en retrospektiv antologi; udvalget og tilrettelæggelsen af materialet er foretaget med en meget klar fornemmelse for det pædagogiske og metodisk-didaktiske sigte. Ingen vil heller kunne rette alvorlige indvendinger mod udvalget af emner og forfattere. Man kunde om emnevalget blot notere, at diskussionen om unionskongedømmets forhold til stænderne i de første årtier af 1500-tallet kunde have været endnu mere fremtrædende; måske dette forbeholdes et senere (og uhyre ønskværdigt) bind omkring Norgesartiklen 1536?

E. LADEWIG PETERSEN

Hystoria Tartarorum C. de Bridia Monachi. Edidit et annotationibus instruxit
ALF ÖNNERFORS. Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, 186. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1967. x + 44 s., 1 kort. 9,80 DM.

Da det stærkt opreklamerede værk »The Vinland Map and the Tartar Relation« var udkommet i 1965 fik selve kortet og dets inskriptioner en indgående behandling i dette tidsskrift af Finn Gad. Han påviste at kortet ikke tydede på et mere indgående kendskab til de nordatlantiske »øer« end hvad der kunne hentes i norrøne kilder, og at når udgiverne herimod påstod at det vidnede om stadig kontakt mellem Grønland og Vinland, var det udtryk for mangelfuld indsigt i norrøn litteratur og forskning i samme, hvilket lod sig dokumentere med adskillige eksempler.

En ligeså svag filologisk fundering for udgivelsen af »The Tartar Relation« er påpeget af den svensk-fødte professor i middelalder-latin ved Freie Universität, Alf Önnersfors, og har bevirket at han nu har udsendt en rensset tekst med noter og i et format der gør den velegnet til undervisningsbrug. Desværre har omstændighederne ikke tilladt ham at ledsage teksten med en oversættelse i lighed med hans fortræffelige udgave af Tacitus' Germania (Stockholm 1961). Hystoria Tartarorum kan anbefales for sin bevidste litterære form, for sine underholdende, ofte særdeles vidtløftige oplysninger og for de kildekritiske problemer den rejser. Især er det evident at titlen i den amerikanske udgave er vildledende. Dette er ikke en førstehånds-relation om tre franciskaneres legation til Tartarerne i 1245-47, men i bedste fald en andenhåndsskildring af Tartarvældets opkomst og udbredelse.

I sin værdifulde gennemgang af »Vinlandskortet« skriver den engelske kartograf R. A. Skelton (The Vinland Map, s. 179): »By its delineation of Greenland . . . the map makes its strongest claim on our curiosity; and it is this feature,

perhaps even more than the delineation of Vinland, which most clearly seems to lift the map out of its period and might suggest – were the converging evidence to the contrary less strong – the work of a counterfeiter«. Denne bevisførelse er af følgende karakter: Da kortet selv er tegnet på pergament og beskrevet med en vanskelig daterbar prentet skrift, beror dateringen og dermed dets autenticitet på sammenhængen med Tartar-teksten, der kan henføres til Central-europa ca. 1450 ifølge papir og skrift. Denne sammenhæng etableres af et senere fundet fragment af Vincent af Beauvais' *Speculum Historiale*, skrevet med en hånd og på et papir der ligner Tartar-»relationen«, således at når *Speculum* teksten lægges mellem Tartar-skriftet og Vinlandskortet passer ormehullerne i de tre afdelinger til hinanden. Dette er påvist af den samme antikvar-boghandler som oprindeligt skaffede kortet til veje, og han har aldrig villet opgive fundstedet, fordi det kunne skade ham i fremtidige forretninger.

Det forekommer mig at det at udgiverne på så svagt et grundlag har lanceret deres fund så markskrigerisk, er det mest fældende eksempel på deres svigtende forståelse for videnskabens krav.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

NYERE TID

LEIF GRANE: *Protest og konsekvens. Faser i Martin Luthers Tænkning indtil 1525*. København, Gyldendal, 1968. 226 s. 47 kr.

Professor Granes bog kommer som et markant post scriptum til strømmen af jubilæumslitteratur i anledning af 450-årsdagen for teseopslaget (hvis et sådant da fandt sted!) i 1517. Hensigten med bogen er »at fremlægge en almen introduktion til Luthers tankeverden«, og det vil for Grane sige, at det gælder om at »præsentere Luthers tænkning«, derimod ikke om at tegne et billede af Luthers liv. Grane tager i bogens indledning afstand fra den psykologisk-biografiske metode, som efter hans mening står i fare for at fortabe sig i uvæsentlige ting. På den anden side har Grane ikke villet systematisere Luthers tænkning, dvs. fremstille den tematisk, men han har valgt at gøre rede for *faser* i Luthers tænkning indtil 1525, idet han er af den opfattelse, at med »*De servo arbitrio*« havde Luther fået sagt det væsentligste af, hvad han havde på hjerte. Det har været målet at vise, »at Luthers tænkning er præget af en sjælden sluttethed«.

Inden jeg går over til en nærmere omtale af bogens enkelte kapitler, vil nogle formelle bemærkninger være på deres plads. Grane er en meget dygtig og levende skribent, men det forekommer mig, at han i denne bog ikke er på sit højeste. Sproget er undertiden direkte dårligt (»Luther så i Müntzer en konsekvent videreførelse af Karlstads ideer« – s. 173), og metaforerne er ofte underlige (betegnelserne »Bibelen«, »Augustin« og »Luther« sammenlignes med byggeklodser og gær! – s. 47). Store dele af bogen er præget af den pseudo-kierkegaardiske jargon, som trives i visse kredse (et eksempel blandt mange: Luther indså, »at hans virkelighed var den *ikke* at være i sandheden. Det svar, han hørte, sagde ham, at alle forsøg på at realisere sig selv ender i intetheden« – s. 44) – men pludselig kan Grane – noget inkonsekvent – også vrænge ad den (»det,

som man nu ynder at kalde eksistensen« – s. 182). En række trykfejl kan man vel ikke lægge forf. til last, og med en enkelt undtagelse (»tilegner« i stedet for »tilregner« – s.95) er de da heller ikke meningsforstyrrende. – Alt i alt kan man dog glæde sig over den klarhed, hvormed Grane også i denne bog kan udtrykke, hvad han har at sige. Og hvad er det så, han har at sige?

Jeg har allerede berørt bogens indledning, hvor Grane gør rede for *sin* metode, til forskel fra andre mulige. For mig at se er grænserne mellem de forskellige metoder nu ikke slet så skarpe, som Grane synes at mene. Grane distancerer sig kraftigst fra den biografisk-psykologiske fremstillingsform, og det er da naturligt, når han nu interesserer sig mest for Luthers tænkning, men selvfølgelig er der både biografi og psykologi også i hans fremstilling (derimod ikke psykiatri – Grane synes ikke (s. 13) at have overvejet forskellen på psykologi og psykiatri) – Grane understreger jo selv enheden af tanke og *vilje* hos Luther (s. 17). Imidlertid er det om Luthers tænkning bogen skal handle, og det er naturligvis fuldt ud berettiget.

Kap. I »I Ockhams skole« tegner et billede af det milieu, specielt det filosofiske, som Luther levede i. Bortset fra fremstillingen af ockhamismens videnskabsbegreb (s. 26), som jeg trods mange gennemlæsninger ikke har kunnet få mening i, er det som venteligt et udmærket kapitel. Mod slutningen antydes et spændende perspektiv: Hvad har ockhamismens fremhævelse af, at virkeligheden er de konkrete, enkelte ting, betydet for Luthers klosterkamp? (s. 30f.).

Kap. II »På fuldkommenhedens vej – Luther som munk« skildrer klosterkampen. Luther spørger (jfr. ovfr.) efter menneskets virkelighed, og han bliver bestandig »kastet tilbage på sin egen tomhed«. I randbemærkningerne til Lombarderens sentenser (fra 1509/10) ser vi hans begyndende opgør med filosofien, men vi kan først igen følge hans udvikling nogle år senere, nemlig i den første salmeforelæsning, som kap. III »Doktor i den hellige skrift« beskæftiger sig indgående med. Der gives i dette kapitel en redegørelse for Luthers tropologiske tolkning af skriften, som fører til menneskets selvfordømmelse: »indsigten i, at livet er givet af Gud, og at mennesket intet kan føje til det« (s. 66), og i, at mennesket kun har nåden og troen som mulighed over for Gud. Dermed er ifølge Grane (og her tager han standpunkt i den løbende diskussion) den unge Luthers teologi i alt væsentligt udformet.

Nu kommer så anvendelsen af den nye indsigt på den overleverede teologi, som Grane behandler i kap. IV »Opgør med fortiden«. I dette store kapitel uddybes bl. a. Luthers afvisning af filosofien. Luther er ikke antiintellektualist, men han fordømmer filosofien ud fra et teologisk standpunkt, fordi den »alene beskæftiger sig med det skabte og fortaber sig i tingenes selvstændige væren i stedet for at forstå skabningen i dens relation til Skaberen« (s. 78). Der foreligger rigtignok også et andet synspunkt for afvisningen af filosofien. »Da vi er løgnere, kan sandheden kun komme til os under modsat skikkelse af det, vi tænker«, skriver Grane (s. 79). Jamen så må filosofien jo fordømmes – ikke p. gr. a. det, den faktisk foretager sig, men fordi den på forhånd er løgn. Jeg er ikke klar over, om inkonsekvensen her skyldes Grane eller Luther selv. – I samme kapitel findes også en gennemgang af Luthers syn på Guds retfærdighed (Rom. 1,17), som indeholder »at kun i tilliden til at *alt* beror på Gud, er mennesket befriet fra den selvkredsning, der får det til at tage alt, hvad det har med at

gøre, i sin egen tjeneste« (s. 95). Så sympatisk og indtrængende fremstillingen af Luthers tankegang end er, så får man dog her – efter min mening – et uhyggeligt fingerpeg om den passivitet i politisk henseende, som har kendetegnet og kendetegner lutherdommen: Det gælder ikke om at give livet mening, »men om at modtage det som den, der er sat til at leve det, *ikke til at give det skikkelse*, som om det blot var et stof, som vi er sat til at forme« (s. 95 – min kursivering).

I kapitel V om »Afladsstriden og dens konsekvenser« nævner Grane lige den løbende diskussion, men koncentrerer sig ellers om at vise, at afladsstriden bliver en strid om myndigheden i kirken, som fører frem til, at der for Luther kun er én form for embede i kirken: ministerium verbi, ordets tjeneste. I det følgende kapitel VI »Autoritet, kirke og embede« behandler Grane disse tre størrelser hos Luther. Autoriteten er Kristus-forkyndelsen, kirken trosfællesskabet og embedet den funktion at forkynde ordet og forvalte sakramenterne. Derefter drøftes i kapitel VII »Fornyelsen« Luthers omformning af de lærde studier og hans indsats for at forklare begrebet »troen alene«, for at belære om sakramenternes rette brug og for at stille prædikenen i højsædet.

Så kommer i kapitel VIII under overskriften »Kirke og samfund« en gennemgang af Luthers to-regimentslære. Det er første gang i denne bog, man støder på en antydning af kritik af Luther. »Man kommer ikke uden om, at disse problemer (= hvad der er den verdslige øvrigheds opgave) for Luther tager sig adskilligt enklere ud end for os« (s. 159). Det tør antydes! Grane tolker imidlertid to-regimentslæren teologisk og fremhæver, at den ikke er en statsteori, men en måde at udtrykke sondringen mellem tro og gerninger på. Når Luther kræver lydighed mod øvrigheden, er han ikke fyrstetro el. l., men vil placere *gerningerne* på rette sted. Men så er det til gengæld svært at se – efter min mening – hvilken interesse regimentslæren overhovedet kan have i vore dage. Hvad kommer det os ved, at Luther (og Paulus) hævdede, at man skal være øvrigheden underdanig?

Den fornemmelse, man i dette kapitel må få af, at Luther ikke er aktuel uden for en teologisk sammenhæng, bestyrkes, når man går videre til kapitel IX »Sværmere og bønder«, som behandler Luthers sammenstød med Karlstadt og med Müntzer og hans stilling til bondekrigen. Granes kritik er her – med rette – voksende, men han fastholder det konsekvente i Luthers tænkning. Afsnittet om Müntzer (s. 183–192) hører til de bedste i bogen. Grane gør meget klart rede for sammenhængen mellem Müntzers teologi og hans revolutionære bestræbelser. Her er et af de steder i bogen, hvor man virkelig kan se, hvad godt der kan komme ud af at samle sig om en persons tænkning. Til gengæld – forekommer det mig – gør Luthers teologisk motiverede protest intet indtryk. Og man spørger endda sig selv, om der ikke er noget galt med en teologi, som kan føre til afvisning af Müntzer eller af bondeoprørernes berettigede krav »om at erhverve eller generhverve rettigheder, der kunne gøre dem til en ligeberettiget stand i samfundet«.

Bogens sidste kapitel behandler »Striden med Erasmus«. Der er for mig at se ikke noget nyt i dette kapitel. Mere påfaldende er det, at trods Granes afvisning af den biografisk-psykologiske metode, så tolker han her hele vejen Erasmus' holdning psykologisk. Erasmus »nærer uvilje« mod Luther og mod skolestikken, han har »hang til skepsis« osv. Tilsyneladende er det ikke faldet forf.

ind, at også Erasmus' holdning i striden om den frie vilje (som iøvrigt ikke er en »neutral« fri vilje, som det hævdes) kan ses i et teologisk perspektiv. I sin litteraturfortegnelse, som (sammen med en tidstavle) slutter bogen, anfører Grane nok det nyeste værk om Erasmus' teologi (af E.-W. Kohls), men det ser ikke ud til, at han har benyttet det. Derfor bliver dette kapitel også stort set blot en præsentation af efterhånden gamle travere.

Det vil fremgå af ovenstående, at Granes bog ikke er uden mangler. Den største mangel ligger måske i dens relativt beskedne omfang. Det er formentlig pladshensynet der gør, at ræsonnementerne adskillige gange knyttes sammen med et »svarende hertil« eller »ligeså« o. l., som må give indtryk af, at Luthers tænkning forløb i associationer uden logisk sammenhæng. Og når det nu er Luthers tænkning og dens »sjældne sluttethed«, vi skal lære at kende! Men bogen giver, hvad Grane har villet: et billede af en mand, som drog konsekvenserne af, hvad han selv havde skrevet og sagt. Den er – psykologisk set (sit venia verbo) – båret af forfatterens optagethed af Luther – en optagethed, der er så stor, at man undertiden ikke ved, om det er Granes eller Luthers tænkning, man præsenteres for! Sagligt set bæres den af et imponerende kendskab til Luthers skrifter og til litteraturen om dem og ham.

JENS GLEBE MØLLER

Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Oversat af HENNING HEILESEN. Selskabet til historiske kildekrifters oversættelse. København, Munksgaard, 1967. 88 s. 17,60 kr.

»Krøniken« om gråbrødrenes fordrivelse fra Danmark er en vigtig kilde til en side af Reformationens historie i Danmark og en af de forholdsvis få kilder, der skildrer begivenhederne fra et katolsk synspunkt. Det må derfor hilses med glæde, at den nu foreligger i en tilgængelig, ny oversættelse til dansk, der kan afløse Fengers oversættelse i Dansk Kirketidende 1851. Oversættelse og indledning er udarbejdet af arkivar Henning Heilesen, der tidligere har ydet et par bidrag til kommenteringen og behandlingen af skriftet.

Om selve indledningen er der kun godt at sige. Den giver en velafvejede fremstilling af de nye forskningsresultater både med hensyn til skriftets affattelse og dets almene baggrund. Det burde dog måske have været nævnt, at pater A. M. Lundin OFM i tidsskriftet »Credo« (42. årgang hæfte 4, Stockholm 1961) har bragt en (svensk) oversættelse af kapitlerne om Malmø, Halmstad, Ystad og Viborg og med bistand af J. Nybo Rasmussen har forsynet dem med en indledning og fyldige noter, der bl. a. aftrykker en del samtidigt kildemateriale. Endvidere har Nybo Rasmussen i *Catholica* 15 (København 1958) s. 202–10 skrevet en afhandling om broder Søren og hans martyrium, da franciskanerne blev fordrevet fra Ystad. Der var måske også grund til at nævne samme forfatters biografiske arbejder om »krønikens« formentlige hovedforfatter Jacobus Johannis (i *Franziskanische Studien* 45, 314–37 & *Archivum Franciscanum Historicum* 58 (1965) 330–31, på dansk i *Catholica* 20 (1963) s. 109–127 og 22 (1965) s. 134–135).

Oversættelsen er meget omhyggelig og i det store og hele korrekt. Men man kunne nok have ønsket sig, at dens formuleringer havde været noget mere mund-

rette. Det skal indrømmes, at originalens latin ofte er ret så kejtet – men der er nok endnu flere kejtetheder i det danske. Jeg skal blot anføre et par eksempler:

S. 24, 2. afsnit: »Hvor sande disse de anførte ord af psalmisten er, kan man kun alt for tydeligt se i denne vor desværre så ulykkelige tid, i hvilken man kan iagttage det lutherske partis så elendige forvendthed gribe om sig«.

S. 49, lin. 8–9: . . . »hvor de var samlede med meget vilde sind og ansigtsudtryk«.

I det følgende vil jeg tage nogle steder op, hvor jeg mener at kunne påvise unøjagtigheder og uheldige formuleringer i oversættelsen. Disse bemærkninger må ikke tages som en afstandtagen fra oversættelsen i dens helhed, der som før bemærket er særdeles nøjagtig, men snarere som bidrag til en bedre tekstforståelse af en interessant kilde.

S. 23, lin. 1: »O Herre, hærskarers Gud, *vend dig om!*«. Det forekommer mig at være en lidt pudsig tiltaleform til Gud. »convertere« bør vel oversættes: vend dig til os.

S. 23, lin. 14 »kætterne *selv*«. Mon ikke ipsi her som så ofte i sen latin er et blot demonstrativ, altså: disse?

S. 25, lin. 4fn.: Man kunne have ønsket en forklarende note til begrebet »almisser«.

S. 28, sidste lin.: »Iøvrigt . . .«. Ceterum betyder ikke stort andet end: men.

S. 30, lin. 4: »sit fordærlige kætters tilhørere« eller: tilhørere til sit fordærlige kætteri.

S. 30, lin. 5ff.: »Såvel ved sin fordærlige læres vildfarelse, der tiltog dag for dag, som ved forkærlighed for vildfarelsen tilskyndede han borgerne til . . .«. Der står omtrent således (med brydning af den latinske sætningskonstruktion): Hans fordærlige læres vildfarelse tog til dag for dag og vildfarelsens yndest i lige måde (participiet tilhører begge ablativer); derved ophidsede (concitavit) han borgerne til . . .

S. 37, lin. 11: »efter hvad jeg mener«. Ut reor betyder vel snarere: så vidt jeg ved, eller: tror jeg nok.

S. 39, lin. 1: »inddrak fuldstændigere danske sange«. Danicas odas . . . plenius hauserunt. Det må betyde: flere danske salmer, eller måske de »inddrak« danske salmer i endnu højere grad.

S. 40, lin. 1: »Nu følger vi vort formål«. Iam propositum prosequamur: Lad os nu komme til vort egentlige emne.

S. 41, lin. 11: »Denne kætter stod . . .«. Latinen er meget stærkere i udtrykket, Stetit nunc ille hereticus: dér stod han nu, denne kætter . . .

S. 42, lin. 8–10 fn.: »Men da de ikke fandt nogen rimelige og fornuftige grunde til at stoppe munden på brødrene i deres prædiken«. Ordstillingen er tvetydig, bedre: Men da de i brødrenes prædiken ikke kunne finde nogen fornuftig og rimelig anledning til at stoppe munden på dem.

S. 45, lin. 7: Her finder vi en af oversættelsens få direkte fejl: Som sætningen står, er den meningsløs. Det er jo borgerne som når de først har fået foden indenfor »vil følge efter med hele kroppen«.

S. 46, lin. 9–10: »indtage noget til legemets vederkvælgelse«. In sumenda corporis refectio betyder snarere »i at finde hvile«.

S. 47, lin. 22: »hævdede« trykfejl for hævdede.

S. 49, lin. 4: »helst«. *Quam libentissime*, snarere: meget gerne.

S. 50, lin. 17: »lukkede de døren til«. *Occluserunt*: de låste den vel.

S. 56, lin. 2: »før om et år«. *Per annum*: i år eller helt præcis inden for det førstkommende år.

S. 57, note 2 lin. 3: »151517« trykfejl for 1517.

S. 58, lin. 19 »sans for lov og ret«. Lyder nok for moralsk. Der tænkes ved *omni iuris ordine vacuum* snarere på manglende juridisk kendskab og hensyntagen. I næste linje er ordet »siden« ikke en god oversættelse af *cum* med konjunktiv (skønt). Meningen må være: Du er så ukyndig i jura, at du f. eks. (*puta*) selvom du optræder som (oven i købet) falsk anklager, alligevel (også) tiltager dig vidners og dommers rolle.

S. 58, lin. 2 fn.: »bevise temmelig tydelig ved dagens lys«. »Temmelig« er en ejendommelig afsvækkelse af *udsagnet*; der står: *luce clarius comprobabo*: Bevise (så at det er) klarere end lyset, d. v. s. soleklart.

S. 59, lin. 7–8: »at . . . reglens forskrifter temmelig klart var taget fra Kristi evangelium«. Igen en ejendommelig afsvækkelse. Det skal dog indrømmes, at såvel komparativen »*lucidius*« som futurum infinitiven »*fore*« er gådefulde. Meningen må dog vist være: er meget klart. Dette må vel ses i forbindelse med middelalderlatinens ikke sjældne usikkerhed i anvendelsen af komparationsformerne.

S. 59, lin. 13–14: Oversættelsen »på samme tid« forudsætter, at Hans Hemmingsdyng kan udføre bilocation. Det har man vist næppe villet tillægge ham. Der står da også »*eadem hora*«: i den samme time.

S. 60, lin. 4 ff.: »Men for at de ikke alle samtidig skulle forlade klostret hurtigere . . . skulle seks af brødrene blive tilbage«. Sed ne *illis* (nl. *comestibilibus*) *consumptis citius omnes* . . . *deserent*. Hvis man knytter *citius* til *consumptis*, får man en mere acceptabel mening: Men for at ikke maden skulle slippe hurtigere (eller for hurtigt) op, så at alle brødrene på en gang måtte forlade klostret. (Holger Gregersen foreslår, at ikke alle, men kun seks brødre skal blive tilbage; så vil det vare længere, inden maden slipper op.)

S. 60, lin. 8: »særlig sex«. *Praecipue sex*, betyder vist: seks bestemte brødre.

S. 61, lin. 1: er adverbiet »violenter« (med magt) bortfaldet i oversættelsen.

S. 61, lin. 3: Han har vel ikke givet klosteret en del af kalken, men andel i den (*partem dare*).

S. 67, lin. 19–20: Kristus er ikke blevet »fundet værdig til at lide«, men han er – som det hedder i teologisk sprogbrug – værdigedes (*dignatus est*, *deponens*) at lide.

S. 67, note 5: Forklaringen på *irregularitas* er næppe rigtig. Stedet er vanskeligt. En noget bedre forklaring giver Lundin (anf. arb. s. 176): »Irregularitet« är ett i kyrkolagen använt uttryck för vissa bestämda påföljder för förseelser av präster och ordensfolk. Detta ställe är dunkelt. Troligen vill broder Sören säga: Att jag förlärer mina fiendar får inte förstås så, att jag därmed också skulle godkänna deras handling; vilket av dessa skulle kunna återopas som stöd för deras anspråk på äganderätten till klostret vid en eventuell process, för vilket jag skulle kunna göras ansvarig av mina överordnade«. – Vigtigt er det i hvert fald, at »*irregularitas*« er et kirkeretligt begreb og ikke har noget med franciskanerordenens regel at gøre.

Til slut skal oversætterten komplimenteres for, at han i et tillæg har bragt en oversættelse af Jens Blochs brev til rektor Peder Hegelund, der supplerer »krønikens« skildring af reformationen i Viborg. Bogen slutter med et person- og stedregister, der forøger bogens nytte som en lettilgængelig kilde »udgave«.

JAN PINBORG

WALTER PETRY: Irrwege Europas 1519–1648. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1967. 368 s. 35 DM.

På bogens smudsomslag rejses spørgsmålet om en objektiv historieskrivning er mulig, og svaret er kategorisk: Hier kann man nur antworten »Nein«!

I fuld overensstemmelse hermed er bogen da også yderst subjektiv. Forfatteren, der er civilingeniør, erklærer, at målet med hans værk er, at man skal lære af fortidens Irrwege. Det fremgår ikke helt klart, hvad det er, man skal lære, udover at man skal undgå en gentagelse af Hitlertidens tragedier. Man kunne så have ventet, at han ville analysere Tysklands historie 1933–45 for deraf at uddrage en lære for fremtiden, men i stedet har han valgt at beskrive Europas historie fra Karl 5.s valg til tysk kejser til Den westfalske Fred. I forordet bekendtgør Walter Petry, at bogen er et forsøg på at se fortiden ud fra nutidens synsfelt og at fremstille forbindelserne mellem historie og politik. Det vigtigste middel, han benytter til dette store mål, er at drage en lang række paralleller mellem begivenheder og personer i det 16. og 17. årh. og nutiden. Disse sammenligninger bliver ofte noget groteske, som når han sammenligner Filip 2. i Escorial med Hitler i Führerhauptquartier.

Men bortset fra disse spredte moraliserende bemærkninger er bogens opbygning meget traditionel. Den politiske historie og især Tysklands historie dominerer ganske, hvorimod behandlingen af den økonomiske udvikling indskrænker sig til nogle spredte bemærkninger om prisrevolutionen og spekulationen i tulipanløg i Holland i 1640'erne (s. 49–50).

I fremstillingen er Spanien skurken og England helten, og der spares ikke på de stærke farver. Efter forfatterens mening sker den største fejltagelse i perioden i 1519, da man vælger spanieren Karl 5. til tysk kejser. Dermed skabes nemlig begyndelsen til det tysk-franske Erbfeindschaft, som uddybes i den kommende tid, da Tyskland knytter sine interesser fuldstændig til Spaniens. Og dette Spanien præges af, at dets konger nedstammer fra Johanna den Vanvittige, hvorfor »nur der geschulte Psychiater die spanische Geschichte jener Zeit deuten kann« (s. 185). Om Maria den Blodiges fremfærd mod kætterne hedder det: »Hier sprach unbedingt das spanisch-habsburgische Blut aus ihr« (s. 178), ja Habsburgernes bekæmpelse af kættere siges direkte at have været forbilledet for Hitlers Blutherrschaft (s. 179). Forfatteren tillægger dog også det spanske blod andre egenskaber, i hvert fald forklarer han det faktum, at der ikke kom større reformatoriske bevægelser i Sydeuropa med: »Anscheinend eignete diesen Völkern nicht der schwerblütige Ernst, der sich mit solchen jenseitigen Fragen selbstverantwortlich beschäftigte« (s. 234).

Østeuropa behandles kun ud fra de religiøse aspekter og Norden kun perifert.

Men når det sker, får man imidlertid også mange interessante oplysninger: Sundtolden indførtes under den nordiske syvårskrig, Polen erobrede Øsel 1583 (s. 260), 1629 landede englænderne på Sild og erobrede Tønder (s. 300, der var tale om nogle engelske lejetropper i Christian 4.s tjeneste), ved freden i Brømsebro afstod Danmark områderne på den skandinaviske halvø (s. 354), 1625 ophævedes i Sverige adelens skattefrihed (s. 317), og bombastisk erklæres det, at uanset hvilke motiver man gennem tiden har tillagt ham, så kæmpede Gustav Adolf i virkeligheden for »die Freiheit der Welt« (s. 318).

Bogen er absolut interessant læsning som et eksempel på en form for historiskrivning, som man troede var uddød i slutningen af forrige århundrede.

KARL-ERIK FRANSEN

WALTHER KIRCHNER: *Commercial Relations between Russia and Europe 1400 to 1800. Collected Essays.* Indiana University Publications. Russian and East European Series. Volume 33. Bloomington, Indiana University Press, 1966. x + 332 s. Kort. \$ 5.

Den amerikanske Ruslandsspecialist Walther Kirchner genudgiver i denne bog tolv af sine artikler om de økonomiske relationer mellem Rusland og Vesteuropa. Af bogens brede titel kunne man fristes til at tro, at de tolv artikler tilsammen gav et overblik over handelsforbindelserne mellem Rusland og Vesteuropa 1400–1800. Men det er ikke tilfældet. De første seks artikler behandler især forhold fra det 16. årh., de sidste seks især det 18. årh. I flæng kan nævnes artikler om Rusland og Europa i reformationstiden, Narvas betydning i det 16. årh., fransk-russiske økonomiske forbindelser i det 16. og det 18. årh., emigration til Rusland m. v.

Af særlig interesse for dansk historie er en artikel med titlen: *A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562*. Igen forekommer det mig, at der er meget lidt overensstemmelse mellem titel og indhold. Alle – også Kirchner – er enige om, at traktatens bestemmelser ikke danner nogen milepæl i europæisk historie. Dens betydning ligger efter Kirchners mening i et andet forhold: Det skulle være første gang, at en vestlig magt (tilmed »one of the proudest«) underskrev en traktat med Rusland, baseret på »complete equality«. Kirchner mener, at Rusland derved var blevet medlem af de europæiske nationers familie.

For at bevise at 1562-traktaten skulle være så »outstanding«, burde Kirchner imidlertid have gennemgået alle tidligere traktater mellem Rusland og Vesteuropa, og ved midten af det 16. årh. var der allerede adskillige. Kun derigennem kunne han have bevist sit synspunkt, og ikke ved – som tilfældet er – at referere de forhandlinger, som førte frem til traktatens underskrivelse. I sig selv er Kirchners synspunkt næppe heller holdbart. En undersøgelse af to tidligere dansk-russiske traktater – den første fra 1493, publiceret i Ščerbačev: *Kopengagenskije Akty* (1915) s. 2–4, en anden fra 1516, publiceret i Ščerbačev: *Ruskie Akty Kopengagenskago Gosudarstvennago Archiva* (1897) spalte 17–22 – viser, at allerede disse to traktater bygger på fuldstændig gensidighed og lighed.

Spørgsmålet om Østersøhandelen i tidlig middelalder falder ganske vist uden for bogens tidsramme, men berøres i et indledningskapitel. Denne handels betydning og omfang kan diskuteres, men det forekommer overraskende, at Kirchner kan undlade at benytte eller tage stilling til Sture Bolins »Mohammed, Charlemagne and Ruric« (The Scandinavian Economic History Review vol. I nr. 1 s. 5–39).

Kirchner bygger i flere af sine artikler på akter fra det danske Rigsarkiv. Hvor glædeligt det end er at se Rigsarkivets arkivalier anvendt af den internationale forskning, må det med beklagelse konstateres, at henvisningerne generelt ikke er i overensstemmelse med Rigsarkivets nugældende registraturer, og at enkelte akter fejlagtigt er placeret på Det kgl. Bibliotek og ikke på Rigsarkivet.

Det er en række underholdende og let læste artikler, Kirchner har genudgivet, men på adskillige punkter må man stille sig skeptisk over for hans synspunkters rigtighed og artiklernes vægtighed.

KNUD RASMUSSEN

HEINRICH VON STADEN: The Land and Government of Muscovy. A Sixteenth-Century Account. Translated and edited by Thomas Esper. Stanford University Press, 1967. xxvi + 142 s. Ill. Kort. \$ 5.50.

Omkring 1565 rejste en ung tysker ved navn Heinrich von Staden til Moskoven for at vinde ære og rigdom. I nogle år var von Staden medlem af opričninaen, zarens særlige stat i staten; derefter opholdt han sig i det nordlige Rusland, indtil det ca. 1577 lykkedes ham at forlade landet. Vel undsluppet forsøgte han at vinde europæiske fyrster for en fantastisk plan til Ruslands erobring, og for von Staden er denne plan det væsentligste i det manuskript, der er gået over i litteraturen under betegnelsen »Aufzeichnung über den Moskauer Staat«, som her foreligger i engelsk oversættelse.

Manuskriptet, der blev fundet omkring århundredskiftet i det preussiske statsarkiv i Hannover, består af fire dele: En beskrivelse af Rusland og dets regering, en plan for landets erobring, en supplikation til kejser Rudolf, der var tiltænkt den førende rolle, og endelig en selvbiografi.

Betydelig større interesse end den fantastiske plan, der i øvrigt forudså den dansk-norske flådes medvirken, har selvbiografien og beskrivelsen af Rusland i de kritiske år, da Ivan den Grusomme forsøgte et opgør med det »gamle« Rusland. Der gives et levende billede af den hårdhed, som opričnikierne med eller uden zarens vilje anvendte over for den del af Rusland, der ikke var underlagt zarens eget umiddelbare herredømme. von Staden lægger ikke skjul på sin egen aktive indsats; han skildrer tværtimod detaljeret, hvorledes han med sin økse dræber en fyrstinde og vender hjem fra togtet med et udbytte på 49 heste og 22 vognladninger røvet gods.

En af sine få politiske karakteristikker giver von Staden af Ivan Michajlovič Viskovatj, der ca. 1549-1561 var leder af udenrigskancelliet og derefter seglbevarer, indtil han henrettedes i 1570. Om Viskovatj hedder det s. 16: »He would have been glad to see the Crimean Khan take Russia, and was therefore

well-disposed to all Tatars, and assisted them, but he was very hostile to Christians«. Karakteristikken er interessant, fordi den fører os ind i den russiske udenrigspolitik dilemma: Skulle opmærksomheden koncentreres om forholdet til Krim eller om adgangen til Østersøen. Men hvilken værdi har denne karakteristik?

Én mulighed er, at Viskovatyj ikke har haft noget tilovers for den tyske eventyrer. En anden, at von Staden blot refererer de anklager, der førte til Viskovatyjs henrettelse i 1570. Vi ved, at Viskovatyj bl. a. blev beskyldt for forræderi til fordel for Krim-khanen. Og endelig: Har von Staden overhovedet haft en så nær kontakt med zaren og de ledende folk, at hans udsagn kan tillægges nogen værdi? Her har vi kun hans egne udtalelser at bygge på. I sin selvbiografi lægger von Staden s. 107 op til en beskrivelse af sit forhold til zaren: »Every day I was with the Grand Prince at court«. Kort efter (s. 108) karakteriserer han det ideelle forhold til zaren således: »Whoever was close to the Grand Prince became scorched, and whoever was distant froze«. Dermed er von Stadens veltalenhed på dette punkt udtømt. Han undskylder sig med tidnød, men denne forhindrer ham ikke i at fortsætte endnu 25 sider om huse, han har ejet, og retssager, han har ført. Der er – så vidt jeg kan se – heller ikke andet i fremstillingen, der tyder på, at von Staden skulle have haft et nært bekendtskab med ledende personligheder, endsiige med Viskovatyj selv. Jeg mener derfor, at man allerede ud fra von Stadens egen beretning må stille sig skeptisk over for pålideligheden af hans udsagn om Viskovatyj.

Uden at gå dybt ind i en diskussion om Viskovatyjs stilling i den moskovitiske politik, vil jeg pege på nogle forhold, som kunne tyde på, at det næppe er så enkelt at opdele de russiske politikere i to lejre: én der ønskede en ekspansion imod vest, i første række mod Livland, en anden der anså den tatariske fare for væsentligst. Viskovatyj var som nævnt leder af udenrigskancelliet ca. 1549-1561. Forudsætter vi en vis overensstemmelse mellem den førte politik og de synspunkter, som kancelliets leder har haft, da har Viskovatyj været i høj grad anti-tatarisk: 1550'erne er for en stor del koncentreret om at erobre Kazan' (1552), erobre (1554) og generobre (1556) Astrachan'. Både Kazan' og Astrachan' lå inden for den krimtatariske indflydelsessfære og blev da også understøttet derfra.

Det godtages ofte, at der skulle have været en vis uenighed mellem ledende politikere som Sil'vestr og Adašev på den ene side og Viskovatyj på den anden. Når denne opfattelse har kunnet vinde frem, hænger det bl. a. sammen med, at Viskovatyj ikke blev styrtet på samme tid som de to andre. Det er rigtigt, at zaren gav ham endnu 10 år, men den regeringsomdannelse, der fandt sted ca. 1560, er – så vidt jeg kan se – heller ikke gået sporeløst hen over Ivan Michajlovič. I april 1563 skriver zar Ivan i en gesandtskabsinstruks til Krimkhanen, at bl. a. Adašev og Viskovatyj var faldet i unåde, fordi de havde været uenige med zaren om den førte politik. Her optræder Viskovatyj i selskab med den meget centrale figur i 1550'ernes regering, Aleksej Adašev, og det i en forbindelse, der kun kan udlægges som tatarfjendtlig. Selv om Viskovatyj ikke forlod den politiske arena i 1560-61, fjernedes han dog fra posten som leder af udenrigskancelliet og sendtes i stedet på en sekundær diplomatisk mission til Danmark i 1562-63. Disse eksempler turde vise, at von Stadens udsagn om Viskovatyj

næppe kan gøre krav på gyldighed for de første 10-15 år af Viskovatys politiske karriere.

De kildekritiske problemer bliver ikke mindre af de modsigelser, som værket indeholder i almindelighed, og den måde, hvorpå især afsnittet om Moskva-staten fremtræder. Her er kortere og længere passager, som ingen forbindelse har med nærmest foregående eller efterfølgende afsnit, men som fortsætter sider længere fremme. Fritz Epstein, der stod for den tyske udgave, søgte at forklare denne omstændighed ved at forudsætte, at der har eksisteret en sammenhængende geografisk beskrivelse, hvorfra forfatteren for tilfældet har citeret længere afsnit, som han yderligere har kommenteret.

Det ligger imidlertid nær at foreslå en anden løsning. Der er almindelig enighed om, at det manuskript, man fandt i Hannover, er ukollationerede afskrifter efter et tabt forlæg – tilmed meget sjuskede afskrifter. Er det ikke nærliggende at antage, at afskriveren har haft vanskeligheder ikke blot med selve teksten, men også med retableringen af den orden, som originalmanuskriptets ark har haft? Hvis denne løsning er rigtig, kan von Staden ikke dadles for, at hans optegnelser fremtræder »incredibly disjointed« (Esper s. v).

Thomas Espers oversættelse af von Stadens optegnelser synes i det store og hele dækkende, noter og kommentarer få, men tilstrækkelige, således at bogen fremtræder som en let læselig introduktion til den videnskabelige udgave HEINRICH VON STADEN: Aufzeichnungen über den Moskauer Staat. Nach der Handschrift des Preussischen Staatsarchivs in Hannover hrsg. von Fritz T. Epstein. 1. oplag Hamburg 1930, 2. oplag Hamburg 1964 (= Universität Hamburg. Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde Band 34. Reihe A. Rechts- und Staatswissenschaften Band 5).

KNUD RASMUSSEN

C. H. ALEXANDROWICZ: An Introduction to the History of the Law of Nations in the East Indies, 16th, 17th and 18th Centuries. Oxford, Clarendon Press, 1967. viii + 259 s. 48 sh.

Forfatteren har i denne bog sat sig en interessant opgave. Han vil vise at de europæisk-asiatiske interstatslige forbindelser i den europæiske ekspansions tidsalder har deres plads i folkeretten. Han ønsker dermed på én gang at vende sig mod den opfattelse, at den europæiske ekspansion fandt sted i et juridisk tomrum blandt uciviliserede folkeslag, og mod denne opfattelses kontrapunkt, at de vestlige kolonialister fór frem uden hensyn til de eksisterende retsforhold. Han plæderer for sin tese som en sagfører, hans kilder er juristens, traktaterne og de klassiske folkeretslærere, og han vinder sin sag. Det resultat er måske mere overraskende for juristen end for historikeren, der vel vil være tilbøjelig til resigneret at konstatere, at erobrere altid har retsgrundlaget i orden.

Men problemstillingen er skæv. Forf. har villet yde sit bidrag til nyvurderingen af det før-koloniale Asien ved at indplacere de interstatslige forbindelser i tidens folkeret, men han opnår kun at indplacere dem i tidens *europæiske* folkeret. Det er interessant, at europæerne betragtede de asiatiske fyrster som suveræne forhandlingspartnere, men hvordan betragtede de asiatiske fyrster europæerne?

Det spørgsmål lader sig ikke besvare ved selv den mest minutiøse analyse af de traktater, der er bevaret i de europæiske arkiver, og af de europæiske folkeretslærere, og så længe det ikke søges besvaret, er det ukorrekt at tale om den folkeretlige situation uden til stadighed at understrege, at vi kun kender den europæiske opfattelse af denne situation.

Skævheden hænger sammen med forf.s metode, idet han som kilder bruger traktaterne efter deres ordlyd uden hensyn til den sammenhæng, i hvilken de er blevet til. Et slående eksempel på de faldgruber, denne metode fører med sig, er forf.s analyse af traktaten af 1631 mellem Persien og Nederlandene. Det er en interessant traktat, bl. a. fordi den indeholder et meget klart eksempel på en europæisk stats indrømmelse af særrettigheder til en asiatsk fyrstes undersåtter, særrettigheder som en senere tid betragtede som karakteristiske for de såkaldt »ulige« traktater, og forf. ofrer den da også en indgående omtale. Kun beklageligt, at den mand, der forhandlede på shahens vegne, van Hasel, næppe var befuldmægtiget dertil. Traktaten kan højst være en kilde til en europæisk tankegang, shahen har været lykkeligt uvidende om dens eksistens.

En anden alvorlig svaghed i bogen er, at forholdet til Osmannerriget lades ganske ude af betragtning. Denne begrænsning er praktisk begrundet, men fatal i den foreliggende sammenhæng, for det er utvivlsomt netop dér, man må søge oprindelsen til og udformningen af de retsnormer og institutioner, der, før egentlige erobringer fandt sted, udgjorde rammen om den europæiske aktivitet i ikke-kristne områder. Det træder tydeligt frem, når man læser de tidlige engelske traktater med asiatiske fyrster, f. eks. den aftale med sultanen af Achin af 1601, som forf. gentagne gange henviser til. Forf. gør ikke opmærksom på og er måske ikke opmærksom på, at denne som flere andre traktater fra samme periode viser nøje, til dels verbal, overensstemmelse med den engelsk-tyrkiske kapitulation af 1583.

Bogens vigtigste resultat er i virkeligheden påvisningen af kontinuitetsbruddet i den europæiske folkeretlige opfattelse ved overgangen fra det 18. til det 19. årh., men i sin begejstring for den naturretlige universalisme overser han, at de asiatiske fyrster måske ikke delte de smukke tanker. Retfærdigvis bør det dog tilføjes, at forf. i en afhandling i *Annales E.S.C.*, offentliggjort i 1964, men tilsyneladende skrevet senere end denne bog, er trængt dybere ind i spørgsmålet om traktaterne som retskilder og som kilder for historikeren.

NIELS STEENGAARD

Examen confessionis fidei synodi Upsalensis in regno Sueciae anno Domini 1593 celebratae auctore Laurentio Nicolai Norvego S. J. Edidit OLUF KOLSRUD. *Norvegia Sacra XXII*. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. viii + 162 s.

I de udenlandske biblioteker og arkiver er det stadig muligt at finde manuskripter, som er af væsentlig betydning for de nordiske lande. Et sådant er jesuiterpateren Laurentius Nicolai Norvegus' gendrivelse af Uppsalamødets beslutninger. I modsætning til hans polemiske skrifter med sigte på Danmark-Norge

fik dette håndskrift lov til at føre en ubemærket tilværelse, indtil den norske kirkehistoriker Oluf Kolsrud i 1930'erne fandt det i Biblioteka Narodowa i Warszawa. Han besluttede at udgive det, og 1943 lå teksten færdigtrykt, men Kolsrud ville ikke sende den ud, før han også havde skrevet en indledning, som vistnok var tænkt som en stor biografi af forfatteren. Han nåede dog ikke at føre denne tanke ud i livet inden sin død 1945 – og først 20 år efter har tekstudgaven endelig set dagens lys.

Det er et engageret værk, som foruden de mere almindelige polemiske argumenter fra katolsk side tillige indeholder mange specielt nordiske, som uden tvivl skyldes den norske jesuit, der hele sit lange liv igennem tappert fægtede for »forfædrenes religion«. Arbejdet står i nær forbindelse med hans øvrige polemiske forfatterskab. Det virker noget skuffende, at forordet er så kort, og man savner en indledning. Der er end ikke gjort noget forsøg på at tidsfæste tekstens tilblivelse. En henvisning til et værk, som udkom 1597 (s. 72), lader formode, at arbejdet måske ikke var afsluttet ved Sigismunds nederlag ved Stångebro 1598, hvad der muligvis har bevirket, at det mistede sin aktualitet og ikke blev udgivet. Forordet er af Oskar Garstein, der i øvrigt nøjes med at henvise til det planlagte bind II af sin bog »Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia«, men denne ret enestående kildeudgave havde nu været bedst tjent med en egen indledning. I forordets opregning af den norske jesuits trykte bøger savner man »Exemplum literarum quas studiosi ex Daniæ et Norvegiæ regnis, extra patriam literarum gratia degentes, ad Professores Academiæ Hafniensis . . . dede-runt, anno 1602 1. Octobris«, som blev trykt 1603, antagelig i Braunsberg, og genudgivet med en afvigende titel 1606 i Krakow, begge uden forfatterangivelse. Forfatterens identitet fremgår af den danske oversættelse, som kom i Braunsberg 1608, og som også nævnes i forordet.

VELLO HELK

Sweden as a Great Power 1611–1697: Government. Society. Foreign Policy, ed. by MICHAEL ROBERTS. Documents of Modern History, gen. edd. A. G. DICKENS and A. DAVIES. London, Edw. Arnold, 1968. vii + 183 s. 30 sh.; papercover ed. 15 sh.

I sin Creighton Lecture 1965 fremlagde den engelske historiker Michael Roberts sin tolkning af det 16. og 17. århundredes »aristocratic constitutionalism« i Sverige, en forelæsning, hvori han meget kyndigt tog stilling til et af hovedproblemerne i svensk historisk forskning (jf. K.-E. Frandsens anm. ovfr. bind III, s. 305 f.; forelæsningen er siden genoptrykt i forfatterens »Essays in Swedish History«, London 1967). Den samme problemstilling præsenteres i den foreliggende kildesamling, hvor uddrag af svenske publikationer (i engelsk oversættelse) samles i tre sideløbende hovedafsnit, regeringsmagten, samfundsbyrningerne og udenrigspolitikken, men hvor synsfeltet tillige er bredere: at vurdere den svenske stormagts styrke og interne grundlag.

Bogen sigter naturligvis på den angelsaksiske verden, hvor Sveriges historie i stormagtstiden efterhånden har fået en sikker placering, som også afspejles i den engelsksprogede litteratur om emnet. I dansk universitetsundervisning lader

den sig ikke umiddelbart anvende, selvom kildeudvalget nok kunde give en nyttig vejledning ved tilrettelæggelsen af øvelser. Det, som først og fremmest gør bogen overmåde anvendelig også udenfor den angelsachsiske verden, er Michael Roberts indledninger til hvert kildekompleks, kompakte småstykker, som ikke blot røber forfatterens fortrolighed med svensk historie, men som tillige har fået karakter af fortættede og præcise analyser af problematikken i Sveriges stormagstid.

E. LADEWIG PETERSEN

ANNA CHRISTINA MEURLING: Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700. *Bibliotheca historica Lundensis* XIX. Lund, C. W. K. Gleerup, 1967. 312 s. 30 sv. kr.

Den svenske historiske forskning interesserer sig stadig i temmelig høj grad for landets forlængst tabte provinser på den anden side af Østersøen, og der udkommer med jævne mellemrum vægtige bidrag til belysning af den svenske periode i disse provinser historie. Den vanskelige adgang til arkivmaterialet i de gamle svenske Østersøprovinser har ikke kunnet bremse denne interesse.

Den svenske forvaltnings organisation i Østersøprovinserne har navnlig betydning derved, at det var et pionerarbejde, og de erfaringer, den svenske regering høstede i Livland, blev senere anvendt på andre erobrede områder, således også i de skånske provinser. Den svenske forvaltnings historie i Livland fra erobringen til 1634 er allerede behandlet af Ragnar Liljedahl. Anna Christina Meurling begrænser sig i sin disputats til retsvæsenet og undersøger først og fremmest, om det blev funktionsdygtigt, og i hvor høj grad det lykkedes svenskerne at opnå kontrol over det. I denne forbindelse kommer hun også ind på den betrængte økonomiske situation, som virkede hæmmende på domstolens virke, og den modstand, de svenske myndigheder mødte fra de lokale magtfaktorer – ridderskabet og borgerskabet i Livland. Det er lykkedes hende at give et ganske godt billede af de spegede forhold, som de svenske embedsmænd ikke altid mestrede – det var ikke så ligetil at følge den medbragte instruks, der måtte også i udstrakt grad tages hensyn til landets særegne forhold og forudsætninger. Der var mange kompetencestridigheder, også mellem de svenske myndigheder indbyrdes. Hovretten i Dorpat havde svært ved at sætte sin autoritet igennem overfor de eksisterende landsretter, som var domineret af lokale adelsmænd. Det livlandske ridderskab forsøgte hele tiden at bevare og styrke sin indflydelse i hovretten, navnlig ved besættelsen af assessorstillinger. Samtidig kæmpede retten med store økonomiske vanskeligheder, og personalet fik kun sjældent sin fulde løn. Udgifterne skulle dækkes gennem provinsens egne indkomster, og disse flød trægt. Resultatet var, at flere embedsmænd havde løntilgodehavender fra flere år. Først henimod periodens slutning blev disse forhold nogenlunde reguleret.

Efter afslutningen af den skånske krig begyndte et systematisk forsvenskingsarbejde, som førte til, at halvdelen af hovretsassessorerne var svenske i midten af 1690'erne. Derved var der også tilvejebragt de fornødne forudsætninger for indførelse af svensk lov i Livland. Ved landsretterne blev dommerne nu taget

blandt livlændere, der var blevet adlet af den svenske konge, men her dømtes stadig efter livlandsk ret, med betydelig hårdere straffe end man var vant til i Sverige. Det var dog meningen, at hele retsvæsenet skulle omdannes efter svensk mønster. Til uddannelse af egnede embedsmænd, der kunne bruges ved forsvenskningens gennemførelse, tjente universitetet i Dorpat. Men den store nordiske krig forpurrede alle videre planer. Det må også tages i betragtning, at ridderskabet stillede sig afvisende overfor alle forsøg i den retning, og selv om det gennem reduktionen lykkedes at svække denne modstand økonomisk, var det alligevel en psykologisk faktor, som man måtte tage hensyn til.

Forf. behersker sit stof og evner at samle og fremlægge det ofte spredte, meget forskelligartede materiale på en overskuelig måde. Hun synes at være fortrolig med de fleste specielle livlandske forhold, men der forekommer dog enkelte usikre fortolkninger. Således har forf. tilsyneladende ikke altid haft øje for, at man ved »Livland« forstod på den ene side den forvaltningsmæssige enhed – guvernementet Livland, og på den anden side hele det område ved Østersøen, de tyske ordensriddere med udgangspunkt i Riga i sin tid havde erobret, altså også Estland, Øsel (og Kurland), det såkaldte Gammel-Livland. Selv om det gik i opløsning ved ordenstatens fald, eksisterede begrebet fortsat. Studenter fra dette område plejede at kalde sig livlændere, hvad enten de kom fra Reval, Narva, Arensburg, Riga eller Dorpat, især når de studerede ved udenlandske universiteter. Navnlig var Estland ikke et særlig kendt begreb i udlandet. Dette har måske også smittet af på det lokale plan, og det har vel således spillet en rolle ved hovrettens påstand om sin centrale placering og ved andre overvejelser af forvaltningsmæssig art, selv om ridderskabet i Estland, der jo længe før Livland havde givet sig frivilligt ind under Sverige, bestemt hævdede provinsens særstilling.

For danske læsere kan bogen tjene som et udmærket sammenligningsgrundlag for de tilsvarende skånske forhold. Det er nytteløst at spekulere over, om også Østersøprovinserne med tiden var blevet en slags Skåne, men man kan kun fastslå, at de til tider temmelig bitre erfaringer ud fra et svensk synspunkt bar udmærket frugt i de gamle danske landsdele.

VELLO HELK

HEINER HAAN: *Der Regensburger Kurfürstentag von 1636/37. Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte e. V., Band 3.* Münster, Verlag Aschendorff, 1967. xix + 304 s. 54 DM.

Med denne series tredje bind føjes endnu et væsentligt bidrag til de sidste års udforskning af den senere del af trediveårskrigen historie. Året 1635 er i tysk historieskrivning med rette blevet betragtet som afslutningen på den tyske krig og dermed som et vendepunkt, der med Frankrigs krigsindtræden gav krigen en europæisk karakter. Af den grund er perioden 1635–1648 fortrinsvis blevet studeret enten ud fra en bredere, europæisk synsvinkel eller med udgangspunkt i de enkelte territoriers historie. Den rigspolitiske udvikling, herunder den kejserlige politik, i perioden fra Pragerfreden frem til fredsforhandlingernes begyndelse i 1643 har derimod været et meget lidt udforsket område. Ganske vist har Fritz

Dickmann i sin store monografi om Den westfalske Fred (2. udg. 1965) trukket nogle linier bagud til belysning af fredens forhistorie, men uden at gå i dybden for årene umiddelbart efter 1635. En del af denne periode, nemlig tiden fra Pragerfreden i foråret 1635 og frem til den planlagte, men ikke afholdte fredskongres i Køln i foråret 1637, er nu i denne tyske disputats taget op til en nøjere behandling.

Den gængse opfattelse af Pragerfreden, at den i udstrakt grad skulle have ført til en indstilling af de indretyske kamphandlinger og markeret en samling af kræfterne under kejserens ledelse mod de ydre fjender, ser forfatteren sig ikke i stand til at acceptere. Adam Wandruszka har i *Reichspatriotismus und Reichspolitik zur Zeit des Prager Friedens von 1635* (1955) betonet den magt, freden lagde i kejserens hånd, og de gunstige muligheder, den frembød, for at afgøre kampen om rigsforfatningen og dermed Rigets fremtid til kejsermagtens fordel; i overensstemmelse hermed har Fritz Dickmann fremhævet freden som højdepunktet af den kejserlige magtudfoldelse under tredivsårskrigen og opfattet Pragerordningen med kurfyrsterne helt i kejserens hånd som urokket i de følgende år. Denne vurdering bygger udelukkende på trykt materiale, som for årene 1635–37 er yderst sparsomt og dertil stærkt tendentiøst.

Det her foreliggende værks teser samler sig således om at vise, at ordningen af 1635 slet ikke fik den anerkendelse og udbredelse, som formentlig var tiltænkt den, og som traditionelt har været tillagt den. Denne omfortolkning mener Haan at kunne belægge gennem en analyse af det utrykte materiale til kurfyrstedagen i Regensburg 1636–37 (s. 4ff.). Det store materiale, han i den anledning har draget frem, er i mangel af en kildepublikation i vid udstrækning indarbejdet i fremstillingen, hvis enkelte afsnit afrundes med korte sammenfatninger. Det konsekvente opgør med den tidligere forskning er næsten udelukkende begrænset til indlednings- og afslutningskapitlerne, der således danner en ramme om selve analysen.

Nok havde man med freden opnået en vidtgående afspænding i den tyske indenrigspolitik, den åbne religionskrig var bragt til afslutning, og den politiske magtkamp mellem kejser og rigsstænder var taget af i styrke, men ikke alle indretyske modsætninger var løste, ikke alle rigsstænder havde tilsluttet sig freden, amnestien omfattede ikke alle, og forsøget på at samle de militære stridskræfter og centralisere deres føring var slået fejl. Ved en række forhandlinger, som på kejserens initiativ kom i stand i Regensburg i efteråret 1636, skulle disse problemer nu løses. Gennem en minutøs analyse af det omfattende kildemateriale til denne kurfyrstedag – instruktioner, mødeprotokoller, memoranda, breve, dagbøger o. lign. – vises, at til trods for de idealistisk prægede forestillinger om en samling af Riget, som var kommet til udtryk i Pragerfreden, til trods for de to parter fælles interesse i mødet, dominerede de landsfyrstelige særinteresser under dette. Interessant er i så henseende et kapitel om de fem repræsenterede kurfyrsters og kejserens politiske konceptioner. Allerede denne analyse lader ane, at der var langt igen.

Mødets eneste positive resultat blev da kun valget af kongen af Ungarn, Ferdinand III, til romersk konge og designeret kejser. Dette skete, efter at man i en i forhold til tidligere stærkt ændret valgkapitulation havde udtrykt sin stærke misbilligelse af faderens regimente. Det påvises herved, at man for at

sikre den fremtidige overholdelse, hvilket altid havde været et stort problem for kurfyrsterne, forsøgte at skabe en løsning på Rigets regerings-, rets- og administrationsproblemer, som nok kan være af interesse for tyske rigsforfatningshistorikere. Kurfyrstekollegiet skulle som *permanent* rigsinstitution knyttes til den allerede bestående rigsledelse som et kontrollerende organ over for kejserens styre (8. kapitel).

I en stort anlagt konklusion (10. kap.) opridses det negative udfald af forsøget på at løse de ved Pragerfreden uløste problemer, og kurfyrstedagen sættes ind i en større sammenhæng både i rigspolitisk henseende og som helhed under tredivårskrigen. En lang række af resultaterne kunne fortjene en nøjere diskussion. Enkelte forekommer ikke helt overbevisende, f. eks. analysen af Bayerns stilling og dets politik, som skulle have været en vigtig årsag til kejserens svækkelse (5. og 6. kap., *passim*), og betydningen af den manglende kontrol med militæret. Endvidere forekommer hans opfattelse af den synsvinkel, hvorunder Wandruszka ser Pragerfredens betydning, mindre rigtig. Sidstnævnte vurderer fredens umiddelbare virkning *uden* at inddrage de følgende års udvikling i større omfang. Dette synes Haan ikke at have gjort sig klart; derved fremkommer nemlig en ganske anden konklusion end den, han tillægger Wandruszka, tager som sit udgangspunkt og ganske klart modbeviser gennem analysen af kurfyrstedagens problemstillinger. Endelig må det være en efterrationalisering, når han et enkelt sted (s. 265) slutter ud fra Den westfalske Freds endelige resultat i retning af, at med Frankrigs overenskomst med Sverige 1637 måtte det endelige udfald af krigen være givet. Krigsbegivenhederne og hans egen analyse af den indre udvikling 1635–37 tillader trods alt ikke en sådan slutning.

Blandt mange andre forhold er Haan også i stand til at kaste nyt lys over Kejser Ferdinand II's politik i hans sidste år. Hans resultater gør en grundlæggende omvurdering af det hittidige billede af kejseren og hans politik efter Pragerfreden nødvendig.

Opfattelsen af denne mærkelige kejser, hans personlighed og politik bygger endnu hovedsagelig på Fr. v. Hurters bindstærke, men lidet kritiske biografi fra 1850'erne. Den store mængde materiale, der er fremdraget siden, har endnu ikke været gjort til genstand for nogen større behandling. Alle senere forsøg på vurderinger bærer præg af blot at være skitser eller indledende studier. Savnet af en sammenfattende, moderne behandling bliver kun større derved, at disse vurderinger er meget varierende og ofte indbyrdes modstridende.

Udslagsgivende for Ferdinand II's rigspolitik i hans sidste år var iflg. Haan hverken – som antaget af f. eks. B. Erdmannsdörfer, G. Franz, P. Rassow, A. Wandruszka – magtpolitiske eller konfessionelle målsætninger, men alene varetagelsen af arvelandenes interesser. På det rigspolitiske område savner den kejserlige politik efter 1635 en klar konception, og for den antagelse, at han skulle have forfulgt det mål med magt at omskabe Riget til et absolutistisk, habsburgsk monarki efter spansk forbillede, frembyder Regensburgerkurfyrstedagen ingen holdepunkter. Tværtimod virker hans holdning og politik i de afgørende år efter 1635 underlig passiv, ustabil og overordentlig usikker over for de indretyske problemer. En repræsentant for den tyske rigsenhed kan man i disse år ikke se i Ferdinand II.

Dermed afives den gængse opfattelse af Ferdinand II's politik dog ikke for hele

hans regeringstid 1619–1637, men Haans undersøgelse binder os til at opdele denne i faser, hvor man tidligere har set en kontinuitet.

Alt i alt udvider dette centrale værk, der forekommer både dækkende og afbalanceret, vor viden om disse for Det tysk-romerske Rige så afgørende år betydeligt. Der gives et nærbillede af kejsermagtens stilling, dens politik, forholdet mellem denne og rigsstænderne, disses individuelle politik, de indbyrdes mod-sætninger, samt af visse dele af rigsforfattningen og rigsadministrationen, som må virke både overbevisende og inspirerende på fremtidig forskning. Således synes Haan på sidstnævnte område at være en af de første i tysk historieforskning, der har anvendt amerikaneren H. F. Schwarz' vigtige resultater (*The imperial privy council in the seventeenth century*, 1943). På mange måder kan værket tåle prædikamentet skelsættende for denne fase i tredivetårskrigen historie.

Med henblik på dansk historie kan det have interesse, at der fremdrages kilde-materiale, ganske vist i mindre omfang, til Christian IV's mæglingsbestræbelser 1636–37, som i hvert fald J. A. Fridericia ikke har haft kendskab til. Dette kunne tyde på, at mulighederne for studier i Christian IV's udenrigspolitik i denne periode af tredivetårskrigen endnu langt fra er udtømte. Fremfor alt mangler hans mæglingspolitik i tiden før og efter Pragerfreden endnu at blive sat ind i en større, europæisk sammenhæng som et almindeligt bidrag til den udforskning af Den westfalske Freds forhistorie, som i disse år er i gang i Tyskland.

ERLAND KOLDING NIELSEN

Breve fra og til Ole Worm. II 1637-1643 og III 1644-54. Oversat af H. D. SCHEPELERN. Under Medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Munksgaard, 1967 og 1968. 496 og 650 s. 35.00 og 36.00 kr.

Det skyldtes Willum Worms omhu og pietetsfølelse, at hans fader, Ole Worms breve blev bevaret for eftertiden. Den respekt, dette indgyder, bliver ikke mindre ved den kendsgerning, at brevene fra det sidste par år af Ole Worms levetid ikke er særlig flatterende for Willum Worm. Han var på den tid på studieophold i udlandet, og brevene viser, at faderen ofte var misfornøjet med hans opførsel. Han fandt, at sønnen søgte slet selskab, brugte for mange penge, studerede de forkerte fag og – hvad der måske var det allerværste – var efterladende med hensyn til at skrive hjem. Når der blandt bebrejdelseerne også findes bemærkninger om sønnens tegnsætning, får læseren dog nok en fornemmelse af, at den gamle herre derhjemme i København er ved at komme lidt langt ud i gnaveriene. Men i 1650'erne blev Ole Worm også stadig mere svagelig, og det kneb med at klare embedsforretningerne. Så kom i sommeren 1654 den pest, som til sidst også tog hans liv. Brevene viser det drama, den skabte rundt om ham: københavnernes døde i hundredvis, og de velhavende eller blot nogenlunde velstillede flygtede fra byen. Men Worm blev og gjorde sin pligt. Det er klart, at denne situation prægede hans stemning, også i forholdet til sønnen, som han på en måde var stolt af, men hvis letsind foruroligede ham. Halvdelen af brevene fra dødsåret 1654 er til eller fra ham, og i flere af de øvrige kommer Worm ind på sønnen og dennes rejse.

Sønnen, pesten og hans egen svagelighed var på det sidste blevet de emner, som Ole Worm især kredsede om. Hans vældige appetit på kontakt med alt hvad der foregik nær og fjernt var ved at svinde hen, omend ikke helt. Krisen var kommet i 1650-51. Worm kredsede da sygeligt om den kendsgerning, at han i 1650 trådte ind i sit 63. år, sit »store klimakterium« som han kaldte det. Datidens medicin betragtede 7 × 9 år som en skæbnesvanger alder, og selv om Worm nu og da i sine breve tager overlegent på amuletter og anden overtro, var han øjensynlig fast overbevist om, at denne talmagi betød noget. Iøvrigt blev han meget syg i den periode. Fra 1649 rummer samlingen 54 breve, deraf 25 fra Worm, hvad der allerede er lidt færre end for de foregående år (fra 1644 f. eks. 77 numre, fra 1646 100 numre etc.); men fra 1650 rummer samlingen kun 36 breve, deraf 17 fra Worm, og i 1651 er tallet helt nede på 10 breve, hvoraf Worm ganske vist har skrevet otte. Derefter indtrådte der igen en lille stigning i korrespondancen. Der kom et par år, hvor det tilsyneladende gik bedre med helbredet.

Man må naturligvis regne med den mulighed, at der har været breve, som nu er tabt. Men der er ingen tvivl om, at de brevkontakter, som efterhånden faldt fra, ikke i særlig stort omfang blev erstattet af nye. De kontakter, som var ældre end Worm, og som han til en vis grad så op til som sine lærere, anatomen og botanikeren Caspar Bauhin i Basel, den engelske antikvar Henry Spelman m. fl., var for længst døde, og det tyndede ud blandt de jævnaldrende. Filologen og historikeren Stephan Hansen Stephanius var død i 1650. Med ham havde Worm livet igennem bevaret en nær forbindelse, og da Stephanius boede i Sorø, måtte det i vidt omfang ske pr. brev. 1653 døde den parisiske bibliotekar Gabriel Naudé, der ligesom sin landsmand og ven, videnskabsmanden Isaac Lapeyrère havde ført en meget levende korrespondance med Ole Worm. Lapeyrère synes at have haft en vis evne til at få Worm til at blive kåd. Så sent som i 1647 skrev denne til ham: Hvis du havde været med mig hos denne gode prins (d.v.s. den udvalgte prins Christian), kunne vi have drukket som gascogner af guldhornet. Blandt de korrespondenter, der faldt fra i tiden op mod Worms »store klimakterium«, var bl. a. lægerne Henrik Fuires, Johan Rhode og Otto Sperling, tre af de kolleger Worm brevvekslede mest med, og en fjerde kollega, livlægen Henrik Køster d.æ., var død i 1647. Der er langt over hundrede breve fra hans og Worms korrespondance i samlingen. En anden af de »store« korrespondenter, den islandske præst og skribent Arngrim Jonsson, døde 1648.

Det er ikke mindst brevene fra denne sidstnævnte og de andre islændinge, hvis breve findes i samlingen (bisperne Gisli Oddsson og Brynjulf Sveinsson på Holar, præsten Magnus Olafson på Laufas og flere andre), der viser, at breve mellem lærde i datiden til en vis grad har kunnet tjene samme formål som tidsskriftsartikler i dag, at være et forum for meddeletrang, kritik og polemik. I den forbindelse er det stof i brevene, som vedrører antikviteter og filologi stærkest repræsenteret, de medicinske problemer f. eks. er mere løst behandlet. I det hele taget viser brevsamlingen ikke Worm som nogen blændende læge. Han havde åbenbart megen sund sans og var samvittighedsfuld, men efter brevene at dømme passede han sin lægegerning med venstre hånd. Der var så meget andet at tage vare på. Ved Christian IV.s dødsleje giver hans faglige

forfængelighed sig endda næsten pinlige udtryk. Alligevel er og har Worms breve været en overordentlig vigtig kilde for medicinalhistorikerne.

En fortsættelse af denne medicinalhistoriske udnyttelse af brevene såvelsom af deres øvrige rige indhold kalder naturligvis på længere sigt på det, som den foreliggende udgave ikke bringer, en kommentar. For nærværende må man imidlertid med interesse se på, hvor langt udgavens register kan hjælpe.

Foruden nyttige konkordanser mellem brevnumrene i udgaven og de benyttede samlinger samt en citatfortegnelse bringes tre registre, et register over person- og folkenavne, et stednavneregister og et register, der kaldes »emner og stikord«. Navneregistret har de oplysninger, man med rimelighed kan forlange. Personerne anføres med navne og beskæftigelse, og i en kreds som denne, hvor man bevæger sig blandt polyhistorer, kan beskæftigelses- eller stillingsbetegnelse nu og da volde noget hovedbrud. Stedregistret gør intet forsøg på nærmere at bestemme lokaliteternes beliggenhed, heller ikke når det drejer sig om de helt små, hvad der virker lidt bart. Mest spændende er dog emne- og stikordsregistret. Det er indlysende, hvor umådelig svært det har været at lave det. Når der således (III, s. 245) omtales en patient med katarrh i øjne, knæ og ankler, har der naturligvis ikke været andet at gøre end at anvende pulterkammerrubrikken »sygdom«. Men hist og her kunne man nok være kommet lidt nærmere, f. eks. bruges opslagsordet »angina«, hvor det havde været mere vejledende at bruge »angina, epidemisk«, idet der er tale om en epidemisk halslidelse, måske difteritis. En del medicinske og anatomiske henvisninger leder man forgæves efter, enten fordi opslagsordet slet ikke findes, eller fordi henvisningerne ikke er komplette, bl. a. døvhed (III, s. 240), stær (sstds.), svulst(er) (III, s. 166), krøset (II, s. 121), tyndtarmen (sstds.) og tarmsaft (II, s. 339), sidstnævnte fænomen er heller ikke kommet med i de opslagssteder, der er samlet under »fordøjelse«. Adskillige andre kunne nævnes. Hvorfor de omfattende og lærde betragtninger af Thomas Bartholin (II, s. 122) om sukkeret i botanisk og medicinsk henseende ikke har fremkaldt et emneord »sukker« i registret er ret uforståeligt. Heller ikke de botaniske navne, som Bartholin i denne forbindelse nævner (mambu, manna og malva) findes værdige til selvstændige stikord, ja stedet er end ikke kommet med under »lægeplanter«, skønt der er tale om en bred medicinsk drøftelse af sukkerholdige planter, og også andre plantenaavne i brevene er blevet stedmoderligt behandlet i registret. Dette rummer også for mange stærkt omfattende opslagsord, hvorunder der opsamles større mængder henvisninger. Benytteren, der er på jagt efter en konkret detaille, bliver derved inviteret på at foretage et – ofte stort – antal opslag uden at have nogen sikkerhed for, at hans specielle emne i det hele taget er at finde. Men man forstår godt, hvorfor udgiveren har valgt at springe over gærdet netop på dette sted, og det er i al fald modigt, at han ikke er vejet tilbage for opgaven. Men det havde måske været en god idé at tilkalde hjælp fra en medicinalhistoriker og en naturhistoriker.

Værket er hermed bragt til afslutning i den form, hvori man har ønsket at udsende det. Det er sket i et mønsterværdigt tempo, og takket være udgiverens lærdom har det fået en udførelse, der er dets rige indhold værdigt.

SIGURD JENSEN

The correspondence of Henry Oldenburg. Edited and translated by A. RUPERT HALL & MARIE BOAS HALL. Madison, Milwaukee and London, The University of Wisconsin Press. Ill. Vol. I, 1641–1662. xl + 504 s. – Vol. II, 1663–1665. xxvi + 678 s. – Vol. III, 1666–1667. xxix + 649 s. – Vol. IV, 1667–1668. xxv + 601 s. – Vol. V, 1668–1669. xxvi + 604 s. – Vol. VI, 1669–1670. xxviii + 660 s. 1965–69. \$ 12,50 pr. vol.

Henry Oldenburg var født i Bremen o. 1620 og kvalificerede sig gennem et studieophold i England, hvor han lærte sproget, til at virke som diplomatisk sendebud for Bremen hos Cromwell 1653–54. Han stiftede lærde bekendtskaber og blev gennem Robert Boyle tutor for dennes nevø på en udenlandsrejse der bl. a. førte til Frankrig og forbindelse med akademikrklerne i Paris. Uden selv at være videnskabsmand orienterede Oldenburg sig grundigt i naturvidenskaberne og diskuterede tidens nye tanker og opdagelser med sine lærde venner, en diskussion hvori hans breve fra Paris 1659–60 giver interessante indblik. Ved Boyle's mellemkomst blev han efter sin tilbagevenden til London optaget i kredsen der stod bag oprettelsen af Royal Society og fungerede fra 1662 til sin død 1677 som selskabets energiske sekretær. Hans beherskelse af de europæiske hovedsprog (latin, tysk, fransk, italiensk og engelsk), hans brede orientering og evne til at fastholde personlige kontakter parret med organisatorisk talent har en væsentlig andel i at Royal Society fra begyndelsen fik en formidrende centrumstilling i europæisk videnskab. Hans utrættelige virksomhed fremgår bl. a. af Philosophical Transactions, hvoraf han redigerede de første tolv bind, og af den enorme korrespondance han på selskabets vegne førte med videnskabsmænd og videnskabeligt interesserede over det meste af Europa.

Korrespondancen har længe været kendt som en vigtig kilde til videnskabshistorien i et vigtigt tidsrum, men først nu foreligger hvad der i løbet af nogle år vil være en komplet udgave omfattende såvel brevbøgerne i Royal Society som de andetsteds opbevarede breve. Kun et enkelt brev er fra 1641, derefter løber korrespondancen kontinuerligt fra år til år 1653–1677. Alle breve som ikke er skrevet på engelsk gengives både på originalsproget og i engelsk oversættelse; hvert brev er omhyggeligt forsynet med noter, væsentlig med oplysninger om bibliografiske og biografiske enkeltheder, og hvert bind slutes med et detaljeret indeks. Der er i nogle anmeldelser rejst begrundet tvivl om den teksttro gengivelse af de latinske breve og kvaliteten af oversættelsen af dem til engelsk, men at der iøvrigt er anvendt megen omtanke og flid på udgaven er evident. Den er et sandt arsenal for lærdomshistorikerne hvad enten de interesserer sig for berømteder som Boyle, Milton, Huygens, Hevelius, Spinoza og de med disse navne forbundne emneområder, eller de mere beskedent ønsker at vide noget om f. eks. Danmarks rolle i den internationale sammenhæng. Som man kunne vente refereres der i de udkomne bind forholdsvis hyppigt til Bartholinerne, Niels Stensen og Ole Borch; da en korrespondent 1666 meddeler nyt om den videnskabelige organisation i Frankrig tilføjer han: »On pourroit faire aussi quelque chose en Danemark, parce qu'il s'y trouve des sujets capables et tres intelligens«. Oldenburg griber tanken og svarer med en karakteristisk tilføjelse: »Indeed they have some there yt are very learned Men, as Erasmus Bartholin ye Mathematician, Thom. Bartholin ye Physitian, and Steno ye Anatomist; ye

last of wch has been, I find, much courted in France, and is now in Italy at Florence. I hope, our Society will in time ferment all Europe, at least . . .« (III s. 155). Vol. 1–2 rummer breve til og fra Francesco Giuseppe Borri (jfr. Da. biogr. Leks.), og i vol. 5 findes s. 474–76 et brev fra Laur. Brochmand om de norske miner; fra og med vol. 6 vil man bl. a. kunne finde breve fra Erasmus Bartholin.

HARALD ILSØE

ULF SJÖDELL: Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historie under Karl XI. Bibliotheca Historica Lundensis XVII. Lund, C. W. K. Gleerup, 1966. 382 s. 38 sv. kr.

Med emnet for sin disputats har Ulf Sjødell dels fulgt en meget gammel tradition i svensk historiografi og dels sluttet sig til den meget livlige aktivitet i de seneste år på dette område ved de svenske universiteter, hvorom strømmen af disputatser er tydelige vidnesbyrd (Niels Runeby: *Monarchia mixta*, Uppsala 1962; Åke Hermansson: *Karl IX och ständerna*, Uppsala 1962; K. Strömberg-Back: *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*, Lund 1963; S. Dahlgren: *Karl X Gustaf och reduktionen*, Uppsala 1964).

Den historiografiske baggrund har Sjødell tidligere behandlet i en stor artikel i *Svensk Historisk Tidskrift* 1965 (Kungamakt och aristokrati i svensk 1900-tals debat). Forfatterens historiografiske interesser viser sig tydeligt i bogen ved den omfattende gennemgang af tidligere forskeres resultater og metoder, han foretager for hver af de vigtigste emners vedkommende. En fremgangsmåde, der i allerhøjeste grad er værdifuld, især for ikke-svenske læsere, der hermed får præsenteret problemstillingerne meget tydeligt, men som samtidig ikke kan undgå at tynde fremstillingen.

Størstedelen af bogen (s. 51–283) omhandler udviklingen i forholdet mellem stænder, kongemagt og aristokrati 1672–1680. Ved hjælp af mange undersøgelser af detailspørgsmål (hvoraf nogle måske vil forekomme læserne mindre væsentlige i forhold til den plads de optager i bogen) viser Sjødell at den almindelige hidtidige opfattelse, hvorefter Karl XI allerede tidligt søgte at trænge rigsrådets indflydelse tilbage, ikke kan holde for en nærmere vurdering. Kongen lod faktisk rigsrådet behandle alle vigtigere spørgsmål og rettede sig stort set efter dets beslutninger. Modsætningerne kom først under krigen mod Danmark, hvor rigsrådet viste manglende evne eller vilje til effektivt at lede administrationen og især finansforvaltningen. Desuden vises det ved indgående analyser af visse af de ledende rigsrådets og embedsmænds handlinger, at man ikke kan trække partidannelserne så skarpt op, som det hidtil har været sædvanligt i historieskrivningen.

Undersøgelserne fører frem til begivenhederne på rigsdagen i 1680, hvor der vedtoges de vidtrækkende beslutninger om reduktionen (konfiskation af tidligere bortgivet krongods (donationerne)) og förmyndarråfsten (revision af regnskaberne fra de råder, der havde varetaget styrelsen under Karl XI's umyndighed 1660–72). Sjødell når frem til den konklusion, at begivenhederne i 1680 ikke kom som nogen revolution endsige noget længe forberedt kongeligt statskup

støttet på mænd som Hans Wachtmeister, Erik Lindschöld og Johan Gyllenstierna med det hovedformål helt at tilsidesætte rigsrådets indflydelse og dets funktion som institution, således som tidligere forskning (A. Fryxell, F. F. Carlson, Frederik Lagerroth, Erland Hjärne) har ment ud fra den dualistiske grundopfattelse. Ganske vist vil forfatteren ikke afvise, at der har været en generel tendens til at svække rigsrådets magt, men han opfatter begivenhederne i 1680 ikke så meget som et led i en indre magtkamp, men snarere som udsprunget af det akutte behov for at effektivisere og omlægge administration og finansvæsen af hensyn til behovet for at opretholde en stor stående hær også i fredstid.

Men det svenske rigsråd nægtede at medvirke til disse omfattende reformer (som unægtelig også måtte medføre en svækkelse af aristokratiets økonomiske magtstilling), og af denne grund var det nødvendigt at gennemføre foranstaltningerne på trods af rigsrådets modstand – der dog heller ikke var særlig kraftig og nærmest må karakteriseres som resignation. Sjødell understreger, at der ikke var tale om noget dybtliggende ideologisk fjendskab mellem kongemagten og rådsaristokratiet, i hvert fald kun fra en mindre del af sidstnævnte.

I argumentationen for denne nye opfattelse bygger Sjødell dog lidt overraskende slet ikke på undersøgelser af selve afgørelserne og forhandlingerne om reduktion og formyndarråfst, men derimod på en analyse af den såkaldte ständerforklaring på rigsdagen 1680. Denne fremkaldtes af en opfordring fra kongen til stænderne om nærmere at præcisere deres opfattelse af grænserne for rigsrådets myndighed. Stændernes svar gik i hovedsagen ud på, at den i kongeeden indeholdte passus om, at kongen skulle regere »med råds råde«, skulle forstås sådan, at afgørelserne i de sager, kongen behagede at forelægge rigsrådet, helt lå hos kongen selv. Derimod blev der ikke taget stilling til problemet, hvorvidt rådet havde ret og evt. pligt til at give kongen råd »non rogatus«. I et par interessante kapitler gør forfatteren rede for udviklingen i synet på disse to spørgsmål: om fortolkningen af begrebet råds råde og spørgsmålet om rigsrådets initiativ. Han fremhæver meget stærkt, at hverken Gustaf Adolf eller Karl Gustav havde opfattet det som en pligt for kongen at drøfte alle anliggender (selv ikke de mere væsentlige) med rigsrådet, og at hverken kongerne eller rådsaristokratiet i almindelighed havde tvivlet på, at alle afgørelser i sidste ende lå hos kongen, at rådets status kun var konsultativ. Det modsatte synspunkt var først for alvor kommet frem under formynderperioderne og især under Karl XI's umyndighed.

Det andet spørgsmål var ofte blevet drøftet i det svenske rigsråd. Der er dog ikke tegn på, at nogen af kongerne har draget rigsrådets initiativ i tvivl, før Karl XI gjorde det i 1679, da rigsrådet ville tvinge ham til at fejre sit bryllup i Stockholm i stedet for i provinsen. Men forfatteren fastslår, at denne linie ikke fastholdtes hos kongen, og at der i denne henseende ikke efter 1680 skete nogen ændring i rigsrådseden, som på det punkt stadig var uklar.

Sjødell finder altså, at 1680 blev rigsrådets stilling begrænset til den, det i virkeligheden havde haft under de tidligere konger, og når begivenhederne er blevet opfattet som et brud i Sveriges historie, er årsagen den, at netop således blev det fremstillet i den propaganda, som en del af rigsrådet skrev. Men han opfatter propagandaen som afspejlende det ønske, visse aristokratiske kredse

nærede, om at bevare den position og magt rigsrådet havde haft under formynderbestyrelsen også under den myndige konge.

Tiden efter 1680 ofres kun lidt plads i værket (s. 306–44). Hovedsynspunktet er, at rigsrådet ikke blev sat så fuldstændig til side, som man har hævdet, og at det beholdt meget af sin tidligere indflydelse, især med hensyn til udenrigspolitik og retsvæsen. Ganske vist anvendte Karl XI ofte formuleringer, der skulle understrege hans enevældige position, men i virkeligheden afveg hans holdning til rigsrådet ikke meget fra hans forgængeres.

Læseren sidder tilbage med en fornemmelse af, at bogen er blevet en torso. Man får indtrykket af, at det oprindeligt har været planen, at bogen skulle have omhandlet det, den lover på titelbladet, nemlig en skildring af den indre historie under hele Karl XI's regering, men at stoffet har vist sig at være så righoldigt, at forfatteren kun har formået at fuldføre planen frem til 1680, og behandlingen af resten af perioden må så indskrænke sig til nogle ganske vist særdeles instruktive tabeller og oversigter. Selv om der ikke gives noget løfte derom, må man håbe, at der med tiden vil udkomme et næste bind, der fører undersøgelserne frem til 1697.

KARL-ERIK FRANSDEN

R. M. HATTON: Charles XII of Sweden. London, Weidenfeld and Nicolson, 1968. xvii + 656 s. Ill. 84 sh.

Dr. R. M. Hatton, der underviser i international historie ved London School of Economics and Political Science, har især beskæftiget sig med slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundredes historie, således f. ex. i sin doktorafhandling fra 1950, »Diplomatic Relations between Great Britain and the Dutch Republic 1714–21« og i det af hende og J. S. Bromley redigerede værk »William III and Louis XIV« (1968). (Kun det sidste af disse værker findes på Det kgl. Bibliotek). Til den efterfølgende tids historie har dr. Hatton bidraget med afsnittet »Scandinavia and the Baltic« i The New Cambridge Modern History VII (1957). Da forfatteren desuden behersker de skandinaviske sprog – hun er norsk født – har kendskab til russisk (den besynderlige titel, der er anført på en russisk kildesamling s. 532, bekræfter dog dr. Hattons eget udsagn om, at hendes kendskab til russisk er »weak«) og har fået hjælp mht. polsk litteratur om emnet, må forudsætningerne for at beskæftige sig med problemet Karl XII siges at være gode.

Selv om forfatteren ikke åbent proklamerer det, er det øjensynligt, at hendes hensigt med værket er at nå frem til en mere »objektiv« fremstilling af Karl XII på grundlag af den overordentlig store detailforskning, der har fundet sted i de senere tiår, en fremstilling, der hverken lider af den »gamle skoles« hyperkritiske fordømmelse af kongen (f. ex. A. Fryxell) eller af den »ny skoles« ukritiske holdning (H. Hjærne, S. E. Bring). I en engelsk sammenhæng vil Hatton ændre den traditionelle opfattelse af Karl XII som en brutal, krigslysten konge uden statsmandsevner, en opfattelse, der dels stammer fra propagandaen fra det 18. årh.s begyndelse, dels fra den i England meget læste Karl XII-historie af Voltaire.

Bogens disposition er i det store og hele kronologisk og stoffet er opdelt i 7 bøger efterfulgt af en epilog. Alligevel undgår man ikke en del gentagelser af ting, der måske ikke alle er af særlig stor betydning. Således får vi bl. a. flere gange at vide, at kongen holdt af vovede historier, at han gik uden paryk, og at hans ene ben var kortere end det andet. Gentagelserne hænger til dels sammen med, at forfatteren indleder sin bog med et kapitel om »Personen og personligheden«, hvor hun forsøger at give en samlet karakteristik af såvel kongens fysiske som psykiske egenskaber.

Hatton kommer i det hele taget meget ind på det omdiskuterede spørgsmål om Karl XII's personlige forudsætninger for at bestride hvervet som enevældig hersker over stormagten Sverige i en kritisk fase af landets historie. Hendes opfattelse er, at embedets og krigens byrde frembragte en personlighed, der blev en helt anden, end kongens karakteranlæg under mere normale omstændigheder ville have betinget. Det var den ansvarsfulde stilling, der fremkaldte hans stædighed, indelukthed og hang til radikale løsninger af Sveriges problemer. Det samme er tilfældet med hans tilsyneladende ufølsomhed og formodede seksuelle abnormitet. Den »virkelige« Karl XII var derimod mild, generøs og medfølelse, længtes efter emotionel sikkerhed og var ikke nogen impotent militarist, men kun seksuelt frustreret. Kongen var *nødt* til at udvikle en asketisk filosofi og gøre sig ufølsom for at kunne bestride sit hverv.

Mange af disse ræsonnementer lyder for så vidt meget overbevisende, men der er unægteligt en god portion psykologiseren og spekulation i alt dette, noget forfatteren i øvrigt iflg. forordet anser for uomgængeligt i et biografisk arbejde. Således er Karls viljestyrke en arv fra forældrene – mest dog fra faderen – hans rejselyst stammer fra Johan Kasimir, der var gift med Gustav Adolfs halvsøster, ligesom hans religiøse temperament skal være blevet forstærket af denne arv. Også hengivenhed til arbejde for dettes egen skyld skal stamme fra denne fjerne forfader, i øvrigt i modsætning til magtlyst, som hævdes at være et typisk Vasatræk. Selv om Hatton maner til forsigtighed mht. at drage slutninger på grundlag af portrætter af kongen, forsøger hun alligevel at karakterisere Karl XII herudfra og mener at kunne se bl. a. »intelligens, energi og ro opnået ved selvkontrol« (s. 10) eller »en ungdommelig søgen efter identitet« (s. 219).

Forfatteren har langt mere fast grund under fødderne i sine beskrivelser og analyser af politikeren eller *statsmanden* Karl XII, hvilket ikke kan undre, da Hatton jo ikke er psykolog, men historiker. Hovedproblemet for Sverige var forholdet til Danmark, mens Rusland udgjorde en sekundær trussel, og Karl XII fortsatte efter Hattons opfattelse sin fars neutralitets- og uafhængighedspolitik (hvilket i Hattons definition dog ikke udelukkede gevinster, hvis lejlighed gaves). Som hovedanstifteren af Den store nordiske Krig udpeger Hatton Frederik IV af Danmark, der udgjorde hovedhjørnestenen ved etableringen af alliancen mod Sverige. Hatton afviser, at årsagen til Sveriges ulykker under Karl XII skyldtes kongen. Hans opgave var langt vanskeligere end forgængernes, fordi langtidstendenserne gik imod Sverige: Ruslands voksende magt, som ingen ville have kunnet hindre, de tyske magters – inklusive kejserens – interesse i at få Sverige trængt ud af Tyskland, de to sømagters forening i 1688, der satte Sverige i et uløseligt dilemma mht. valg af alliancepartner – var Frankrig eller sømagterne nu farligst for Sverige? Sveriges uforpligtede politik fik til resultat, at

ingen af de store europæiske magtgrupper ønskede at hjælpe landet, da det fik behov for det.

Hattons bedømmelse af Karl XII bliver i det store og hele et defensorat, hvilket bl. a. kommer til udtryk i den hyppige anvendelse af begrebet nødvendighed og beslægtede begreber: Kongen var nødt til at gå ind i Polen, nødvendighed drev ham også ind i Sachsen, og samme årsag havde hans forhastede udmarch fra dette land. Det var endelig også et element af nødvendighed, der forhindrede Sverige i i tide at sikre sig en fast alliance med en eller flere af stormagterne.

Flere af de begreber, Hatton anvender, kunne man godt ønske defineret klarere, og nogle af dem burde ikke optræde i en fremstilling, der præsenteres som »scholarly«. Der tales f. ex. om »the web of fate« (s. 245), og at »Fate rained blow upon blow upon him« (s. 270). Her synes Karl XII's egen fatalisme at have smittet af på hans medfølende biograf. Man kan også nok undre sig over, at der ikke i alle tilfælde er anført belæg for de anvendte argumenter. Dette gælder bl. a. argumenteringen for sømagternes politik indtil 1706 (s. 157), kongens tanker i efteråret 1699 (s. 110) og rådgivernes og embedsmændenes forestillinger om krig og fred (s. 126).

Anmelderen deler Hattons opfattelse af den danske regering som drivende kraft ved etableringen af angrebsforbundet mod Sverige, men skildringen heraf er ikke særlig dækkende, flere af de vigtigste led omtales slet ikke, og beskrivelsen af traktaten mellem Chr. V og August af Sachsen-Polen fra marts 1698 er ikke korrekt for de hemmelige artiklers vedkommende (s. 103).

Disse kritiske bemærkninger bør dog ikke på nogen måde fordunkle den kendsgerning, at der med dr. Hattons værk er ydet et vægtigt bidrag til den lange debat om den omstridte konge, hvis gravfred af nidkære forskere er blevet forstyrret ikke færre end fire gange. For den engelsktalende verden, som bogen i særlig grad henvender sig til, og som normalt ikke har lejlighed til at orientere sig om forskningen i de skandinaviske lande, må bogen være uhyre velkommen.

BENT JENSEN

ERIK AMBURGER: *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Studien zur Geschichte Osteuropas X.* Leiden, E. J. Brill, 1966. xxxii + 622 s. 86 fl.

Dr. Erik Amburger, der er knyttet til universitetet i Giessen, er født i St. Petersburg i en gammel tysk-russisk slægt. Han har skrevet om russisk historie i en menneskealder: Midt i 30'erne skrev han i *Personalhistorisk Tidsskrift* om Vitus Berings efterkommere og om dansk-norske officerer i Rusland under Katharina II. I 1934 udkom *Rusland und Schweden*, i 1957 *Die Familie Marselis* og i 1961 både *Beiträge zur Geschichte der deutsch-russischen kulturellen Beziehungen* og *Geschichte des Protestantismus in Russland*.

Med bogen om den russiske statsadministration fra Peter den Store til 1917 har Amburger villet udfylde en lakune i historieforskningen, og det er lykkedes for ham. Bogen er uundværlig for alle, som vil studere den russiske stats forhold.

Sovjettiske historikere har taget tilløb til opgaven, nu har en vesttysker foræret dem storværket. Skam få den, som tænker ilde derom!

Amburger har studeret i universitetsbiblioteket i Helsinki og korresponderet med historikere i Warszawa og Moskva. Nærmere er han ikke kommet sovjetiske arkiver og biblioteker, men hans anvendelse af trykte kilder er særdeles omfattende. Lovudgaver og statshåndbøger er de vigtigste, dertil kommer historiske og statsretslige værker. Det er interessant, at et stort antal af de benyttede bøger er vestlige, og at ca. halvdelen af de russiske er udkommet før 1917. Genealogien, som burde have kunnet yde hjælp, er så godt som ikkeeksisterende i Sovjetunionen.

Størsteparten af bogen (460 sider) er repertorier over styrelser og institutioner med oplysninger om omstændighederne ved grundlæggelsen, ændringerne i tidens løb og navnene på deres ledere. De er komplette, overskuelige og tilmed skrevet i et behageligt sprog. Mere behøver man ikke at sige om repertorierne. Derimod fortjener de indledende og afsluttende afsnit at blive nævnt.

I indledningen (60 sider) skildres først det administrative apparat, som Peter den Store forefandt, da han tog magten. Der var ca. 45 personligt ledede kancellier (prikaz'er) med tilfældig ressortfordeling, oprettet efter saglige, geografiske eller personlige kriterier og ofte overlappende hverandre. Peter foretrak kollegier, fordi han mente, at de ville være lettere for ham at beherske og vanskeligere at bestikke. Som læremester tog han fjenden Sverige: De administrative organer, man forefandt i de erobrede svenske provinser, blev overført til det lokale styre i Rusland. Kollegiesystemet blev indført i centraladministrationen, da Senatet (Riksrådet) blev grundlagt i 1711, og 1718–19 oprettedes 9 kollegier, først Admiralitetskollegiet, der foruden Sverige havde Danmark, Holland og England som forbilleder. I 1721 grundlagdes kirkestyrelsen, Synoden, det eneste kollegium, der eksisterede lige til oktoberrevolutionen. Amburger oplyser, at reglementerne for kollegiernes funktion fremkom efter, at de var blevet grundlagt, men han fortæller ikke noget om de kolossale vanskeligheder ved at få det nye system til at fungere.

Aleksander I havde som Peter en stærk vilje til radikale forandringer, og også han var indstillet på at lære af sine fjender. Med vesteuropæisk, især fransk, forbillede omdannedes fra 1809–11 kollegierne til ministerier.

Selvherskerne ændrede de øverste organer (statsråd, kancelli, kabinet, gehejmeråd, ministerråd) så ofte, at de ikke kunne nå at etablere sig som magtfaktorer. Det er en af grundene til, at Ruslands historie indeholder så mange eksempler på, at carernes yndlinge besad en magt, der gik ud over deres embeder: Menšikov og Biron i det 18. århundrede, Speranskij og Arakčëjev i begyndelsen af det 19. århundrede, Pobjedonoscev omkr. 1900 og Rasputin indtil 1916.

Mens de centrale institutioner behandles ned til patronfabrikker og kejserindernes veldædige stiftelser, begrænser Amburger sig lokalt til guvernementerne, hvis antal og område følges fra 1708 til 1917; for visse grænseprovinser og for Finland og Polen gives dog mere detaljerede oplysninger.

I Anhang I anføres de russiske missioner i andre lande, i Anhang II forsknings- og undervisningsinstitutionerne. Her underer man sig (igen) over, at universitetet i Moskva, Ruslands første, blev grundlagt så sent som i 1755. Indtil da uddannedes Ruslands civile embedsmænd i præsteseminarierne, og disse bevarede en fremtrædende stilling til revolutionen. Stalin var seminarist.

Indtil Peter den Stores tid var de store stillinger i staten blevet forbeholdt medlemmerne af de gamle russiske adelsslægter. Peter fratog adelen denne fortrinsstilling, og fra hans tid blev mange »homines novi« i stand til at nå statens top. Repertorierne viser dog, at enkelte af de gamle adelsslægter leverede høje embedsmænd lige til 1917. Men behovet for statstjenere var større, end Rusland kunne honorere, derfor fik udlændingene en dominerende position. Allerede i det 17. århundrede var der indvandret en del, og fra 1700 kom der så mange, at de vanskeligt kunne opsuges i den russiske befolkning. Flest kom der fra Tyskland og landene nord og vest for Tyskland; en del kom fra andre slaviske lande, Kaukasus og Grækenland. Der var bemærkelsesværdigt få katolikker, også blandt de tyske indvandrere.

I Amburgers bog omtales 2867 personer, hvoraf så mange som 1079 (37 %) var udlændinge, og så tælles endda hviderussere og ukrainere som russere. Af udlændingene er de 914 vesteuropæere, og af disse udgør igen de baltiske tyskere den største del. Udlændingenes antal var vistnok mindre i lokalforvaltningen. Uden for administrationen gjorde udlændinge, især jøder, sig stærkt gældende i handel og liberale erhverv. Fra midten af det 19. århundrede satte reaktionen ind (panslavisme, russificering), og i begyndelsen af dette århundrede var de fleste embeder besat af russere eller af medlemmer af forlængst naturaliserede slægter.

Bogen er klart disponeret og benytteren har til sin hjælp yderligere fire registre og to kort. Rusland har fået en administrationshistorie, som vil blive en klassiker. Hvornår får Danmark sin Amburger?

SIGURD RAMBUSCH

Politique de Montesquieu, présentée par JEAN EHRARD. Collection U. Paris, Armand Colin, 1965. 332 s. 12,50 F.

Det her foreliggende værk er udkommet i »Collection U«s serie: »Idées politiques«. Serien redigeres af generalsekretæren for »Fondation Nationale des Sciences Politiques«, Jean Touchard og forfølger – efter samme princip som de øvrige serier – et dobbelt formål: at give de studerende inden for samfundsvidenskaberne en praktisk og overskuelig indførelse i idéhistorien og at forsyne alle, der i den ene eller anden egenskab deltager i offentlig diskussion med en slags idéhistorisk håndbibliotek.

I overensstemmelse med, hvad der synes at være seriens sædvanlige dispositionsform, består værket af en indledning, der kort skildrer Montesquieu's liv og åndelige udvikling samt placerer ham i den idéhistoriske sammenhæng, efterfulgt af udvalgte tekster. Disse er forsynet med korte kommentarer, der udmærker sig ved en prisværdig præcision og ofte viser et bemærkelsesværdigt skarpsyn hos udgiveren.

Tekstudvalget er arrangeret i tre hovedafsnit efter de temaer, som Ehrard betragter som de centrale i Montesquieu's tænkning. Teksterne er taget ikke blot fra Montesquieu's offentliggjorte hovedværker, men også fra mindre skrifter og private optegnelser. Derved kastes der lys over udviklingen af de enkelte ideer og opnås en dybere forståelse af disse. Dette er af særlig betydning hos en forfatter som Montesquieu, der i kraft af sin rigt facetterede tænkning ofte

skifter synsvinkel, hvis tankebaner hyppigt bevæger sig i associationer, og som gerne udtrykker sig i en epigrammatisk stil med mangetydig anvendelse af begreberne.

Det første afsnit hedder »Politique et nature des choses«, hvilket fører tanken hen på Montesquieu's berømte definition af lovene: »lovene i deres videste betydning er de nødvendige relationer, som følger af tingenes natur« (De l'Esprit des Lois I. 1). Gennem sit arrangement af teksterne ønsker Ehrard at vise Montesquieu's voksende erkendelse af, at det ikke er tilfældet, som regerer verden, men at der overalt findes sammenhæng mellem fænomenerne.

For Montesquieu's retsopfattelse betyder denne erkendelse, at de positive loves skiftende indhold fra land til land kan forklares med forskelligheder i statsform, folkekarakter, klima, geografi, historie etc., mellem hvilke faktorer der igen er tale om en vekselvirkning – dette er netop »lovenes ånd«; også mellem de enkelte love er der en logisk sammenhæng inden for samme retlige system. Men Ehrard påviser samtidig, hvorledes Montesquieu også tror på evige, uforanderlige retfærdighedsnormer; sådanne normer hører med til »la nature des choses«, og de positive love bør være baseret på »de rette principper«.

Montesquieu hylder således ikke nogen ensidig determinisme og lovgiverens opgave består for ham ikke alene i at tilpasse lovene til det fysiske og åndelige milieu, men i ligeså høj grad i at modvirke dette milieus uheldige virkninger. Ehrard mener, at Montesquieu's retfærdighedsbegreb er inspireret af naturretsteoretikere som Grotius og Pufendorf, men at han på visse punkter indtager mere radikale synspunkter ved f. eks. principielt at fordømme slaveriet som stridende mod naturetten. I overensstemmelse med den da herskende naturretsteori skulle Montesquieu endvidere ifølge Ehrard gå ud fra samfunds- og statspagten som statens grundlag; når han ikke udtrykkelig formulerer nogen pagt teori, skulle det være, fordi han betragter dette som en fastslået ting. Det er et spørgsmål, om det er berettiget at drage så vidtgående slutninger af de hentydninger til pagten, der findes rundt om i Montesquieu's skrifter, og om man ved en konfrontation af Montesquieu med datidens naturretsteorier ikke snarere bør fremhæve de passager hos ham, hvor en organisk statsopfattelse kommer til udtryk. Når Montesquieu opererer med forestillingen om en pagt, er der vel nærmest tale om en fiktion eller norm: de gensidige forpligtelser mellem de styrende og borgerne og mellem disse indbyrdes bør opfattes, som om der lå en pagt til grund. Det karakteristiske for Montesquieu's retsopfattelse er efter min mening, at han betragter de positive love som led i en lovmæssighed, der spænder fra de love, som Gud pålægger sig selv i kraft af sin natur, over fysikkens love, menneskets fysiologiske og psykologiske love, sociale adfærd til de positive love. Overgangen er flydende fra den ene kategori til den anden og – således som Ehrard også peger på – fra det beskrivende til det normative og fra nødvendighed til frihed.

Også Montesquieu's historiesyn er præget af en brydning mellem determinisme og indeterminisme, og Ehrard mener at kunne påvise, at Montesquieu snart lægger en – efter min mening iøvrigt ret begrænset – fremskridtstro for dagen, snart ser historien som et evigt kredsløb.

Teksterne i afsnittets sidste kapitel viser Montesquieu's opfattelse af den

ideelle lovgiver, som har indsigt i »tingenes væsen«, og ikke lader sig forlede af overdreven reformiver, men respekterer folkets sæder og skikke.

Det centrale tema i andet afsnit, der hedder »La liberté et les formes de gouvernements« er den politiske frihed, som for Montesquieu betyder, at borgeren kan handle frit inden for lovens rammer og kun kan tvinges til at gøre det som loven påbyder. Ehrard peger imidlertid på, at det for Montesquieu nok er en forudsætning for friheden, at der findes love, men at det ikke er tilstrækkeligt, idet selve lovene kan have et tyrannisk indhold. I realiteten forstår Montesquieu ved frihed først og fremmest sikkerhed på legeme og gods. Ehrard fremhæver denne passive karakter af Montesquieu's frihedsbegreb som det primære, men er dog klar over, at frihed for Montesquieu også kan bestå i, at folket deltager i den politiske virksomhed, og at modstridende interesser og meninger frit tørner sammen. En sådan aktiv form for frihed hører med til både oldtidens demokratier og det engelske system.

Montesquieu sonderer mellem 3 stats- eller regeringsformer (han skelner ikke mellem stat og regering): republik – der igen kan være demokrati eller aristokrati –, monarki og despoti. Teorien indebærer, som fremhævet af Ehrard, både en faktisk beskrivelse af hver form og af de til denne hørende politiske, retlige og sociale institutioner, og en vurdering af hver form, efter hvorvidt den tillader frihed eller ej. Vurderingen fører til en fordømmelse af despotiet, der ikke blot er de orientalske folks triste lod, men også kan true et monarki som det franske, såfremt absolutistiske tendenser her skulle vinde overhånd. Det skrækbillede, Montesquieu tegner af despotismen, er nok baseret på rejsebeskrivelser fra Orienten, men Ehrard har utvivlsom ret, når han hævder, at det ved sine overdrivelser nærmer sig en tankekonstruktion. Det er iøvrigt særdeles skarpsindigt af udgiveren at fremdrage den passage, hvor Montesquieu beskriver despotismen som hvilende tungest på de mægtige, selvom elendighed også er folkets lod; her kommer Montesquieu's aristokratiske sindelag til udtryk. For aristokratiet som regeringsform har han dog ikke meget til overs. Da despotiet for Montesquieu repræsenterer det absolutte onde, medens han synes at henlægge demokratiet til en fjern og mere dydig oldtid, må monarkiet i den modificerede engelske eller den traditionelle franske form blive den eneste for Montesquieu acceptable og samtidig praktisk anvendelige form.

Montesquieu indleder sin berømte skildring af den britiske forfatning med at sondre mellem 3 statsmagter: den lovgivende, udøvende og dømmende magt. Det er en forudsætning for friheden, at der ikke sker en koncentration af to – endside alle tre – magter, og at domstolene er uafhængige. Denne teori er ifølge Ehrard mindre et produkt af læsningen af forfattere som Locke eller af studiet af den britiske forfatning end en logisk konsekvens af Montesquieu's frihedsbegreb.

Ehrard synes at anse magtadskillelsen for det centrale element i Montesquieu's opfattelse af den britiske forfatning, således som denne opfattelse ifølge Ehrard selv og Robert Shackleton (Montesquieu, Bolingbroke and the Separation of Powers, French Studies 1949, citeret af udgiveren), suggereredes Montesquieu af Bolingbroke. Principielt indebærer magtadskillelsen efter Ehrards fortolkning en skarp adskillelse mellem de 3 magter, men Ehrard er klar over, at den nærmere beskrivelse af det britiske system ikke svarer til forestillingen om en sådan

adskillelse. Efter min mening har de forskere ret, der hævder, at Montesquieu's skildring af det britiske system tillige indeholder et andet element foruden magtadskillelsen: den blandede forfatning, hvis væsen består i, at folk, adel og monark alle har andel i den øverste statsmagt. Ehrard nævner kun i forbifarten, at Montesquieu betragter England som et »monarchie mêlée« og sonderer iøvrigt ikke skarpt mellem de to elementer, men dette forhindrer ham ikke i at karakterisere Montesquieu's system af vægte og modvægte med følgende overordentlig træffende sætning: »assureur par la division – voire par le morcellement – du pouvoir, dans une société inégalitaire, un sûr équilibre des diverses classes sociales«. Det må være berettiget at fortolke Montesquieu således, at det i hans teori indeholdte balancesystem skal sikre mod, at friheden krænkes både ved, at loven brydes og ved, at loven får et tyrannisk indhold. Det sidste vil være tilfældet ikke blot, når der diskrimineres mod en enkelt person, men også mod en hel stand (problemstillingen er diskuteret i et ikke offentliggjort arbejde af Anne K. G. Kristensen: »En fortolkning af 11. bog i De l'Esprit des Lois«).

Ehrard lader afsnittet om den britiske forfatning blive efterfulgt af to afsnit, hvor han samler de tekster, der efter hans mening klart illustrerer Montesquieu's opfattelse af det franske monarkis væsen og oprindelse; på denne måde ønsker Ehrard at fremhæve, at Montesquieu ikke anser den britiske forfatning som den eneste løsning, og at friheden også kan realiseres i et monarki som det franske, når det føres tilbage til sine grundprincipper derigennem at »les pouvoirs intermédiaires« – adel, gejstlighed og parlamenterne – får mulighed for at virke som bremsen på kongemagtens absolutistiske tendenser, i særdeleshed gennem deres domsmyndighed.

Ehrard fremdrager i denne forbindelse det meget væsentlige, at Montesquieu's monarkibegreb ikke indebærer, at kongemagten reduceres til en skyggerolle, og at den hierarkiske opbygning af samfundet, som for ham hører med til monarkiets væsen, ikke udelukker opstigning fra stand til stand: »la permanence des structures n'exclut pas la mobilité des conditions individuelles«. Et af de vigtigste midler til at realisere en sådan bevægelighed er embedskøb, der har en dobbelt funktion: at sikre domsmagtens uafhængighed og at virke som økonomisk incitament.

En af de mest originale ideer hos Montesquieu er teorien om, at hver styreform for at kunne bestå i længden må støtte sig til et bestemt princip – psykisk drivkraft. Demokratiets princip er dyd, opfattet som selvfornægtelse over for fædrelandet og dets institutioner, despotismens frygt, medens monarkiet holdes i kraft af ære – standsfordomme og higen efter udmærkelse. Det kan forekomme paradokst, at Montesquieu gør bevarelsen af den styreform, som han til syvende og sidst foretrækker, afhængig af motiver, hvis moralske værdi er så tvivlsom. Efter min opfattelse er Ehrard måske den Montesquieu-forsker, der kommer løsningen nærmest: monarkiets fortrin er netop, at det er indrettet på en sådan måde, at det i det væsentlige kan overlade det til de mest almindelige menneskelige lidenskaber at holde samfundsmaskineriet igang. Ehrard ser klart, at denne tro på de automatisk virkende kræfter i samfundet gør Montesquieu til en af liberalismens banebrydere.

En sådan tillid til kræfternes frie spil forudsætter imidlertid en tro på en bag-

ved fænomenernes mangfoldighed herskende harmoni, og udgiveren viser igen sit skarpsyn ved at citere netop den passage i »*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*« (9. kap.), hvor en sådan tro med særlig tydelighed kommer til udtryk.

I det tredje, sidste hovedafsnit samler Ehrard tekster, der belyser Montesquieu's synspunkter med hensyn til retsvæsen, religion, skattepolitik, økonomi, udenrigs- og forsvarspolitik etc. Ved at kalde afsnittet »*Les éléments du bonheur social*« ønsker Ehrard antageligt at fremdrage de utilitaristiske aspekter af Montesquieu's tænkning. Spørgsmålet om, i hvilket omfang man kan betegne Montesquieu som utilitarist er ikke let at besvare. På den ene side er det – som fremhævet af Ehrard – karakteristisk, at Montesquieu gerne forsvare traditionelle institutioner som f. eks. adelsprivilegier ved at henvise ikke til, at der er tale om velerhvervede rettigheder, men til deres nytte for samfundet, og hans lykkeideal adskiller sig måske i sidste instans ikke væsentligt fra utilitaristernes; på den anden side kan netop hans tilbageholdenhed, når det drejer sig om at ændre det bestående og hans begrænsede tiltro til lovgiverens evne til med eet slag at gøre menneskene lykkelige vel næppe betegnes som attituder, der er typiske for utilitarismen, i hvert fald i dette ords vedtagne betydning.

Efter min mening kan Montesquieu's grundsynspunkt nærmest udtrykkes således: i kraft af deres sociale væsen er menneskene henvist til at leve i samfund, og hovedopgaven må være at sikre dette samfunds beståen i dets diverse former; i det omfang, i hvilket omstændighederne tillader det, må man dernæst bestræbe sig for at gøre menneskene lykkelige og håbe, at dette mål kan realiseres i et vist omfang.

Gennem arrangementet af de enkelte tekster er det lykkedes udgiveren i det store og hele at bringe de modstridende tendenser i denne del af Montesquieu's tænkning frem og vise, hvorledes konservative og »moderne« synspunkter, standsfordomme og reformønsker brydes hos ham.

Montesquieu's reformvenlige synspunkter på retsvæsenets område, der f. eks. ytrer sig i afstandtagen fra tortur, forhindrer ham ikke i at forsvare herremændenes jurisdiktion eller embedskøb – som dog på den anden side stilles i et så »moderne« formåls tjeneste som sikringen af domsmagtens uafhængighed.

Ehrard illustrerer, hvorledes ungdomsårenes skepsis hos Montesquieu med tiden afløses af en mere positiv holdning over for religionen, idet religionens sociale og politiske rolle dog forbliver hovedkriteriet. Det sidste gælder hans iøvrigt utvivlsomt ægte følte tolerance. Det kan forekomme paradoksalt, at Ehrard placerer de tekster, der belyser Montesquieu's religiøse synspunkter, i dette afsnit, men netop den måde, hvorpå denne betragter religionen fra statens og samfundets synspunkt, gør placeringen berettiget.

Montesquieu går ind for visse former for social velfærd, og der findes forfattere, som derfor i ham har villet se en socialismens banebryder; Ehrard advarer imidlertid mod at tillægge ham så avancerede synspunkter og mener, at der snarere er tale om en videreudvikling af traditionelle forestillinger om statens sociale rolle – forfatteren tænker her antagelig på de »landsfaderlige« træk, der prægede l'Ancien Régime.

I nogle af sine økonomiske synspunkter er Montesquieu forud for de fleste af sine samtidige, f. eks. når han betegner arbejdet som rigdommens kilde,

fordømmer skatteforpagtningssystemet og anbefaler progressiv indkomstskat eller gør sig til talsmand for frihandel. Ehrard konfronterer imidlertid sådanne tekster med andre, hvor Montesquieu anser indirekte skatter – dog med undtagelse af den berygtede saltskat – for den mest hensigtsmæssige skatteform for Frankrigs vedkommende eller anbefaler moderlandets monopolisering af koloni-handelen.

Montesquieu synes at nære en vis forkærlighed for landbruget, undertiden forbundet med en nostalgi efter en uskyldighedens naturtilstand, men han indser samtidig, at højtudviklede samfund med en talrig befolkning forudsætter håndværk – det industrielle gennembrud synes han ikke at forudse – og handel, som adelen dog bør være udelukket fra, i hvert fald i Frankrig. Ligesom han ser en nær sammenhæng mellem økonomisk aktivitet og frihed er også Eng-lændernes handel og frihed nøje forbundne. En vis ambivalens præger iøvrigt Montesquieu's holdning til civilisationen: den repræsenterer ikke blot en mere human og forfinet tilværelse men også en kilde til sædernes fordærvelse.

Heller ikke Montesquieu's syn på internationale problemer er helt konsekvent: han betoner folkenes solidaritet og fordømmer erobringskrige, men anser dog præventiv krig for berettiget i visse tilfælde.

Man behøver ikke at acceptere alle udgiverens fortolkninger eller teksternes udvalg og klassificering, der undertiden kan forekomme vilkårlig – en så rigt facetteret og mangetydig forfatter som Montesquieu lader sig iøvrigt kun vanskeligt indordne under en bestemt plan – for at anbefale Ehrards bog som et selvstændigt og meget værdifuldt bidrag til Montesquieu-forskningen. Bogen vil med stort udbytte kunne læses ikke blot af dem, der beskæftiger sig med Montesquieu, men af alle, der interesserer sig for idéhistorie. Den afsluttes med en kronologisk oversigt over Montesquieu's skrifter sammenholdt med årstallene for de vigtigste begivenheder i hans liv og i samtiden, samt en kort men nyttig literaturfortegnelse.

GEORGE E. Z. DAMBORG

F. H. KJØLSEN: *Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737–38*. København, G. E. C. Gads forlag, 1965. 191 s. Ill. 47,30 kr.

F. H. KJØLSEN: *Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt*. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. 20. Universitetsforlaget i Aarhus, 1968. 170 s. Ill. 33,75 kr.

Frederik Ludvig Norden huskes måske i dag som et navn på titelbladet til de to statelige og rigt illustrerede foliobind fra 1755, »Voyage d'Egypte et de Nubie«, hvormed den danske regering gjorde det lærde og det dannede Europa bekendt med en række af de vigtigste ægyptiske oldtidsmindesmærker. Admiral Kjølsen er blevet fængslet af den unge danske søofficers skæbne, og på grundlag af Nordens bevarede dagbøger og indsendte rapporter giver forfatteren en velskrevet og livfuld skildring af den dansk-financierede ekspedition op ad Nilen i 1737–38. Under ekspeditionen lykkedes det Norden at tegne og måle et meget betydeligt antal mindesmærker; men bortset fra de videnskabelige resultater blev ekspeditionen en fiasko, idet dens egentlige mål, Ætiopien, måtte opgives.

Forfatteren er ikke blind for, at løjtnant Nordens deltagelse i ekspeditionen og hans antikvariske virksomhed kun var af sekundær betydning. Den danske regerings interesse var koncentreret om ekspeditionens leder, den franske greve Pierre Joseph le Roux d'Esneval, der havde stillet Christian VI i udsigt at åbne en handelsforbindelse imellem Danmark og Ætiopien. Nordens opgave var primært at fungere som regeringens kontrollant over for den noget vidtløftige franske eventyrer. I bogen om »Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt« giver samme forfatter en – i betragtning af det sparsomme materiale – veldokumenteret skildring af en europæisk projektmager og hans forbindelse med Danmark. I den historiske litteratur om disse eventyrere føles det ofte som en mangel, at de er skildret inden for en national historieforsknings rammer, således at kun enkelte faser af deres virksomhed belyses, medens deres forhistorie og videre skæbne fortaber sig i det dunkle. Det er admiral Kjølens fortjeneste, at han gennem studier i en række europæiske arkiver har kunnet kortlægge hovedlinierne i en tidstypisk projektmagers hele karriere og følge ham på hans ustandselige rejser imellem de europæiske hoffer.

D'Esneval kom oprindelig i kontakt med Danmark i forbindelse med et forslag om – med Frederik IV som beskytter og interessant – at sluse betydelige fribytterformuer på Madagascar hjem til Europa i ly af dansk flag. Baggrunden for den ægyptiske ekspedition var d'Esnevals tilbud til Christian VI om at formidle en handelstraktat med den ætiopiske kejser, som skulle være villig til at betale for europæiske militærleverancer med det pure guld. I dansk historie var 1730'erne en periode, der prægedes af megen optimisme over for økonomiske projekter og af en vis vilje – der dog generelt var større end evnen – til at investere i disse. Modstræbende og halvhjertet indvilligede Christian VI da også i at finansiere en ekspedition, der via Ægypten skulle formidle kontakten med Ætiopien; men de anviste midler forslø hverken helt eller halvt. D'Esneval måtte derfor søge supplerende praktisk og økonomisk støtte, hvor den var at finde; og ikke uden ironi påviser forfatteren, at ekspeditionens omkostninger i virkeligheden blev delt imellem den pietistiske danske konge og paven i Rom, som ligeledes blev fælles om tabet på den fejlslagne ekspedition.

De to bøger opfylder faghistorikerens krav til det videnskabelige apparat. De er forsynet med person- og stedregistre, med oversigter over det benyttede trykte og utrykte materiale, med noter og henvisninger, og – ganske rimeligt – med et engelsk resumé. Redegørelsen for den danske søløjtnants og den franske greves roller i Christian VI's ætiopiske projekt belyser en side af europæisk historie i det 18. århundrede – projekternes og de snævre budgetters århundrede. For dansk historie vil de to monografier være en læseværdig vignet i skildringen af Danmarks deltagelse i den europæiske ekspansion i de oversøiske områder.

OLE FELDBÆK

E. O. A. HEDEGAARD: *Generalstabens Guidekorps. Et bidrag til Generalstabens og underofficerskorpsets historie.* Helsingør, Poul Andersens forlag, 1968. 127 s. Ill. 30,75 kr. Indb. 65,00 kr.

Bogen er opdelt i fem kapitler; disse er: Feltjægerkorpset 1790–1808, Generalstabens Guidekorps 1808–1842, Dessinatørkæden, Perioden 1842–1908 og Perioden 1909–28; kapitlerne er indrammet af forfatterens forord og en epilog.

Det er naturligt, at forfatteren i det første kapitel beskæftiger sig med Guidekorpsets forhistorie – i første række Feltjægerkorpset, der var udgået fra det i 1785 oprettede Holstenske Jægerkorps, men det er misvisende, når forfatteren side 11 som prins Carl af Hessens indstilling om oprettelsen af et feltjægerkorps anfører samme prins' bemærkninger vedr. Holstenske og Sjællandske Jægerkorps' oprettelse 1785; prinsen skrev, hvad også forfatteren anfører i sit citat, bl. a. »Ich wünschte dass 2 dergleichen Corps . . . das Eine in Seeland . . . liegen, das Andere in Hollstein«. I stedet burde være citeret Binzers »Unvorgreifliche Gedencken über die Einrichtung und der Zweck eines Feldjäger Corps unter dem Befehl eines Generalquartiermeisters« af 16/3 1790 (anført i Lange »Den danske Generalstabs Historie«, 2. hefte, 1889). Heri ville forfatteren også have fundet en naturlig forklaring af eget udsagn (side 9), at der i »1789 tilvejebragtes den første spæde spire til Generalstaben, en institution, der tilsigtede en mere speciel generalstabsuddannelse af de til generalsklassen hørende officerer«. Det var dog ikke generalerne, Binzer tænkte på, men officerer som *hjelpere* for generalerne. Ej heller oplysningen side 26 om, at »Feltjægerkorpset deltog i det kortvarige felttog mod Sverige 1788« står til troende; det drejede sig om Holstenske Jægerkorps, der dannede kernen i et nyoprettet Norsk Jægerkorps – og tidspunktet er da også et par år før Feltjægerkorpsets oprettelse. De her påpegede unøjagtigheder i forbindelse med en mindre klar fremstillingsform bevirker, at det indledende kapitel ikke er blevet den nyttige introduktion til hovedemnet, som det burde have været. Det synes i det hele taget, som om forfatteren har haft for travlt med affattelsen af dette kapitel; således giver note 8 ikke oplysning om felttoget 1788 og lejrsmalingerne i 1790'erne, men derimod om »Forberedelserne til og Grundlæggelsen af den med Feltjægerkorpset forbundne Generalstabsskole« (Lange, side 123ff.). Og når der i forbindelse med A. P. Bernstorffs udenrigspolitik tales om de »nordiske riger« og en »forenet skandinavisk flåde«, vidner udtrykkene om en vis geografisk nonchalance.

Forfatteren har betydelig mere fast grund under fødderne, når han i det næste kapitel beskriver Guidekorpset fra dets oprettelse i 1808 og frem til 1842. Der er blot det kedelige ved det, at korpset kun eksisterede fra 1808 til 1816, idet hærplanen af 1816 opløste enheden som korps. I en fodnote anføres, at »Guidekorps for nemheds skyld vil blive anvendt i resten af fremstillingen« – lad gå med det, men korpsets meget korte officielle levetid gør i nogen grad bogens titel suspekt. En enkelt bemærkning i dette kapitel må anholdes. Side 39 anføres, at »Som det var skik i denne periode, var korpsets medlemmer i den første tid efter ankomsten til hovedstaden indkvarteret privat hos borgerne«. Forholdene var i 1808 således, at man i København rådede over 7–8 større kaserneanlæg.

Næste kapitel er helliget dessinatørkæden, der helt op til nutiden har spillet

en stor rolle som værdighedstegn for de i Generalstabens tjenstgørende underofficerer og befalingsmænd af officiantgruppe. Det anføres, at kædens historie er »yderst farverig« – og så afsløres det, at der er meget få realiteter i denne; til gengæld er der spundet en række myter om dens oprindelse, men de har naturligvis også en vis historisk interesse. Forfatteren hælder til den anskuelse, som bygger på en mundtlig overlevering, at kæden oprindeligt skænkedes korpset (efter at det var hørt op at eksistere?) af Fr. VI, betalt af »Chatolkassen«; heri ser forfatteren grunden til, at kæden aldrig optræder som normeret genstand. Det forholder sig imidlertid sådan, at der i »Reglement for Mund. og Læder-tøisorter for . . . 12 guider« af 11/11 1842 i en note er anført: »2 Sølvplader, den ene med Vaaben, den anden med Krone og det Kongl. Navnechiffer forgyldt, samt en Sølvkiæde, er leverede eengang for alle som Inventarium«. Skulle der mon være nogen sammenhæng mellem denne note og den kendsgerning, at guiderne på bogens fig. 8 først bærer dessinatorkæde fra 1842?

I det næste kapitel om perioden 1842–1909 behandles en lang række forhold, der angår guiderne i dette tidsrum fra Generalstabens overtagelse af al landmåling og kortudgivelse fra Videnskabernes Selskab i 1843, til man omkring århundredskiftet begyndte kortlægningen af Færøerne, Island og senere Grønland. Denne vældige udvidelse af arbejdsområdet bød naturligvis på spændende arbejdsopgaver, men stillede også betydelige og usædvanlige krav til deltagerne. Det er rigtigt, at forfatteren peger på året som et vendepunkt i guidernes historie, fordi de fra da af tildeltes den mere krævende opgave foruden at rentegne og stikke kortene at udføre detaljmålingen i marken. Det er et broget indhold, læseren præsenteres for i dette kapitel, men efter læsningen heraf forstår man bedre, hvorfor der langt op i vort århundrede blandt hærens underofficerer stod en nimbus omkring guiderne. Det er et godt kapitel, men et par misforståelser hos forfatteren må dog korrigeres. På side 72 anføres, at den gamle tradition, at ældre underofficerer kunne ende deres tilværelse i en stilling i en af de andre etater, var på retur efter 1840; måske skete der en vis opbremsning, men sædvanen var dog temmelig udbredt helt op i vort århundrede. At guiderne nu (efter 1840) ikke mere »kunne lukrere på deres forst- og jagtuddannelse«, er jo en lidt flot bemærkning, da den nævnte uddannelse hørte op i 1808.

I bogens sidste større afsnit kommer forfatteren ind på de uheldige avancesforhold, som Generalstabens underofficerer rammes af ved gennemførelsen af hærloven af 1909, og han gør meget udførligt rede herfor ligesom for situationen under sikringsstyrken 1914–19. Et opmuntrende og meget påskønnet virke fik Generalstabens officerer og guider ved krigsafslutningen, idet der hurtigt gennemførtes en revision af de mindre tilfredsstillende preussiske landkort over Nordslesvig. Imidlertid lød snart guidernes svanesang, indledt med linieunderofficerskorpsets ophævelse 1922 og afsluttet med Topografisk Afdelings nedlæggelse og oprettelse af Geodætisk Institut 1928.

I en kort epilog betragter Hedegaard guidernes indsats på kortlægningens og korttegningsens område i en større sammenhæng ved at nævne Danmark som et af de finest placerede lande i verden m. h. t. kortdækning og -kvalitet.

I tre bilag bringes fortegnelser over Topografisk Afdelings chefer 1842–1928, over Generalstabens kortarbejder 1808–1928 og over Guidekorpsets befalingsmænd ved oprettelsen 1808. Endvidere har bogen en i forhold til sit emne for-

holdsvis omfattende bibliografi og et personregister; dens 87 noter er indpasset efter hvert af de 5 kapitler. En snes velvalgte illustrationer nyder godt af den gode papirkvalitet, og bogen er i det hele et nydeligt stykke typografisk arbejde.

Uanset det forholdsvis svage og mindre klare kapitel om Feltjægerkorpset må det fastslås, at overfenrik Hedegaard, der med stor ihærdighed dyrker historie som noget mere end en hobby, med sin bog har sat guiderne et smukt minde og desuden har ydet et interessant bidrag til Generalstabens og underofficerskorpsets historie.

HELGE KLINT

S. N. MUKHERJEE: *Sir William Jones. A Study in Eighteenth Century British Attitudes to India.* Cambridge South Asian Studies. Cambridge University Press, 1968. viii + 199 s. Ill. 50 sh.

Den monografi over den anglo-indiske dommer og orientalist, Sir William Jones (1746–93), som assistant lecturer i Sydasiens historie i Cambridge, dr. S. N. Mukherjee, har udsendt, tilhører en bestemt genre inden for britisk forskning. Genrens emne er »British attitudes« over for fremmede lande og kulturer; og som et værdifuldt stykke lærdomshistorie følger bogen sig smukt ind i rækken af denne genres værker med historisk, kulturelt og sociologisk sigte. Da »attitude«-begrebet i sig selv er overordentlig bredt, vil bogen med dens noget løse titel måske drage – og derpå skuffe – nogle. I sit forord har forfatteren udtrykkeligt afgrænset sit emne til det rent personal- og åndshistoriske. Den, der søger oplysninger om berøringsfladerne imellem europæisk og indisk kultur og om forholdet imellem de nye magthavere og de forskellige indiske samfundsgrupper, vil derfor stort set gå forgæves. Det er imidlertid enhver historikers ret – og pligt – at afgrænse sin forskning. Ved at koncentrere sig om en enkelt, fremtrædende skikkelse har forfatteren kunnet yde et værdifuldt bidrag til forståelsen af forholdet imellem Europa og de fremmede verdensdele i en tid, hvor købmandens og missionærens rolle som kulturel formidler gradvis blev overtaget af videnskabsmanden.

OLE FELDBÆK

PIERS MACKESEY: *The War for America 1775–1783.* London, Longmans, 1964. xx + 565 s. Kort. 60 sh.

Den unge Cambridge historiker Piers Mackesey har specialiseret sig i krigshistorie. Efter en bog om Syvaarskrigen 1756–63 kommer denne om den amerikanske uafhængighedskrig. Det er en formidabelt indsigtfuld redegørelse for krigens forløb, fra maaned til maaned, fra slag til slag. Han skildrer styrkeforhold, kommandoforhold, forsyningsvanskeligheder, finanser, etc. Men derudover viser bogen sin styrke i udforskningen af samspillet mellem strategi og politik. Her drager han især nytte af sit imponerende personkendskab (hentet fra dagbøger) og sin viden om administrationens forhold. Efter at Frankrig er kommet med i krigen i 1778, Spanien i 1779, og Holland i 1780 faar han lejligh-

hed til at gennemgaa det diplomatiske kulisse-spil, og ofte i ny belysning som naar han antyder en sammenhæng mellem The Gordon Riots i 1780 og hemmelige forhandlinger med Spanien. Endelig giver han en grundig gennemgang af den offentlige opinion.

Blandt de mange nyvurderinger bogen rummer kan nævnes: Germain bliver i rollen som American Secretary i London og som den der koordinerede krigsanstrengelserne fremstillet med langt større sympati end man er vant til, maaske for meget. Forklaringen herpaa er i nogen grad at krigen ses fra London, og netop især fra Germains kontor. Germains opgave skildres som ret umulig, fordi England var saa aldeles uforberedt til at tage en krig i 1775; især var flaaen blevet forsømt, mens Frankrig netop havde opbygget en ny stærk flaaede siden 1763. Dernæst var opgaven besværlig fordi administrationen var præget af slendrian og inkompetente generaler og admiraler med hang til politiseren og rivaliseren. Ogsaa North og Kongen blir behandlet med større forstaaelse end normalt. Vi er kommet endnu et skridt væk fra Whighistorikerne med denne bog.

Hvis man paa grundlag af Piers skal sige hvorfor England tabte, maa man anføre følgende: 1) England var »over-committed« efter Syvaarskrigen. 2) Englands administration og finanser var ikke ført ajour. 3) Militært og navnlig flaademæssigt var England ikke rede til krig i 1775. 4) Det var dumdrigtigt af England i 1775 at begynde nedkæmpningen af kolonisternes oprør, naar man ikke var rustet til at gøre det med et snuoptag (hvad der muligvis under alle omstændigheder ville have været udelukket i betragtning af kolonisternes brug af guerillateknik og vige-taktik. 5) Kunne nedkæmpningen ikke ske med et snuoptag, kunne man paa forhaand regne med at oprøret ville blive en ny verdenskrig, og det er netop karakteristisk at man i store stræk af bogen ikke hører om den amerikanske skueplads. Det vi normalt kalder den amerikanske uafhængighedskrig var langt mere: et nyt stormagtsopgør. Efter 1778 var den engelske regering og administration optaget af andre og mere presserende krigsopgaver end dem i Amerika.

Til slut kan anføres at bogen maa betragtes som en ambitiøs syntese af fornyede studier i de primære kilder (Germain's Papirer, Sandwich's Papirer, Walpoles dagbøger etc.), dernæst en syntese af de nye opfattelser af engelsk historie i det 18. aarhundrede som er vundet frem i kølvandet paa Namier og hans skole. Man mærker især inspiration fra Richard Pares' studier over Vestindiens politiske forhold, men ogsaa fra Pares' allerede klassiske bog om *King George the Third and the Politicians*. Blandt de traditionelle fremstillinger er der gæld til især Henri Doniols og Samuel F. Bemis'. For fremtiden maa den som ønsker en bredere og mere analytisk skildring af krigens forløb læse ikke bare D. S. Freemans *George Washington* (vols. IV-V, 1950-52), A. T. Mahan's *Major Operations of the Navies in the American War of Independence* (1913) og S. F. Bemis' klassiske bøger om krigstidens diplomati, men ogsaa denne bog af Piers Mackesey. Den er det nye standardværk om Uafhængighedskrigen.

ERIK ARNE HANSEN

E. DANIEL POTTS: *British Baptist Missionaries in India 1793–1837. The History of Serampore and its Missions*. Cambridge University Press, 1967. xii + 276 s. 57 sh. 6 d.

Dr. Potts, der er senior lecturer i historie ved det australske Monash University, har på grundlag af et omfattende upubliceret materiale fra engelske arkiver – og her især fra de meget velbevarede private missionsarkiver – givet en skildring af den tidlige engelske missionsvirksomhed i Bengalen fra William Carey's ankomst i 1793 og frem til 1837. På grundlag af et hidtil praktisk talt uudnyttet materiale fra baptistmissionens arkiver er forfatteren i stand til at give en detaljeret og veldokumenteret redegørelse for missionens start, for dens forhold til det engelske kompagnis repræsentanter i Indien, og endelig for selve missionsvirksomheden med dens udtalte praktiske orientering. Her indtog navnlig oversættelses- og publikationsvirksomheden en fremtrædende plads, og forfatteren lægger vægt på at understrege den betydning, som netop den tidlige baptistmission med sin oplysningsvirksomhed kom til at spille for det 19. århundredes »Indian renaissance«.

Bogens betydning ligger i redegørelsen for den historiske og åndshistoriske baggrund for den kontakt, som fra engelsk side søgtes etableret til det indiske samfund, der indtil da praktisk talt kun havde mødt europæeren som købmand, soldat og administrator. For dette tidsskrifts læsere har den dog snarere interesse, fordi denne kontakts virksomhed ved et spil af tilfældigheder kom til at finde sted på dansk grund. Serampore var identisk med det beskedne danske handelsstøttepunkt Frederiksnagore en halv snes miles ovenfor Calcutta. Logen var grundlagt i 1755, og i officielle danske skrivelser søgte man vedvarende – men uden held – at hævde dens danske navn over for det af alle brugte, oprindelige indiske navn. Endnu i 1790'erne spillede Serampore en rolle for den handel, som under dansk flag, men overvejende for fremmed regning, foregik imellem Indien og Europa. Den første engelske baptistmissionær, William Carey, ankom da også karakteristisk nok til Bengalen som passager ombord på en tidstypisk Indiensfarer under dansk flag; skibet Kronprinsesse Marie var i realiteten en engelsk ekspedition, og det førtes af en engelsk kaptajn, John Christmas, som til lejligheden havde opnået dansk naturalisation. De engelske provinser i Indien var endnu i 1793 forbudt område for engelske missionærer, idet kompagniet frygtede for de politiske konsekvenser af missionsvirksomheden. Fremmede europæiske besiddelser – herunder Tranquebar og Serampore – blev derfor brugt til at sluse missionærerne ind i Indien.

Da baptistmissionen fra omkring 1800 begyndte at tage form, var Serampores betydning for Indienshandelen under dansk flag i kraftig tilbagegang. De danske myndigheder i Indien og i København greb derfor chancen for at tilbyde disse fremmede asyl for dermed at sikre den stagnerende danske loge en velkommen tilvækst af arbejdsomme, erhvervsorienterede indbyggere. I de første årtier var missionen i den danske loge i kraftig vækst, og dens virksomhed inden for undervisning, social forsorg og udgivervirksomhed kulminerede foreløbig med oprettelsen i 1827 af det kongeligt stadfæstede universitet, Serampore College. Den engelske missionsvirksomhed var således med til at give den danske loge et skær af eksistensberettigelse i de sidste år før de indiske besiddelsers salg i 1845. For de danske myndigheder måtte beskyttelsen af de engelske missionærer på den

anden side rumme faren for en konflikt med det engelske kompagni og dets repræsentanter i Indien.

Netop omkring 1800 havde den engelske generalguvernør i Calcutta et godt øje til den virksomhed, der foregik i de danske besiddelser i Indien. Overfor den engelske regering understregede generalguvernøren i januar 1800, »how injurious Tranquebar has proved to our interests during the whole of the present war. I assure you that the Danish settlement of Serampore is in some respects a still greater evil and its vicinity to the seat of government in Bengal renders it particularly obnoxious. Adventurers of every nation, Jacobins of every description swarm at Serampore and it is the asylum of all our public defaulters and debtors. These subjects cannot fail to have the effect of occasionally unsettling the notions of many of our native subjects with regard to the extent and source of authority of this government« . . . »you will render a most important service to our national interests in this part of the world if you could devise any means of annihilating the whole of these petty European states throughout the continent of India, but above all those of Tranquebar and Serampore.« (Mornington 30. jan. 1800 til Henry Dundas. Montgomery Martin (ed.): Despatches, Minutes and Correspondence of . . . Wellesley, London 1836–37, II s. 204).

I disse omgivelser skulle den engelske direktion og dens generalguvernør nu også møde engelske missionærer, som de længe havde søgt – og indtil da med held – at holde ude fra de engelske besiddelser. Den øjeblikkelige engelske reaktion på missionærernes tilstedeværelse i Serampore blev da også kølig; og først efter fornyelsen af det engelske kompagnis oktroj i 1813 afløstes modsætningsforholdet af en generelt positiv holdning hos kompagniet og hos dets embedsmænd som privatpersoner. Under de første vanskelige år støttede de danske myndigheder i Serampore imidlertid missionærerne og hævdede overfor Calcutta den danske loges formelle uafhængighed; og det var symptomatisk for de politiske forhold i Indien i disse år, at det engelske kompagni valgte at respektere denne uafhængighed. På den anden side er det værd at understrege, at de faktiske magtforhold alligevel på væsentlige punkter kom til at præge udviklingen. Formelt respekterede englænderne ganske vist den danske loges uafhængighed; men reelt var de danske myndigheder nødt til at imødekomme de – forøvrigt ret moderate – engelske ønsker om indskrænkning i missionens virksomhed, som i disse år blev fremsat på officielt plan. Reelt udøvede den engelske generalguvernør således en tilstrækkelig kontrol over missionen; og denne *modus vivendi* må formentlig ses som den egentlige forklaring på, at det engelske kompagni akcepterede en engelsk missionsvirksomhed i Bengalen under dække af dansk jurisdiktion.

'British Baptist Missionaries in India' beskæftiger sig overvejende med missionens interne forhold og med dens umiddelbare kontakt med det indiske og det europæiske samfund i Bengalen. Bogen meddeler derfor kun relativt få direkte oplysninger om missionens forhold til de danske myndigheder og om forholdene i Serampore. Dens redegørelse for missionens første år er på den anden side nødvendig for forståelsen af den virksomhed, der foregik i den stagnerende danske loge, og af de politiske konjunkturer, der bevirkede, at missionen kom til at udvikle sig under dansk protektion.

OLE FELDBÆK

- ROLF ADAMSON: Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800–1884. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 3. Göteborg 1963. viii + 67 s. 10 sv. kr.
- ROLF ADAMSON: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 4. Göteborg 1963. 160 s. 20 sv. kr.
- ROLF ADAMSON: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 7. Göteborg 1966. xvi + 195 s. + 28 s. bilag. 30 sv. kr.

Den svenske jernindustriens udvikling har fremkaldt en righoldig litteratur om denne den vigtigste gren i den svenske industrielle og økonomiske vækst. Det økonomisk-historiske institut ved Göteborgs universitet har væsentligt suppleret forskningen på dette område gennem udgivelsen af de tre værker om jernindustriens finansierings- og afsætningsforhold og jernbrugenes størrelsesudvikling som fil. dr. Rolf Adamson, der nu er professor i økonomisk historie ved Stockholms universitet, har forfattet i årene 1963–66.

Adamson har primært sat sig den opgave at belyse producenternes forhold til handelsleddet, deres eventuelle afhængighed af grossistleddet via kreditgivning, konkurrencebegrænsende metoder o. l.

Forsøget på at analysere disse forhold har ført forfatteren ud i et stort og brydende arbejde med at fremdrage og bearbejde et stort, tilstrækkeligt ensartet og pålideligt kildemateriale, som han kunne bygge sin analyse op på. Hans arbejde hermed har udkrystalliseret sig i ovenstående tre afhandlinger, hvoraf de to første fortrinsvis indeholder redegørelser for og præsentation af hans omfattende kildemateriale, mens den tredje, analysen af den svenske jernafsætning og bruksfinansiering 1800–1860, publiceredes som hans disputats.

Den første publikation indeholder en kildekritisk gennemgang af forskuds-kontrakter indsendt til notificering i det svenske Bergskollegium (senere i Kommercekollegium) i perioden 1800–1884. Adamson kan påvise, at Bergskollegiets materiale næsten 100 % dækker de kontrakter, som har nået kollegierne. I diskussionen om materialets anvendelighed erkender han, at det ikke er repræsentativt for brugsejernes finansieringsforhold i almindelighed, idet registreringen af kontrakterne er udtryk for, at de her repræsenterede brugere som *gruppe* må anses for at tilhøre et økonomisk mindre solidt lag end gennemsnittet. Men materialet er velegnet til at belyse, hvorledes forholdet mellem grossist og producent har været under de for grossisten mest gunstige forhold og til at klargøre, hvilke vilkår de under sådanne forhold kunne betinge sig. Ved en jævnføring mellem disse producenter og en af lån fra grossisterne uafhængig gruppe, når man til at kunne behandle det i svensk bjergværkshistorie ofte diskuterede spørgsmål om risici ved selve låntagningen. Behandlingen af dette spørgsmål blev hensendt til den senere disputats. Til den foreliggende kilde-redegørelse er der knyttet en registratur over Bergskollegiums forskuds-kontrakter i perioden med ekstrakter i skematisk form af de enkelte kontrakter. Hertil er udarbejdet et register over navne og brug.

I arbejdet »De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860« fremlægger Adamson et betydeligt kildemateriale vedrørende

de enkelte brugs produktion og afsætningsretning. Det klart bedste materiale til en sådan produktionsstatistik er brugsregnskaberne, men de forekommer for spredt til at kunne tjene Adamsons formål: et landsdækkende materiale. Efter en kildekritisk analyse af de relevante arkivfonde i de offentlige arkiver, når han til det resultat, at det bedste, mest entydige og landsdækkende materiale findes i havnenes indvejningslister over jern ført ad søvejen. På grundlag af disse tal opstilles den omfattende og detaljerede statistik, der fylder det meste af bogen, og hvori de enkelte brugs og områders tilførsler til havnenes jernvægte (implicit langt den største del af deres produktion) i perioden 1796–1860 fremlægges. Tallene er som helhed for lave, men giver et rimeligt solidt, dækkende udtryk for produktions- og størrelsesforholdene og kan tillige vise afsætningsveje m. v., som Adamson belyser i tabeller og kort. Adamson foretager tillige en kildekritisk behandling af den officielle produktionsstatistik grundlag (påbegyndt 1833), hvorved han kan påvise at dennes tal er for lave. Han sammenligner derefter sin egen statistik med produktionsstatistikken og finder en nær overensstemmelse frem til o. 1860, hvorefter den officielle produktionsstatistik radikalt forbedres. Adamsons konklusion er, at det af ham fremlagte materiale før 1830'ernes midte står som langt det bedste mål for størrelserne på landets brug, fra 1830'erne til 1860 er det jævngodt med den officielle produktionsstatistik grundlag, først fra 1860 med den forbedrede officielle produktionsstatistik træder det tilbage i betydning.

I doktorafhandlingen fremlægger forfatteren sin analyse af markeds- og finansieringsforholdene på grundlag af det tidligere publicerede kildemateriale og vestsvenske brugs- og grossistarkiver. Ved hjælp af disse kilder kan han fastslå, at mange producenter slet ikke behøvede at arbejde med forskudslån fra de store købmandshuse. For de producenter, der gjorde det, var der i omkring halvdelen af tilfældene ekstra omkostninger, diskriminerende prisreduktioner m. v., men disse bestemmelser synes kun i ganske enkelte tilfælde at have været af et sådant omfang, at det pågældende jernbrugs velfærd var afhængig deraf. Det mest almindelige var, at kontrakterne sikrede långiverne en speciel sikkerhed for deres lån i form af et løsørepandebrev.

Ved hjælp af den ovenfor omtalte etablerede produktionsstatistik kan Adamson fastlægge, at registrerede jernleverancer kun udgør 7 % af totalen i perioden som helhed, og at låntagningen hos grossisterne især findes i mindre konkurrence-dygtige produktionsområder.

Jernkøbmandshusene i Göteborg var ved århundredets begyndelse selvstændige handelshuse, der foretog såvel opkøb ved værkerne som afskibning til eksport, senere blev disse funktioner oftest delt op mellem agenter og eksportører, men fra 1840'erne blev eksport- og kommissionsforretninger igen samlet. De egentlige handelshuse blev stadig mere trængt af kommissionsagenter og direkte kontakt mellem producenter og kunder, og der arbejdedes efterhånden med stærkt reducerede profitmarginen i salgsleddet. Dette skyldtes ændringer i afsætningsforholdene, og handelsleddets manglende evne til at klare den stærkt stigende produktionskrav til binding af kapital i lagre m. v. Forsøg på at skabe prisaftaler inden for jernbranchen i Göteborg-området var talrige fra både producenter og grossisters side, men uden konkrete resultater af nogen betydning. Den rente producenterne måtte betale for forskudskredit var kun lidt

forskellig fra anden rente. Brugsejerne havde andre muligheder for optagelse af lån – i fast ejendom gennem kreditinstitutioner – og sådanne lån blev ofte mere brugt end forskudslånene.

Adamsons arbejde med virksomhedsarkiver og hans evne til at sætte oplysninger ind i en kvantitativ ramme afdækker andre sammenhænge end forudset. Det rydder in casu klichéprægede, aprioriske og alt for mekaniske forestillinger af vejen, som der ofte opereres med som givne størrelser og indlysende økonomiske sammenhænge.

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

OLOF WENNÅS: Striden om latinvældet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala XLV. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966. 412 s. 28 sv. kr.

I de senere år er der i Sverige udkommet tre afhandlinger, der behandler væsentlige spørgsmål i den svenske skoles historie, nemlig *Gunnar Richardson*: *Kulturkamp och klasskamp, ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1800-talet*, 1966 (*Studia Historica Gothoburgensia II*), *Gunnar Herrström*: *1927 års skolreform, en studie i svensk skolpolitik 1918–1927*, 1966 (*Studia Historica Upsaliensia XXIII*), samt ovennævnte afhandling af Olof Wennås. Den skolehistoriske interesse i Sverige er ikke af ny dato, derom vidner den lange række *Årsböcker* i svensk undervisningshistoria, der er udgivet siden 1921 under redaktion af *dr. Rud. Hall* og *dr. Albert Wiberg*. Men i de senere år er opmærksomheden især blevet rettet mod den politiske side af skolens historie – næppe uden inspiration fra de sidste tyve års aktivitet i svensk skole- og kulturpolitik.

Den her foreliggende afhandling, for hvilken Wennås har opnået den filosofiske doktorgrad, er en undersøgelse af den »statsliga läroverks-politiken« i 1800-tallet med hovedvægten lagt på udviklingen fra 1849 til 1878, dvs. på perioden mellem de to største lovgivningskomplekser vedrørende latinskolen i 1800-tallets Sverige. En mere oversigtspræget fremstilling fører udviklingen frem til den store gymnasiereform 1905. Det er skolen som genstand for politiske overvejelser og beslutninger, der har forfatterens interesse, sådan som det også afspejles i kapiteloverskrifterne: *Privilegiestatens läroverk*, *Läroverksstriden under ståndsriksdagens slutskede*, *Läroverksstriden under tvåkammarriksdagens begynnelse-skede*. Ved i nogen grad at isolere latinskole-spørgsmålene og overvejende at se dem i en politisk sammenhæng opnår forfatteren at påpege en tydelig udvikling. Hans fremstilling bliver derved – som det også er nævnt i forordet – et indlæg i en tænkt diskussion med Richardson, der har begrænset sin undersøgelse til et enkelt årti og derindenfor givet en bred fremstilling af de kulturelle og sociale relationer – med Richardsons ord om sine egne undersøgelser: »den genetiska aspekten har således fått stå tillbaka för en funktionell«. Både Wennås og Richardson har leveret vægtige bidrag til drøftelsen af dette tilbagevendende spørgsmål om horisontal eller vertikal historieskrivning.

Wennås har stillet sig det spørgsmål, om de mange økonomiske, sociale og politiske ændringer, der fandt sted i løbet af århundredet i det svenske samfund,

har influeret på läroverkspolitiken. Han har konstateret en række reformer og reformkrav og har derefter undersøgt, hvilke metoder og argumenter der blev ført frem, og hvilke personer, grupper og motiver der stod bag.

For at besvare spørgsmålene har forfatteren gennemløjet et omfattende kildemateriale. Vigtigst har været statsråds- og rigsdagsprotokollerne, talrige kommissionsbetænkninger og remissyttranden. Dertil kommer aviser, pjecer og en ikke ubetydelig mængde utrykt materiale, hentet først og fremmest fra privatarkiverne.

Det er lykkedes at pege på mange faktorer, der har været bestemmende for den svenske latinskolepolitik – ikke alene i spørgsmålet om de klassiske sprogs stilling i undervisningen, også om andre fags indhold og om forbindelsen mellem skoleformerne. Konklusionerne, f. eks. påvisningen af sammenhængen mellem »mellemklassens skolereform« 1906 og de forudgående forskydninger i første-kammerets sociale sammensætning, virker overbevisende.

Det er vanskeligt at læse denne bog uden at drage talrige paralleller til den nogenlunde samtidige kamp om den danske lærde skole. Begge steder var skolen en bastion i striden mellem et dannelsesaristokrati, i første række embedsmænd, der kæmpede for at bevare latinen, og et såkaldt dannelsesdemokrati, der var talsmænd for moderne sprog og naturvidenskab; begge steder modtog man stærke impulser fra Herbert Spencer og Stuart Mill. Forskellene træder også frem i en sammenligning. Kampen har været voldsommere i Sverige end herhjemme. Vi fik ikke et så skarpt indlæg som Hedins Om latin-herravædet (1883) eller et så gennemarbejdet propagandaskrift for en socialt nivellerende enhedsskole som Fridtjov Bergs Folkskolan såsom bottenskola (1883). Det kan hænge sammen med, at vi i Madvig havde en skolepolitiker, der – skønt selv klassisk filolog – ingenlunde var nogen ensidig klassicist. Og det kan skyldes, at vi havde et venstreparti, hvis skole- og kulturpolitik i lange perioder domineredes af grundtvigianerne, der ikke var indstillet på at nå frem til et skolesystem, hvis mål var en studentereksamen. Man kan mærke sig ligheder og forskelle, men man må undres over, at der øjensynlig kun i ringe grad har været tale om direkte påvirkning mellem Sverige og Danmark på dette skolepolitiske område.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

EUGENE N. ANDERSON and PAULINE R. ANDERSON: Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967. x + 451 s. \$ 10.

To amerikanske historikere har stillet sig den opgave at ville undersøge samspillet mellem den sociale forandring og ændringer i de politiske institutioner i det kontinentale Europa i forrige århundrede. Forfatterens opfattelse af den sociale forandring bevæger sig ad traditionelle baner: nedbrydningen af stands-samfundet og skabelsen af et nyt samfund, hvis individer var organiseret i klasser eller andre grupper. Denne opfattelse diskuteres kun sporadisk, men forfatterne gør dog – s. 25 – følgende indrømmelse: »In the last analysis one cannot prove that the cultural types of ancien régime and liberal industrial society existed,

for the concept »type« connotes a purity and harmony of form and content that never appears in one place at one time. We adhere to the line of thinking beginning with Hegel and continuing with scholars like Max Weber, Meinecke, and the social psychologists, who find a »basic personality structure« in a culture. One needs criteria for identifying a culture, and the use of types fills this need«.

Undersøgelsens hovedvægt er imidlertid lagt på en analyse af, hvad forfatterne kalder de politiske institutioner. Herved forstås fænomener som centrale og lokale styreformer, bureaukrati, borgerlige og politiske rettigheder; gennemgangen heraf finder sted på grundlag af et materiale, som i hovedsagen beskæftiger sig med forholdene i Frankrig, Preussen, Østrig-Ungarn og Rusland. I sit oplæg er analysen komparativ, idet det er en af bogens hovedteser, at samfund under forvandling – forvandling identisk med industrialisering – frembyder et fælles sæt karakteristika. Når denne tankegang anvendes på det kontinentale Europa i forrige århundrede, så medfører det, at forfatterne finder det både muligt og frugtbart at foretage en sammenligning mellem staternes institutioner, men under hensyntagen til den tidsmæssige forskel i udvikling, som kan konstateres ved at sammenstille f. eks. Frankrig og Rusland.

Det foreliggende arbejde er skrevet på grundlag af fremstillinger og – i begrænset omfang – trykte kilder. I forhold til forfatternes intentioner er denne fremgangsmåde næppe særlig tilfredsstillende. Fremstillingerne er for flertallets vedkommende hentet fra det 19. århundredes store mængde af samfundsbeskrivende eller samfundskritisk litteratur. Imidlertid har forfattere til litteratur af denne art en tendens til at benytte sig af en ensartet terminologi, som ikke varieres under hensyn til tid eller sted for de foretagne iagttagelser. Begreber som »frihed«, »demokrati«, »selvstyre« osv. har været anvendt i en lang række sociale og statslige sammenhænge, men man må stille sig tvivlende overfor, om begreberne eller idealforestillingerne overalt har haft samme indhold. Resultatet af den valgte metode er derfor, at læseren får en betydelig indsigt i, hvorledes de citerede forfattere anskuede statslige organisationsformer, men ofte må spørge om synspunkternes repræsentativitet.

De her skitserede metodiske problemer kan formentlig kun løses, såfremt man giver sig til at undersøge institutionernes effekt på samfundet i en række sammenhænge, og det siger sig selv, at en sådan opgave har været uoverkommelig for de to forfattere inden for den valgte geografiske ramme. Deres arbejde må nu suppleres og efterprøves af forskere, som på nationalt eller lokalt plan arbejder med lignende problemstillinger.

KNUD LARSEN

LEONARD SCHAPIRO: *Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought*. Yale Russian and East European Studies 4. New Haven and London, Yale University Press, 1967. viii + 173 s. \$ 5.00.

Russisk politisk teori i 19. århundrede kan rubriceres under to tendenser: 1. Rationalisme, der tilstræber politiske institutioner og løsninger, der i størst mulig udstrækning er i overensstemmelse med fornuften, og som går ud fra den

opfattelse, at al politisk udvikling følger et ensartet mønster, som lader sig kalkere over fra det ene land til det andet. 2. Nationalisme, der i direkte modsætning hertil hævder, at et folks sociale og kulturelle forhold er bestemmende for dets politiske udvikling, og at den sande nationale livsform må findes og fremmes ved en bevidst viljeshandling.

Ud fra disse grundbegreber, som forf. først definerede og fremsatte på Yale-universitetet 1965 i en række gæsteforelæsninger, som danner grundlaget for nærværende værk, og som indebærer en væsentlig forenkling af den hidtil gængse klassifikation af russisk politisk tænkning, analyseres komponenterne af de mest fremtrædende russiske politiske tænkeres ideer fra M. M. Speranskij, der 1809 på opfordring fra Alexander I udarbejdede et projekt for reformer af statsstyret og kom til at indlede et århundredes debat om indførelse af institutionelle og konstitutionelle reformer, til V. I. Lenin, der 1917 afsluttede denne debat.

Det er således et område, der tidligere har været genstand for indgående behandling, som her belyses fra en ny synsvinkel. Som så mange tidligere søger Schapiro ud fra sin analyse at forklare, hvorfor det trods talrige forsøg ikke lykkedes at indføre gennemgribende politiske reformer i Rusland. Det sker ud fra den antagelse, at autokratiets specielle stilling som den eneste rodfæstede politiske institution og realitet gjorde det umuligt for andre institutioner at udvikle og rodfæste sig. De liberale tænkere, hvis ideer hovedsageligt var rationalistiske, løb i deres reformbestrebelse uvægerligt panden mod autokratiets modstand, fordi dets kardinalpunkt var at bevare sin magt intakt og ikke tillade fremvækst af rivaliserende institutioner, der før eller senere ville underminere dets magt. Nationalisterne, der var overvejende konservativt sindede, indså, at de kun kunne virkeliggøre reformer ved hjælp af autokratiet, altså gennem det bestående, men dette begrænsede i høj grad deres virkefelt og muligheder. Først den essentielt rationalistiske Lenin fandt nøglen til politisk succes for sine ideer ved at gøre nationalisternes tanke om at vinde kontrol over autokratiet til sin egen, idet han indså, at en ændring af et monistisk politisk system kun var mulig ud fra en kontrol af dets politiske magtapparat. Ved at sammenligne udfaldet af februar- og oktoberrevolutionen 1917 mener Schapiro at kunne sandsynliggøre dette; dumaer og sovjetter var uden reelt indhold og rod, så længe autokratiet eller dets institutionelle ramme bestod.

Kan man acceptere Schapiros institutionsteori, er det fristende at underkaste udviklingen i Sovjetunionen efter 1917 samme analyse. Forf. undlader dette, men hævder sin teoris gyldighed også på det område, omend i modificeret form.

MARTON DE HARTYANI

P. S. SQUIRE: *The Third Department. The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I.* Cambridge, At the University Press, 1968. viii + 272 s. 8 pl. 2 kort. 70 sh.

Intet autokrati består i længden uden et politisk politi eller lignende sikkerhedsorganer, og kun få autokratier søger at klare sig foruden. Rusland dannede ingen undtagelse fra denne regel; siden oprettelsen af *oprichina* 1585 har et eller

flere sikkerhedsorganer i skiftende skikkelser og forklædninger været en integreret bestanddel af det autokratiske system. Da den liberalt sympatiserende Alexander I forsømte og efter 1819 opløste sine sikkerhedsorganer, var det også nær gået galt for autokratiet, som decembristopstanden 1825 traf fuldstændig uforberedt. Nikolaj I ønskede naturligt nok for fremtiden at sikre sig mod og forebygge lignende sammensværgelser. Som en af sine første vigtige regeringshandlingere organiserede han da 1826 hele det indre sikkerhedssystem ved at lægge alle sådanne opgaver under det nyoprettede tredje departement af hans eget kancelli samt oprette et politisk gendarmeri for eksekutive opgaver. Disse to organer var under Nikolaj I's regeringstid knyttet intimt sammen ved at have fælles chefer. Disse hørte til zarens mest loyale og betroede mænd og kom til at virke fuldstændig uafhængigt af den øvrige forvaltning, kun underlagt zaren selv.

Det ligger i sagens natur, at en sikkerhedstjeneste ikke efterlader sig mange spor i form af pålidelige historiske kilder. Forf. er imidlertid ikke af den grund faldet for fristelsen til at gøre sin fremstilling vidtløftig. I stedet har han indenfor et begrænset felt sat sig den opgave at samle, fremlægge og diskutere al relevant historisk materiale, som har kunnet opspores. Ved denne selvvalgte begrænsning af opgaven er det lykkedes forf. at fremlægge en veldisponeret og læseværdig monografi om tredje departements historiske forudsætninger, oprettelse og virksomhed. En stor del af værket optages af biografiske studier over tredje departements og gendarmeriets vigtigste personligheder. Som helhed er det lykkedes at yde et vægtigt bidrag til belysning og forståelse af Nikolaj I's regeringstid.

Værkets mest originale afsnit er udredningen af motiverne og hensigterne bag tredje departements og gendarmeriets oprettelse og virksomhed, der præges af forf.s nøgterne og rammende konklusioner. Der peges på, at sikkerhedsorganerne skulle virke efter ophøjede moralske principper og foruden sikkerhedsopgaverne udføre et arbejde til gavn for befolkningen og beskytte menigmand mod skadelige indflydelser af alle arter, overgreb fra korrupte embedsmænd o. l. Der er ingen grund til ikke at tro på, at både zaren og langt de fleste af tredje departements og gendarmeriets topfolk oprigtigt tog denne moralske side af opgaven alvorligt. Alligevel skal man ikke undre sig over, at Nikolaj I's sikkerhedsorganer ikke var mindre forhadte end deres forgængere og efterfølgere i Rusland, eftersom deres virksomhed var af så væsentlig betydning for autokratiet, og de med deres ubegrænsede beføjelser og autoritet ikke var eller kunne tillade sig at være kræsne ved valget af midler til at løse de givne opgaver. ;

MARTON DE HARTYANI

ERICH ANGERMANN: Robert von Mohl, 1799–1875. Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten. *Politica* 8. Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 1962. 470 s. 36 DM.

Robert von Mohl var i sin tid en af de bedst kendte tyske liberale statsretslærere og politiske skribenter. Han var fra 1824 professor i Tübingen, blev afskediget p. g. af en konflikt med den württembergske regering og 1847 kaldet til universitetet i Heidelberg. Han var aktiv, men ikke fremtrædende som politiker og blev i tidens løb medlem af den württembergske landdag, af Frankfurtnational-

forsamlingen, hvor han tilhørte venstre centrum, af den badenske landdag og tilsidst (i løst tilslutning til de nationalliberale) af den tyske rigsdag. 1848–49 var han justitsminister i rigsregeringen, 1861–71 badensk gesandt, først i Frankfurt og derefter i München. Hans grundige behandling af en af de relativt frie sydtyske forfatninger, *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg* (1829–31) blev brugt af danske liberale politikere, og det samme gjaldt måske hans i flere europæiske lande kendte og benyttede forvaltningslære, *Die Polizeiwissenschaft nach Grundsätzen des Rechtsstaates* (1832–34, 3. udg. 1866) og andre dele af hans store forfatterskab. Det er nu for første gang indgående analyseret i et habilitationsskrift af en af Franz Schnabels elever. Da de fleste af Mohls arbejder er fyldt med kritik af bestående retlige og sociale forhold og indeholder mange forslag til forbedringer, altså er nok så meget politiske som juridiske, er det naturligt at foretage analysen fra historisk synspunkt. Professor Angermann gør det med skarpsindighed og kritisk sans, og viser tillige et bredt kendskab til de forfattere – især de tyske blandt dem – som før, samtidig med og efter Mohl arbejdede med de samme problemer som han og som tildels tænkte i samme baner. Paralleller og påvirkninger på og fra Mohl bliver i vidt omfang eftervist. Det er grundlaget for forf.s lovlig forbeholdne, dialektisk formede slutvurdering af Mohl, »dass er trotz allem Hang zum Systematisieren und gelegentlicher Verbohrtheit in gewisse Lieblingsideen immer wieder bereit war, neue Anregungen aufzunehmen und weiterzuführen. Wenn er dabei auch nicht eigentlich schöpferische Originalität an den Tag legte, so bewies er doch beim Ordnen und Weitergeben des Vorgefundenen vielfach einen ungemein guten Blick für das Wesentliche und Zukunftsträchtige« (s. 447). Dertil må som positive træk føjes, at Mohl i modsætning til flere af sine samtidige skrev ud fra en indgående viden om det virkelige politiske liv og ikke mindst om statsforvaltningen og dens praksis (s. 116f.), og at han gav mange selvstændige bidrag til belysning og løsning af de problemer han beskæftigede sig med. På den anden side kommer det klart frem at nogle af Mohls forslag var naive eller utilstrækkeligt gennemtænkte, men også at de særlige politiske forhold i Tyskland gjorde det umuligt at gennemføre visse af de gode ideer han kæmpede for.

En fyldig biografisk indledning giver foruden en oversigt over Mohls forfatterskab en del oplysninger om hans privatliv og universitetsarbejde, men meget lidt om hans deltagelse i aktiv politik. Den idéhistoriske hovedpart af bogen er delt i tre afsnit, der behandler tre væsentlige sider af forfatterskabet: Mohls vigtige bidrag til udformning af et moderne retsstatsbegreb, hans analyse af »det sociale spørgsmål« og hans forslag til at løse det, og hans forsøg på at beskrive den moderne samfundsstruktur og at konstruere et representations-system som skulde give alle vigtigere grupper i samfundet mulighed for at øve politisk indflydelse. Dispositionen medfører en del gentagelser, men læseren skånes for mange ligegyldige detaljer, og hovedlinierne trækkes klart op.

Forf. finder en udvikling i Mohls anskuelse, men intet brud. Mohl havde rod i den tyske idealisme og den klassiske liberalisme, og udgangspunktet for hans overvejelser var altid det enkelte menneske og dets ret til en så alsidig selvudfoldelse som muligt af hensyn til andre; men han hørte til en embedsmandsslægt og repræsenterede en »embedsmandsliberalisme«, påvirket af traditionen fra den oplyste enevælde. Resultatet blev at han allerede i begyndelsen af 1830-

erne tog afstand fra det abstrakte, af Kant påvirkede retsstatsbegreb, der hovedsagelig begrænsede statsopgaverne til retsbeskyttelse. Mohl krævede at staten skulde sørge for »das Zusammenleben des Volkes so zu ordnen, dass jedes Mitglied desselben in der möglichst freien Übung und Benützung seiner sämtlichen Kräfte unterstützt und gefördert werde« (s. 122, 126). Som liberal mente Mohl ganske vist at formålet væsentlig burde nås ved at hindringer for det private initiativ blev fjernet, men dette princip fortolkede han så elastisk at han f. e. fandt at staten kunde bygge jernbaner, skoler og fabrikker, hvis samfærdslen, uddannelsen og produktionen ellers »hindredes«. Retsstatsbegrebet blev derved et formelt begreb. Statens virkeområde blev ikke sagligt begrænset, men lovgivning og ikke mindst forvaltning skulde ske under nøje fastlagte retlige former, så borgeren kunde sikres mod vilkårlighed; Mohl vilde give borgerne ret til at nægte at efterkomme en lovstridig øvrighedsbefaling, i visse tilfælde endog til at yde fysisk modstand.

Det var en naturlig følge af Mohls statsbegreb at det var statens pligt at bidrage til at løse »det sociale spørgsmål«. Det er formentlig det interessanteste træk hos ham, at han så tidligt som i et skrift fra 1835, da industrialiseringen af Tyskland knap var begyndt, drog denne konsekvens og gjorde det radikalt. Det var industriarbejdernes stilling der interesserede ham, og han byggede især på sin viden om deres kår i Vesteuropa, som han dengang kun kendte fra litteraturen; senere studerede han de sociale forhold på rejser til Alsace, Belgien og England. Kernen i hans reformprogram, der efter forf.s mening især var inspireret af Sismondi, var et forslag om tvungen udbyttedeling og om at arbejderne skulde have ret til at anbringe deres sparepenge i det foretagende hvor de var ansat. Derved og ved en række sekundære foranstaltninger, bl. a. vedrørende uddannelsen, håbede han at bringe arbejderne ud af deres økonomisk og socialt lige håbløse stilling, at gøre det muligt for nogle af dem at blive selvstændige erhvervsdrivende, og at integrere hele industriarbejderklassen i det borgerlige samfund. Bagved disse forslag ligger åbenbart en i hans breve og skrifter mange gange udtrykt frygt for en social revolution – en frygt som ikke var ualmindelig i Tyskland før 1848 og som kan træffes hos samtidige danske liberale – men også humanitære følelser og et stærkt ønske om social retfærdighed. Det er iøvrigt påfaldende at den usædvanlig belæste mand intetsteds i sine gentagne angreb på socialisterne nævner Marx eller marxisterne, heller ikke i skriftet *Die Arbeiterfrage* (1869).

Mohl synes til at begynde med ligesom flere ældre danske liberale at have opfattet »samfundet« som en sum af enkelte individer. Omkring 1840 kom han gennem sit arbejde med det sociale spørgsmål til en opfattelse af samfundet som en fra staten forskellig strukturel helhed, opdelt i en mængde løsere og fastere grupper, hver holdt sammen f. e. af fælles erhverv eller religion eller dannelse, og 1851 foreslog han at etablere en række samfundsvidenskaber, forskellige fra statsvidenskaberne, til at udforske fænomenet. I sit politiske system havde han oprindeligt accepteret den dengang gængse konstitutionalisme med dens dualisme mellem regering og folkerepræsentation, og nogle af de ældre danske liberale har vist i hans bog om Würtembergs forfatning hentet argumenter mod parlamentarismen. Men senere kritiserede han de tyske politiske forhold, fyrsterne, forfatningerne og partierne sønder og sammen, og 1846 var han nået til at fore-

trække den engelske parlamentariske praksis og ønskede den og topartisystemet indført i Tyskland. Han mente at det kun kunde ske efter en radikal ændring af de tyske partier, og 1852 konstruerede han på grundlag af sin nye opdeling af samfundet en håbløst indviklet valg- og repræsentationsordning, som han troede kunde føre til det ønskede resultat. Han vilde også have industriarbejdergruppen repræsenteret i parlamenterne, men var bange for at den skulde tage magten, og han var altid modstander af almindelig valgret. Her som på visse andre punkter havde han det liberale borgerskabs meninger.

Dette er kun de grove hovedtræk af professor Angermanns intelligente og meget nuancerede analyse. For dem der arbejder med dansk politisk historie i perioden kan hans bog være nyttig læsning. Den giver ikke blot en mængde oplysninger om tysk politisk tænkning, men også visse synspunkter som det måske kunde være frugtbart at anlægge ved studiet af liberalismen i Danmark. Først og fremmest er den et fortrinligt bidrag til belysning af hvor store variationer der fandtes indenfor den liberale politiske bevægelse i 19. århundrede.

POVL BAGGE

G. KITSON CLARK: *An Expanding Society. Britain 1830–1900*. Melbourne, Cambridge University Press, Melbourne University Press, 1967. xvi + 188 s. 30 sh.

Under et ophold som gæsteforelæser ved universitetet i Melbourne holdt den engelske historiker G. Kitson Clark en serie forelæsninger, som – i lidt omarbejdet form – nu er kommet i bogform. Forfatteren oplyser, at hovedparten af fremstillingen er afskrifter af bånd, optaget under forelæsningerne, men at to afsnit – *Imperialism* og *The Modern State* – er omarbejdet efter hans hjemvenden til England.

I flere henseender er *An Expanding Society* et supplement til Kitson Clark's bog fra 1962 om skabelsen af det viktorianske England (*The Making of Victorian England*, omtalt i H. T., 12. rk. II, s. 581f.), og K. C.'s nye bog bærer forgængerens præg: velskrevne og velunderbyggede synspunkter på brede sociale, kulturelle og politiske sammenhænge. Også grundsynet er det samme: mødet mellem det gamle og det nye samfund, således som det kan konstateres på samfundslivets forskellige felter. Imidlertid dækker den foreliggende bog et større tidsrum, og det har forfatteren især udnyttet i det længste og vægtigste afsnit om den moderne stat, hvis formål er at vise fremkomsten af »the modern, omnicompetent state«. Med udgangspunkt i en gennemgang af den økonomiske og sociale lovgivning påvises det, at i 1830'erne fastlagdes grundtrækkene i det moderne regeringsmaskineri, som bragte »the conduct of life and the use of property under the control of the state, and provided precedents for more extensive controls when the time of need [i. e. 1. og 2. verdenskrig] came« (s. 130). Kitson Clark melder sig m. a. o. blandt de mange, der har forkastet begrebet *laissez-faire* som et dækkende udtryk for den statsteori, der praktiseredes i 1800-tallets England. Men hans synspunkt er klarere og bedre argumenteret end mange andres, fordi han ved sin gennemgang af økonomiske, sociale, politiske og åndelige udviklingslinier skaber en velfunderet basis for sine konklusioner.

Læst i sin helhed og opfattet som en helhed vil An Expanding Society være stimulerende og fornyende læsning for den, der i forvejen har et nogenlunde kendskab til forrige århundredes engelske historie.

KNUD LARSEN

J. P. TRAP: *Fra fire Kongers Tid*, 1–3. Bd. 1: Frederik VI og Christian VIII. Bd. 2: Frederik VII. Bd. 3: Christian IX. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved HARALD JØRGENSEN. København, G. E. C. Gads Forlag, 1966–67. viii, 253 + viii, 580 + viii, 431 s. 118,70 kr.

Nu foreligger kabinetssekretær Traps erindringer udgivet i 3 bind. I slutningen af 3. bind bringes en 12 sider stor efterskrift, der burde være placeret som en indledning i 1. bind. Heri redegør udgiveren, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen kort og præcist for en række spørgsmål, der må melde sig hos værkets læsere – om Traps kilder, om hans kompetence, om manuskriptets overlevering, om udgivelsesprincipperne m. m. Til denne efterskrift henvises der generelt.

Trap er blevet lidt af en institution, takket være den topografiske beskrivelse af Danmark, han udgav 1858–60 – snart vil 5. udgaven foreligge fuldført. Den er utvivlsomt hans største litterære bedrift. Men en præstation var det også, at han i en lang årrække udgav Hof- og Statskalenderen, udvidet og forbedret i forhold til tidligere. Desuden udgav han en række billedværker, bl. a. Danske Mindesmærker og trebindsværket *Billeder af berømte danske Mænd og Kvinder i Tidsrummet fra Reformationens Indførelse indtil Kong Frederik VII's Død*. Disse bøger vidner om iagttagelsesevne, arbejdskraft og ordenssans.

Mest tid og kraft lagde Trap dog i kabinetssekretariatet, hvortil han var knyttet i et halvt århundrede, fra 1856 som kabinetssekretær. Først og fremmest om denne side af hans virksomhed handler erindringerne. I 1855 begyndte han at føre en »daglig noteringsbog« og fortsatte dermed til 1884; dagbøgerne er bevaret og findes med undtagelse af dagbogen for 1867 i Rigsarkivet. På grundlag af dagbøgerne, en omfattende brevsamling, officielle dokumenter, uofficielle samlinger af diplomatisk materiale og samtaler med personer, der havde spillet en rolle i det politiske liv, har han nedskrevet sine erindringer i årene efter 1865. Skildringen af tiden frem til Christian IX's første regeringsår er blevet til i årene 1865–72.

Det har længe været kendt, at Trap efterlod sig erindringer. Allerede i 1870 havde han indgået kontrakt med G. E. C. Gads Boghandel om deres udgivelse. Kort efter Traps død var der atter planer om en publicering, men en energisk indsigelse fra professor Johs. Steenstrup og geheimearkivar A. D. Jørgensen – indirekte fra Christian IX – hindrede deres realisering. Sønnen Cordt Trap beholdt manuskriptet til sin død 1937, hvorefter det testamentarisk overgik til Det kongelige Bibliotek med den klausul, at det skulle være utilgængeligt indtil 1948. I 1954 tog G. E. C. Gads forlag initiativet til udgivelsen gennem Det danske Sprog- og Litteraturselskab.

Traps iagttagelsesevne og flid samt hans position i nær kontakt med hoffet og det politiske livs fremtrædende personligheder fremkaldte ganske store forventninger til disse erindringer. Overleveringshistorien har nok spændt dem end højere. For højt.

Venter man at finde oplysninger, der kan kaste nyt lys over den politiske udvikling, skuffes man. Trap har interesseret sig for politik og politikere, og han skriver meget derom. Men det er overvejende bygget på kilder, vi kender i forvejen. Udgifveren har fortjenstfuldt i noterne suppleret Traps egne oplysninger om de kilder, der citeres og refereres. Han har også reduceret det sekundære materiales omfang – ved udgivelsen er manuskriptet beskåret med ca. 35 %. Hvor der er foretaget udeladelser, er det markeret i teksten og omtalt i noterne.

Medtaget i udgaven er Traps vurderinger af de politiske forhold. De viser os først og fremmest Trap som den interesserede tilskuer. Ikke unaturligt for en kabinetssekretær fremhæver han jævnligt den rolle, hoffet spillede. Som et eksempel kan nævnes hans tilbagesyn på udviklingen efter 1848: »Havde Danmark blevet staaende ved en saadan Frihed, som Mænd som Clausen og Schouw ved Kong Christians Bortgang fandt tilstrækkelig, havde Kongen efter sin Faders saa at sige på Dødssengen udtalte Ønske ægtet en Fyrstedatter af uplettet Rygte og ikke en ildeberytet Person, saa havde Danmark efter sine hæderlige Kampe vistnok kunnet naa enten en nærmere Tilknytning af Slesvig, eller hvad vistnok bedre var en Deling af Slesvig efter Sprogrænsden, medens det øvrige Slesvig og Holsten havde dannet en Stat for sig i Personalunion eller med en let Tilknytning igjennem fælles Arvesølge, Diplomati og muligvis Consulatsvæsen og Flaade« (II s. 148). Frederik VII, grevinde Danner og kammerherre Berling er naturligvis ofte genstand for omtale. I billedet af kongen er der både lys og skygge, skønt det sidste er dominerende. Derimod skildres de to andre uden overbærenhed, lejlighedsvis giver de anledning til et ikke altfor åndfuldt vid (f. eks. II, s. 184).

Traps vurderinger af de enkelte politikere er ofte markant formulerede. Deres politik sættes ikke sjældent i en klar forbindelse med deres selskabelige egenskaber. Om Monrad i 1864 skriver han: »Byttet af Hall med Monrad var jo heller ikke heldig. Monrad manglede det i Klogskab og Besindighed. Han var maaske skarpsindigere end Hall, men langtfra saa omsigtsfuld, i Menneskekundskab stod han langt tilbage for sin Formand og i Omgjængelighed endnu længere. Hans mageløse Forfængelighed drev ham frem til Situationer, som han, og han alene, troede særlig at kunne beherske; men det kunde han ikke, som vi desværre maatte sande« (III s. 8).

Forfatterens styrke ligger i skildringen af de mindre begivenheder uden for den politiske arena. Han kan fortælle fængslende om de talrige begravelser, han deltog i på egne eller hoffets vegne, Thorvaldsens f. eks. Han kan livfuldt berette om de mange rejser, han foretog sammen med kongerne, hvorunder han iøvrigt indsamlede materiale til sin topografiske beskrivelse. Her kommer hans iagttagelsesevne til sin ret. Næsten rastløst søger han overalt nye oplysninger om steder og personer, ikke uden sans for pudsige historier. Fortræffelig er f. eks. karakteristikken af rideknægten Anders Petersen, der havde talent for at placere den udjævnende bemærkning, når kronprins Frederik vovede sig for langt ud i sine historier (I, s. 157).

Traps erindringer er et ganske velskrevet causeri om store og små begivenheder – med en vrimmel af personnavne. For historikerne vil det nok være de oplysende småtræk fra dagligdagen, der påkalder sig den største interesse.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

SVEND BJØRKE, HENNING F. KLÆR og J. W. GORDON NORRIE: *Krigen 1864. Den anden slesvigske krig i politisk og krigshistorisk belysning*. København, Strubes Forlag, 1968. 480 s. 54 plancher. 95 kr.

Værket har tre hovedafsnit: Forhistorien, krigen og afslutning, omfattende c. 150, c. 300 og 12 sider. Forhistorien er opdelt i tre kapitler: Hovedtræk af Slesvigs historie indtil 1851, den politiske forhistorie til den 2. slesvigske krig 1864 og den militære forhistorie. Hovedafsnittet, krigen, omfatter fire kapitler: Begivenhederne 1/2–17/3, 18/3–18/4, 19/4–25/6 og 26/6–30/10.

Af de tre forfattere døde både major Norrie og kommandørkaptajn Kiær allerede i efteråret 1966, og oberst Bjørke afgik ved døden få måneder efter, at bogen udkom foråret 1968. Efter titelbladet hæfter forfatterne i fællig for værket, men det er næppe forkert at gå ud fra, at dets første tre kapitler og afslutningen (c. 160 sider) er Bjørkes indsats, at Norrie hæfter for fremstillingen af landkrigsoperationerne (c. 215 sider), og at Kiærs indsats er de sømilitære passager i krigsafsnittene (ialt c. 85 sider).

Krigsbegivenhederne i 1864 er tidligere behandlet udføreligt i tre større og to mindre krigshistoriske værker. Det første var det imponerende enmandsarbejde: C. Th. Sørensens »Den anden slesvigske Krig« (1120 s.), der kom allerede i 1883 – trods forsinkelser og censur fra Krigsministeriets side. 1886–87 udkom den preussiske generalstabs »Der deutsch-dänische Krieg im Jahre 1864« (1175 s.). I 1890–91 sendte omsider den danske generalstab sin »Den dansk-tyske Krig 1864« (1342 s.) ud. Samtidig kom N. P. Jensens »Den anden slesvigske Krig« (515 s.), og i 1936–42 udsendte generalstaben Jens Johansens trilogi (4. bind nåede han ikke): »4. Division i Nørrejylland« (1936), »Hæren ved Dannevirke 1864« (1938) – begge i samarbejde med J. Nordentoft – og »Dybbøl 1864« (1942) – ialt omfattende 890 sider; endelig må det sømilitære standardværk: Otto Lützens »Søkrigsbegivenhederne i 1864« (338 s.) fra 1896 nævnes.

På denne baggrund ligger det nær at stille spørgsmålet: Hvad skal vi med endnu et seriøst 1864-værk? I et par dagbladsanmeldelser er det da også forsøgt fastslået, at den seneste 64-bog er overflødig krigshistorie, der altså kunne undværes, og penge være sparet. Undertegnede kan ikke erklære sig enig heri, idet »vi« jo ikke kan dække faghistorikere med en begrænset militærhistorisk interesse. Bogen er aldrig tænkt som et kildeskift, men er i hele sit anlæg en »folkelig« bog, som f. eks. Politikens »Danmarks Historie«, hvis enkelte bind ej heller har registre, noter og kildehenvisninger – hvilken »mangel« nogle anmeldere af »Krigen 1864« har gjort opmærksom på.

Det er ikke sædvanen i en anmeldelse at polemisere mod andre anmeldere, men i dette tilfælde er det påkrævet at trække et par evidente fejl frem. Både Axel Rude (Vejle Amts Folkeblad, 26/8–68) og Jens Engberg (Jyllandsposten, 20/6–68) fremhæver vore soldaters forladere og gammeldags skyts på baggrund af preussernes bagladere og rifledes skyts, men dette er jo den traditionelle forenkling af bevæbningsituationen – ja, Engberg hævder endda, at der intet riflet skyts fandtes på dansk side. Sandheden var, at de danske geværer (som anført af Bjørke) var de østrigske overlegne, og at af det danske feltartilleri var fra første færd 54 % riflet – senere endda 70 % – medens det preussiske felt-

artilleri kun havde 33 % riflet skyts! Overlegenheden på fjendens side m. h. t. skyts trådte først frem ved Dybbøl, hvor preusserne bragte et talstærkt *belejringsartilleri*, hvoraf 80 % var riflet, i anvendelse mod *feltbefæstede* stillinger, der ikke var anlagt til at modstå en langvarig og regulær belejring.

Jens Engberg hævder i sin anmeldelse, at bogens udsagn side 137 ned. – »Ringe havde det folkestyrede Danmark stillet sine unge sønner, da det sendte dem ud for at kæmpe en i forvejen ulige kamp« – ikke er rigtig og henviser til sin fejlagtige opfattelse af skytssituationen. Den citerede sætning står imidlertid som afslutning på afsnittet om *befæstningsanlæggenes mangelfulde og planløse udbygning* i mellemkrigstiden. Bjørke kalder den med rette tragikomisk, og under tegnede vil være så venlig mod Jens Engberg at hævde, at han ikke kan have læst dette afsnit.

Tagge Kaarsted (Aarhus Stiftstidende, 14/7–68) kan i sin anmeldelse »ikke frigøre sig for en fornemmelse af, at de tre militære krigshistorikere har været ude i et nutidigt ærinde, nemlig at tugte »folkets kårne mænd« i almindelighed og formane dem til ikke at være karrige med bevillinger«. – Dette er en fæl forenkling af den problematik vedr. sammenhæng mellem en regerings udenrigspolitik og dens forsvarspolitik, som Bjørke med rette holder op for læseren. Insituationen af, at de tre afdøde hædersmænd skulle »være ude i et nutidigt ærinde« savner ethvert grundlag.

Tilbage til spørgsmålet, om der har været nogen grund til at udgive »Krigen 1864«. Det har der simpelthen, fordi de foran nævnte værker er så godt som uopdrivelige i antikvariatene. Men der er også den grund, at det er lykkedes forfatterne på mindre end halvdelen af de gamle værkers sidetal at fremlægge et mere omfattende stof, end det hidtil er sket.

I det indledende kapitel om Slesvigs historie – som visse faghistorikere har så »ondt af« – har Bjørke på 35 sider (ikke 80, som Engberg hævder) givet en koncentreret fremstilling, som såvel militære som andre militærhistorisk interesserede læsere vil sætte pris på; fremstillingen er en klar og overskuelig optakt til det næste kapitel, hvori den politiske udvikling i mellemkrigstiden – ligeledes en klar og nyttig orientering på kun 40 sider for de læsere, den stadigt voksende kreds af militærhistorisk interesserede, hvortil bogen er skrevet.

Også med hensyn til det tredje kapitels indhold skiller »Krigen 1864« sig gunstigt ud fra andre 64-værker. Kapitlet om den militære forhistorie er dermed bogens værdifuldeste – også fordi det er lykkedes Bjørke (og Kiær) her på et halvt hundrede sider at belyse såvel det hærordningsmæssige kaos og den våbenmæssige situation som befæstningspolitikken og dens sølle resultater. Den fortrinlige redegørelse for fæstningsbyggeriet og den sig hertil knyttende vurdering af situationen illustrerer med al tydelighed planløsheden i politikernes anvisning af midler og deres ulyst til at medvirke ved fastlæggelse af nogen egentlig strategi.

I de følgende 5 kapitler fremsættes en i det væsentlige kronologisk redegørelse for den danske hærs opmarch omkring nytår 1864 og krigsbegivenhederne frem til våbenhvilen sidst i juli med et kort indskud om Londonkonferencen. Landkrigsoperationerne behandles sobert og omhyggeligt – måske for visse passagers vedkommende vel detaljeret. Det er værd at bemærke, at 4. Divisions chef, generalløjtnant Hegermann-Lindencrone behandles med mere forståelse, end

Jens Johansen gjorde det i sin bog fra 1936; endvidere, at Norrie placerer det tunge ansvar for de Meza-tragedien og for Dybbøl-slagteriet med fuld vægt, hvor det hører hjemme: Hos Monrad og Lundbye in solidum.

Indpasset i de fire krigs-kapitler, hvor begivenhederne hører hjemme, er krigen til søs behandlet fængslende og forholdsvis detaljeret. Det må imidlertid undre, at Kiærs fremstilling af kampen ved Helgoland her står svagere, end i den artikel han i 1964 skrev til Tidsskrift for Søværnen om emnet; måske skal forklaringen søges i Kiærs tiltagende sygdom og svaghed. – I øvrigt er der vel grund til at undres over det alt i alt særdeles gode resultat, der er kommet ud af de aldrende forfatteres (gennemsnitsalder godt oppe i 70'erne) bestræbelser for at fremskaffe en nutidig 1864-krigshistorie.

I bogens sidste kapitel fremsætter Bjørke nogle afsluttende betragtninger bl. a. vedr. taktik og befæstning, der er værdifulde for den ikke heri velbevandrede læser. Her gives også en god fremstilling af kampvilkårene i Dannevirkestillingen og her som for Dybbølstillingen peges på den relative passivitet fra overkommandoens side, der i øvrigt i nogen grad lader sig forklare. Krigsministerens urimelige fjernelse af de Meza og dilettantiske indgriben i operationerne fremdrages og stemples med fuld ret.

Efter nogle interessante bemærkninger om krigens nationale og politiske aspekter citeres et par passager af det tyske generalstabsværk om den katastrofale befalingsmandsmangel og mandskabets uforsvarlig korte uddannelsestid i den danske hær, om politikernes ulyst til at stille fornødne midler til forsvarsforanstaltninger til rådighed og endelig om den danske soldats kvaliteter.

Bogen er forsynet med et rimelig stort antal tildels nye planer, der næsten alle er af høj typografisk standard, og som i passende omfang tjener til illustration og forståelse af befæstningsanlæggenes indretning, troppe- og skibspositioner og -bevægelser m. v.

Medens der aldrig har ladet sig påvise væsentlige uoverensstemmelser mellem det danske og det tyske generalstabsværk, findes der en række uoverensstemmelser på lavere plan mellem de fire danske hovedværker om krigen, der er omtalt foran. Eksempler herpå er spørgsmålet, om general du Plat nåede at give ordre til Dybbølstillingens højre fløj om tilbagegang 18/4 inden han døde; endvidere fremstillingen af den myttertiagtige episode ved 3. brigade om aftenen 15/4. Det havde været ønskeligt om disse og andre mindre afvigelser omsider var blevet sat endelig på plads.

Selvom det foreliggende værk har iøjnefaldende kvaliteter i forhold til ældre militærhistoriske fremstillinger, har det dog stadig et vist gammeldags præg, idet det operative forløb af krigen er altdominerende i bogens hovedafsnit. Der savnes med nutidens militærhistoriske øjne en inddragen af mere sekundære felter i fremstillingen af krigsbegivenhederne end det snævert operative. Der kunne meget vel være indsparet nogen plads, således at bogen kun var blevet meget lidt større, selv om emner som forplejningstjeneste, sanitetstjeneste, feltpræsttjeneste og anden velfærdstjeneste samt forholdet mellem befalingsmænd og menige var blevet nødtørftigt belyst.

»Krigen 1864« er, som det fremgår af Bjørkes forord, ikke udgivet af Hærstaben – hvad flere civile anmeldere hævder – man har ikke evnet at afse de fornødne midler til en sådan indsats. Den nuværende hærstab (forhen generalstab)

har ikke udgivet noget militærhistorisk værk siden Jens Johansens »Fr. VI's Hær« i 1948, hvilket er et ganske talende udtryk for intensiteten af den militærhistoriske interesse på dette høje plan. Og når »Krigen 1864« trods alt godt, der kan siges om den, ikke er blevet »vor tids værk« om krigen i 1864, falder ansvaret tungt tilbage på Hærstaben – og Søværnsstaben – fordi dansk officiel militærhistorisk virksomhed ikke er fulgt med i den udvikling, der siden 2. verdenskrig har præget de andre nordiske landes.

HELGE KLINT

ZDZISŁAW GROT: Pruska polityka narodowościowa w Północnym Szlezewiku 1864–1920 (Den preussiske nationalitetspolitik i Nordslesvig 1864–1920). Engelske og tyske resumeer. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1967. 403 s. 34 ill. 3 kort. 60 złotych (6 \$).

Det hører til sjældenhederne, at et væsentligt bidrag til Danmarks historie publiceres på polsk, og det er nærliggende at tro, at professor Zdzisław Grot's bog om Sønderjyllands historie under preussisk styre næppe for alvor vil kunne udnyttes af dem, der først og fremmest er interesseret i problemet, danskerne og tyskerne.

Men værket skal ses i en større sammenhæng. Det er det første i en serie undersøgelser fra Katederet for Tysklands historie ved Poznań universitet (hvis leder netop er professor Grot), der vil belyse det særlig for polakkerne aktuelle spørgsmål: Var den preussiske stats (senere det tyske riges) politik overfor det polske mindretal specielt og betinget af specielle hensyn, eller var den typisk og anvendt overfor andre nationale mindretal, der indgik i den preussisk-tyske stat? Var de enkelte tyske samfundsgruppers forhold til polakkerne specielt og fremkaldt af såkaldt nationalhad, eller typisk og stammende fra det tyske folks karakter samt dets økonomiske og erhvervsmæssige særegenheder? Endelig, var polakernes forsvar mod national elimination et specielt historisk fænomen eller træffer man det også hos de andre mindretal i den preussisk-tyske stat? For at besvare spørgsmålet må Katederet undersøge de andre mindretalsspørgsmål, først og fremmest de danske, elsass-lothringiske og sorbiske (i Lausitz), men også de vallonske, litauiske og bøhmiske mindretal omfattes af forskningsprogrammet. I et afslutningskapitel sammenligner Grot de danske og polske mindretals situation, og han finder fælles træk både i den tyske undertrykkelse og i det organisationsarbejde, der efterhånden voksede frem. Trods lighederne understreges en væsentlig forskel mellem danskere og polakker: Danskerne havde ikke talent for konspiration, men var inkarnerede legalister.

I litteraturbenyttelsen mærkes forfatterens uheldige (men undskyldelige) ukendskab til dansk, og han har derfor kun kunnet benytte de til tysk og fransk oversatte danske standardværker; derimod er den tyske litteratur benyttet i stort omfang. Ved referater af de parlamentariske forhandlinger henvises konsekvent og detaljeret til de stenografiske beretninger fra det preussiske Abgeordnet- og Herrenhaus samt fra det nordtyske forbunds og den tyske rigsdag. Endelig er det polske dagblad i Poznań, Dziennik Poznański, gennemgået fra 1863 til 1918, hvilket har sat sig interessante spor.

Grot støtter sig i udstrakt grad på hidtil ubenyttet arkivmateriale, dels fra

Landsarkivet i Åbenrå, men særlig fra Deutsches Zentral-Archiv i Merseburg. Skønt disse østtyske arkivalier nu bliver tilgængelige som mikrofilm på vore arkiver, er det først og fremmest for inddragelsen af dette materiale, den danske historiker må være Grot taknemmelig. Vigtigst er Zeitungsberichte des Regierungspräsidenten in Schleswig-Holstein, I-IV, 1880–1918, der hvert kvartal blev indsendt til den preussiske konge. De fremstiller i fortrolig form »den økonomiske og erhvervmæssige, den sociale, kulturelle og politiske situation i de enkelte måneder, normalt ret oprigtigt og indtrængende, men naturligvis fremstillet af en preussisk embedsmand, der ville sikre sig monarkens bevågenhed« (s. 14). Det er denne kilde, der 1913 skildrer tyskernes situation i Nordslesvig så drastisk og håbløst (s. 316): »Her er livet vanskeligt for tyskerne. Man kan ikke tale tysk i butikkerne, i tyske hjem taler tjenestefolkene kun dansk, kusk og chauffør forstår ikke et ord tysk, og det er vanskeligt at forklare en håndværker, hvordan en opgave skal udføres. Næringsdrivende og købmænd tager de tyske skilte ned og opsætter danske i stedet; den danske befolkning, der tidligere var så høflig og føjelig, opfører sig nu meget dristigt, ja, udfordrende. Alt dette forgifter livet for den jævne tysker og gør det til slut uudholdeligt«. – Det er ikke blot de nationale modsætninger, der belyses i disse rapporter. Der gøres også rede for høstudsigter, misvækst, eksport, fiskeri, østersudsætning, Flensborg skibsværft og anden industri, jernbanebyggeri samt strejker.

I sin periodeinddeling afviger Grot ikke fra det traditionelle mønster: Det sønderjyske problem indtil 1864, den preussiske annekktion 1864–1866, mellemkrigsperioden 1866–1870, genskin af Kulturkampen 1871–1879, de bismarckske undtagelseslove 1879–1890, mildere kurs 1890–1897, altskernes styre 1898–1906, førkrigsperioden 1907–1914 samt krig og befrielse 1914–1920.

Kapitlet om perioden 1898–1906 (s. 238–279) forekommer anmelderen at være særlig illustrerende for Grots arbejdsmåde, idet langt de fleste henvisninger går til primære kilder, enten arkivalier eller parlamentariske taler, og det kan muligvis have sin interesse at gennemgå kapitlets opbygning, der er typisk for en række kapitler. På grundlag af standardværker indledes med et vigtigt politisk fænomen, her Alldeutscher Verein, foreningens medlemskreds, indflydelse og mål. På grundlag af de omtalte Zeitungsberichte gennemgås så med en del detaljer udviklingen i landbrug og industri, periodens strejker og det offentliges indgreb i erhvervslivet, særlig i form af jernbanebyggeri. Derefter går forfatteren over til at omtale den politiske udvikling, begyndende med overpræsidenterne E. M. v. Köller og K. Wilmowskis karrierer samt den fra Polen stammende regeringspræsident O. I. D. Kozirowski, Deutscher Verein, sprogsstriden, kampen om jorden og arbejderudvisningerne, optantstriden samt periodens rigs- og landdagsvalg. Grot omtaler i den følgende del det danske nationale arbejde, vanskelighederne med at holde sammen på de dansksindede i Landbo-, Sprog- og Skoleforeningerne, de danske årsmøder, Sønderjysk Samfund i Kongeriget og den sønderjyske presse. Kapitlet afsluttes med en ret indgående behandling af den danske parlamentariske virksomhed i Berlin (s. 272–279) med særlig vægt på interpellationerne om Köller-politikken. – Som det ses, præges kapitlet i og for sig af traditionel historieskrivning. Grot er i overensstemmelse med det polske historiske miljø, når han udtaler sin modvilje mod »faktografi«, men denne faldgrube har han ikke ganske undgået.

Sønderjyllands historie i preussertiden har hidtil ikke været synderlig dyrket i Polen. Den omtales kort af professor Wł. Czapliński i hans og K. Górski's Danmarkshistorie fra 1965 (s. 336–338, s. 344–346) og har sporadisk været behandlet i artikelform. Således har H. P. Hanssens dagbogsoptegnelser fra det parlamentariske liv i Berlin været udnyttet af A. Galos og den unge M. Czapliński i *Sobótka* XV og XX (1960 og 1965), medens jordkampen berøres af W. Jakóbczyk i *Przegląd Zachodni* XVII (1961). Det er formentlig af pietet, at Grot i litteraturlisten anfører J. Klaczko's publicistik om de polske og danske kriser 1863 og 1864 (*Revue des deux Mondes*, XXXIVe-XXXVe année, 2. période, tome 53–58, Paris 1864–65, dansk oversættelse 1866) efter den let forkortede polske udgave, der i to bind kom i Kraków 1903–04 med et udførligt forord af periodens ledende litteraturhistoriker St. Tarnowski, men den synes i øvrigt ikke at være benyttet.

Under de givne omstændigheder har det været uundgåeligt, at navnefejl og misforståelser (særlig med hensyn til dansk indenrigspolitik) har indsneget sig, men de er sjældent af alvorligere karakter. Man har dog fra polsk side gjort opmærksom på, at påstanden om at det danske organisationsarbejde havde polske forbilleder er diskutabel og i det mindste kræver nøjere dokumentation (A. Brożek i *Kwartalnik Historyczny*, LXXV, s. 473). Også professor T. Cieślak har i sin anmeldelse nævnt et par mindre fejltagelser (i *Komunikaty Instytutu Bałtyckiego*, VIII, Gdańsk 1968, s. 62).

Bortset fra disse uundgåelige, men i den større sammenhæng lidet væsentlige indvendinger må anmelderen vurdere professor Grot's bog positivt og som et fortjenstfuldt arbejde. Værket er i øvrigt velredigeret. Der er fortegnelse over benyttede arkivalier og litteratur – ved sidstnævnte liste er benyttet et tegnsystem til at angive dansk eller tysk oprindelse – samt et udførligt personregister. Blandt illustrationerne bemærkes enkelte gengivelser af moderne landskabsmalerier, således Emil Nolde. Resumeerne findes s. 361–372 og s. 373–384.

JØRGEN STEEN JENSEN

NYESTE TID

J. M. ROBERTS: *Europe 1880–1945. A General History of Europe*. Gen. Ed.: DENYS HAY. London, Longmans, 1967. xv + 575 s. 42 sh.

Som et led i den allerede velanskrevne, men endnu ikke afsluttede serie »A General History of Europe«, som under redaktion af professor Hay udsendes i 11 bind, er nu kommet seriens afsluttende bind, som dækker perioden fra 1880 til 1945. Det er beklageligt, men ikke uforståeligt, at man ved værkets planlægning har afstået fra at bevæge sig længere frem end til afslutningen af 2. verdenskrig. Til gengæld har man ved valg af begyndelses- og slutår opnået en periodeafgrænsning, som tillader forfatteren at anvende en i mange henseender frugtbar synsvinkel: det europæiske magtsystems »decline and fall«.

I sin disposition har forfatteren fulgt den linie, som er lagt for hele serien, og som indebærer en analyserende snarere end en beskrivende fremstilling.

Ligeledes i overensstemmelse med det generelle oplæg indledes fremstillingen med et kapitel om »Subject-Matter and Materials«, hvori redegøres for forfatterens hovedsynspunkter på perioden og for kildematerialets art og anvendelighed. Den analyserende fremstillingsform medfører, at periodens almene karakteristika søges kortlagt, og udledningen af disse gennemføres næsten udelukkende fra det materiale, som de politiske processer i de dominerende europæiske stater har afkastet. Småstaterne påkalder sig kun ringe interesse – med Roberts' egne ord: »in so far as they are affected by general trends, their history recapitulates that of major states. Although the smaller nations often display important individuality, the standard of effectiveness must almost always mean that their history has to be ignored to give space to explain that of bigger and more effective nations«. Begrebet 'effectiveness' er centralt til forståelse af forfatterens historiesyn: »History is not the story of succes, but it should be the story of what was effective, for good or ill, in modifying men's behavior« (s. 5). Man kan måske være uenig med Roberts i denne betragtning, men man må medgive ham, at han hermed har et kriterium, for hvilket han klart har redegjort, og hvis konsekvenser han drager.

I en kortfattet omtale er det ikke muligt at redegøre for bogens – mange – værdifulde analyser. Lad det imidlertid være sagt, at efter mit skøn er den i en lang række henseender gængse lærebøger som f. eks. Carlton Hayes: *Contemporary Europe since 1870* eller W. C. Langsam: *The World since 1919* overlegen. Balancen mellem nødvendige kendsgerninger og de på grundlag af disse dragne slutninger er mønstergyldig.

Naturligvis kan man ikke i alt være enig med forfatteren. I flæng kan nævnes, at s. 164, s. 386 og s. 423 postuleres det, at en årsag til de indenrigspolitiske vanskeligheder i hhvs. Italien før 1914, Frankrig før 1939 og Portugal i mellemkrigsperiodens begyndelse var manglen på en 'General Will' blandt disse staters indbyggere. Det er formentlig rigtigt, at der i de tre situationer ikke eksisterede nogen udbredt consensus om vitale spørgsmål, men det er vel en konstatering snarere end en forklaring. Side 202 siges det i en omtale af de nationale modsætninger i dobbeltmonarkiet før 1914 at »only violence seemed available as a solution and no one knew what a general war might do to the anachronistic and divided Habsburg monarchy«. Igen er det formentlig rigtigt, at ingen vidste, hvad resultatet af en omfattende krig ville blive, men det var vel også kun de færreste, der forestillede sig, at resultatet *ville* blive en omfattende krig, og iøvrigt kunne krigen vel ikke være nogen løsning, højst et desperat forsøg på en løsning. S. 277 hedder det i en omtale af krigsmålene under 1. verdenskrig: »Germany's [war aims] were clear enough, although there has been much argument about responsibility for them«. Dette referat af den langvarige diskussion om mål og ansvar for den tyske krigspolitik må betegnes som lemfældig for ikke at sige direkte misvisende.

Men målt i forhold til bogens mange og velunderbyggede analyser er disse og andre indvendinger ubetydelige. John Roberts har givet sine læsere en indføring i det moderne Europas historie, som provokerer til selvstændig tænkning på grundlag af præmisser, for hvis relevans der explicit er gjort rede.

KNUD LARSEN

WILLIAM L. O'NEILL: *Divorce in the Progressive Era*. New Haven and London, Yale University Press, 1967. xiv + 295 s. 58 sh.

O'Neill gennemgaar debatterne om amerikansk skilsmisellovgivning fra 1889 til 1920. Sit udgangspunkt tager han i den stærke og pludselige stigning af skilsmissetallet som fandt sted efter 1860. Han peger paa industrialisering og urbanisering som årsager, idet disse tildelte familien flere opgaver end den tidligere havde haft, og dermed belastede den som institution, især for husmoderens vedkommende. Disse forhold i forbindelse med det fremvoksende krav om humanitær »ny« moral til afløsning af Victorianismens moralsystem førte til kampen for kvindernes frigørelse og ligeberettigelse, og som en aspekt af denne kamp til kravet om en lempeligere skilsmisellovgivning. O'Neill følger kønsrolle- og skilsmiselledebatten i tidsskrifter, bøger, den nye roman, det nye Ibsenske teater, kommissionsbetænkninger, den nye sociologiske videnskabs rapporter, etc. Særlig opmærksomhed viser han debatten indenfor de forskellige kirkesamfund (ikke mindst de katolske). Han viser hvorledes skellet mellem moralsk konservativ og moralsk liberale ikke falder sammen med skellet mellem politisk konservativ og politisk liberale. Saaledes var netop Progressivismens talsmænd ofte moralsk konservative, støttet af sociologerne.

Det centrale i bogen er en undersøgelse af hvordan et socialt-moralsk spørgsmaal blev politiseret, men ikke kunne politiseres tilstrækkeligt til at medføre lovgivning. Bogen er elegant bygget op og meget velskrevet. Blandt dens svagheder kan noteres at den ikke klart definerer i hvilket omfang den vil medtage forskellige kategorier af kulturkritik. Maaske burde den ogsaa have foretaget en to-tre grundige strukturanalyser (gerne nykritiske) af de populære romaner som ved den modtagelse de fik viser noget om det gældende moralsystem. (Der er dog en del historikere der efterhaanden netop har lært at analysere »nykritisk«). Og endelig burde bogen vel have haft større fasthed i kronologien saa den debatmæssige situations logik var blevet bedre honoreret.

Bogen er læseværdig, ikke mindst fordi den kaster endnu en sten mod Richard Hofstadters særdeles inspirerende bog fra 1959, *The Age of Reform*. Hofstadters tese om Progressivismen som en status-motiveret konservativ kontrarevolution kunne ikke tilgodese feministerne. Der var ikke plads til dem i bogen. Der var heller ikke plads for det ideologiske som transcenderende status og klasser og dog motiverende politisk handling.

I orientering (emne og arbejdsform) slutter bogen sig til Christopher Lasch, *The New Radicalism in America*, 1965, samt til deres fælles »stamfader« Henry F. May, *The End of American Innocence*, 1959.

ERIK ARNE HANSEN

LAMAR CECIL: *Albert Ballin. Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918*. Princeton, Princeton University Press, 1967. xii + 388 s. \$ 9.00.

Albert Ballin blev i 1899 generaldirektør for Hamburg-Amerika-Linien (Hamburg-Amerikanische-Paketfahrt-Aktien-Gesellschaft, HAPAG) og ledede dette selskab til sin død i 1918. Oprindeligt interesserede HAPAG sig udelukkende for

farten på Amerika, navnlig passagertrafikken, men fra midten af 1890'erne udvidede det sin virksomhed, især på fragtfartens område, til Øst- og Sydøstasien og senere også til Den persiske Golf. Fra omkring århundredskiftet var HAPAG verdens største dampskibsselskab.

I indledningen forklarer forf. – næsten undskyldende – hvorfor han ikke har beskæftiget sig med Ballin som forretningsmand ved at henvise til, at dele af HAPAGs arkiv er gået tabt eller ikke har været tilgængeligt for ham (s. ix). Denne undskyldning synes dog overflødig, for i stedet har han foretaget en overordentlig interessant undersøgelse af Ballins politiske virksomhed.

Allerede i samtiden blev det af mange antaget, at Ballin havde en betydelig politisk indflydelse. I England var det f. ex. en udbredt opfattelse, at Ballins rejse til Østasien 1901 og HAPAGs interesse for den Persiske Golf kun var begyndelsen til et politisk fremstød fra tysk side. Overfor denne opfattelse klarlægger forf.s undersøgelser, hvilke stærke begrænsninger der lå i Ballins muligheder for at påvirke den tyske udenrigspolitik. Regeringen samarbejdede med HAPAG og støttede selskabet i den udstrækning, den havde interesse deri, og ikke ét skridt længere. Da HAPAGs kontrakt om levering af kul til den russiske Østersøflåde under dens fart til Japan 1904-1905 truede med at blive en politisk belastning for Tyskland, tøvede kejseren ikke med at forlange kontrakten opsagt, og når HAPAG til sidst alligevel fik leverancerne, skyldtes det i første række politiske hensyn til Rusland (s. 73 ff). Men omvendt kan der være grund til at fremhæve, at Ballin heller ikke ønskede at være alt for afhængig af regeringen. For at støtte Kina-farten var den tyske regering gået ind på at yde subsidier til HAPAG, men det var selskabet, der i 1904 opsagde denne kontrakt med regeringen (s. 67).

Når der således var snævre grænser for Ballins muligheder for at påvirke den tyske udenrigspolitik, lå det bl. a. i – som forf. flere steder understreger – at hans forhold til hele den politiske ledelse i Tyskland var alt andet end godt. Ballin følte sig i stærk modsætning til »junkernerne«, dels fordi han var modstander af agrarprotektionismen, og dels fordi han fandt beskatningssystemet diskriminerende til fordel for agrarinteresser. Videre havde Ballin kun foragt tilovers for det tyske udenrigsministerium, hvis uduelighed i hans øjne kun kunne sammenlignes med det østrig-ungarske (s. 123). På den anden side ønskede Ballin heller ikke at støtte den liberale opposition i Rigsdagen, og det var først i løbet af den 1. verdenskrig, at han – tøvende – gik ind for politiske reformer i Tyskland. Ballin var medlem af forskellige interessegrupper, bl. a. Bund der Industriellen og Kolonial-Gesellschaft, men han var også utilbøjelig til at søge påvirkninger kanaliseret igennem sådanne grupper. Han foretrak at handle alene og uafhængigt, og måske har regeringens interesse for hans foretagender bestyrket hans fornemmelse af at kunne øve indflydelse.

Ballins diplomatiske virksomhed i årene op mod den første verdenskrig behandles indgående, men her har forf. ikke afgørende nyt at føje til det, der allerede kendes om det engelsk-tyske forhold i disse år. Også Ballins fredsforseg under krigen er tidligere gjort til genstand for undersøgelse, senest af Egmont Zechlin, hvis studier forf. synes at støtte sig meget på. Derimod er redegørelsen for Ballins indrepolitiske virksomhed under krigen interessant. Man kan sige, at Ballin her var i stand til at få betydelige indrømmelser fra regeringen på

områder, som af denne opfattedes som uvæsentlige for den tyske krigsindsats. Således fik han en ret gunstig aftale om erstatning for de HAPAG-skibe, som blev anvendt af den tyske marine (s. 245 ff). Men hvor Ballins ønsker gik på tværs af den militære ledelses opfattelse, kom han ingen vegne. Han kunne pege på, at salg af HAPAG-skibe, der lå i amerikanske havne, ville være en stor økonomisk fordel, og at disse skibe ikke væsentligt ville forbedre Ententens forsyningsmuligheder, men marinen standsede alle salgsplaner (s. 231 ff).

Forf. har – med Ballin som udgangspunkt – givet et meget vigtigt bidrag til forståelse af forholdet mellem regering og forretningsverden i det wilhelminske Tyskland. Han konkluderer (s. 355), at Ballin overså det forhold, at det i virkeligheden kun var i økonomiske anliggender, at regeringen var villig til at følge hans anbefalinger. I politiske spørgsmål blev hans råd ofte overvejet, men sjældent fulgt.

NIELS AMSTRUP

RAYMOND A. ESTHUS: Theodore Roosevelt and Japan. Seattle and London, University of Washington Press, 1967. x + 329 s. \$ 7,95.

Ved slutningen af 19. århundrede fremstod både Japan og USA som stormagter i Østasien. USA erhvervede Philippinerne i 1898, og det fik voxende handelsinteresser i Kina, mens Japan på sin side slog sin stormagtsstilling fast navnlig ved krigen mod Kina 1894-95. Omend af helt forskellige grunde var begge magter modstandere af de europæiske stormagters dominerende stilling i Østasien, og der var således en vis basis for et samarbejde. På den anden side begrænsedes samarbejdsmulighederne af i hvert fald to faktorer. For det første ønskede USA ikke, at den »åbne dørs politik« over for Kina (d.v.s. dets handelsrettigheder) blev indskrænket, og for det andet vakte Californiens anti-japanske lovgivning en så stærk reaktion i Japan, at den blev et vigtigt udenrigspolitisk problem for USA.

Det er udviklingen af disse spørgsmål, som forf. følger fra udbruddet af den russisk-japanske krig til den amerikansk-japanske noteudvexling 1908 (Root-Takahira-aftalen). Det er en detaljeret og stort set kronologisk fremstilling, men man må vistnok sige, at forf. ikke når helt til bunds i de fleste af problemerne. Det skyldes for det første, at selve kildegrundlaget er helt domineret af amerikanske kilder. Forf. peger i sit forord selv på, at de hidtidige fremstillinger udelukkende har hvilet på amerikanske kilder, mens han udnytter det japanske udenrigsministeriums akter, som findes i mikrofilm i Library of Congress. Men han har ikke benyttet den store japanske aktpublikation Nikon gaiō bunsho (Japans diplomatiske dokumenter), som bl. a. indeholder referater af kabinetsmøder. Man må antage, at disse f. ex. kunne have kastet lys over baggrunden for den japanske delegations svingende holdning under Portsmouth-konferencens afsluttende fase (s. 91 ff).

For det andet synes forf. ikke at gøre sig nogen helt klar forestilling om, hvilke forskellige interesser der stod bag udformningen af den amerikanske Japan-politik. Der var ingen tvivl om, at krigsministeren William H. Taft (den senere amerikanske præsident) anlagde mere strategiske overvejelser, navnlig

vedrørende Philippinerne (s. 102 f. og 190), men i hvilken grad hans synspunkter påvirkede Roosevelt bliver ikke tydeliggjort. En talsmand for amerikanske økonomiske interesser i Kina, og særlig i Manchuriet, var Willard Straight, vicekonsul i Korea, men det bliver heller ikke klart, i hvilken grad han formåede at gøre sine synspunkter gældende. Det er i denne forbindelse næppe uden interesse at bemærke, at da det amerikanske udenrigsministerium i 1908 opretter en særlig afdeling for fjernøstlige anliggender, bliver Straight i en periode fungerende chef.

Mest tilfredsstillende er fremstillingen af forhandlingerne om »gentlemen's agreement« 1907 og navnlig af forhandlingerne mellem de to staters udenrigsministre i 1908, som resulterer i en noteudvexling. Forf.s redegørelse for de to parterers forskelligartede interesser og de deraf følgende vanskeligheder ved udformningen af noterne er udførlig og klar. Han peger bl. a. på, at USA med forsæt afholdt sig fra mere bindende forpligtelser, og at det derfor er fejlagtigt at tolke noteudvexlingen som et udtryk for amerikanske indrømmelser over for Japan.

NIELS AMSTRUP

KARL-HEINZ JANSSEN: *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916).* Göttingen, Muster-schmidt-Verlag, 1967. 331 s. 48 DM.

Bogen har to hovedpersoner: Erich von Falkenhayn, Tysklands generalstabschef mellem Marneslaget og Rumæniens indtræden i krigen, og den tyske kansler Theobald von Bethmann Hollweg. Det er magtkampen mellem disse to mænd forf. har villet skildre, men han har desuden villet vise, at man alt for længe har fremhævet Hindenburg på Falkenhayns bekostning. Og endelig er også denne bog et indlæg i den stadig standende debat omkring Fritz Fischers »Griff nach der Weltmacht«, idet Janssen har villet understrege, at kansleren siden Marneslaget kun kendte eet krigsmål: fred, og at man derfor ikke kan borteliminere ham fra krigshistorien »als käme es lediglich darauf an, Strukturen, Tendenzen and Kontinuitäten nachzuzeichnen«. (Dette er direkte vendt mod Fischer).

Hvor rigtig end denne betragtning måtte være, kunne man alligevel nok have ønsket sig, at forf. havde forsynet sin bog med et indledende kapitel just om strukturer: En redegørelse for generalstabens, kanslerembedets og militær- og marinekabinetets funktioner og kompetanceområder i den aktuelle krigssituation, således som Birnbaum gjorde det i sin »Peace moves and U-Boat warfare«. Det ville ikke alene have lettet læsningen, men også have føjet endnu et aspekt til fremstillingen, fordi så meget af det, der nu tager sig ud som kanslerens personlige intriger mod generalstabschefen, jo i virkeligheden blot var udtryk for Tysklands håbløst forældede politiske struktur. Intriger var simpelthen kanslerens eneste udvej for at få fjernet Falkenhayn fra posten, rigets højeste politiske myndighed havde absolut ingen indflydelse på hæren.

At Bethmann i denne situation var henvist til at alliere sig med Hindenburg og Ludendorff er en skæbnens ironi, men også, som Janssen meget rigtigt understreger, et symbol på Tysklands fortvivlede situation: kun en stærk mand i spid-

sen for hæren syntes at kunne redde situationen. Bethmann ønskede en stærk mand bag sig for overfor befolkningen at kunne retfærdiggøre en status quo fred, annektonisterne ønskede den samme stærke mand for at kunne vinde den endelige sejr. Begge tog fejl.

Janssen har meget godt at sige om Falkenhayns »Strategie der Diagonale«, en strategi hvis udgangspunkt var en flerfronts- og koalitionskrig med begrænsede ressourcer til rådighed, en strategi hvis formål først og fremmest var »Durchhalten«. Men havde den logiske konsekvens af denne strategi ikke netop været en fred så hurtigt som muligt? Alligevel var det Falkenhayn, der to gange krydsede Bethmanns fredsplaner ved sit krav om besiddelse af Belgien til den totale sejr.

Men har man lyst til at stifte bekendtskab med Tysklands fortvivlede militære situation under Første Verdenskrig, og med rigets ledende mænd, der begge så hvor det bar hen, men hverken turde tage ansvaret for at fortælle folket sandheden, eller turde unddrage sig ansvaret ved at gå af, så kan man roligt lade sig lede af Janssen.

INGA FLOTO

GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk. IV. Die Herrschaft des deutschen Militarismus und die Katastrophe von 1918. München, R. Oldenbourg Verlag, 1968. 586 s. 48 DM.

Ovenstående 4. bd. har ikke Gerhard Ritter som udgiver. Han døde, knap 80 år gammel, den 1. juli 1967. Men der forelå da fra hans hånd et færdigt manuskript, som omhandlede tidsrummet fra Bethmann Hollwegs fald (juli 1917) til revolutionen og våbenstilstanden i november 1918. Dette manuskript har Ritters datter, dr. Renate Volz, understøttet af flere af Ritters gamle elever, nu fået trykt. At Ritters oprindelige plan: at føre behandlingen af sit tema helt frem til 1945 næppe vilde blive udført – i hvert fald ikke i den hidtidige bredde – tillod jeg mig at antyde i omtalen af bd. III (H. T. 12. r. II, s. 271).

Den karakteristisk, jeg der gav af bd. III, kan, mener jeg, også gælde dette sidste »afsluttende« bd. Det bærer ingen spor af alderdomssvækkelse, hverken i forskning eller fremstilling. Hændelserne skildres med overlegen, mesterlig fortællekunst. At Ritter selv som moden mand har oplevet denne tid – og enkelte steder kalder sig sine erindringer tilbage – gør, at denne epoke føres læseren tæt ind på livet.

Tilgængeligheden af det pågældende tysk-østrigske officielle kildestof har givet stødet til adskillige meget omfattende værker med emne fra 1. verdenskrig. Blandt disse må selvsagt først og fremmest nævnes *Fr. Fischers* i flere oplag udkomne *Griff nach der Weltmacht* (1961), der vakte stærkt røre i tyske historikerkredse. Ritter henviser flere steder til – og bygger på – Fischers på omfattende arkivstudier grundede fremstilling. Andre steder – d. v. s. i anmærkningerne – polemiserer han dog ret skarpt mod Fischers opfattelser, hvad han for øvrigt forlængst andetsteds gentagne gange har gjort. Hvem der har ansvar – eller ære – for polemikkens noget lidenskabelige form, lader jeg stå hen (sml. om »tonen« *Fr. Fischer* og *W. Bussmann* i *Historische Zeitschrift*. Bd. 204 (1967), s. 527f.).

En anden, meget grundig undersøgelse, som Ritter har kunnet benytte i manuskript, er *Winfried Baumgarts* i 1966 trykte bog *Die deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des 1. Weltkriegs* (München 1966). G. R. roser den meget (s. 532 f.) og bemærker, at takket være den kan han begrænse sin egen fremstilling af nævnte stof stærkt. Endelig vil jeg nævne *Wolfgang Steglichs*, af G. R. tit citerede store bd. 1 *Die Friedenspolitik der Mittelmächte 1917/18* (1964, 593 s.). 1. bd. går til begyndelsen af året 1918. Titlen forekommer ikke helt adækvat.

Skønt G. R. således har haft disse – og mange andre trykte kilder – at gå til, må det pointeres, at selv har han foretaget omfattende arkivalske undersøgelser – stundom måske ledet af ønsket om at korrigere Fischer, hvilket dog en enkelt gang glap, da han ikke kunde finde de af denne citerede »Geheimdokumente« (s. 539, anm. 50).

Undertitlen på dette sidste bd. fastslår det velkendte forhold, at efter Bethmann Hollwegs fald var det de militære ledere (Ludendorff-Hindenburg), kårne som folkeheroeer på baggrund af deres sejre, bårne oppe af altsyske og nationalistiske kredse, der i væsentlig grad beherskede tysk udenrigspolitik og dens krigsmål. G. R. opponerer (s. 534, anm. 17) imod, at Fischer altid identificerer disse med anneksonsplaner, men tager man dette begreb i lidt mere udvidet betydning, kan Fischers betegnelse næppe kaldes særlig ukorrekt. Om en tilbagevenden til status quo ante var der på intet tidspunkt tale i ledende tyske kredse, langt mindre om en større eller mindre imødekommenhed over for Frankrigs krigsmål: tilbageerobringen af Elsass-Lothringen. G. R. citerer (s. 87) – man har indtryk af, at det sker med tavs tilslutning – statssekretær R. Kühlmanns »berühmt gewordene Rede über Elsass-Lothringen« i rigsdagen den 9. okt. 1917: »Solange eine deutsche Faust eine Flinte halten kann, kann die Unversehrtheit des Reichsgebiets, wie wir es als glorreiches Erbe von unseren Vätern überkommen haben, nicht Gegenstand von irgendwelchen Verhandlungen oder Zugeständnissen sein. Elsass-Lothringen ist Deutschlands Schild, das Symbol der deutschen Einheit«. Til mit indtryk af, at dette er G. R.s egen opfattelse, svarer i hvert fald, at han (s. 453) omtaler polakkers, danskeres og essasseres krav (okt. 1918) om selvbestemmelsesret som »separatisme«.

Den politiske ledelse, der skulde holde de militæres brutale og umådeholdne fordringer stangen, bestod af rigskansler og statssekretær (udenrigsminister), under påvirkning af et rigsdagsflertal, der omkring midten af juli havde vedtaget en resolution om »forståelsesfred«. Den vilde dr. Michaelis, der blev Bethmann Hollwegs efterfølger, ganske vist kun acceptere »wie ich sie verstehe«. Hverken Michaelis eller grev Hertling, der allerede sidst i oktober afløste Michaelis, og som sad til begyndelsen af oktober næste år, kan henregnes til de betydelige statsmænd. Hertling (f. 1843) udtalte selv engang (s. 527) til statssekretæren Kühlmann: Er det ikke sindssvagt at ville i en tid, der strutter af de vanskeligste problemer, belemre en gammel, udslidt filosofiprofessor med kanslerembedet?

R. v. Kühlmann (f. 1873), der først i august blev udenrigsminister, men knap et år senere styrtes af Ludendorff (s. 383), var hverken gammel eller udslidt. Før 1914 havde han været legationsråd i London, havde med held arbejdet på en tysk-engelsk forståelse og troede nu, at det vilde lykkes ham ved separate underhåndsforhandlinger med engelske diplomater at bane vej for freden. Som

bd. III stort set kunde tage sig ud som en »Ehrenrettung« for Bethmann Hollweg, kunde man have tænkt sig, at dette bd. vilde være det for Kühlmann. Det er ikke tilfældet. G. R. skriver (s. 110): »Eine Kämpfernatur war er nicht, sondern ein Opportunist von grösster Wendigkeit«, og han konstaterer straks (s. 44), at Kühlmann bedømte mulighederne for en tysk-engelsk forståelse fuldkommen falsk.

Lidet flatterende for Kühlmann er G. R.s skildring (s. 62 ff.) af hans forhandling med rigsdagens 7-mands udvalg om svaret på pavens fredsaktion august-sept. 1917. Paven havde ønsket i hvert fald en erklæring om betingelsesløs genoprettelse af Belgiens suverænitét. En sådan vilde Kühlmann ikke give og fik som »rutineret fagdiplomat« rigsdagsudvalget til at billige et uforpligtende svar. Kühlmanns rolle her havde allerede Fr. Meinecke skildret i en afhandling i »Sitzungs-Berichte der Akademie der Wissenschaften« (1928). M. var under krigen trådt i nærmere forbindelse med Kühlmann og har i sine erindringer (Erlebtes 1862–1919) interessante betragtninger over Kühlmanns politik og motiverne til hans modstand mod omtalte erklæring. Langt udførligere behandles den pavelige fredsaktion selvsagt hos Steglich.

Dette gælder også de fredsfolere, hvori København var indblandet. Scavenius' navn træffes hos G. R. een gang i teksten, H. N. Andersens kun i en anm. (s. 521, anm. 1). Andersen, der efter tysk ønske rejste til Berlin i november, fik af sine samtaler med Kühlmann det indtryk, at denne havde »moralisk mod nok til at træde i skranken for hans [sin] overbevisning«. (Danmark under Verdenskrigen. Udarbejdet på grundlag af H. N. Andersens optegnelser m. m. Af Frantz Dahl m. fl. 1926. S. 202 ff.).

I de knap halvandet år, som bd. IV omhandler, var det øst- og sydfronten, der var i stærk bevægelse. Her kunde de mest vidtspændende planer om oprettelse af nye stater, afhængige af Tyskland, om grænse- og folkeflytninger udfolde sig på baggrund af tyske sejre og Ruslands sammenbrud ved revolutionen og bolshevismen. Her bestemte de militære ledere. Som general Groener skrev til sin hustru (s. 341): Vi gør, hvad vi anser for godt og nyttigt, spørger ikke efter, hvad Wilhelmstrasse eller Erzberger og fæller tænker derom.

I sidste instans, skriver G. R. (s. 149) ved omtalen af Brest-Litowsk, var det ikke rigsdagen, ikke kejseren og kansleren, men Ludendorff, som traf den afgørende politiske bestemmelse. Sin karakteristik af denne sammenfatter han (s. 156) i følgende skarpe vendinger: For ham eksisterede næppe andre politiske begreber end »Führen«, »Gehorchen« og »Erziehen«. Som den store organisator han var, fornåm han »keine Grenze des Organisierbaren und keine Eigenständigkeit des geistigen Lebens«. I krigen var alene een slags folkestemning legitim: »Kampffreudigkeit und Siegeszuversicht: das hatten die Politiker zu organisieren, Gegenteiliges zu unterdrücken«.

Som nævnt er G. R.s fremstillingsform farverig og livfuld. Et enkelt stilistisk vildskud er sluppet ind i hans karakteristik (s. 414) af en tale af Clemenceau, der siges at være »in seiner Masslosigkeit bis dahin ohne Beispiel in der Geschichte Europas«. Hvorvidt læseren kan tilslutte sig hans mange, ofte fængslende betragtninger og bedømmelser af hændelsesforløbet, vil afhænge af læserens nationalitet og hans indstilling til værdien af, hvad G. R. kalder »Eigenständigkeit des geistigen Lebens«. Når G. R. (s. 275) udtaler, at »man« må

føle det som »tieftragisch«, at den østrigsk-ungarske udenrigsminister Czernin ved sin troskab over for forbundet med Tyskland fremskyndede det habsburgske monarkis opløsning, kan man spørge, hvem »man« er. At det for Czernin var tragisk, er givet.

Tysklands medvirken til den russiske revolution og til bolschevisternes herredømme kan man, skriver G. R. (s. 319), finde paradoksal, ja machiavellistisk. Han forsvarer den på samme vis, som Churchill i 2. verdenskrig forsvarede sit kompagniskab med Stalin: Tyskland havde »in seinem schweren Lebenskampf keine Wahl«. Som skandinav slutter man sig til hans vurdering (s. 335) af, at set fra den vestlige, antikommunistiske verdens synspunkt var tysk hjælp ved Finlands befrielse »ein echtes geschichtliches Verdienst«. Tragisk er – for en nordbo – at ikke også navnlig Estland reddede sin statslige selvstændighed gennem 2. verdenskrigs malstrøm.

HOLGER HJELHOLT

ANDREAS DORPALEN: *Hindenburg and the Weimar Republic*. Princeton New Jersey, Princeton University Press, 1964. xiv + 506 s. § 12.

WALTHER HUBATSCH: *Hindenburg und der Staat*. Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten 1878–1934. Göttingen, Muster-schmidt Verlag, 1966. xiv + 397 s. Ill. 39,80 DM.

Næppe nogen anden periode er genstand for så mange omvurderinger og nyfortolkninger som mellemkrigstiden. Årsagerne hertil er selvsagt flere; der skal her blot peges på en enkelt: den eventyrlige strøm af kildemateriale historikerne står overfor. Ustandselt kommer der nye ting frem, og det er derfor ikke ualmindeligt, at afhandlinger om mellemkrigstidens ansvarlige personer, politikere og andre, og den af dem førte politik, er forældede allerede ved udgivelsen. Siden midten af 1950'erne er litteraturen om Weimarrepublikken blevet beriget med mange fine videnskabelige arbejder; til den del af litteraturen, der er koncentreret om enkeltpersoner, slutter sig nu to nye arbejder om Hindenburg: A. Dorpalens bog om Hindenburg og Weimarrepublikken og W. Hubatschs bog om Hindenburg og staten.

De to historikers intentioner har været vidt forskellige: A. D.s arbejde er en traditionelt opbygget, kronologisk fremadskridende monografi med et omfattende noteapparat og en god bibliografi (s. 485–495). W. H.s bog er en offentliggørelse af et uddrag af Hindenburgs efterladte papirer (115 stk.) forsynet med en 148 s. lang indledning over temaet Hindenburg og »staten«.

A. D. har benyttet et stort kildemateriale, trykt såvel som utrykt (Büro des Reichspräsidenten, Reichskanzlei, Deutsche Volkspartei, Stresemann-Nachlass); også flere interviews indgår i materialet (f.ex. med Dr. Heinrich Doehle, Dr. Hermann Pünder). A. D. nåede imidlertid ikke at få Hindenburgs egne efterladte papirer med. Dette er naturligvis beklageligt, men kun i mindre grad, da det ikke ser ud til, at det ville kunne ændre fremstillingen på afgørende punkter. A. D.s opfattelse af Hindenburg adskiller sig noget om end ikke meget fra Wheeler-Bennetts. A. D. understreger, at Hindenburg ikke ønskede republikkens forlis; det han ønskede var at leve stille og roligt, og det kunne en stabil

parlamentarisk udvikling have sikret ham. Da han imidlertid blev tvunget til at træffe de afgørende beslutninger, måtte han handle som han gjorde, d. v. s. med en gammel, konservativ generals fordomme. Det mest spændende i bogen er fremstillingen af Weimarrepublikkens slutfase: v. Papen brugte Hitler som dække – eller rettere sagt, han mente, at han brugte Hitler som dække, for selv at vende tilbage til magten, mens andre hjalp Hitler frem i håb om at slippe for v. Papen. Hindenburg er ikke ene ansvarlig for Hitlers udnævnelse; en række partier og enkeltpersoner har deres del af ansvaret.

A. D.s bog er yderst detaljeret, men kan somme steder føles temmelig lang. Alt i alt er det en læseværdig bog.

Da Hindenburgs svigerdatter i januar 1945 måtte flygte fra godset Neudeck, tog hun med sig så meget af Hindenburgs efterladte materiale, som hun havde plads til. Dette materiale blev for nyligt stillet til rådighed for Bonn-professoren Walther Hubatsch, til gennemførelse af en af familien ønsket undersøgelse af Hindenburgs forhold til »staten«. W. H. valgte at publicere 115 stk. fra Hindenburg-Nachlass, samt skrive en indledning hertil. Sammenlignet med tidligere Hindenburg-studier er denne langt mere nuanceret. Der er især to punkter i analysen, der er interessante: Hindenburgs forhold til kejserfamilien og udnævnelsen af Hitler til kansler. Med hensyn til det første punkt viser nogle hidtil ukendte breve fra Hindenburg til dennes hustru, at Hindenburg var royalist; han kendte suverænenes svagheder, men det tilkom ikke ham at kritisere. Hvad angår Weimarrepublikkens slutfase, slår W. H. ud fra sit materiale fast, at Hindenburg ikke var en gammel senil person, men en mand med alle sine åndsevner i behold. Baggrunden for at han udnævnte Hitler til rigskansler var, at han betragtede udnævnelsen af det stærkeste partis fører til kansler som en tilbagevenden til forfatningen efter to mislykkede præsidentkabinetter. Desuden håbede Hindenburg på denne måde at sætte en stopper for NSDAPs illegale aktioner. Selvom Hindenburg ikke inderst inde var tilhænger af republikken, havde han aflagt ed på forfatningen, og den ønskede han at overholde. Hans fejl var, at han var fuldkommen ude af stand til at forstå den magtens dæmon, der boede i Hitler.

W. H. slutter sin indledning med at henstille, at man vurderer Hindenburg efter hans fortjenester 1866–1931, hvor han var »die Verkörperung der Pflichterfüllung und der Beständigkeit im Wechsel des Staatslebens« (s. 148), og undlader at dømme ham alene eller hovedsagelig ud fra årene 1932–33.

Det er absolut en bog man ikke kan komme uden om, når man beskæftiger sig med 20'ernes og 30'ernes tyske politik, omend jeg vil tage forbehold over for den i *Das Historisch-Politische Buch* 1966 fremkomne vurdering af bogen som i alle henseender forbilledlig.

EVA NIELSEN

DAVID SCHOENBAUM: *Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany 1933–1939*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1967. xxiii + 336 s. 50 sh.

Hvorledes forstå den nationalsocialistiske revolution i Tyskland? Hvorledes finde en fællesnævner for en bevægelse, der proklamerede samfundets omstyrting, samtidig med at den klart søgte en tilnærmelse til det bestående, og som

på én gang dyrkede både ligheden og eliten, kapitalen og socialismen? Hvorledes forklare at et helt folk uden modstand bøjede sig under diktaturet og fulgte trop – også da lederne seks år senere drev det ud i krigen?

Temaet har udfordret og beskæftiget både forskere og politikere siden 30'erne, og det skal siges, at det ikke har skortet på tolkninger. Marxisterne så således i førerstaten kapitalismens triumf, mens andre, især angelsakserne, identificerede Det tredje Rige med den preussiske militarisme eller betragtede det i lyset af den tyske nationalisme, hvis chauvinistiske tendenser og irrationelle træk man sporede langt tilbage i tiden; atter andre søgte forklaringerne i fascismens eller den totalitære stats begreber. Indtil det tyske nederlag i 1945 åbnede for stats- og partiarkiverne, og vægten af de enorme aktmasser tvang forskerne ud i detaljstudierne, var det de store synteser, der satte deres præg på debatten. Flere af dem står endnu p. g. a. deres idérigdom og originalitet. Det gælder f. eks. de sociale analyser i *Sebastian Haffners Germany: Jekyll and Hyde* fra 1940, i *Emil Lederers State of the Masses* fra samme år og i *Franz Neumanns Behemoth* fra 1942. At de tre forfattere nåede til vidt forskellige konklusioner – Lederer til opfattelsen af det nye Tyskland som det klasseløse samfund, Neumann til den stik modsatte vurdering af nazistaten som klassesdelt – gjorde naturligvis ikke deres betydning mindre, selvom det må markere værkernes spekulative tendenser og begrænsningerne i deres dokumentation. Amerikaneren *David Schoenbaum*, der i dag virker som politisk kommentator i Vesttyskland, står med afhandlingen *Hitler's Social Revolution* i gæld til de ovennævnte hvad angår anlæg, problemformulering og metode, men da han samtidig kan placere sig solidt på 20 års intensiv forskning overgår han dem naturligvis langt både i viden og i kildegrundlag. Det har på den anden side ikke hæmmet bogens flugt, for den er velskrevet – omend ikke let læst – fuld af originale betragtninger, der hyppigt har en drejning mod det paradoksale, den er hertil æggende, tankevækkende og aldrig kedelig.

Objektet for Schoenbaums undersøgelse er, som bogens undertitel angiver, den nationalsocialistiske revolutions indvirkninger på socialstrukturen i det tyske samfund. Udgangspunktet for analysen er årtierne før magtovertagelsen, hvor forfatteren konstaterer, at tendenserne i den generelle udvikling ikke adskiller sig fra de øvrige industrialiserede lande, selvom de forstærkedes af nederlagets krise, men at det afgørende lå i deres ideologiske mistolkning, som effektivt satte bom for en rationel løsning på samfundets sociale og strukturelle problemer. Schoenbaum peger her ikke overraskende især på overbefolkningen i landbruget og dets svigtende rentabilitet, på middelstandens vækst og dens kamp for status og sikkerhed, på storhandelens tryk mod de alt for mange og alt for svagt funderede detaillister og på akademikerstandens frustration i spændingen mellem studentereksplosionen og republikkens forringede karrieremuligheder. Resultatet blev som bekendt en dyb utilfredshed og et udbredt had til det moderne industrisamfund i Weimarrepublikkens skikkelse – følelse Hitlerbevægelsen forstod at udnytte gennem sin opportunistiske taktik og en behændig manipuleren med sit ideologiske program. Som de utilfredsede parti par excellence formåede N.S.D.A.P. da at samle både ungdomsoprøret og middelstandsreaktionen under sine faner og formidlede dermed så uforenelige elementer som de deklasseredes fortvivlede kamp for at tilbageerobre den gamle borgerlige status og de revolutionæres ikke mindre fanatiske bestræbelser på dennes destruktion.

Båret til rigskancelliet af det folkelige krav om et nyt Tyskland, men rigtignok også hjulpet på vej af de herskende klassers miskalkulationer, blev det fra 1933 Hitlers fornemste opgave at forene det konservative og det revolutionære princip i bevægelsen og gøre denne acceptabel for hele nationen. Det er Schoenbaums hovedtese, at når dette lykkedes, skyldtes det omvæltningens dobbeltsidede natur, for som forfatteren fastslår (s. xxiii): »It was at the same time a revolution of means and ends. The revolution of ends was ideological – war against bourgeois and industrial society. The revolution of means was its reciprocal. It was bourgeois and industrial since, in an industrial age, even a war against industrial society must be fought with industrial means and bourgeois are necessary to fight the bourgeoisie«. Tankegangen forfølges i en analyse af betydningsglidningerne i naziideologiens sociale nøglebegreber såsom arbejder, bonde, soldat, socialisme og folkefællesskab (Volksgemeinschaft), og det påvises hvorledes disse defineres så elastisk og så bredt, at de ikke blot kan accepteres af alle, men også vækker så positive associationer, at de hurtigt hæves over al kritik. At denne semantiske revolution godtages af befolkningen, er for Schoenbaum et stærkt udtryk for bevægelsens gennemslagskraft, som han yderligere finder bekræftet i den sociale fordeling af de nye partimedlemmer der sluttede sig til partiet efter 1933. Det er dog et spørgsmål, hvor meget censuren i 1935 er værd, præget som indmeldelserne nødvendigvis må være af både opportuniste og frygt.

Vigtigere er imidlertid forfatterens understregning af, at det faktisk lykkedes nazisterne at indgive befolkningen en ny social holdning i form af en ny fællesskabsfølelse, hvorved det bestemmende for den enkeltes status ikke blev klassen eller standen, men medlemskabet af die Volksgemeinschaft; i hvert fald på det psykologiske plan fik nazisterne således skabt det klasseløse samfund. Til gengæld blev denne revolution i samfundsbevidstheden aldrig fulgt op af tilsvarende sociale ændringer, eftersom det nazistiske styre i de næste seks år fulgte, ja, akcentuerede de hovedtendenser som havde præget industrisamfundet før magtovertagelsen og som Hitler var blevet valgt på at bekæmpe: urbaniseringen var blevet accelereret, industriens andel i nationalproduktet var steget, mens landbrugets var faldet, samtidig med at bøndernes gældsbyrder blev stadig tungere; kapitalkoncentrationen var forøget, formue- og indkomstfordelingen var tværtimod at udjævnes blevet mere ulige; småhandelen var skrumpet yderligere ind og kæmpede nu som før 1933 for livet under stadig vanskeligere vilkår. De østelbiske godser blev fortsat drevet af junkerne, forvaltningen styredes stadigvæk af doktorerne, og hæren lededes fortsat af generaler, hvis navne begyndte med »von«, er Schoenbaums konklusion på et bredt anlagt undersøgelsesfelt, der udgør bogens tyngdepunkt og tesens fundament, men som slet ikke kan ydes retfærdighed her. Og han fortsætter med at understrege, at samfundet nok var blevet mere åbent, mulighederne nok blevet flere, og hastigheden i den sociale mobilitet nok blevet noget forøget, men at der også her kun var tale om at fortsætte en langtidsudvikling, som havde sit udspring mange år før magtovertagelsen. Nogen nazistisk elite var ikke opstået, partiet havde ikke som ventet opædt staten, men staten havde opslugt partiet eller simpelthen skubbet det ud i mørket og ubetydeligheden; die Gleichschaltung af statsorganerne var blevet suppleret med die Ausschaltung af partikadrene, fordi de var overflødige eller ikke rummede det fond af talent eller den dygtighed som er nødvendig når der

skal regeres. Synspunktet er nu nok sat mere på spidsen, end det er holdbart. Forfatteren påpeger da også selv, at hele lokaladministrationen i allerhøjeste grad kørtes af partiapparatet, og at heller ikke SS, hvis fremtidige udvikling endnu i 1939 næppe lod sig ane, passer særligt godt ind i dette billede. Lægger man yderligere hertil Bormanns og gauleiternes stærkt stigende indflydelse under krigen, turde det nok være en overvejelse værd, om Schoenbaum har gjort rigtigt i at lade de praktiske overvejelser diktere sig 1939 som slutåret for analysen; sagligt set er det næppe særligt velbegrundet, for heller ikke perioden fra 1939 til 1945 kan isoleres fra årene forud; tværtimod indeholder de alle de kendte udviklingslinier, omend forstærket gennem krigens tryk.

Nationalsocialismens løfter til det tyske folk om at stille udviklingen tilbage blev aldrig indfriet, fordi kravene til produktionen og til oprustningen forudsatte industrien og dennes baggrund industrisamfundet. Nettoresultatet blev med Schoenbaums ord »not so much a dual state of Nazi politics and capitalist economics as a dual society in which the status of both groups and individuals moved independently of their old objective underpinnings«. Der var nok nogle grupper, der som f. eks. storindustrien profiterede af Hitlers sociale revolution, men deres succes var betinget af graden af samarbejde og indordning, og set i forhold til staten var de alle tabere; alene den gik styrket ud af den omvæltning som atomiserede det tyske samfund og som exnazisten Hermann Rauschning i sit eksil i 1938 gav titlen *Die Revolution des Nihilismus*.

HANS KIRCHHOFF

Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–41. Herausgegeben und erläutert von ANDREAS HILLGRUBER. Frankfurt am Main, Bernard und Graefe, 1967. 699 s. 30 ill. 58 DM.

Foruden de skrifter, der foreligger fra Hitlers egen hånd, hører de af H. Picker udgivne »Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier«, Max Domarus samling af »Hitlers Reden und Proklamationen 1932–45«, kildeudgaverne af OKW's krigsdagbøger og »Hitlers Weisungen für die Kriegführung«, udgivet af henholdsvis Stuart Schramm og Walther Hubatsch, sammen med generalstabschefen Halders dagbøger til de vigtigste udgivne kilder til en bedømmelse af Hitler som statsmand, politiker og militær leder. Hertil kommer en mængde spredt materiale offentliggjort i de aktpublikationer, der udkom fra allieret og senere fra tysk officiel side (i »Akten zur deutschen auswärtigen Politik«). Ved siden af dette materiale findes spredt i det vældige dokumentarmateriale fra den tyske centraladministration vigtige enkeltdokumenter, der endnu ikke er udgivet og formentlig næppe vil blive det i overskuelig fremtid.

Det ville have været interessant, om Hillgruber havde øst af dette materiale og her havde samlet en buket af de mere centrale dokumenter, som endnu er utilgængelige for andre end forskere. Hillgruber har imidlertid i stedet samlet en del af det allerede offentliggjorte materiale, nemlig det materiale, der vedrører Hitlers samtaler med udenlandske politikere og statsmænd i perioden 1939–41. Han vil herigennem skabe grundlaget for en bedømmelse af Hitlers

personlige indflydelse på udlandets politikere under forhandling. Kildematerialet er de originale stenografiske referater som de skiftende tolke efterlod.

Udover de refererede 99 samtaler kendes fra perioden i hvert fald 53 andre samtaler, hvoraf der ikke findes noget pålideligt referat om overhovedet noget. (Heriblandt beklageligvis så vigtige samtaler, som samtalerne med den japanske udenrigsminister Oshima umiddelbart før indledningen af felttoget mod Rusland).

Som venteligt viser samtalerne Hitlers evne til at omstille sig efter situation og modspiller. En række typiske holdninger lader sig skelne, således Hitler som taktikeren, der nøje har forberedt samtalen, sigtende mod at skabe et bestemt indtryk eller en parade, som i samtalerne med den amerikanske udsending Sumner Welles i foråret 1940, eller forsøgende at afdække modstanderens politiske målsætning som i samtalerne med Molotov i oktober 1940.

De fleste samtaler ligger i oktober-november 1940, hvor Hitler søgte at samle kontinentet om sig i en »Kontinentalblock«, og i perioden marts-april 1941, hvor han først og fremmest søgte at sikre sig flankedækning ved opmarchen mod Sovjet og at øve indflydelse på den japanske strategi.

Materialet kan være interessant i sig selv ved at skabe mulighed for en typologisering af de forskellige roller, som Hitler spillede afhængigt af situationen, et spørgsmål der samler mere og mere interesse inden for studiet af international politik. Hillgrubers interesse synes dog snarest at have været underbygning af den helhedsopfattelse af Hitlers langtdsstrategi og dens modificering under indflydelse af ydre begivenheder, som han har fremlagt i værket »Hitlers Strategie« (se min anmeldelse i H. T. 12. rk. III, s. 626 ff.).

En tolkning af samtalerne tillader fremhævelsen af visse grundtræk, således Grossraum-tanken, tanken om en Kontinentalblock, tanken om Tyskland som Weltmacht m. v., det vil sige emner, som Hillgruber allerede tidligere har behandlet. – Egentligt nyt i kildemæssig henseende bringer udgaven som omtalt ikke. Udgaven er kommenteret og kritisk bearbejdet hvad angår de stenografiske referater, der ligger til grund, og som findes opbevaret i »Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes« i Bonn.

IB DAMGAARD PETERSEN

EDWARD L. HOMZE: *Foreign Labor in Nazi Germany*. Princeton University Press, 1967. xviii + 350 s. \$ 8,50.

Et af anlagepunkterne mod den nazistiske ledelse under Nürnbergprocessen i 1945 var overflytningen af mellem 8 og 12 millioner udenlandske arbejdere til den tyske krigsindustri – et projekt der i de allierede juristers mund slet og ret karakteriseredes som »slavearbejde«. *Der Generalbevollmächtigte für den Arbeits-einsatz*, den thüringske gauleiter *Fritz Sauckel* blev da også dømt til døden som hovedkraften bag deportationerne, mens hans store modspiller i nazipartiets bureaukratiske junglekrig, rustningsministeren *Albert Speer*, fik 20 års tugthus som medansvarlig; senere straffedes også en lang række virksomhedsledere med direktørerne for Krupp og I. G. Farben i spidsen for at have udnyttet og mishandlet fremmedarbejdere på fabrikkerne. Uden iøvrigt at ville anfægte den ufattelige

sum af menneskelige lidelser og afsavn som Sauckels aktioner trak i deres kølvand, konstaterer den amerikanske historieprofessor *Edward L. Homze* imidlertid i *Foreign Labor in Nazi Germany* at stereotyper som *deportation* og *slavearbejde* ikke nær nok udtømmer beskrivelsen af den nazistiske arbejdsindsats under krigen, og hans undersøgelser, overvejende baseret på tysk aktmateriale, er da også et klart udtryk for politikens vekslende faser og problemets mangesidighed.

Det var ikke anden verdenskrig der skabte arbejdskraftproblemet i Tyskland, for det var født med industrialismens gennembrud og har bortset fra depressionerne siden været den kroniske svaghed i tysk økonomi; men det er klart, at masseindkaldelserne til fronten og den øgede krigsproduktion i 1939 mangedoblede problemets omfang og gjorde det til et spørgsmål om liv eller død for den tyske krigsførelse. Krigsfangerne fra Polenfelttoget var de første, der pumpedes ind i den umættelige tyske krigsmaskine, men snart fulgte civile polske arbejdere efter, i begyndelsen på frivillig basis, men allerede fra foråret 1940 under tvang. Vestoffensiven med dens over en million fangne soldater vendte for en tid fremmedarbejdernes strømretning, samtidig med at den af krigsbegivenhederne skabte arbejdsløshed dannede nye, store rekrutteringsmuligheder i Frankrig, Holland og Belgien; de udnyttedes dog med moderation og lempe endnu indtil 1942, da tvangsarbejdslovene satte ind. Anderledes i de erobrede østområder, hvor den tyske hvervepolitik foldede sig ud i al sin brutalitet og racefanatisme, og hvor de mange rivaliserende organer og modstridende interesser umuliggjorde en ensartet og rationel planlægning. Således var det karakteristisk, at man lod hundredetusinder af sovjetiske soldater omkomme i fangelejrene, samtidig med at man tvangsdeporterede civile russere til Riget med en hensynsløshed, der ødelagde enhver mulighed for at samarbejde med de nationale minoriteter og tvang de arbejdsdygtige ud til partisanerne i skovene.

I februar 1942 udnævnte Hitler sin private arkitekt, den højtbegavede teknokrat Albert Speer, til rustningsminister, hvilket kom til at betyde en radikal omlægning af den tyske krigsøkonomi, der indtil da kun havde været delmobiliseret p. g. a. blitzkrigsstrategien og de dermed intimt forbundne politiske hensyn. Speers reformiver, der dels sigtede imod en totalmobilisering af det tyske samfund, dels forudså en gennemgribende rationalisering af hele krigsindustrien med ham selv som rustningsdiktator, ramte også arbejdsindsatsen, der forvaltedes alt for tilfældigt og af alt for mange forskellige organer; det var derfor kun i smuk forlængelse af Speers egne bestræbelser på at koordinere krigsproduktionen at Hitler i marts 1942 udnævnte en af sine »alte Kämpfer«, Fritz Sauckel til generalbefuldmagtiget for arbejdsindsatsen. Sauckel, der som en af de få toppolitikere selv stammede fra arbejderklassen, var en ambitiøs og fanatisk nazist, men hertil hårdtarbejdende og effektiv, og det lykkedes ham gennem fire stortanlagte aktioner fra april 1942 til 1944 at hjembringe over 5 millioner udenlandske arbejdere til Riget; det betød igen, at der i slutningen af 1944 opholdt sig 8 millioner fremmedarbejdere i Tyskland, eller at hver femte arbejder var udlænding. Indtil krigsudviklingen i 1945 sendte Sauckel tilbage til ubemærketheden i Thüringen, satte han al sin energi og hele sin politiske karriere ind på at opfylde de af Hitler ønskede kvoter uden hensyn til de ødelæggende konsekvenser, som hans aktioner havde for de okkuperede landes produktionsapparat og dermed for Tysklands samlede krigspotentiel. Det bragte ham hurtigt i et

åbent modsætningsforhold til Speer, der gennem udnævnelsen af en gauleiter til arbejdsdiktator havde håbet på at kunne koble partibosserne bag på sin vogn, men som nu måtte sande, at Sauckel med Bormanns velsignelse kørte sit eget løb og ikke lod sig indordne. Resultatet blev en forbitret og energitappende magtkamp mellem de to mænd der først stoppedes med kapitulationen, for Hitler holdt sin vane tro kompetenceafgrænsningen flydende og ønskede ikke at skære igennem. Homze vier en del af sin bog til denne holmgang, der meget anskueligt viser modsætningerne mellem pragmatikerne og teknokraterne i rustningsministeriet og ideologerne fra partikredsene. I det hele taget er det i den politiske formulering af arbejdsprogrammet på topplanet at tyngdepunktet i Homzes fremstilling ligger, mens han ikke interesserer sig væsentlig for den enkelte arbejders vilkår i landbruget eller på fabrikken. Via denne synsvinkel opnår han imidlertid at skabe sig et slags nazistisk mikrokosmos, der rummer alle hovedelementerne i den generelle nazistiske krigspolitik, hvorved bogen får et langt større perspektiv end titlen lader ane. Den bliver således en studie i nazidiktaturets magtstruktur og i magtudøvelsens teknik.

Homze karakteriserer i sin bog arbejdsindsatsen som en sær blanding af improvisation og opportunisme og ledet af hinanden uforenelige politiske og ideologiske målsætninger. Især påpeger han misforholdet mellem diskrimineringen af østarbejderne på den ene side og den stadig mere intensivt gennemførte hvervekampagne i østområderne på den anden; for sent lykkedes det her Sauckel at overbevise Hitler om, at produktiviteten måtte prioriteres højere end ideologiske og sikkerhedspolitiske hensyn. En lignende inkonsekvent politik finder vi i Frankrig, hvor Speer forsøgte at opbygge en krigsindustri på lokal grund, men hvor Sauckel ikke desto mindre gjorde sit yderste for at få presset arbejderne ud af fabrikkerne og hjem til Tyskland; at Himmler så hyppigt her lå på lur og i bogstaveligste forstand tyvstjal fremmedarbejderne til sine SS-fabrikker, fuldender kun billedet af anarkiet i den nazistiske forvaltning. Dette fører da Homze til den konklusion, at arbejdsindsatsen nok i sig selv var en fremragende organisatorisk præstation, og at det var et stærkt udtryk for nazidiktaturets dynamik, dets smidighed og tekniske formåen at man under de vanskeligste forhold kunne overføre millioner af udenlandske arbejdere til Riget og indpasse dem i krigsøkonomien, men han påpeger samtidig projektets ødelæggende indflydelse på andre sektorer indenfor krigsførelsen, f. eks. dets betydning for partisanvirksomheden, ligesom han fremhæver at det med skæbnesvanger virkning forsinkede totalmobiliseringen af den indfødte, tyske arbejdskraft, d. v. s. først og fremmest af kvinderne. Han må dog indrømme, at fremmedarbejderne i de sidste krigsår var den afgørende forudsætning for krigsproduktionen overhovedet.

Det ville være altfor billigt til slut at måtte konstatere, at Homze har meget lidt begreb om danske besættelsesforhold, som rubriceres på linie med de øvrige tyskbesatte lande. Således tog Værnemagten ikke som påstået s. 46 krigsfanger den 9. april, og vi fik heller aldrig som hævdet s. 200 tvangsarbejdslove. Dog kan de hvide pletter her være et memento om materialets begrænsninger, og det kan markere bogens synsvinkel, der alene er Berlins.

HANS KIRCHHOFF

Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945. Eine Dokumentation. Gesammelt und eingeleitet von WALTER LIPGENS. Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, Band 26. München, R. Oldenbourg Verlag, 1968. xx + 547 s. DM 52.

Walter Lipgens, professor ved Saarlands Universitet, har samlet en række tekster fra den anden verdenskrigs europæiske modstandsbevægelse, først og fremmest den vesteuropæiske. De skal dokumentere, at de betydeligste *résistance*-ledere i Italien, Tyskland og de besatte lande søgte at fremme en sammenslutning efter krigen af de europæiske folk på føderativ basis. Bogen er et biprodukt af et andet forskningsprojekt, som Lipgens arbejdede på, nemlig en undersøgelse af begyndelsen til de europæiske samlingsbestræbelser i årene 1946–50. Under arbejdet hermed samlede han så meget materiale fra krigsårene, at han foretrak at udgive det separat fremfor – som oprindeligt planlagt – at lade det indlede hovedstillingen.

Lipgens fastslår både i forord og indledning, at teksterne entydigt viser, at den europæiske føderationspolitik i det første efterkrigsårti ikke skal ses som et blot og bart produkt af den kolde krig, truslen fra Sovjetunionen og amerikanske ønsker, men tværtimod har rødder tilbage til fremtrædende ledere i modstandskampen. Føderationstanken fremmedes ifølge Lipgens af to forhold. Dels blev Folkeforbundet en fiasko, fordi det ikke havde supranational suverænitæt, og fordi det i dilemmaet mellem at være en verdensomspændende organisation og en garant for freden i Europa faldt mellem to stole. Dels formåede nationalstaterne i Europa ikke at vise deres eksistensberettigelse, da de skulle beskytte deres folk mod den tyske ekspansion. Disse to forhold modnede sindene for en fælleseuropæisk løsning af sikkerhedsproblemet – i nederlagets første stund i 1940/41 endog under tysk ledelse. Denne tilbøjelighed til kollaborationisme hos »redliche Männer« placerer Lipgens i den første af de tre faser, som han opererer med for den aktive modstandsbevægelses vedkommende, »die Phase der Vorversuche«, der ideologisk er »die im weitesten Sinne »konservative« Phase, eine Tradierung bisheriger Ideologien, . . . ein nachwirkender »Reflexe patriotique«« (s. 13). Først i den næste fase begyndte »der »eigentliche« Widerstand«. Nu var de »redelige« kollaboratorer blevet klar over nazismens egentlige væsen, nu sluttede de sig til modstandsbevægelsen og bragte med sig Europa-tanken.

Lipgens opererer yderligere med en tredje, afsluttende »Phase der Denaturierung«, hvor kommunisterne i kraft af deres hensynsløst forcerede maquis-gruppedannelse stedvis kunne spille en dominerende rolle. Det vil sige, at han ikke betragter kommunisterne som en ægte del af den europæiske modstandsbevægelse. Også i en anden henseende definerer han modstandsbevægelsen meget snævert. Således skelner han for Frankrigs vedkommende skarpt mellem den »egentlige« *résistance* og de Gaulle (s. 181 f.).

Alt dette gør, at man sidder med en beklemmende fornemmelse af, at Lipgens er ude i et politisk ærinde, der kan være hæderligt nok i sig selv, men forleder ham til at gøre vold på fortiden. Man stiller sig skeptisk over for hans håndfaste opstilling af tre almeneuropæiske faser for modstandsbevægelsen – og ligeså over for den behændige måde, hvorpå han får sat de konservatives patriotiske reflekser hen i startfasens skammekrog. Derved bliver pladsen i centrum ryddet for til-

hængerne af den europæiske integration, og denne får glørværdige aner tilbage til modstandskampens heroiske fortid, bliver legitimt europæisk og ikke et amerikansk påtryk. Man kan endvidere mene om såvel kommunisterne som de Gaulle, hvad man vil, men at opstille et *résistance*-begreb, der ikke indbefatter dem, fordi de kæmpede mod tyskerne ud fra andre politiske opfattelser end Europa-federalisterne, nærmer sig betænkeligt forfalskningen. Fra den 22. juni 1941 – og det er overalt i Europa et meget tidligt tidspunkt i modstandsbevægelsens udvikling – gik kommunisterne i de besatte lande en bloc ind i illegalt arbejde, og i Lipgens' eget Tyskland var de illegalt på færde fra den brune revolutions dage. Hvad de Gaulle angår, kan man citere en autoritet som Henri Michel: »Toute l'histoire de la clandestinité française est celle d'un regroupement progressif des diverses forces de la Résistance, extérieure et intérieure, autour et sous l'autorité du général de Gaulle« (i: *Les Mouvements Clandestins en Europe*, Paris 1961, s. 71). At anvende *résistance*-begrebet anderledes end Michel ville da også svare til at definere vor hjemlige modstandsbevægelse så snævert, at en Ebbe Munck, en Christmas Møller eller en Henrik Kauffmann ikke faldt ind derunder.

Lipgens bringer ingen tekster fra Danmark (i øvrigt heller ikke fra Norge). På grundlag af en korrespondance med Jørgen Hæstrup skriver han, at det synes »ziemlich sicher, dass im dänischen Widerstand der Europa-Gedanke fast keine Vertreter hatte, weil er, von Deutschland und Frankreich zu sehr enttäuscht, seine Hoffnung Grossbritannien und einer atlantischen Gemeinschaft zuwandte« (s. 27). Men dette forhold volder ham øjensynligt sorg, for han aflaster udsagnet med et citat fra den svenske (sic!) gren af Verdensaktionen for Freden, der i april 1943 slog til lyd for et kommende overstatsligt forbund.

Det kan i øvrigt tilføjes, at blandt de dominerende tankestrømninger i hjemlige illegale kredse var en voldsom animositet mod alt, hvad tysk var, dertil hos ikke-kommunister en bølge af nationalfølelse (ofte kombineret med sydslesvigsk aktivisme) og i visse kredse en dyrkelse af det nordiske samarbejde.

Det skal ikke bestrides, at føderationstanken har været levende i mange modstandskredse ud over Europa, og det er klart, at den foreliggende tekstsamling er værdifuld som vidnesbyrd herom, men den skæmmes og lades i stikken af Lipgens' indledning. Han giver ufuldstændige eller suspekte svar på de væsentlige spørgsmål om, i hvilken grad den del af den illegale presse, hvorfra han henter sine tekster, er repræsentativ; i hvilket omfang Europa-tanken overhovedet dominerer den ideologisk/politiske debat i denne presse; og med hensyn til Europa-tilhængerens politiske placering og illegale repræsentativitet. Lipgens præsenterer os kun for ét ideologisk synspunkt, og derfor kan hans antologi kun betragtes som en illustration heraf og ikke som det bevis, som han trods sine mange forbehold søger at gennemføre.

AAGE TROMMER

HJÆLPEMIDLER

INSEN og WASBERG: Norsk militærhistorisk bibliografi	278
BUCHHOLZ: Bibliographie zur alteuropäischen Religionsgeschichte.	279
DEETERS: Quellen zur Hof- und Familienforschung.	280
SMITH: An Historical Geography of Western Europe before 1800.	280

ALMINDELIG HISTORIE

ELTON: The Practice of History.	282
KUMLIEN: Clios väg.	283
MEINECKE: Werke. Band VII.	284
Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940–1965).	287
Tools and Tillage	289
VILE: Constitutionalism and the Separation of Powers.	289
NASH: Wilderness and the American Mind.	291

OLDTID OG MIDDELALDER

GLOB: Danske Oldtidsminder.	292
STENBERGER: Det forntida Sverige.	296
MYLONAS: Mycenae.	299
WILL: Histoire politique du monde hellénistique.	301
BADIAN: Roman Imperialism.	302
DEISS: Herculaneum.	304
MILLAR: The Roman Empire and its Neighbours.	304
KEYES: Christian Faith and the Interpretation of History.	305
BRANDT: The Shape of Medieval History.	308
HANNING: The Vision of History in Early Britain.	308
Mediaeval Scandinavia.	313
MUNCH: Nørøne gude- og heltesagn.	316
ULLMANN: The Individual and Society in the Middle Ages.	317
STRANDBERG: Zur Frage des Veräusserungsverbotes.	318
LEFF: Paris and Oxford Universities.	319
Norges nedgang. Senmiddelalderen.	322
Hystoria Tartarorum.	323

NYERE TID

GRANE: Protest og konsekvens.	324
Kroniken om Graabrødrenes fordrielse.	327
PETRY: Irrwege Europas 1519–1648.	330
KIRCHNER: Commercial Relations between Russia and Europe.	331
VON STADEN: The Land and Government of Muscovy.	332
ALEXANDROWICZ: The Law of Nations in the East Indies.	334

Examen confessionis fidei synodi Upsalensis.	335
Sweden as a Great Power 1611–1697.	336
MEURLING: Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700.	337
HAAN: Der Regensburger Kurfürstentag von 1636/37.	338
Breve fra og til Ole Worm.	341
Correspondence of Henry Oldenburg	344
Sjödell: Kungamakt och högaristokrati.	345
HATTON: Charles XII of Sweden.	347
AMBURGER: Geschichte der Behördenorganisation Russlands.	349
Politique de Montesquieu.	351
KJØLSEN: Capitain F. L. Norden.	356
– Rokokogreven Pierre d'Esneval.	356
HEDEGAARD: Generalstabens Guidekorps.	358
MUKHERJEE: Sir William Jones.	360
MACKESEY: The War for America.	360
POTTS: British Baptist Missionaries.	362
ADAMSON: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden.	364
– De svenska järnbrukens storleksutveckling.	364
– Järnavsättning och bruksfinansiering.	364
WENNÅS: Striden om latinvåldet.	366
ANDERSON: Political Institutions and Social Change.	367
SCHAPIRO: Rationalism and Nationalism in Russian Political Thought.	368
SQUIRE: The Third Department.	369
ANGERMANN: Robert von Mohl.	370
KITSON CLARK: An Expanding Society	373
TRAP: Fra fire Kongers Tid.	374
Bjørke m. fl.: Krigen 1864.	376
GROT: Pruska polityka narodowościowa w Północnym Szlezwiku.	379

NYESTE TID

ROBERTS: Europe 1880–1945.	381
O'NEILL: Divorce in the Progressive Era	383
CECIL: Albert Ballin.	383
ESTHUS: Theodore Roosevelt and Japan	385
JANSSEN: Der Kanzler und der General	386
RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk. Bd. IV.	387
DORPALEN: Hindenburg and the Weimar Republic.	390
HUBATSCH: Hindenburg und der Staat	390
SCHOENBAUM: Hitler's Social Revolution.	391
Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.	394
HOMZE: Foreign Labor in Nazi Germany.	395
Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945.	398

INDHOLD

	Side
Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. Af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP . . .	1
Summary	42
Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. Av lektor, fil. lic. MARGARETA SWENSSON	45
Zusammenfassung	93

Småstykker

Yngre sjællandske Krønikes proveniens. Af redaktør, mag. art. C. A. CHRISTENSEN . . .	97
Summary	100
Hertug Ernst af Koburg-Gotha og kampen ved Egernførde 5. april 1849. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	101
Zusammenfassung	106

Oversigter

Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik. Af universitetsadjunkt, cand. mag. INGA FLOTO	107
Studiet af internationale nedrustningsforhandlinger efter 1945. Af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN	138

Kritik og debat

Orla Lehmanns erindringer. Af højesteretsadvokat STIG RODE og fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	156
Hærens illegale virke 1943-45. Af oberstløjtnant HELGE KLINT	184

Anmeldelser

JENS ENGBERG: Kilder til dansk historie i engelske arkiver (HARALD ILSØE)	190
WOLFGANG SEEGRÜN: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164) (ESBEN ALBRECHTSEN)	197
Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966 (LARS-ARNE NORBORG)	201
SVEND AAGE HANSEN: Adelsvældens grundlag (SVEND ELLEHØJ og ALBERT FABRITIUS)	208
C. RISE HANSEN: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620 (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	229
SVEND LARSEN: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede (E. LADEWIG PETERSEN)	235
ARNE STADE: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs krigshistoria (FINN ASKGAARD)	241
FINN LØKKEGAARD: Det danske gesandtskab i Washington 1940-1942. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940-1942 (E. LADEWIG PETERSEN)	253
LENI YAHIL: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen (HANS KIRCHHOFF)	269

Nyt fra historisk videnskab

Se omslagets side 3